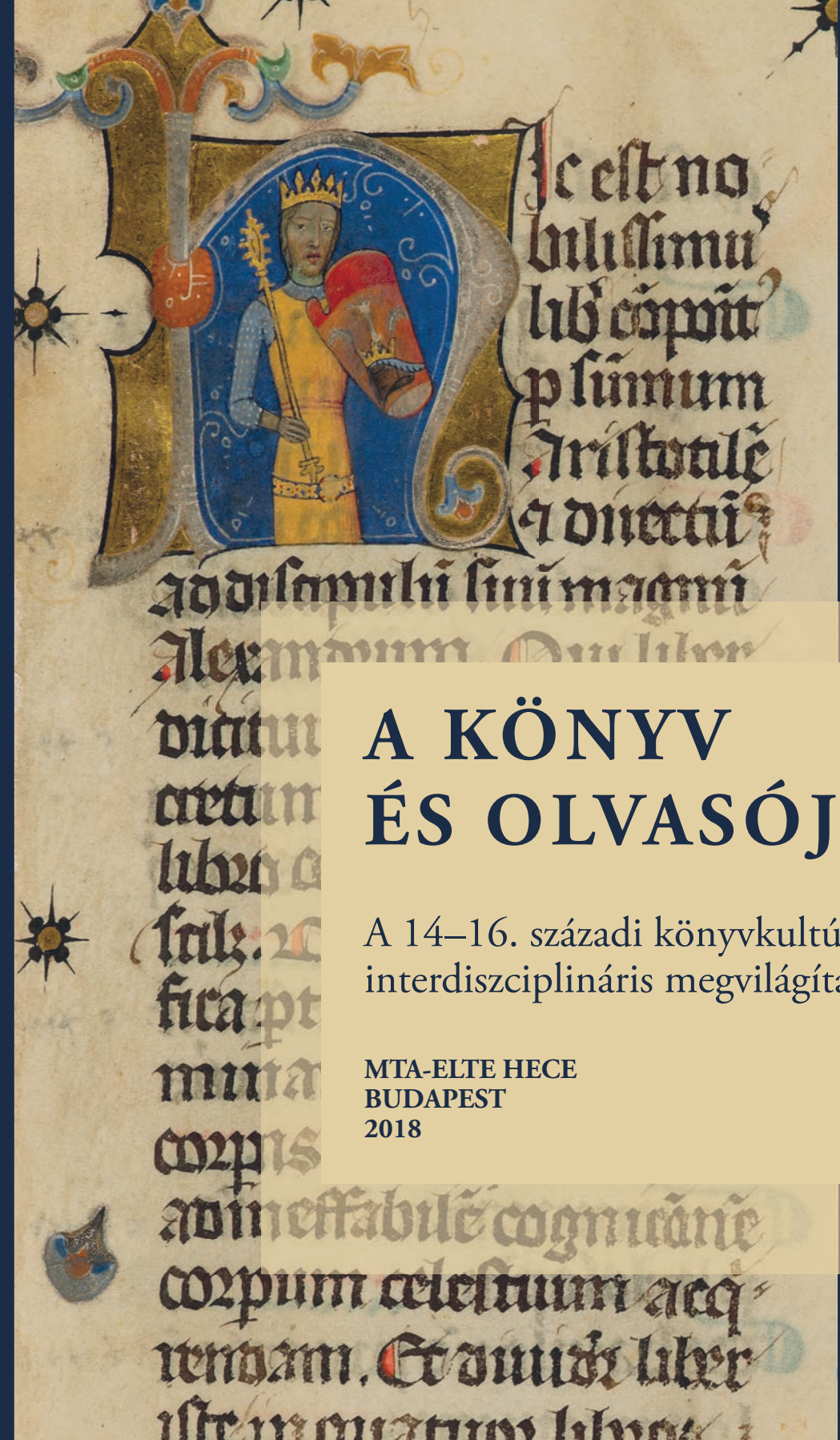

A Magyar Királyság 14–16. századi könyves történetét illetően egy-egy alapvető katalógus, kézikönyv megjelenése vagy kutatási szakasz lezáródása után több alkalommal jelent meg tanulmánykötet, követve módszertanában a megelőző kutatási szakaszt, vagy éppen figyelve a világban megjelent újabb interpretációs lehetőségekre. A most kézben tartott könyv egyes tanulmányai gondosan számot adnak saját tárgyuk kutatástörténetéről is.

Kötetünk címében interdiszciplináris megközelítést ígér. A cél meg is valósult, ugyanakkor az egyes írások más és más módszertant helyeznek vizsgálódásuk középpontjába. Adódik ez a tanulmányok eltérő tárgyából, és a háttérben lévő eltérő forrásadottságokból is. Ami mindenképpen közös bennük, az az, hogy együtt szemlélik az Árpád-kort követő időszakot, egészen a 16. század végéig.

(Monok István)

A KÖNYV ÉS OLVASÓJA

A KÖNYV ÉS OLVASÓJA

A 14–16. századi könyvkultúra
interdiszciplináris megvilágításban

MTA-ELTE HECE
BUDAPEST
2018

A könyv és olvasója

A KÖNYV ÉS OLVASÓJA

*A 14–16. századi könyvkultúra
interdiszciplináris megvilágításban*

MTA-ELTE HECE
BUDAPEST
2018

A kötet tanulmányai előadások formájában elhangzottak a 2017. június 15-16-án
rendezett

A könyv és olvasója.

A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban
című konferencián.

A konferencia szervezői

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatói,

az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport és

az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport.

Készült az MTA Lendület LP-2014/8 pályázat támogatásával.

Borító illusztráció: Hertford College 2, Bodleian Library, Oxford, fol. 1r. (Részlet)
(Published with the permission of The Bodleian Libraries, The University of Oxford and
the Principal, Fellows and Scholars of Hertford College, Oxford)

© Szerzők, 2018

© Szerkesztők, 2018

Szerkesztette:

Fábián Laura

Lovas Borbála

Haraszi Szabó Péter

Uhrin Dorottya

Tördelte:

Kiss Béla

Felelős kiadó:

Kiss Farkas Gábor

ISBN 978-963-508-886-7

Nyomta és kötötte az Eurostile Nyomda és Grafikai Stúdió Kft.

Felelős vezető: Bak László

Tartalomjegyzék

Előszó

Monok István: A hagyományos és az újító a magyar könyvtörténetírásban. Előszó egy új generáció kötetéhez	9
---	---

Műfajok és befogadók

Kiss Farkas Gábor: „Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén”. Önkomentár és tanítás a margókon a 14-16. században	15
Bartók Zsófia Ágnes: A Karthauzi Névtelen művének műfaji környezete	45
Gulyás Borbála: Szentgyörgyi Gábor Nádasdy Tamás-életrajza és sírfelirata Istvánffy Miklós másolati könyvében, valamint a nádor és felesége lékai síremlékén	59

Oxfordi kódexek

Fábián Laura: Nagy Lajos királytűkre: a <i>Secretum secretorum</i>	77
Molnár Dávid: Hunyadi Ferenc ismeretlen orvosi munkája Oxfordban	101

Egyetemek kulturális hatása

Haraszti Szabó Péter: Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszitizmusra reflektáló írások a 14–15. századi Magyarországon	115
Kelényi Borbála: Krakkói diákok könyvtára a középkorban	133

Hagiográfia

Uhrin Dorottya: Szent Katalin és a tükör 181

Korondi Ágnes: A *Vita et transitus Sancti Hieronymi* kelet-közép-európai és magyarországi elterjedéséről 193

Corvinák

Veszprémy Márton: Asztrológiai művek Mátyás király könyvtárában 215

Zsupán Edina: Kék és (arany)sárga. A festékek és az aranyozás vizsgálata mint a kodikológiai rekonstrukció eszközei 231

Egy budapesti olasz kódex

Bibor Máté János: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának története és ismertetése 241

Falvay Dávid: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának filológiai problémái 259

Fridl Viktória: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának nyelve 273

Boreczky Anna: Képi bizonyosság? Problémák a Justinianus/Theodosius/Arcadius császár lovas szobrát ábrázoló rajz hitelessége körül 279

Névmutató 291

ELŐSZÓ

MONOK ISTVÁN

A hagyományos és az újító a magyar könyvtörténetírásban

ELŐSZÓ EGY ÚJ GENERÁCIÓ KÖTETÉHEZ

A Korall 43. kötete¹ már jelezte, hogy új szelek is fújnak a Magyar Királyság könyvtörténetének, könyves ügyei történetének a megírásában. Fontosnak tartom az „is”-re visszautalni, hiszen öröndetesnek mondható az is, hogy miközben újabb módszertanokkal szembesítik a korábbi kutatói generációk által összegyűjtött adatokat, megírt tanulmányokat, a szakma nem feledte el, hogy Magyarországon a pozitivistá történetírói hevület hamar kifulladt, és nem fejeződtek be a forráskutatói programok. Van még mit számba venni itthon is, de főként külföldön. Napjaink kutatói lehetősége a mobilitás lehetőségével, és nem utolsó sorban az internetnek köszönhetően látványos mennyiségi növekményt hoztak a nyilvántartandó külföldi hungaricumok világában.

Talán azt is mondhatjuk, beért a vetés. Igen, hiszen azok a gyűjtő életművek, amelyek rendszerezték a 20. század végéig megismert anyagot, olyan alapot nyújtának a mai tudósoknak, amelyre biztosan támaszkodhat. Ha csak a 14–16. század könyves ügyei történetére tekintünk, említendő többek között Csapodi Csaba, Gárdonyi Klára, Julius Sopko, Imrih Kotvan, Soltész Erzsébet, Mezey László, Iványi Béla, Fitz József, Gulyás Pál, Holl Béla, vagy Berlász Jenő neve, és persze több, ma is aktív kutatóé, akik részben folytatták az anyaggyűjtést, részben továbbléptek az értelmezésben. Szervezett kutatói programok is léteztek – a közgyűjteményekben, és az egyetemeken – az 1960-as évektől úgy a könyvtörténet, mint a hazai-, és külföldi iskoláztatás forrásainak feltárása területén, érintve a középkort, és a korai újkort is.

Beért a vetés abból a szempontból is, hogy a mai fiatal és középkorú kutatók nyelvi műveltsége öröndetesen magasabb, mint elődeiké volt. Biztos a forrásnyelvek ismerete – talán a német nyelv területén mondható fájó *desideratum* –, a szakirodalom megismerésében sincsen nyelvi akadály sem, amellet, hogy léptékekkel jobban követhető Magyarországról is az, ami Európa nyugati felén, illetve az északi Amerikában megterem. A nyelvvel érkezik a mentalitás is, angol nyelvi imperializmussal meg

¹ *A könyvtől az olvasóig*, szerk. GRANASZTÓI Olga, GRANASZTÓI Péter, *Korall*, 12 (2011), 43. kötet.

a szemléleti torzulások is. Ami angolul olvasható, angolnak is tűnik, jóllehet messze nem az, és messze nem olyan szervesen ágyazódik a szakirodalmi hagyományba, és – és ez még fontosabb – a források által közvetített hagyomány szellemébe, mint az, ami németül, olaszul, vagy éppen franciául olvasható. Nem is beszélve a kisebb nemzeti nyelveken megírt szakirodalomig. De ez utóbbi területen is jelentős előbbre lépés mutatkozik. A cseh, a lengyel, a szlovák, vagy éppen a holland nyelvismeret is – a kutatói közösségben – terjed. De az ördög Pradát visel. Vagyis nem mindegy, honnan érkezik a divat (Párizsból, New Yorkból, vagy éppen Milánóból), és az sem, honnan érkezik egy-egy tudományterület „új” megközelítése. Az eredet jelleget ad a megközelítésnek. A humanizmus más lesz, ha történetét olaszul írják, mintha svédül, vagy éppen angolul.

A Magyar Királyság 14–16. századi könyves történetét illetően, egy-egy alapvető katalógus, kézikönyv megjelenése, vagy kutatási szakasz lezáródása után, több alkalommal jelent meg tanulmánykötet, követve módszertanában a megelőző kutatási szakaszt, vagy éppen figyelve a világban megjelent újabb interpretációs lehetőségekre.² A most kézben tartott könyv egyes tanulmányai gondosan számot adnak saját tárgyuk kutatástörténetéről is.

Kötetünk címében interdiszciplináris megközelítést ígér. A cél meg is valósult, ugyanakkor az egyes írások más és más módszertant helyeznek vizsgálódásuk középpontjába. Adódik ez a tanulmányok eltérő tárgyából, és a háttérben lévő eltérő forrásadottságokból is. Ami mindenképpen közös bennük az az, hogy együtt szemlélik az Árpád-kort követő időszakot, egészen a 16. század végéig. Kimondva is, de jobbára kimondatlanul, hogy a magyar szakirodalom már az 1980-as évek végétől szakított ugyan a „Hunyady-kor és más alig” szemlélettel, de ez az újabb szemlélet nem jelent meg egyrészt a művelt köztudatban, de még az egyes részdiszciplínák szaktanulmányaiban sem mindig. A magyar középkorkutatásnak adóssága még annak a művelődéstörténeti bemutatása is, hogy *Caroberto* valóban egy új kulturális korszakot alapozott-e meg, vagy az akkori hatalmi váltásban is megvan a folytonosság is. Azt azonban tudatosítani kell – még akkor is, ha az Anjou-kori udvari kultúráról már az 1970-es évek közepén kandidátusi értekezés szólt³ –, hogy *Caroberto/Charobert* mégiscsak Károly Róbert lett. Fiának udvari könyvkultúrája több tekintetben naprakészen követte az itáliai szokásokat, aztán Zsigmond király sem koncepció nélküli uralkodó volt, ahogy azt még az 1970-es,

² Csak hármat említek: *Régi könyvek és kéziratok*, összeáll. PINTÉR Márta, Bp., OSZK, 1974; *Armarium, Studia ex historiae, librorum et ephemeridum*, szerk. PIROSKA DEZSÉNYI SZEMZŐ, LÁSZLÓ MEZEY, Bp., Akadémiai, 1976; *Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*, szerk. NÉMETH István, VIZKELETY András, Bp.–Wien, Akadémiai – Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.

³ *Posthumus* jelent meg: KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, sajtó alá rend. KLANICZAY Gábor, Bp., Akadémiai, 1988.

80-as évek középiskolai tankönyveiben is olvashatjuk. A Jagelló-kor pedig méltó folytatása Mátyás királyunk művének.

Közelebb lépve a könyvtörténeti megközelítésekhez, azt mondhatom, hogy ez a kötet valóban kommunikáció-, befogadás-, kapcsolat-, oktatástörténeti tanulmánygyűjtemény, és nem hiányzik a manapság előtérbe kerülő kutatási irányzat sem, nevezetesen a könyv fizikai történetének a kutatása (tinta-, színezék-, íráshordozó-történet). Néhány írás egy-egy szöveg elterjedésével – koncentrálna a Magyar Királyságra, de mindig beágyazottan, vagyis a kibocsátó irányokat is számba véve – foglalkozik, rámutatva olyan befogadástörténeti jelenségekre, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét (például az, hogy melyik Szent Katalin legenda recepciója van leginkább jelen az itteni szövegekben). Ilyen szempontból vannak kimondatlan tanulságok is – legalább én magam így vélem –, amelyek a jövő izgalmas kutatási témái lehetnek. Ilyen például az arab közvetítettségű antik (akár pseudo attribúciójú) szövegek jelenléte, Nagy Lajos udvarától a Hunyadi Mátyás kori Jacobus de Hungariáig. Napjainkban főleg regényekben bukkannak fel az arab tudománnyal felvértezett személyek a 13–14. századi magyar királyi udvarokban, bízom, ezen a téren is bukkannak fel új szövegek, a kibocsátó és befogadó helyekre, személyekre vonatkozó források, hiszen ami ismert, abból csak spekulálni lehet, kinek-kinek a saját történeti ízlése szerint. Mindenesetre a fedelmi tükröző műfaj Magyar Királyságbéli története is nagyon puzzle-szerű, egy-egy pillanatfelvétel látszik Kónsztantinosz Porphyrogennétosztól, István királyon, a *Secretum secretorum*on át Antonio Guevara, vagy I. Jakab angol király szövegeinek fordításáig.

A Prágai és a Krakkói Egyetemeknek a Magyar Királyság művelődését befolyásoló, pillanataiban meghatározó szerepe *locus communisként* él a magyar szakirodalmi hagyományban. Látszik azonban, hogy a Szögi László kezdeményezte program a külföldi egyetemjárás forrásainak módszeres számbavételére nem csupán faktografikus eredményeket tudhat magáénak. A faktográfia elkövetője megtanulja a *factumok* tartalmát is, így az, amit ő mond a tényekről, megalapozottabb lesz. És ahogy „beljebb lépnek” a kutatók az anyakönyvek kinyitotta egyetemi ajtókon, és eljutunk a tanításig (a *lectura* többféleségéig, az önkomentárig), a diákok mestereinek szövegeiig, a hallgatók egyéb olvasmányiig, újraértelmezhető lesz a kegyességi mozgalmak és a korai humanizmus magyarországi története. Hiszen a huszitizmus a Magyar Királyságban mélyebb nyomot hagyott, mint azok a husziták, akik ellen Mátyás király is harcolt, a vitae pedig – a kötet vonatkozó tanulmányai tanulságaként – nem csak a szóbeli hagyományban jelent meg, hanem ennek a hagyománynak volt írott (latin és magyar) alapja is – és ennek az utóbbi forráscsoportnak az elemzése már (a kommunikációtörténeten túlmenően) könyvtörténet.

Külön érdekes az a kísérlet, amelynek eredményét négy írásban a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kódexéről olvashatunk. Intézményes interdiszciplinaritás egyrészt, de komoly jelzése annak is, hogy nincsen igazuk azoknak, akik szkeptikusak egy magyarországi komoly, alapvető filológiai eredményeket

ígérő modern idegen nyelvű filológia létjogosultságát illetően. A kódex kapcsán, az olasz nyelvtörténészek is tanulhatnak a magyar italianistáktól.

Az interdiszciplinaritásnak persze másfajta módja is megtanulható a kötetből, mondjuk egy sírfelirat szövegvariációinak és fizikai megvalósításának filológia, története, műfajtörténeti és művészettörténeti elemzésén át.

A kötet arra is példa, hogy az angol-determináció a kommunikációs nyelvben olyan eredményeket is hozott, hogy az angol-magyar, igencsak esetleges, és nagyon nem számottevő kora újkori kapcsolattörténet is gazdagodik. A kötetben elemzett két szöveg (*Secretum secretorum*, Hunyadi Ferenc orvosi feljegyzései) is Oxfordban maradt fenn. A kéziratok történetéről alkotott feltevések mindenképpen kiegészítik a hagyományos kapcsolattörténeti képet.

A tanulmánykötet abban nem új, hogy minden tanulmányból igazolódik: a Magyar Királyság művelődéstörténete, lényegében befogadástörténet. Azonban a most bemutatott szövegeknek, szerzőknek egy része eddig nem szerepelt ebben a történetben.

Monok István

MŰFAJOK ÉS BEFOGADÓK

KISS FARKAS GÁBOR

„Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén”

ÖNKOMMENTÁR ÉS TANÍTÁS A MARGÓKON A 14–16. SZÁZADBAN

Tanulmányom címében Dantét idézem, méghozzá egy olyan műből, amely meghatározó szerepet tölt be a szerzői szerepépítés, az önreflexió és a modern európai egyéni identitás keletkezésében – ez pedig nem más, mint a *Lakoma*, azaz a *Convivio*. Bár ez a kijelentés azt sugallja, hogy az ember önmagáról való beszéde tanító jellege révén hasznos embertársaink számára, és emiatt erkölcsileg problémamentes, Dante álláspontjának kontextusa és érvelésének menete jól illusztrálja, hogy egy történelmi fordulóponton vetette papírra ezeket a sorokat. Céлом, hogy ennek a fordulatnak, az önkomentár tanításként való legitimációjának tágabb irodalmi és társadalmi kontextusát mutassam be az önmagunkról való tanító beszéd egész középkoron átívelő történeti kialakulásának feltárásával.

Dante érvelése a *Convivio* kezdetén egészen messziről indul, hogy a szerzői én mintaként való középpontba állítását és az önmagunkról való szólást legitimálhassa. Arisztotelésztől vett alaptézise, miszerint minden ember természettől fogva vágyódik a tudásra, vitathatatlanak tűnik mind a 14. századi, mind a későbbi művelt olvasó számára, akit már az is predesztinál álláspontja elfogadására, hogy Dante művét kézbe vette. Ha azonban ez így van, és minden dolog természeténél fogva törekszik a tökéletességre, és ha ez a vágy tényleg ilyen elemi erejű és általános, akkor mégis milyen akadályai lehetnek a tudás megszerzésének? Dante szerint az embert külső és belső akadályok is eltántoríthatják a tudásra való igyekezettől: A belső hibák lehetnek testiek, mint például a sükettség vagy vakság, vagy lelkiek, mint az erkölcsileg rossz dolgok szeretete, a gyönyörökre való hajlam. A külső hibák két nagy csoportja a szükségszerűségből keletkezők, ha például rossz helyre születünk, ahol nem lehet tanulni, vagy a lustaságból eredők. Aki nem tud a tudás asztalához járulni, annak segítünk azzal, ha megterítünk neki, és kenyeret kínálunk nekik. Egy ilyen lakomán azonban többféle folt is keletkezhet az általunk kínált tudáson: az egyik, s számunkra fontosabb ezek közül az, hogy „önmagáról beszélni senkinek sem szabad”¹ („l’uno è

¹ Ahol külön forrás nincs feltüntetve, ott a fordítás minden esetben a szerző munkája.

che parlare alcuno di sé medesimo pare non licito”),² a másik pedig, hogy Ockham borotvájához hasonló elv szerint nem szabad túlmagyarázni, túl mélyen értelmezni dolgokat. Tudjuk, a *Lakoma* tulajdonképp nem más, mint egy szerelmi és filozófiai önkomentár olyan szövegekhez, amelyeket Dante maga írt, melyek szubjektív érzelmeket fejeznek ki, de Dante tudós, filozófikus magyarázataival objektív jelentőséget tulajdonít nekik. Emiatt az egyik legnagyobb kétely a mű egészével kapcsolatban az az erkölcsi követelmény, hogy „önmagáról beszélni senkinek nem szabad”. Azonban mint minden szabályhoz, ehhez is vannak kivételek, méghozzá kettő:

Meggyőződéssel állítom, miként fentebb érintettem is, az önmagunkról való szólás szükséges okok alapján megengedett, s közülük kettő a legnyilvánvalóbb. Akkor, amikor az önmagunkról való szólás nélkül nagy gyalázat vagy veszedelem nem volna elkerülhető [...] Ez a szükségszerűség indította Boëthiust, hogy önmagáról beszéljen... A másik ok esetében önmagunkról szólva igen nagyon haszon keletkezik a tanítás révén. Ez a meggondolás indította Ágostont a *Vallomásokban* arra, hogy magáról beszéljen [...]”³

Dante számára a középkor két népszerű filozófiai olvasmánya, Boëthiustól a *Filozófia vigasztalása*, és Szent Ágoston *Vallomásai* példázzák az erkölcsi ürügyet az egó-dokumentumok létrehozása számára. Mindkét szöveg magát a szerzőt állítja középpontba, de erre morális mentsége van. Boëthius halálos veszedelemben volt kénytelen önmagáról beszélni, hogy felmentse magát a hamis vádak alól. Ágoston esetében más a helyzet: a *Vallomások* a többi hívőt akarja tanítani megtérése történetével, és ez a tanító cél menti fel az elbeszélőt a kevélység bűne alól. Tanulmányomban csak a második esetről lesz szó. Azt próbálok bemutatni, hogy milyen jelentős szerepe van a didaktikus célú önkomentároknak a késő-középkor kéziratosa és nyomtatott könyvkultúrájában, és azt a kérdést vizsgálom meg egyúttal, hogy ennek a népszerűségnek milyen szerepe van a modern, önmagát a saját urának mutató, autoritásoktól elszakadó szerzőfogalom kibontakozásában.

Elsőként két módszertani kérdéssel kell megbirkóznunk. Az első ezek közül az, hogy mit is értünk didaktikus kommentár alatt. A középlelatin költészetben és próza-irodalomban az antikvitás számos műfaja él tovább világosan körülhatárolt formában: beszélhetünk történeti eposzról, amely az antik történeti eposzhoz hasonló műfaji keretek közé illeszkedik, és ettől világosan elválaszthatjuk a tanköltemény műfaját, amelynek szintén megvannak az antikvitásban gyökerező műfaji keretei, és ezeket a középkori poétikai értekezések is jól elkülönítettek egymástól. A kommentárhagyomány esetében jóval bonyolultabb a helyzet, ugyanis kérdéses, hogy van-e egyáltalán

² DANTE ALIGHIERI, *Opere minori*, vol. 2., *Il convivio*, szerk. Fredi CHIAPPELLI, Enrico FENZI, Torino, UTET, 1986, 69.

³ DANTE ALIGHIERI, *Convivio*, ford. SZABÓ Mihály, in: DANTE ALIGHIERI *Összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1965, 161.

olyan kommentár, amely nem didaktikus. El tudjuk-e különíteni egymástól a tanító célú kommentárokat az általánosabb célú interpretációktól, allegorézistól? Még akkor is, ha egy költemény nem azzal az egyértelmű szándékkal keletkezett, hogy tanítsák, és inkább a szórakoztató felolvasást vagy énekelt előadást volt hivatott szolgálni, a szövegről írt kommentárok akarva-akaratlanul is didaktikusak lettek, hiszen olyan háttérismereteket közöltek a szöveggel kapcsolatban, amelyek a teljesebb megértést szolgálták. Emiatt fennállna annak a veszélye, hogy a didaktikus önkomentárok műfaji címkéje alatt az összes középkori önkomentárt tárgyalnunk kell – azokét a szövegeket is, amelyek egyébként nem kifejezetten pedagógiai céllal születtek (pl. Dante *Vita novája*). Emiatt a kutatást azokra az önkomentárookra korlátozzuk, amelyek esetében mind az alapszöveg, mind pedig a glosszák és magyarázatok pedagógiai céllal születtek.

Hasonlóképpen fontos egy másik módszertani kérdés, mégpedig a glossza és a kommentár fogalmának azonossága vagy különbsége. Hol végződik a glossza és hol kezdődik a kommentár? Az egy-egy szóra vonatkozó interlineáris glossza és a margókra kiterjedő kommentár tere gyakran grafikusan is összeérhet, és mindkettő átalakulhat a másikká. (1-2. kép) Hol végződik ilyen esetben a glossza és hol kezdődik a kommentár? Mondhatjuk-e, hogy egy szerző önmagát kommentálta, és ezáltal egy magasabb szintű szerzői autoritást hozott létre önmaga számára, csak azért, mert egy-egy szóhoz interlineáris szómagyarázatokat fűzött, vagy a margóra jegyezte egy metafora referenciális jelentését? Az érintkezési pontok ellenére már a középkori kommentátorok figyelmét sem kerülte el az elsősorban margináliákban, vagy önálló lemmatizált jegyzetként megfogalmazott, elmélyült értelmezések, és a szavak fölé írt glosszák különbsége. A 12. század első felében Guillaume de Conches Plátón *Timaios*ához (ill. annak Calcidius által készített *Timaeus* címet viselő latin fordításához) írt kommentárjának előszavában megjegyezte, hogy mindkét típusú szövegmagyarázatban van kivetnivaló:

Még ha nem is kételkedünk benne, hogy sokan kommentálták már Platont, és sokan glosszázták, mégis, mivel a kommentátorok az egyes szavak jelentését nem kifejtve csak a tágabb jelentéssel foglalkoznak, a glosszátorok viszont a könnyű dolgokban szószátyárok, a nehezekben viszont homályosak, vagy egyenesen hallgatnak, társaink (akiknek minden tisztes dologgal tartozunk) kérésének engedve úgy határoztunk, hogy az előbb említett témáról mondunk valamit, mások felesleges állításait megnyirbálva, amit elhagytak, kipótolva, a homályos dolgokat megvilágítva, szerencsés megállapításaikat imitálva [...] ⁴

⁴ „Et si multos super Platonem commentatos esse, multos glossasse non dubitemus, tamen quia commentatores literam nec continuantes nec exponentes soli sententie serviunt, glosatores vero in levibus superflui, in gravibus vero obscurissimi vel nulli reperiuntur, rogatu sociorum quibus omnia honesta debemus, excitati, super predictum aliquid dicere proposuimus, aliorum superflua recidentes, pretermissa addentes, obscura elucidantes, maledicta removens, benedicta imitantes.”

Eszerint tehát a kommentárok a szöveg belső értelmét tisztázzák, míg a glosszák a szakvak szó szerinti értelmét fejtik fel, de a jó kommentátor, mint Guillaume de Conches is, képes egyszerre mindkettőre. De önkomentárról beszélhetünk-e, ha valaki egy egyszerű glosszát fűz a saját költeményéhez? Vagy csak azoknál a kommentároknál beszélhetünk a szerzői én szerzőségkonstituáló stratégiájáról, ahol egy jelentősebb szövegrész kapcsán egy, a szerzőre vonatkozó megjegyzés hangzik el? Nem elhanyagolható kérdésről van szó, hiszen kommentálni autoritással rendelkező szöveget szokás, és így a kommentár segítségével autoritáshoz juthat egy szerző is.⁵ Az álláspontom ebben a kérdésben inkább megengedő. Még ha egyetlen, saját szöveghez fűzött glossza nem is idézi meg az önálló szerzőiség szellemét, mégis csak azt jelzi, hogy a szerző mint auctor, és a szöveg actora, végrehajtója és főszereplője azt gondolja, hogy kreatív megfogalmazása vagy nehezen érthető történeti célzása méltó a megértésre, a megjegyzésre és az utánzásra. A bevett szövegek kánonának gazdagítása egy új elemmel a szerzői önértelmezés által nyer elismerést, és így próbál az auctor bekerülni a kanonikus szerzők közé. Az ilyesfajta újítással szemben a középkori értelmiségiek hozzáállása általában negatív, kivéve, ha meglevő társadalmi vagy egyházi tekintély, auktoritás kapcsolódik hozzá.⁶ A didaktikus önkomentárok tulajdonképp ezt az – általában hiányzó – hagyományból, vagy társadalmi és egyházi auktoritásból származó tekintélyt hozzák létre a szöveg számára.

Beszédes példát találunk erre a késő-középkori attitűdre a Dante-kortárs Jacopo Stefaneschi saját *Opus metricum*ához írt, 1319-ben elküldött kísérőlevelében, amely az 1315 körül keletkezett (de hosszabb részleteiben már 1294–95 óta elkészült) mű hagyományozásának feltételeit tisztázta a sulmonai Santo Spirito-monostor számára. Azt hangsúlyozza, hogy a költeménye nem régi dolgok utánzása (*non novum ex veteri*

Guillaume DE CONCHES, *Glose super Platonem*, szerk. Édouard JEAUNEAU, Paris, Vrin, 1965, 57. Ld. még Édouard JEAUNEAU, *Gloses et commentaires de textes philosophiques (IXe-XIIe siècle)* = *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales*, Louvain-la-Neuve, 1982, 117–131; és Lodi NAUTA, *The Glosa as instrument of the Development of Natural Philosophy. William of Conches' Commentary on Boethius = Boethius in the Middle Ages, Latin and Vernacular Traditions of the Consolatio philosophiae*, szerk. Marten J. F. M. HOENEN, Lodi NAUTA, Leiden, Brill, 1997, 4–39. A középkori „textus cum commento”, azaz a margináliákkal körülvett kéziratok lap középkori eredetéről ld. Louis HOLTZ, *Glosse e commenti = Lo spazio letterario del medioevo: I. Il medioevo latino, III. La ricezione de testo*, szerk. Guglielmo CAVALLO et al., Roma, Salerno, 1995, 59–111; egy kategorizációs kísérletre pedig ld. Gerhard POWITZ, *Textus cum commento = Codices manuscripti* 5 (1979), 80–89.

⁵ Ahogy azáltal is, ha egy jelentős szöveget fordít. Így értendő Eustache Deschamps pozitívnak szánt megjegyzése Chaucerről, mint a *Rózsaregény* fordítójáról: „ceuls qui font pour eulx auctorisier” (Ballade de moralitez, 19) – „akik azért alkotnak, hogy tekintélyt teremtsenek maguknak.” Ennek értelmezéséről ld. Robert R. EDWARDS, *Authorship, Imitation and Refusal in Late Medieval England*, = *Medieval and Early Modern Authorship*, szerk. Guillemette BOLENS, Lukas ERNE, Tübingen, Narr, 2011, 54–55.

⁶ Az újdonság eltérő, morális rosszként, illetve jóként történő percepciójára a 12–13. században ld. Beryl SMALLEY, *Ecclesiastical attitudes to novelty, c. 1100–c. 1250* = Beryl SMALLEY, *Studies in medieval thought and learning from Abelard to Wyclif*, London, Hambledon, 1981, 97–116.

cudimus), hanem teljesen új (*ex novo novum... metrum*), és ezért minden új ötletét gondosan meg kell őrizni a másolóknak:

Ebben a történetben nem régi anyagból alkottunk újat, hanem új verset hoztunk létre új eseményekből, ahol az értő számára másodlagos a forma. Ezért hát legyen serény annak elméje, aki olvassa, de keze ne nyúljon hozzá, nyelvét tartsa féken, nehogy óvatlanul olyasmit is kijavítson, amit szeleburdi módon nem is ismer.⁷

Stefaneschi glosszákat fűzött költeményéhez, amelyek egyik célja az volt, hogy a szerzői szándék tisztázásával megőrizze a szöveg integritását, és elkerüljék a szövegromlást. Példájából jól látható, hogy azok a glosszák is joggal tekinthetők szerzői önkomentárnak, amelyek nem a szerző személyével foglalkoznak.

A legkorábbi didaktikus célú latin szerzői önkomentárt valószínűleg St Germain des Prés-i Abbo költeményében, a *Bella Parisiaca Urbis*ban találjuk. Abbo, St Germain apátja Párizs 885–886-ban történt, vikingek általi elpusztításáról írta epikus költeményét. Két könyvből álló művét a 9. század jellegzetes, bonyolult, görög szómaradványokkal és etimológiákkal megtűzdelt latinságában írta, Michael Lapidge kifejezésével élve „hermeneutikus stílusban.”⁸ Abbo számos görög eredetű szóval gazdagította epikus nyelvét, és új szavakat is alkotott latin és görög tövek elegyítéséből. Később művéhez hozzátett egy harmadik, viszonylag rövid, alig több mint száz soros könyvet, amely a tanítványokhoz szóló erkölcsi intést tartalmazta. Ebben a részben olyan mértékig túlzásba vitte a hermeneutikus stílust, hogy alig maradt görög-latin szóösszetétel nélküli sor, és néhány értelmező a nyelvezet obskurussága miatt egyenesen stílusparódiának tekinti a szöveget.⁹ Ez nélkülözhetetlenné tette a bonyolult sza-

⁷ „non in illa [historia] novum ex veteri cudimus, sed ex novo novum in opere metrum, ubi gnarus negligit formam. Et idcirco studentis ingenium vigilet, manus tamen absteineat, lingua dometur, ne fortasse incautus id corrigat, quod in illo velox ignorat.” *Monumenta Coelestiniana. Quellen zur Geschichte des Papstes Coelestin V.*, szerk. Franz Xaver SEPPELT, Paderborn, Schöningh, 1920, 3. Erről a levélről és eredeti kontextusáról ld. Fulvio DELLE DONNE, *La dedica del cosiddetto 'Opus metricum' di Iacopo Stefaneschi* = *Filologia mediolatina* 17 (2010), 85–104. Stefaneschit és néhány alább említendő szerzőt idéz, de nem önkomentárként elemez Paul Gerhard SCHMIDT, *The commentator know better than the author* = *Journal of Medieval Latin* 18 (2008), 117–129.

⁸ Michael LAPIDGE, *The hermeneutic style in Anglo-Latin literature* = *Anglo-Saxon England* 4 (1975), 67–111. A hermeneutikus stílus céljáról ld. még Michael LAPIDGE, *Poeticism in Pre-Conquest Anglo-Latin Prose* = *Aspects of the Language of Latin Prose*, szerk. Tobias REINHARDT, Michael LAPIDGE, James N. ADAMS, Oxford–New York, Oxford University Press, 2005, 321–337.

⁹ Pl. Patrizia LENDINARA, *The Third Book of the Bella Parisiaca urbis by Abbo of Saint-Germain-des-Prés and its Old English Gloss* = *Anglo-Saxon England* 15 (1986), 73–89, küll. 81–82; és Simon MACLEAN, *Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the end of the Carolingian Empire*, New York, Cambridge University Press, 2003, 56. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a harmadik könyv előtt található egy marginális jegyzet, amely elmagyarázza, hogy a szöveg tanulmányozói nem csak a szavak jelentését tanulhatják meg az interlineáris jegyzetektől,

vak megjegyzetelését, amit már a Gozlin testvérhez intézett ajánlásában is (*Scidula*) felvezetett a mű első könyve kezdetén:

Mert a tanuló klerikusokat igen jól felkészíti, még akkor is, ha nagyon szűköss marad a hely; és a tanoncoknak, akik a kommentárjaikban a szavakat serényen keresik, nagyon alkalmas lesz, az allegória pedig azoknak lesz valamennyire hasznos, akiknek kedve van azt keresni, másrészt saját magam fűztem saját kezemmel glosszákat (*linguas*) föléljük, hogy a néma szavakat kísérik.¹⁰

Egy másik megjegyzés a harmadik, még obskurusabb könyv előtt az interlineáris jegyzetekre utal: „Találsz majd olvasóm mind görög, mind latin betűket a harmadik könyv néhány sora felett, amelyek a jelentést fejtik ki.”¹¹ Mivel a harmadik könyv fő célja a történetmondás helyett a fiatalság meggyőzése lesz arról, hogy szerzetesi életet éljen, és hogy tudós szókinccset sajátítson el, a jegyzetek elsődleges funkciója minden bizonnyal az volt, hogy a diákokat megismertesse ezekkel a szavakkal.

Ez a szándék a későbbi didaktikus önkomentárokon is gyakori, sőt, ez tűnik a középleatin didaktikus önkomentárok elsődleges célkitűzésének. A középkori kéziratok szöveg-hagyományozás jellegzetességéből fakadóan nehéz elkülöníteni a szerzői önkomentárokat és a későbbi szövegmagyarázók megjegyzéseit, ha a szöveg szerzője nem hivatkozik expliciten arra, hogy tőle származnak a kommentárok. Emiatt számos szöveg esetében csak sejthető, hogy a már a korai kéziratokban is felbukkanó kommentárok esetleg a szerzőtől származnak. Bernardus Silvestris prosimetrumához, a *Cosmographiához* már a 12. század kezdetétől születtek kommentárok, amelyek több kéziratban is fennmaradtak, és a legelterjedtebb, úgynevezett „standard” kommentár korai voltánál fogva nem zárható ki, hogy talán a szerzőtől származik.¹² Hasonló

hanem a nemüket is megjegyezhetik a mellőlük tett görög és latin betűk segítségével (φ és π a nőnemre, μ és π a hímnemre utal az első deklinációban, a κ a közös nemet, az σ a második deklinációt, a latin N és S pedig a semleges nemű második deklinációt jelenti). A jegyzetek kiadását ld. *Poetae Latini Aevi Carolini I–IV*, szerk. Ernst DÜMLER, Ludwig TRAUBE, Paul VON WINTERFELD, Berlin, Weidmann, 1899, IV/1. 116. (A továbbiakban: MGH *Poetae* IV/1). Ebből egyértelműnek látszik, hogy a fő célja a tanítás, és a saját maga által alkotott szavak oktatása volt.

¹⁰ „Nam cleronomos, tametsi angustum maneat situm, decentissime ornat: tum scolasticis ambientibus glosas suis in commentis obnix complacet, allegoria vero aliquantisper, cui eius indago libuerit, renitet; tum per semet quoniam mutis inhaeret verbis, propria manu linguas superieci.” Itt a legfrissebb szövegkiadást és angol fordítását követem: *Viking Attacks on Paris: The Bella parisiacae urbis of Abbo of St Germain-des-Prés*, szerk. Nirmal DASS, Leuven, Peeters, 2007, 24–25. Lendinara szerint a kortárs *Gesta Berengarii Imperatoris* (MGH *Poetae* IV/1, 354–403.) hasonló interlineáris megjegyzéseket tartalmaz, de annak egyetlen fennmaradt kézirat anoním, így a szerzői szerepet nem képes konstituálni.

¹¹ „Comperias, lector, litteras tam grecas quam latinas superpositas quibusdam lineis terciai codicelli suas habere significationes.” MGH *Poetae* IV/1, 116.

¹² Az ellenérvekre ld. Mark KAUNTZE, *Authority and imitation: a study of the Cosmography of Bernard Silvestris*, Leiden–Boston, Brill, 2014, 138–139, és uo. 26. jegyzet.

példával szolgálhat Alexander Neckam (1157–1215) is ugyanebből a korszakból, aki az enciklopédikus műveit kísérő kommentárok közül többnek is a szerzője lehet. Különösen a *De utensilibus* (*Háztartási tárgyak*) című műve érdemel itt figyelmet, amely részletesen felsorolja a konyhafelszerelést és a feudális háztartás fontosabb tárgyait, beleértve a mesterségek szerszámaint, a várak részeit, a fegyverzet elemeit. Az Angliában rendkívül népszerű – 33 kéziratban fennmaradt és 21–22 középkori könyvtári példányból adatolt – prózaszöveget itt latin és francia kommentárok kísérik, amelyek – akár csak a szöveget megelőző rövid accessus – a szerzőtől is származhatnak.¹³ Bár ezekben az esetekben a források nem teszik lehetővé egyértelmű következtetések levonását, de valószínű, hogy maga Alexander Neckam is ugyanúgy használta ezeket a szövegeket az oktatásban, mint a későbbi követői: a latin szavak jelentését latinul és népnnyelven is kifejtette.

A dán Andreas Sunonis, vagy Sunesen, Lund érsekének 1200 körül keletkezett *Hexaameronja* már egy másfajta önkomentárt mutat fel. Ez a hexameteres epikus költemény címe tizenkét könyvből áll, 8040 sorból, és egyetlen kéziratban maradt fenn.¹⁴ Címe kissé félrevezető: nem csak a teremtés hat napjával foglalkozik, ahogy a görög-latin hexaémerikus hagyomány fontos szövegei (Nagy Szt. Vazul, Szt. Ambrus), hanem alapvetően enciklopédikus módon minden tudást fel akar ölelni, amit érdemes lehet megjegyezni a teremtett világban a teremtés pillanatától kezdve az apokalipszisig. Mivel Andreas Sunesen a párizsi egyetemen tanult, ez a tudásanyag magába foglalt olyan tudós témákat is, mint a logika, a jelentéselmélet, vagy filozófiai és teológiai tárgyköröket, mint a szabad akarat, vagy a hitehagyás. Andreas kétféle jegyzetet fűzött verssoraihoz: egyrészt, hogy olvasói számára megkönnyítse e nehéz témák feldolgozását, a margón összegezte az egyes részletek tartalmát. Ezekkel

¹³ Alexander NECKAM, *De utensilibus = A volume of vocabularies*, szerk. Thomas WRIGHT, Liverpool, Liverpool Marples, 1857, 96–97. Újabb kiadása: Tony HUNT, *Teaching and Learning Latin in Thirteenth-Century England*, Woodbridge, Brewer, 1991, I. (*Texts*), 181–190, II. (*Glosses*), 65–122, III. (*Indexes*). A kéziratokban fennmaradt francia glosszákat több latin magyarázattal együtt három kéziratból közölte Tony HUNT, *Les Gloses en langue vulgaire dans les manuscrits du De nominibus utensilium d’Alexandre Neckam = Revue de Linguistique Romane* 43 (1979), 235–62. Hasonló a helyzet Adam du Petit Point/Balsham *De utensilibus ad domum regendam*jának glosszáival, amely modellképp szolgált Neckam számára. Kiadását ld. Auguste SCHELER, *Lexicographie latine du XIIe et XIIIe siècle. Trois traités de Jean Garlande, Alexandre Neckam, Adam du Petit Pont*, Leipzig, Brockhaus, 1867, 119–137 és HUNT, i. m. I. köt., 172–176. Elemzését ld. Patrizia LENDINARA, *The Oratio de Utensilibus ad Domum Regendam Pertinentibus by Adam of Balsham = Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 161–76.

¹⁴ Kopenhága, Királyi könyvtár, e don. var. 155 4°. Digitális facsimiléjét ld. <http://www.kb.dk/permalink/2006/manus/638/> (Megtekintve 2018. 05. 13.). Kiadását ld. Andreas SUNONIS FILII, *Hexaameron*, post M. Cl. GERTZ ediderunt Sten EBBESEN et Laurentius Boethius MORTENSEN, Hauniae, G.E.C. Gad, 1985–88, vol. 1–2.; forrásairól (Petrus Comestor, Petrus Lombardus, Szentviktori Richárd, Isidorus) ld. Lars Boje MORTENSEN, *The Sources of Andrew Sunesen’s Hexaameron = Cahiers de l’Institut du Moyen-Âge Grec Et Latin* 50 (1985), 113–216; és az elemző tanulmányokat az Anders Sunesen. *Stormand, teolog, administrator, digter* (szerk. Sten EBBESEN, Copenhagen, Gad, 1985, 115–231) kötetben.

a margináliákkal, amelyek egyébként minden középkori kéziratban gyakran előfordulnak, Sunesen az olvasó figyelmét a szöveg referenciális jelentésére irányította még akkor is, ha az adott helyen maga a tanítás metaforikus kifejezésekkel volt kifejezve. Egyúttal azonban azt is lehetővé tette az olvasók számára, hogy gyorsabban lokalizálhassanak egyes fejezeteket és témákat a kódexben. Másrészt olyan forrásokat idézett margináliáiban, amelyeket az írás során feldolgozott vagy átalakított metrikus költeményében. Ezeknek a forráshivatkozásoknak szintén kettős funkciójuk van: egyrészt tekintélyt, auktoritást nyújtanak szavakainak, másrészt pedig a szöveg irodalmiságát mutatják fel.

Az első funkciót jól megfigyelhetjük azokon a pontokon, ahol Andreas téziseit a margókon tekintélyidézetekkel támasztja alá. Amikor azt magyarázza el, hogy Éva nagyobb bünt követett el, mint Ádám, mert Ádám bűne csak az volt, hogy azt gondolta, ezt a vétet Isten könnyen megbocsátja majd, míg Évát elcsábította a kígyó, ami Ádámmal soha nem történhetett volna meg, érvelése Szt. Ágostonon alapul, amit meg is jegyez a margón: „verba sunt Augustini” – „ezek Szt. Ágoston szavai”.¹⁵ Egy másik példában azt is láthatjuk, hogy a kommentár nem csak a verses szöveget magyarázza, hanem azt is megvilágítja, hogy maga a költemény is egy kommentár a forrásidézetekhez. Ez az a módszer, amit a szöveg referenciális tere kijelölésének nevezhetünk. Amikor az ördögről azt mondja Andreas, hogy Istenhez akart hasonlítottá válni („ipsi praesumpsit similari velle tenore // perverso”, I, 368-9),¹⁶ a kommentár így magyarázza: „arról a helyről: Isten, ki lesz hasonlatos hozzád? Aki magától (per se) olyan akar lenni, mint Isten, az fertelmes módon (*perverso*) akar Istenhez hasonló lenni, mint az ördög.”¹⁷ A „super” előjárószó, amely ezt a megjegyzést bevezeti, valójában azt árulja el, hogy az igazi kommentár ezen a helyen nem Andreas megjegyzése saját művéhez, hanem maga a költemény funkcionál glossza gyanánt az eredeti – ismét csak Szent Ágostontól származó – gondolathoz. Így tulajdonképpen a marginális kommentár által a főszöveg is egy korábbi szöveghez szóló kommentárrá változik.

E megjegyzések harmadik fontos funkciója irodalmi: azt mutatják be, hogyan imitálta, aemulálta, alakította át, és sajátította ki az antik és középkori latin költői formákat Andreas, és ezáltal példát állít az olvasó előtt is, hogy némi szóváltoztatással,

¹⁵ VIII. könyv, Schol. ad lin. 4466. Andreas SUNONIS FILII 1985, i. m. I. köt., 207. Az eposz szövegében az áll: *Non seductus Adam est nec sic erravit ut Eva*. A közvetlenül hivatkozott szöveg Petrus Lombardus szentenciái (2, dist. 22, 5. Quis plus), amire fel is hívja a figyelmet Andreas: „et in sententiis sub capitulo: Quis plus peccavit, Adam vel Eva?, circam medium capituli: *Inexpertus enim divinae severitatis in eo falli potuit, ut veniale crederet esse commissum, sed dolo illo serpentino, quo mulier seducta est, nullo modo arbitror Adam potuisse seduci*. Verba sunt Augustini.” Máshol Isidorus a közvetlen forrás, ld. MORTENSEN 1985, i. m. 149.

¹⁶ Andreas SUNONIS FILII 1985, i. m. I. köt., 87.

¹⁷ „Super illum locum: Deus, quis similis erit tibi? Qui per se vult esse ut deus, perverse vult esse similis deo, ut diabolus.” (Aug. super Ps. 70, 19, a közvetlen forrás Petrus LOMBARDUS, *Sent.* 2, dist. 22, 4).

sorrendcserével, szinonímák felhasználásával kövesse őt a parafrazeálás technikájában. Amikor a költeménye kezdetén azt mondja, hogy az, amit korán megtanulunk, tovább megmarad az elménkben („Verum quod teneris annis induruit haeret”, I, 63), az önkomentárjában állításának alátámasztására egy Horatius-idézetet hoz, amely ugyan-ezt a gondolatot más szavakkal fogalmazta meg.¹⁸ A két kommentálási eljárás mód, a szöveg referenciális terének kijelölése, és a költői szöveggé való parafrazeálás felmutatása egyszerre is jelen lehet. Jó példa erre az az eset, amikor egy filozófiai témát, például az Istenről tehető restriktív állítások („Isten egyetlen személy, és szül” – „ne Deus una // tantum persona (vel plures) esset, et ipse // gigneret”, II, 833–835) problematikáját teszi át versbe, és az ebből fakadó ellentmondást taglalja, amelyet a versben csak tömören tud elmondani („utraque disiuncte sunt parte neganda” – „mindkét oldalról diszjunkt módon tagadnunk kell”). A kommentár aztán kifejti a sűrített megfogalmazás lényegét: „Itt mindkét rész diszjunktívan hamis: Isten csak egyetlen személye, és ő maga szül, vagy Isten több személy, és ő maga szül.”¹⁹ A jegyzetelésnek ez a három funkciója, a tekintélyekkel való alátámasztás, a főszöveg referenciális terének kijelölése, és az irodalmi összehasonlítás igénye prototipikusan leírják az olvasást folyamatának azokat az elemeit, amelyek túllépnek a szöveg literális megértésén, és ezáltal szövegértelmezési példát állítanak az olvasóközönség, a diákság számára is.

A következő szövegünk – és itt hangsúlyozni szeretném, hogy a középkori vége előtt nem találunk sok példát a didaktikus önkomentárra a középlatin irodalomban – mintegy ötven évvel Andreas Sunesen *Hexaameronja* után keletkezett. A mantovai ferences Bongiovanni da Cavriana, vagy latin nevén Boniohannes de Mantua, főművét, az 1414 soros, 4 könyvre osztott *Anticerberust* valamikor 1224 és 13. század vége között írta. Egyetlen kéziratban maradt fenn, így tanításai nem terjedtek túl saját közösségén (Vatikán, Chigi, H. V. 151.).²⁰ Célközönsége elsősorban rendtársai lehettek, s közülük is tanárai, akiknek prológusát címezi („vobis magistris meis”), és arra kéri őket, hogy műve segítségével adják át a bűnök ellen írt orvosságát a tanítványoknak, amelyek egyszerre bevéve keserűek lesznek, de hatásuk távoltart a bujaságtól.²¹ Ez a négy könyvből álló epikus költemény a kereszténység legalapvetőbb

¹⁸ „iuxta illud: Quo semel imbuta est recens, servabit odorem / Testa diu” (HOR. EP. I, 2, 69.) ANDREAS SUNONIS FILII 1985, i. m. I. köt., 77.

¹⁹ „Utraque pars haec disiuncte est falsa: 'Deus est tantum una persona, et ipse gignit' vel 'deus est plurae personae, et ipse gignit'”. ANDREAS SUNONIS FILII 1985, i. m. I. köt., 101.

²⁰ BONGIOVANNI DA CAVRIANA, *Anticerberus*, kiad. Piervittorio ROSSI, Cavriana, Banca Agricola Mantovana, 1995, 9–10. Ezt megelőzően egyedül Francesco Novati foglalkozott a költeménnyel: FRANCESCO NOVATI, *Un poema francescano del Dugento* = FRANCESCO NOVATI, *Attraverso il Medio Evo. Studi e ricerche*, Bari, Laterza, 1905, 7–115. Ezen kívül Szövérfy József figyelt meg egy meglehetősen bizonytalan kapcsolatot egy Szent Klára-himnusz és az *Anticerberus* között: JOSEPH SZÖVÉRFY, *Un hymne de Sainte Claire et Bongiovanni da Cavriana* = *Aevum* 40 (1966), 553–555.

²¹ BONGIOVANNI DA CAVRIANA, *Anticerberus*, kiad. Piervittorio ROSSI, Cavriana, Banca Agricola Mantovana, 1995, 34–36. „Qui potius sancte humilitatis emolumentum habentes pre oculis iugiter subiectis vobis discipulis vestro indice magistratu ipsum seriatim explicare complaceat, quia nimirum,

tanításait foglalja össze, elsősorban az erényekre és a bűnökre koncentrálva, majd a negyedik könyv egy apokaliptikus témával, az Antikrisztus eljövételéről szóló beszámolóval (IV, 1: „Primumque veniet christus vir fulminis Anti”), a pokoli Babilon és a mennyei Jeruzsálem leírásával zárul. Az *Anticerberus* cím a költemény moralizáló jellegére utal, amelyet a prologus fejt ki: a háromfejű Cerberus a pokol kapuit szimbolizálja, amelyből éjjel-nappal szüntelenül áradnak az emberiség felé a bűnök és a bajok. Bongiovanni da Cavriana, ez az alig ismert szerző a költemény megírása után illesztette hozzá a kommentárt művéhez, amely az egyetlen fennmaradt kéziratban megelőzi (1r–24v) magát az *Anticerberust* (25r–42v). Maga a kommentár máig kiadatlan, bár a mű modern kiadása jegyzeteiben hosszabb részleteket idéz belőle. Amint a kommentár prologusában bevallja, olvasói kérték arra, hogy összegezze a költemény morális üzenetét egy prózai összefoglalásban is. A kommentár emiatt kettős formát ölt az *Anticerberus*-ban: egyrészt a költemény bevezetőjeként elhelyezve bevezetőt ad a bűnök és erények harcához, másrészt pedig önálló, a költeménytől független tanító szöveggént, erkölcsstani értekezésként is használható: „Mivel igen sok barátom kért sokszor, hogy az *Anticerberus* kommentálására, amit versmértékben írtam, adjak ki valamit összefoglalóan prózában, kéréseiknek engedve ezt a szummácskát hoztam létre olyan stílusban, hogy még azoknak is hasznos lehet, akik a verses művet nem ismerik.”²² Egyúttal összegző jegyzeteket is írt a margóra, s a verssorok közé memoriterverseket is illesztett (pl. a hét szentség metrikus felsorolását: „sacramenta credenda dei duo penta” – „ez Isten kettő meg öt szentsége”), amelyeket aztán részletesen a kommentár fejtett ki teológiai magyarázattal együtt.²³

A kommentár elsődleges funkciója itt nyilvánvalóan a versekben összesűrített tudásanyag kifejtése, kontextualizálása, de egyúttal olyan auktoritásokat is felvezet véleménye alátámasztására, akikre nincs utalás a költeményben (mint pl. Halesi Sándor vagy Albertus Magnus). A főszöveg és a margó, a textus és a kommentár között előforduló interferenciák talán leggyakoribb típusával állunk itt szemben, a bővítés és szűkítés, az abbreviáció és az amplifikáció aktusával. Ami a főszövegben kifejtetlenül maradt, rövid célzásképpen szerepelt csak, azt részletesen ki kell fejteni a kommentárban, míg amiről a főszöveg, a kommentár tárgya részletesen beszél, az le lesz rövidítve, kivonat formájában összesűrítve áll majd az olvasó rendelkezésére. Ez a fajta dialektikus feszültség abbreviáció és amplifikáció között a szövegparafrázis mechanizmusok állandó velejárója nem csak a kéziratosság, hanem a korai könyv-

etsi morem catartici perferat, quod suo utique sapore celeriter sumtum gustum amaricat, tamen, velut ipsum quod humana purgat pectora finaliter a nocivis, ipsorum animos moribus sanctitatis informans a lubricitatis viciis expiabit.”

²² „A quampluribus amicorum rogatus quampluries ut ad evidentiam *Anticerberi*, quem edidi metricè, aliquid sub compendio prosaice scriberem, presentem summunculam, eorum devictus precibus tali stilo effectui mancipare proposui, quod opere pretium erit etiam opere metrico principali carentibus.” Chigi, H. V. 151, 1r; idézi: NOVATI 1905, i. m. 67.

²³ Bongiovanni da CAVRIANA 1995, i. m. 139.

nyomtatás korában is, amint arra számos példát fogunk még látni, és nem csak az önkomentárok, hanem a bibliai, vagy jogi kommentárok sajátja is. Párhuzamként érdemes felidézni a *Summarium Biblie*-t, amely fejezetenként rövidítette le a Bibliát egy memoriterverssé, és a 14–15. századi Biblia-kéziratok gyakori kísérője lett. Az így létrejött, teljesen aszintaktikus és érthetetlen szöveget aztán gyakran kommentárokkal látták el, amelyek részletesen elmagyarázták, hogy a vers egyes szavai a Biblia melyik részletére vonatkoznak.²⁴ Hasonlóan vonzza magához a kommentátorokat egy összetömörített retorikai tanköltemény, a *Summa Iovis* is a 15. században.²⁵ A rövidítés és bővítés dialektikus folyamata segíti elő a memorizációt, amely a pedagógiai szövegek egyik legfontosabb célja.

Jacopo Stefaneschi kardinális (1270 k.–1343) *Opus metricum*ához kapcsolódik talán a legérdekesebb latin önkomentár a középkorból.²⁶ Az *Opus metricum* három, egymástól eléggé eltérő részből áll: az első könyv V. Celesztin pápa életével, pápává választásával, lemondásával foglalkozik.²⁷ Ezt követik a második rész cselekményei, utóda, VIII. Bonifác pápa megválasztása, majd pedig a harmadik könyv, amelyben Stefaneschi a V. Celesztin remeteségét, halálát, és neki tulajdonítható csodákat ismerteti. Stefaneschi már 1291-ben elkezdte írni a költemény kezdetét, amikor V. Celesztint pápává választották, de csak 1319-ben egyesítette a különálló részeket egy egységes költeménnyé, amikor egy accessust is illesztett a műve elé, amelyben leírta a mű keletkezésének körülményeit „A szerző előszava magáról, a következő mű formájáról, anyagáról, okáról és hasznosságáról” (*Praefatio auctoris de seipso, operisque sequentis forma, materia, causa, utilitate*) címmel.²⁸ A kísérőlevél a hagyományos arisztotelészi-nek nevezett accessus-típus leírásai sajátosságait követi, emiatt jól párhuzamba állítható a Danténak tulajdonított XIII., Cangrande della Scalához szóló levéllel, amely az *Isteni színjáték*hoz nyújt allegorikus *accessust*.²⁹

Stefaneschi figyelmének középpontjában ugyanazok a kérdések állnak, amelyekkel már a korábbi kommentárokból is találkoztunk: akadnak egyszerű szómagyarázatok (pl. „invidia: discordia”), de több megjegyzést fűz a költői hexameterreibe illesztett bo-

²⁴ A *Summarium Biblie* recepciójáról ld. Lucie DOLEŽALOVÁ, *Obscurity and memory in late medieval Latin manuscript culture: the case of the Summarium Biblie*, Krems, Medium Aevum Quotidianum, 2012.

²⁵ Rüdiger LORENZ, *Summa Iovis. Studien zu Text und Textgebrauch eines mittelalterlichen Lehrgedichts*, Köln–Wien, Böhlau, 2013.

²⁶ Stefaneschi életéről és az *Opus metricum* munkafázisairól ld. Arsenio FRUGONI, *La figura e l'opera del cardinale Jacopo Stefaneschi (c. 1270–1343)* = *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, serie VIII, vol. 5/7–10 (1950), 397–424; és friss bibliográfiával: Valerio GIGLIOTTI, *Studi storici-giuridici sulla rinuncia alle cariche supreme nel medioevo*, Torino, Saste, 2009, 157–159.

²⁷ A mű kiadását ld. *Monumenta Coelestiniana* 1920, i. m. 3–146.

²⁸ FRUGONI 1950, i. m. 418.

²⁹ Az XIII. levél accessus-jellegéről ld. DANTE ALIGHIERI, *Das Schreiben an Cangrande della Scala*, ford., kiad. Thomas RICKLIN, előszó Ruedi IMBACH, Hamburg, Meiner, 1993, XLIII–XLIX.

nyolult szószerkezetekhez, amelyek olyan rejtényszerűek néhol, hogy a magyarázat nélkül az olvasó számára érthetetlenek lettek volna, ha Stefaneschi nem fejt ki célzásai és szójátékai tartalmát. A „circulus anguis” (I, 115; a kígyó köre) kifejezést az „circulus anni” (az év köre) magyarázza, de jó példa erre az a szójáték is, amellyel Akko keresztes várának 1291-ben történt feladása után a Latiumba való menekülést írja le:

Tendimus in Latium, proh! claram funditus Accon
Obruit et Tripolim vincens Babyloicus hostis (I, 50) ³⁰

Latiumba tartunk, ó, jaj! A jeles Akkót és Tripoliszt teljesen elpusztította a győztes babilóni ellenség.

Stefaneschi szerint az eredetileg Vergiliustól származó „tendimus in Latium” (Aen. I, 205) szókapcsolatban az „in Latium” / „Latiumba” kifejezést itt szójátékként kell a szerzői szándéknak megfelelően felfogni: „Itt játékosan fejezte ki magát a Szerző, Latiumot szélességként felfogva, így a szélességbe”³¹ – talán a széles út-keskeny út példázatára utalva ezzel. A másik kérdéskör, amelyet Stefaneschi mindig szem előtt tart, az művének történeti hitelessége, és ennek kapcsán kommentálja az események főszereplőit és helyszíneit, amelyekről beszél. Amikor a lemondott V. Celesztint V. Kelemen 1313-ban, Avignonban szentté avatja, Stefaneschi részletesen beszámol a palota berendezéséről és a pápa öltözetéről. A tömör leírások részleteit azonban csak a jegyzetekből tudjuk meg:

variante rigentem / serica vestitum byssus sub imagine patrum* (III, 2, 5, 86-87)³²

*patrum: id est sanctorum, quia in pluviali pape erant imagines de serico et auro laborate cum acu operis Ciprensis seu Anglicani

A meredőt [értsd: a pápát] selyemruha öltözet tarkítja az atyák képe alatt.*

*az atyák: azaz a szentatyák, mivel a pápai pluviálén képek voltak selyem- és aranyhímzéssel volt ciprusi vagy angol módra.

Ahogy Andreas Sunesen, vagy Bongiovanni da Cavriana műve, az *Opus metricum* sem lett népszerű, és kérdéses, hogy egyáltalán tekinthetjük-e pedagógiai célú önkomentárnak. A fennmaradt kéziratok tartalmazzák a szerző megjegyzéseit, és ez arra utal, hogy olvasói követték a szerzői rendelkezést, amelyet az előszóban fejtett ki, miszerint a szöveget pontosan és változtatás nélkül kell lemásolni, és a megjegyzések is a szöveg

³⁰ *Monumenta Coelestiniana* 1920, i. m. 20.

³¹ „Lusit hic Auctor, accipiens Latium, idest in latum, seu viam latam, idest laxitatem morum: quam innuit esse causam acceptarum quam mox enumerat cladium.”

³² *Monumenta Coelestiniana* 1920, i. m. 129.

szerves részét képezik. Stefaneschi kardinális a változtatások elkerülésére elhelyezett egy eredeti, „quasi originalis” példányt V. Celesztin kultuszának székhelyén, a Sulmona melletti kolostorban, ahova a lemondott pápa visszavonult. Ez a „quasi originalis” példány volt hivatott biztosítani a szöveg sértetlenségét az utókor számára:

kiváltképp mivel [könyvünknek] nincs szüksége annyi korrektorra, mint ahány olvasó kér, és mi, ha lesz elég időnk rá, igyekszünk ismételt olvasással újra áttekinteni, az újra áttekintett szöveget megvitatni, és a megvitatás után kijavítani. Ezen felül elrendelem, hogy ez a könyv, amely a fent említett a verses és prózai históriát tartalmazza, és amelyet igen kedves barátunk, a szerzetes testvér Antonius de Isernia, a kolostorotok perjele által a szent rendnek áldozva, tőlünk származó bevezetővel ellátva, *mintegy eredeti példányt* a Sulmona melletti Morrone Szentlélek kolostorra hagyunk, örökké ott is maradjon.³³

A szerzetesek feladata volt, hogy a szöveg épsége felett őrkdjenek, és bár engedélyezte, hogy világiaknak is odaadják, de csak azzal a feltétellel, hogy „ez a könyv, mint egy eredeti példány a kolostorból ne kerüljön el, és róla másolat csak hűen, pontosan a bele helyezett interlineáris jegyzetekkel vagy margináliákkal együtt készülhessen.”³⁴ Egyértelmű, hogy Stefaneschi arról próbált gondoskodni, hogy szövegének költői üzenete érintetlen maradjon, és ezáltal még akkor is pedagógiai célúnak tekinthetjük kommentárját, hogy maga a szöveg inkább hagiográfiai célú. A szerzői glossza ebben az esetben nem egyszerűen az olvasónak szóló segítségnyújtás, hanem egy olyan biztosíték, amely segít megőrizni a szöveg épségét az okvetetlenül korrigálni kívánó olvasók támadásaival szemben. Így a szöveg és a glossza egységes képet Stefaneschi számára, amelynek megőrzése a későbbi másolatokban elsőrendű fontosságú.

A középkor utolsó két évszázadában egy új típusú pedagógiai önkomentár terjedése figyelhető meg, amelyre lényegesen több példát találunk, mint a korábbi évszázadokból sporadikusan felbukkanó költeményei.³⁵ A jelenség népszerűvé válásá-

³³ „presertim cum [liber noster] nec correctores tot exigat, quot idem lectores exposcit, et nos, si tempus affuerit, repetita ipsum lectione recurrere, recursum discutere, discussumque corrigere properemus. Ceterum presentem librum prefatam metri prosequi continentem historiam, quem per religiosum virum amicum nostrum carissimum fratrem Antonium de Ysernia monasterii vestri priorem sancto devotum et ordini, ipsiusque libri a nobis aliqualem introductionem habentem, duximus destinandum quasi originale penes monasterium vestrum sancti Spiritus de Murrone prope Sulmonem perpetuo manere decrevimus.” *Monumenta Coelestiniana* 1920, i. m. 3–4.

³⁴ „Cuius interim fratribus et conventibus ordinis vestri, maxime ubi studium vigeat, secularibus etiam dari permittimus, proviso quod liber hic quasi originalis de monasterio ipso non transeat, quodque ipsius extracta copia veraciter, punctatim cum interlinearibus sive glossulis ibi positae concedatur.” *Monumenta Coelestiniana* 1920, i. m. 4.

³⁵ A középkori tankölteményekről, és különösen az utolsó három évszázad didaktikus költeményeinek műfaji jellegzetességeiről ld. Thomas HAYE, *Das lateinische Lehrgedicht im Mittelalter: Analyse einer Gattung*, Leiden, Brill, 1997.

nak több oka lehet: beszélhetünk a „szerzőség létrejöttéről”³⁶ is, arról, hogy a tanár írástudók közt is egyre többen akarják szellemi teljesítményüket saját munkájukként elismertetni, és ezzel társadalmi megbecsülést szerezni. Hivatkozhatunk arra is, hogy a papírkéziratok elterjedésével összehasonlíthatatlanul több pedagógiai tárgyú kézirat keletkezik és marad is fenn, amelyből megismerhetjük az oktatók önkomentárjait. De valószínűleg nem elhanyagolható szempont a jelenség népszerűvé válásában a laikus-világi városi iskolázás terjedése sem, amely során a magisterek városról-városra, iskolára-iskolára, egyetemről-egyetemre szerződve saját tananyagukkal, és annak egyéni kommentárjával megkülönböztetett presztízsre tarthattak számot.

Elképzelhető, hogy már a 13. századi, rendkívüli népszerűvé vált tanköltemények szerzői, mint Eberhard de Béthune, a *Graecismus* írója, Eberhard, a német (Alemannus), a *Laborintus* költője, vagy Conradus de Mure, a *Novus Graecismus* szerzője saját maguk kommentálták műveiket, ebben azonban tényleges szerzői nyilatkozat, vagy hallgatói megjegyzés híján nem lehetünk bizonyosak.³⁷ A fennmaradt, általában név nélkül hagyományozott kommentárállományban valószínűleg a szerzők eredeti kommentárjai is bizonyos mértékig átszűrődtek. Abban az esetben tekinthető egyértelműnek az önkomentálás, ha a szerző maga, vagy a szöveg keletkezését jól ismerő olvasó nyilatkozik erről, ahogy azt a reutlingeni Hugo Spechthart (1285–1360) esetében is láthatjuk. Hugo Reutlingenben, ebben a svábföldi kisvárosban volt latin-tanár, és itt készítette el kis vagy közepes népszerűsége szert tett tankölteményeit. Legnépszerűbb műve a *Speculum grammatice* lett, amely mintegy harminc kéziratban maradt fenn,³⁸ és négy könyvben tárgyalja ábécérendben a latin igék négy konjugációja szerint a perfectum alakjaik, valamint a belőlük képzett névszókat. A szöveg elterjedtségét valószínűleg nem is Hugónak, hanem unokaöccsének, Konrad von

³⁶ Itt arra a folyamatra gondolok, amelyet Karl Enenkel a „Stiftung der Autorschaft”, a „szerzőség létrehozatala” kifejezéssel ír le, és amelynek példaértékű szerepet tulajdonít a közép- és neolatin irodalomban a modern népnyelvű szerzőségfogalom létrejötte szempontjából. Karl J. ENENKEL, *Die Stiftung von Autorschaft in der neulateinischen Literatur (ca. 1350–ca. 1650). Zur autorisierenden und wissensvermittelnden Funktion von Widmungen, Vorworttexten, Autorporträts und Dedikationsbildern*, Leiden–Boston, Brill, 2015.

³⁷ A tanköltemények kommentárhagyománya különösen elhanyagolt kutatási terület. Mint Thomas Haye a *Laborintus* kapcsán megjegyzi, a költemény szinte minden teljes szöveget hagyományozó kézírata tartalmaz legalább glosszákat, de gyakran kommentárokat is. THOMAS HAYE, *Der Laborintus Eberhards des Deutschen. Zur Überlieferung und Rezeption eines spätmittelalterlichen Klassikers* = *Revue d'histoire des textes* 8 (2013), 348. A *Graecismus*-kéziratok 61%-a, a *Doctrinale*-kéziratok 78%-a kommentált. Ld. Bernhard PABST, *Text und Paratext als Sinneinheit? Lehrhafte Dichtungen des Mittelalters und ihre Glossierung* = *Text und Text in lateinischer und volkssprachiger Überlieferung des Mittelalters*, kiad. Eckart Conrad LUTZ, Wolfgang HAUBRICH, Klaus RIDDER, Berlin, Erich Schmidt, 2006, 121.

³⁸ Ulrike BODEMANN, *Latein und Volkssprache im Bereich von Schule und Trivialunterricht. Zur Arbeit an spätmittelalterlichen Schulgrammatiken* = *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter, 1100–1500*, kiad. Nikolaus HENKEL, Nigel F. PALMER, Tübingen, Niemeyer, 1992, 354–356. Mint Bodemann megjegyzi, a kommentárok olyan sikeresek, hogy ki is válthatják magát a művet: a *Speculum* hat kéziratában csak a kommentár szerepel, a mű nem.

Reutlingennek köszönheti, aki Erfurtból hazatérve 1354-től átvette oktatási feladatait, átdolgozta művét és glosszákkal látta el, amint az a Hugo által hozzáfűzött jegyzetből a negyedik könyv végén kiderül:

Inde meus patruus, summus sublector in Erfurt,
Nomine Chunradus Rütlingam cum remeasset
Ac ibi sumpsisset regimen sibi discipulorum
Hunc cum vidisset et ei multum placuisset
Auxit, diminuit, *glosavit*, rectificavit
Et sua precatis concessit scripta magistris
Ut legitare librum possent audacius istum
Ipsi quod clerus inhiaret ubique novellus.³⁹

Aztán a Konrád nevű unokaöcsém, a legfőbb alrektor Erfurtban, mikor visszatért Reutlingenbe, és ott magára vette a diákok irányítását, miután megismerte ezt a művet, és nagyon tetszett neki, meghosszabbította, lerövidítette, glosszázta, kiigazította, és írásművét átengedte a keresett tanárok számára, hogy bátrabban taníthassák ezt a könyvet, mivel mindenhol vágyik rá az ifjú klérus is.

Spechthart műve esetében két szerző, a nagybácsi és az unokaöccs együttműködéséről beszélhetünk, ugyanis egy a munkafolyamatot részletesen leíró jegyzet szerint az anyagot Konrad gyűjtötte szótárakból, Hugó verselte meg, majd Konrad dolgozta át ismét és látta el jegyzetekkel,⁴⁰ így tehát igazából csak az egyik szerzőtárs önkomentárjáról beszélhetünk. A fennmaradt jegyzetek kifejezetten terjedelmesek.⁴¹ A gyakorlatban azonban nagybátyjától sajátíthatta el – ha nem a kortárs magisterek elterjedt praxisáról van szó – aki a *Forma discendi* (A tanulás módja, 1346) című munkáját saját maga kommentálta. Ez a műve, amelynek csak egyetlen teljes kézírata van (Basel, Egyetemi könyvtár, A X 136), hexameterekben ismerteti a diákok számára az ideális tanmenetet az ábécé elsajátításától kezdve a klasszikus és középkori auctorok olvasásáig.⁴² A mű utolsó soraiban megjegyezte, hogy a glosszák is tőle származnak:

³⁹ Adolf DIEHL, *Speculum grammaticae und Forma discendi des Hugo Spechthart von Reutlingen* = *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* 20 (1910), 10.

⁴⁰ Uo., 10. A mű forrásairól ld. Dorothea KLEIN, *Wortsammlung und Versgrammatik. Das 'Speculum grammaticae' Hugo und Konrad Spechtharts aus Reutlingen und seine Quellen* = *Schulliteratur im späten Mittelalter*, kiad. Klaus GRUBMÜLLER, München, Fink, 2000, 99–164.

⁴¹ Ld. pl. Bayerische Staatsbibliothek augsburgi eredetű, 1461-ben írt, clm 3566 jelzetű kéziratát, amelynek digitális másolata megtalálható itt: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00016502-6 (megtekintve: 2018. 05. 15.).

⁴² DIEHL 1910, i. m. 11–26. A költemény további részeit kiadta Gabriel SILAGI, *Aus der 'Forma discendi' des Hugo Spechthart von Reutlingen* = *Festschrift Bernhard Bischoff zu seinem 65. Geburtstag*, kiad. J. AUTENRIETH – Franz BRUNHÖLZL, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1971, 417–434.

Hugo tractatum quando dictaverat istum
 Adiunxit glosas vario de codice rosas
 Et propriis librum manibus conscripserat istum.⁴³

*Hugó, mikor ezt a traktátust költötte,
 más kódexből piros glosszákat fűzött hozzá,
 és saját kezével írta meg ezt a könyvet.*

Mivel az egyetlen ismert teljes kézirat megjegyzései kiadatlanok, nem lehet eldönteni, hogy azok származhatnak-e a szerzőtől, vagy egy későbbi szövegolvasás nyomát őrzik. Diehl szerint az interlineáris és marginális glosszák nem lépnek túl az egyszerű szómagyarázatokon,⁴⁴ és néhol a népnyelvi jelentés megadásán. Az önkomentár legteljesebb formáját *Flores musicae* című zenei tankölteményében valósította meg Spechthart, ahol a verses részeket prózai bevezetők előzték meg, amelyben részekre tagolta szövegét, elmagyarázta az egyes tanításait, bocsánatot kért a metrikailag oda nem illő szakkifejezések versbeli használatáért, valamint néhány tekintélyidézettel (főképp Boëthiustól) támasztotta alá véleményét.⁴⁵ Önmagára minden esetben „autor”-ként hivatkozott: „autor tractat”, „autor dividit”, „autor describit”, olvasható a prózai jegyzetekben lépten-nyomon. Annak ellenére, hogy a jegyzetek tartalmából nyilvánvaló, hogy a versek és a kommentár szerzője azonos, azáltal teszi magát auctorrá, hogy saját célkitűzéseiről, szándékairól ír harmadik személyben, és ez a távolságtartás, a szerzői szerep kommentárban való újradefiniálása egyúttal tekintélyhez is juttatja az auctort.

A marginális önkomentár sajátos formája jelenik meg egy matematikai tárgyú tankölteményben. Johannes de Mure 1343-ban szerzett *Quadripartitum numerorum*a az arab számokkal folytatott alpműveleteket mutatja be, ám ez a téma a természeténél fogva nem volt teljes körűen átilleszthető a költői metrumba. Kétszer is utal versében arra, hogy az olvasó a margón keresse a teljes körű magyarázatot:

Dispositis numeris ut sunt in margine libri
 Ducas sex per sex, tres in tria parte secunda.⁴⁶

⁴³ 775–777. sor; DIEHL 1910, i. m. 26.

⁴⁴ DIEHL 1910, i. m. 12. A sok olvasati hibával fennmaradt másolat jegyzeteiről Silagi sem szól.

⁴⁵ Hugo VON REUTLINGEN, *Flores musicae omnis cantus Gregoriani*, kiad. Carl BECK, Stuttgart, Literarischer Verein, 1868. Nem csak az önkomentár által tette személyessé Hugo Spechthart műveit: világkrónikájában részletesen leírta az 1349-ben városán átvonuló flagellánsok német nyelvű énekeit és dallamukat. Ezekről ld. Paul RUNGE, *Die Lieder und Melodien der Geißler des Jahres 1349 nach der Aufzeichnung Hugo's von Reutlingen*, Lipcse, Breithof és Härtel, 1900.

⁴⁶ Ghislaine L'HUILLIER, *Le Quadripartitum numerorum de Jean de Murs, introduction et édition critique*, Genève-Paris, Droz, 1990, 100.

*Miután a számokat úgy rendezted, ahogy a könyv margóján állnak,
vegyél hatszor hatot, majd másodikként háromszor hármat.*

Az osztás bemutatásánál pedig szintén arra utal, hogy az olvasónak a margóra kell figyelnie:

Cuius maneriem videas in margine scriptam,
Et tamen in metro si possum ponere credo.⁴⁷

*Ennek módját látod leírva a margón,
de mégis versbe teszem, ha tudom.*

Mindkét esetben úgy tűnik, hogy a margón számok, illetve képletek voltak láthatók, bár a műhöz több prózakommentár is született, így azok jelenléte sem zárható ki.

A 15. század didaktikus szövegeiről szólva nem mehetünk el szó nélkül Zrednai (Vitéz) János leveleskönyvének kommentárjai mellett. Közismert, hogy a humanista igényvel készült, de a klasszikus latinság stílusideálját megvalósítani nem tudó gyűjtemény⁴⁸ mellé összeállítója, Ivanicsi Pál (Paulus de Ivanich) váradi oltárigazgató 1451-ben kommentárokat írt, amelyek segítettek értelmezni Vitéz bonyolult latinságát, szinonímákat adtak meg hozzá, és helyenként feltárták a klasszikus szövegelemek, iuncturák inspirációját a kora-humanista textusban. Ivanicsi Pál, a levelek összegyűjtője Pál váradi főesperesnek ajánlotta a gyűjteményt, és neki azt írja, hogy önszántából készítette a margináliákat: „Ugyanis a lapszéli helyen odajegyztettem neked azoknak a régi szerzőknek a neveit, akiknek a mondásai és szavai az adott levelekben fel lettek használva; valamint néhány szónak és mondatnak a magyarázatát és jegyzeteit is odaillesztettem, amennyire meg tudtam kérdezni közös atyántól [Vitéztől], vagy könyvekből tájékozódni tudtam.”⁴⁹ Eszerint tehát a levelek esetében legalább részben önkommentárról beszélhetünk: egyrészt Vitéz szóbeli megjegyzései kerültek írott formában a margináliákba, másrészt pedig Ivanicsi Pál a saját maga által írt két levelét, az ajánlást és az epilógust is komment-

⁴⁷ L'HUILLIER, *Le Quadripartitum*, 115. Ez utóbbit idézi HAYE, i.m., 370.

⁴⁸ Vitéz humanista törekvéseiről, és leveleskönyvéről kiegyensúlyozottan legutóbb ld. PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége = Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004), 533–540, kül. 540. Ld. még ZSUPÁN Edina, *Vitéz János leveleskönyve = Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., OSZK, 2008, 113–135.

⁴⁹ „Feci namque in spacio circumiacenti annotari tibi veterum autorum nomina, quorum dicta verbaque in ipsis epistolis inducuntur; nonnullorum etiam vocabulorum et etiam sententiarum aliquarum expositiones ac notas adieci, in quantum et ab ipso patre nostro interrogans, et in libris per me requirens informari potui.” Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt*, szerk. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai, 1980, 28.

tálta, így ebben az egyetlen esetben egyértelmű önkomentárral van dolgunk.⁵⁰ A gyűjteményhez szóló epilógusban a kommentáló lendületnek tulajdonítja, hogy saját levelét is végigjegyzetelte, mint a megelőző negyvenhetet: „hogy ne legyen szükséged Papiasra vagy a Sibylla magyarázataira levelem értelmezésében, a többiek megvilágítása után, kedves Pál uram, magamat is meg kívántam világítani a számodra.”⁵¹ (3. kép) Kérdéses azonban, hogy más esetekben nem magát Vitét sejtethetjük-e a kommentárok mögött. Amikor a gyűjtemény második, a Vitéz áltól írt első levélben a címzettet hízelgőnek nevezi,⁵² a szóhoz fűzött jegyzet a bécsi kéziratban így fogalmaz: „Palpo: azaz hízelgő. Jegyezd meg, Pál uram, és ne zavarjon ez a megnevezés.”⁵³ Ebben az esetben valószínű, hogy nem Ivanicsi Pál szól Pál főespereshez, hanem talán Vitéz megjegyzéséről van szó, amelyben egy szójátékot – a *palpo*–*Palkó* között – is felismerhetünk. Minden szerénykedés ellenére az episztolárium önálló auctorként prezentálja előttünk a váradi püspököt, és néhol így is hivatkoznak rá a jegyzetek (pl. „verba auctoris”).⁵⁴ Vitéz Ivanicsi Pál által ugyanúgy gondoskodott arról, hogy leveleit a későbbi használók is tökéletesen értsek a kommentárok által, ahogy Stefaneschi az önkomentárjai megőrzéséhez ragaszkodva igyekezett stabilizálni műve szöveghagyományát és értelmezését.

A 15. századból már számos példánk van a didaktikus célú szerzői önkomentárok keletkezésére olyan szövegekben is, amelyeket nem az amplifikáció és abbreviáció dialektikája miatt kellett megmagyarázni részletesen, hanem a magisterek kifejezetten azért írták őket, hogy diákjaiknak a kommentárjaikban részletesen elmagyarázhassák a mű erkölcsi tanulságát, feltárhassák forrásait, a bennük alkalmazott retorikai eszközöket, és egyúttal saját példájuk által bemutathassák a humanista szövegproduktió működését is. A szerző így maga tagolta retorikailag részekre szövegét, kommentárjában saját maga mutatta be forrásait, és a szinonímákat, amelyek közül a végleges kifejezést kiválasztotta a főszövegbe. Ennek az eljárásnak világosan meg volt az az előnye, hogy nem csak egy klasszikus szöveg interpretációjára kaptak mintát a hallgatók, mint amikor Vergilius vagy Ovidius szövegét olvasták és magyarázták, hanem arra is, hogy miképpen kell egy humanista művet a rendelkezésre álló szótárakból, klasszikus szövegekből, közhelygyűjteményekből összeállítani, és ezt maga a szerző fejtette ki számukra. A könyvnyomtatás megjelenése megkönnyítette a tanárok számára saját szövegeik sokszorosítását és árusítását is, ami gazdaságilag is fenntarthatóvá tette a didaktikus önkomentáron alapuló oktatást.

⁵⁰ Ezt ki is emeli az első levélhez írott forrásmegjegyzésében: „Et habetur in prologo super vita sancti Martini. Paulus”, olvasható a bécsi kéziratban, „Pau” rövidítéssel (ÖNB, Cod. 431, iv).

⁵¹ VITÉZ DE ZREDNA 1980, i. m. 167. Itt Boronkai Iván fordítását idézem: VITÉZ János *Levelei és politikai beszédei*, szerk. BELLUS Ibolya et al., Bp., Szépirodalmi, 1987, 201.

⁵² „ut rescriberem dignam te palpone sentenciam”. VITÉZ DE ZREDNA 1980, i. m. 32.

⁵³ „Palpo,-nis: id est „adulator”. Nota, domine Paule, et non turberis tali appellatione.” VITÉZ DE ZREDNA 1980, i. m. 36.

⁵⁴ VITÉZ DE ZREDNA 1980, i. m. 34.

A munkamódszer bemutatására a 16. század elejéről a bajor származású, de Bártfán oktató Valentin Eck munkássága szolgálhat példával.⁵⁵ Eck a klasszikusok helyett saját munkáit kommentálta óráin – ezt támasztja alá a tény, hogy kinyomtatott munkáinak több példányában is ugyanazt a kéziratos margináliát találjuk – más és más diák által lejegyezve. Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy nem-egyszer a művében szereplő mondatok forrását találjuk meg a magyarázatokban, tehát saját mondatainak valós forrását diktálta le tanítványainak.⁵⁶ (4. kép) Stratégiája azokban az esetekben a legegységelműbb, mikor a marginális széljegyzetek nyíltan felfedik az Eck imitációinak forrásául szolgáló klasszikus idézeteket. A *De administratione reipublicae* (Az állam irányításáról) szóló dialógusának példányai-
ban ahhoz a mondathoz, hogy „ministri dei officium est percutere malos et occidere pessimos” (Isten szolgálóinak kötelessége, hogy megbüntessék a bűnösöket és megöljék a gonoszokat) a kéziratos margináliák megnevezik a forrást: „Hoc habetur ex vocabulis domini hieronimi”, azaz „átvétel Szent Jeromos szavaiból”.⁵⁷ A következő mondat a rossz szülőről és a fiúról szóló példázatra utal, amelyben a gondatlan apa nem veszi el fiától a kést, hogy az ne sírjon, a gyermek azonban megvágja magát. A kézirat széljegyzete ismét felfedi az eredeti forrást: „Átvétel Szent Ágostontól”, majd teljes terjedelmében idézi a példázatot.⁵⁸ Hasonlóképpen jegyzettel ellátott példányok maradtak fenn a *Megnősüljön-e a körültekintő férfi?* című költeménynek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, és szintén jegyzetekkel ellátott másolata található a *Világ megvetéséről* szóló művének a Debreceni Református Kollégiumban.⁵⁹ Ahol a vers azt részletezi, miként hoz bajt a házasság az ember fejére (megrontja a fiatalságot, megöli a férfiakat, és keserű halált hoz a véneknek), a nyomtatott jegyzetek a forrást, Enea Silvio Piccolomini 106. levelét, míg a kéz-

⁵⁵ Eckről összefoglalóan ld. Jacqueline GLOMSKI, *Valentin Eck = Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon*, kiad. Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 2008, I, 589–600. Mivel itt jelentős részben még kutatatlan forrásanyagról van szó, kénytelen vagyok ezzel a viszonylag kései példával bemutatni az önkomentálás folyamatát a reneszánsz iskolázásban. Az alábbiakban említett más források – Eobanus Hessus, Johannes Fabri de Werdea, vagy Laurentius Corvinus művei – esetében az önkomentálás tényének egyértelmű bizonyításához szükséges lenne a fennmaradt példányok módszeres felkutatása, és összehasonlító vizsgálata, ez azonban meghaladja a jelenlegi tanulmány kereteit. (Ld. alább.)

⁵⁶ Feltételezésemet alátámasztja a tény, miszerint a B4v egy hiányzó – és nagyon fontos – sorát egy másik, a jegyzetek írójától eltérő kéz pótolta, talán Eck maga, mielőtt munkáját előadta a diákoknak.

⁵⁷ Valentinus ECCHIUS, *De reipublicae administratione dialogus*, Krakko, Vietor, 1520, B4v. A kéziratos kommentár kiadását ld. Kiss Farkas Gábor, *The culture of rhetoric in late medieval Hungary*, Bp., L'Harmattan, 2018 (megj. alatt). A mondás közvetlen forrása Gratianus, *Decret.* C 23, q. 5., can. 28.

⁵⁸ Ecchius, uo., B4v és a megjegyzés: „Hoc ex sententia diui Augustini acceptum est qui viciis nutriendis parcit et favet ne contristet peccantium voluntatem non tam est misericors quam qui non vult cultrum rapere puero ne audiat plorantem et non timet ne vulneratum doleat et extinctum.” A közvetlen forrás – amelyet Eck nem idéz – Gratianus, *Decret.* C 23, q. 5., can. 8.

⁵⁹ Budapest, MTA Könyvtára, Ráth 1575; Debrecen, Református Kollégium, RMK 1235.

iratos margináliák magát a forrásszöveget idézik.⁶⁰ Nehéz elképzelni, hogy bárki ilyen pontossággal képes vagy hajlandó lett volna beazonosítani ezeket, kivéve, ha feltesszük, hogy Eck maga diktálta le tanítványainak értekezéseinek forrását. Hasonlóképpen jegyzetekkel ellátott másolat maradt fenn Eck köztársaság irányításáról szóló dialógusának a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, illetve ugyanezen szöveg kéziratos másolatának egy példánya Prágában, 1531-ből, amelyek jegyzetei sokat elárulnak az önkommmentálás folyamatáról.⁶¹ Az ahhoz a mondathoz fűzött jegyzetek, melyben Philomathes azt kérdezi, vajon egy köztársaság kormányzása valóban olyan fáradtságos feladat-e („Estne reipublicae administratio res tam ardua?”), elvezetnek minket ahhoz az ókori íróhoz, akitől a ’fáradtságos’ (*ardua*) szó származik ebben a kontextusban.⁶² Így a szerzői önkommmentálás folyamata nem csak olvasni, interpretálni, hanem írni, szöveget alkotni is megtanította a diákokat. Ennyiben hasonlóan katalitikus szerepe van a humanista szövegalkotás terén is az önkommmentárnak, mint ahogy a szerelmi költészet autobiografikus értelmezése is nagy hatással van a szerzőt követő recepcióra.

Abban az esetben, amikor kimutatható, hogy a 15. század második felében, vagy a 16. század elején egy humanista önálló művéhez jelentős margináaállomány keletkezett, ráadásul azon a helyen, ahol az adott humanista élt, és – amennyiben nyomtatványról van szó – az adott mű nyomtatásban keletkezett, gyanakodhatunk, hogy magának a szerzőnek a pedagógiai céllal előadott diktátumait olvashatjuk a kötetek margóin. Ahhoz, hogy ezt teljes bizonyossággal lehessen állítani, természetesen szükséges lenne az összes fennmaradt példány vizsgálata, és keletkezési körülményük, bejegyzéseik összehasonlítása, emiatt csak néhány példát említek szűrőpróbaszerűen. A Lipcsében a 15. század végén tanító Johannes Fabri de Werdea (1450 k.–1505)⁶³ több költeményt is írt, amelyről fennmaradtak egyetemi kommentárok: ilyen a *Vers a filozófiáról* (*Carmen de philosophia*) című carmene, amelynek egy müncheni és egy new

⁶⁰ “Seductrix iuuenum, fortisque rapina uiuorum, / Et longaeuorum mors peramara senum.” Nyomtatott jegyzet: “Ex 106. Epist. Ene. Sylvij.” A kéziratos jegyzet: “vbi sic ait: Mulier est iuuentutis expilatrix, uiuorum rapina etc.”

⁶¹ A másolatok: MTAK, RM. IV. 117/a (R), és Strahovska knihovna Ms. D. D. IV. 6 (S, amely szintén tartalmazza Leonardo della Serrata *Comedia Poliscená*-ját; Sebastian Chojnackzy tulajdonában volt volt és 1531-ben másolták le, feltehetőleg a Krakkói Egyetemen). A jegyzetek kismértékben térnek el egymástól, az R-ben szereplők kevésbé kiterjedtek, így valószínűleg korábbiak. Továbbá, a dialógus két további fennmaradt példánya tartalmazza a kéziratos kommentárt (Wrocław, Ossolin. XVI Qu. 3587-88 and XVI. Qu. 1839) és az egyikben szereplő, kézzel írt jegyzet nyíltan állítja, hogy a kötet tulajdonosa Eck tanítványa volt és hallotta Eck saját munkájáról szóló előadását (Ossol. XVI. Qu. 3587, 1r: „Eckio sub audiui hoc quod compilatum per eundem constat 1520”).

⁶² *De administratione...*, f. a4v: “Cicero ofiorum primo res publicas et vehementer arduas plenasque laborum” ld. Cicero, *De officiis* I, 66). Az R-ben további párhuzamot találunk, Ovidiustól: “Ardua prima via est.”

⁶³ Róla ld. Jürgen STOHLMANN, *Fabri, Johannes de Werdea = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Berlin, De Gruyter, 2. köt., 1980, 691–698.

haveni kézíratos példánya ugyanazzal a kommentárral, és hasonló jellegű forrásmegjelölésekkel rendelkezik.⁶⁴ A kommentárok azonossága arról tanúskodik, hogy iskolai órán tanították a költeményt, míg a forrásmegjelölések a szerzői önkomentárok jelenlétét valószínűsítik.

Szintén Lipcsében jelent meg a *De vero fine poesis et de mira poesis utilitate* című munkája, amelynek kézíratos kommentárját New Havenben őrzik.⁶⁵ Konrad Celtis krakkói tanítványa, majd Heinrich Bebel tanára, Laurentius Corvinus (1462–1527)⁶⁶ esetében nem kétséges, hogy a fennmaradt kommentár a szerzőtől származik saját művéhez, mert azt ki is nyomtatta: *Carmen elegiacuma* (Boroszló, 1503), amely az *Apollóról és kilenc Múzsáról* (*De Apolline et novem Musis*) alcímet viseli, azt írja le, hogy a boroszlói városi tanító miképpen hagyja el a várost, szenderül álomba egy környékbeli mezőn, és ott hogyan jelenik meg álmában a költészet istene és a kilenc Múza. Corvinus versét igen részletes kommentárral látta el, amelyet valószínűleg boroszlói oktatói munkája során használt fel. (5. kép)⁶⁷ Corvinushoz hasonlóan költői-retorikai önkomentárra gyanakodhatunk az Erfurtban tanító Eobanus Hessus esetében is, aki nevezetes keresztény heroidáit, a *Christianae Heroideis* 1514-ben adta ki Lipcsében Melchior Lotternél, és a kiadványból iskolai jegyzetes példány is fennmaradt.⁶⁸

A didaktikus célú önkomentálás folyamatába egészen közeli bepillantást nyerünk a krakkói (id.) Johannes Aesticampianus (Sommerfeld) egy posztumusz megjelent levélmintakönyvéből. Amikor volt tanítványa, a szintén Krakkóban tanító, de egy ideig Bakócz Tamásnál is titkárként dolgozó ifj. Rudolf Agricola Bécsben, 1515-ben megjelentette ez a levélgyűjteményt, érdekes módon nem egy helyi mecénásnak, vagy a bécsi nyomdásznak ajánlotta, hanem Marcus Scharffenberg krakkói nyomdásznak. Ennek oka az volt, hogy Scharffenberg küldte el a bécsi nyomdásznak, Vietornak Aesticampianus saját példányát, amely tele volt jegyzetelve. A margináliák minden bizonnyal azért születtek, hogy óráin azokat lediktálhassa:

⁶⁴ Ld. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res. 4. A. lat. a. 723/6. Online elérhetősége: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00011306-2. (Megtekintve: 2018. 05. 15.). Ld. még New Haven, Yale University, Beinecke Ms. Library 174, 36v. A mű 1495–1500 között nyomtatásban is megjelent Lipcsében (GW M4614210).

⁶⁵ New Haven, Yale University, Beinecke Ms. Library 174, 40r–45r (elsősorban szinonimákkal és a vers szerkezetére vonatkozó kommentárokkal). Online: <https://brbl-zoom.library.yale.edu/viewer/1298509>. (Megtekintve: 2018. 05. 15.)

⁶⁶ Róla ld. Gernot Michael MÜLLER, *Corvinus, Laurentius = Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon*, kiad. Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 2008, I, 496–505.

⁶⁷ A vers elemzését ld. ORBÁN Áron, *Born for Phoebus. Solar-astral Symbolism and Poetical Self-representation in Conrad Celtis and his Humanist Circles*, Bécs, Praesens, 2018, 210–221.

⁶⁸ Lipcse, Egyetemi könyvtár, Poet. lat. rec. 76. Eobanus Hessusról ld. Gerlinde HUBER-REBENICH, Sabine LÜTKEMEYER, *Corvinus, Laurentius = Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon*, kiad. Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 2008, I, 1066–1122. Sajnos párhuzamos példányt egyelőre nem találtam.

repperi eum [Aesticampianum] in iugi non trivialium scriptorum lectione fuisse vigilantissimum, ex cuius in margine adnotationibus quae lectores mirum in modum iuvant, non quod pueri in faba se reperisse clamitant [cf. Erasm. *Adag.* 2, 9, 86], reprehendi.

úgy találtam, hogy Aesticampianus igen alapos volt a nem közönséges szerzők olvasásában, és az ő megjegyzéseiből a margókon kigyűjtöttem azokat, amelyek csodálatosan gyönyörködtetik az olvasót olyan dolgokkal, amelyekről nem hangoztatják a gyerekek, hogy úton-útfélen találhatók.

Agricola leírása több fontos tényezőre fényt vet: egyrészt kiderül, hogy a krakkói nyomdász birtokában volt Aesticampianus személyesen jegyzetelt levélmintakönyve, nyilván azért, hogy szükség esetén újabb kiadást készíthessen belőle – ezt meg is tette, az 1513. évi krakkói első kiadás után 1515-ben, 1519-ben és 1522-ben is. Üzleti okokból átadta a kötetet a bécsi nyomdásznak, Vietornak, hogy a bécsi egyetemi piacot is ellássák a művel, aki a fiatal német humanistát kérte fel a szöveg kiadására. A Bécsben kinyomtatott kötet példányai közt is van erősen jegyzetelt.⁶⁹ Vagyis elképzelhető, hogy az oktatásban halála után is felhasználták Aesticampianus saját leveleihez írt önkomentárját (6. kép).

A kora újkori szerzőfogalom újdonságának egyik legfontosabb eleme az autoritás kisajátítása: a szerző magához veszi azt a tekintélyt, amellyel addig csak forrásai rendelkeztek. A bemutatott példák a didaktikus célú önkomentárok középkori fejlődéséről és késő-középkori kiteljesedéséről igazolhatják azt a tézist, hogy nincs szükség feltétlenül biografikus, autobiografikus vagy fiktív szövegekre ahhoz, hogy ez az új szerzőfogalom elterjedjen. Az autoritás appropriációjának előfeltétele, hogy a szerző magának tekintélyt tulajdonítson, és ez teljesül a pedagógiai önkomentárok esetében. A magister-szerző – akár praktikus-pragmatikus célból, akár megélhetése biztosítására – olyan autoritással ruházza fel magát, amelyet eddig Donatusnak, Isidorusnak, vagy épp Arisztotelésznek tulajdonítottak, és ezt transzponálja egyéni közegébe. Bár lebecsülhetjük a keletkezett művek szellemi rangját, mégis fontos eszmétörténeti pillanat ez: amikor a késő ókor grammatikusai és filológusai a megőrzés szándékával megalapozták a középkor számára az olvasmányok konzervatív kánonát, amit Robert A. Kaster jeles könyvének címében a *guardians of language* (a nyelv őrei) képevel ír le,⁷⁰ egyértelműen eltávolították maguktól és koruktól azt a nyelvi, irodalmi, és filozófiai műveltséget, amelyet értelmezni érdemes és hasznos. Ennek a folyamatnak a megfordulására egészen a 13–14. századig kell várni, amikor egyre nagyobb számban keletkeznek olyan művek, amelyek saját maguk lépnek fel kano-

⁶⁹ Pl. Bayerische Staatsbibliothek, Res. 4. L. lat. 52/1. Online: urn:nbn:de:bvb:12-bsb00005960-4 (Megtekintve: 2018. 05. 15.)

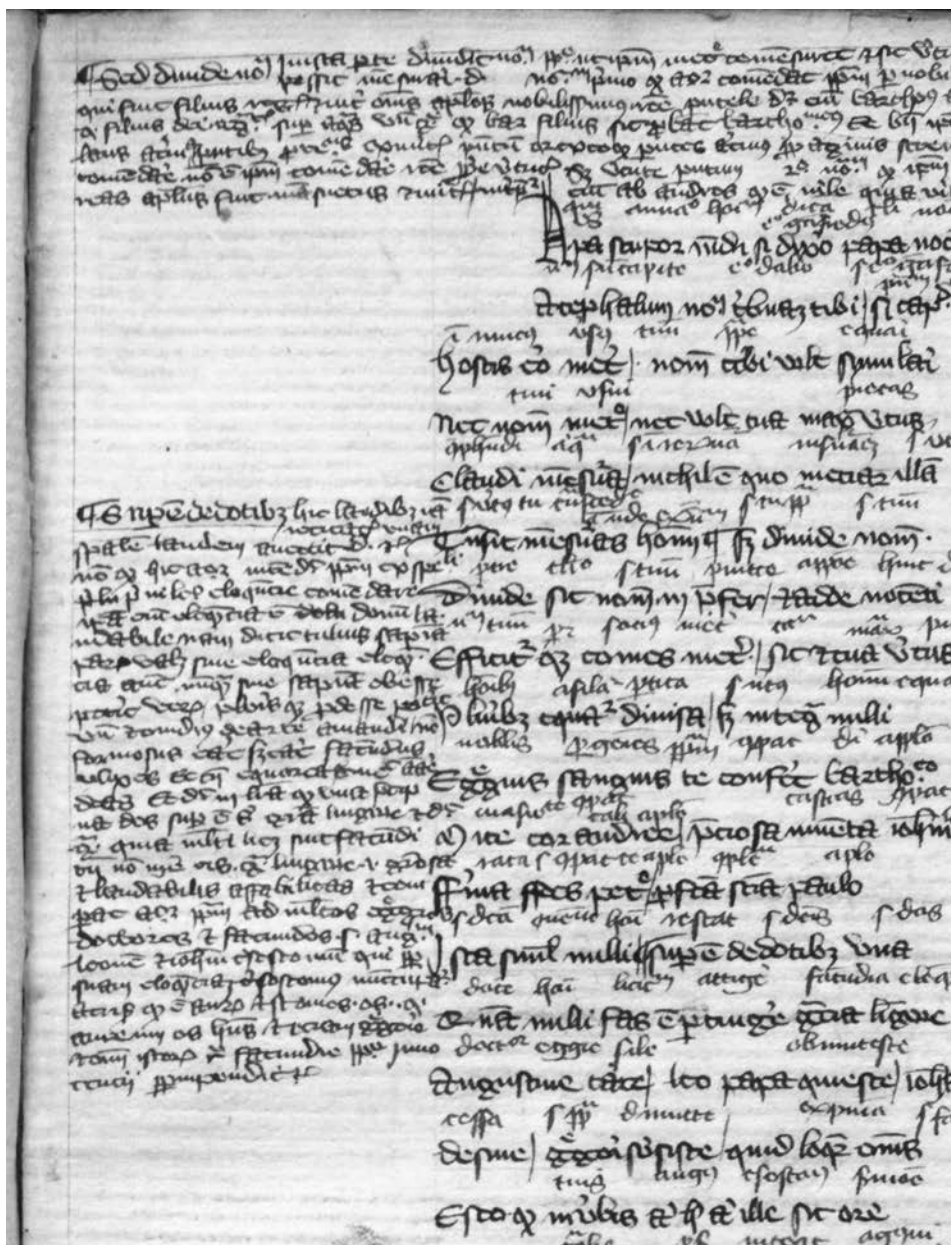
⁷⁰ Robert A. KASTER, *Guardians of language: The grammarian and society in late Antiquity*, University of California Press, Berkeley, 1988.

nikus igénnyel, és így a kommentárok által létrehozzák az *auctort* a szöveg mögött. A folyamat széles körű elterjedésének biztos jele, hogy még Magyarországon is felbukkannak ilyen szövegek Vitéz/Ivanicsi és Valentin Eck munkáiban, akik a klasszikus szöveg textus-commentum képletét magukra vetítve, önkomentár által hitelesítik magukat. Tovább növeli a folyamat erejét a példányok mechanikus sokszorosítása, a könyvnyomtatás megjelenése, ami által az önkomentár nemcsak a szerzői-magisteri auktoritás létrehozatalának eszköze és didaktikus segédeszköz lesz, hanem gazdasági tényezővé is válik. A mester úgy terjesztheti hírnevét szűkebb közösségén túlra is, hogy az önkomentár sokszor mégis kéziratot marad, és szóban, diktálás útján terjed, vagyis művének magyarázatát saját kezében tudja tartani.

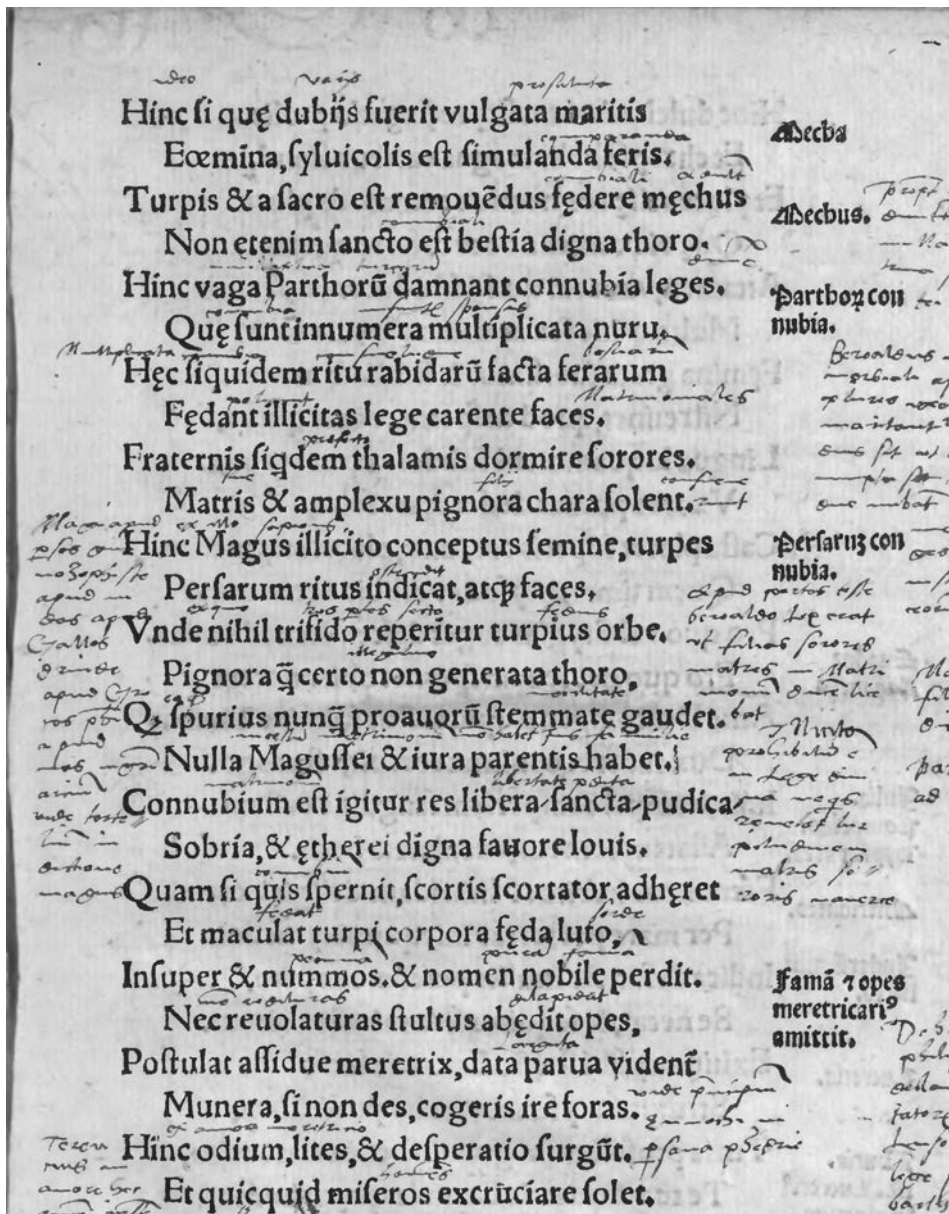
Farkas Gábor Kiss

*„By speaking of oneself very great benefit is gained by way of instruction” –
Self-commentary and teaching on the margins in the 14th–16th century*

This study provides a survey of the evolution of didactic self-commentaries from the High Middle Ages to the 16th century. Teachers wrote glosses and composed commentaries on their own didactic poems from the 9th century onwards in medieval Europe, and this tendency became even more prevalent towards the end of the Middle Ages. Surveying the works of Abbo of St Germain, Andreas Sunesen, Bongiovanni da Cavriana, Iacopo Stefaneschi, and Hugo Spechthart, I argue that the circulation of didactic self-commentaries was sporadic during most of the Middle Ages, and only the printing revolution of the 15th century provided the means by which masters could spread their fame by publishing their own works, and maintain the economic balance between the printed main text and the orally transmitted, manuscript marginal commentary, that were dictated in the classes. A few examples of surviving self-commentaries from Johannes (Vitéz) of Zredna, Valentin Eck, Johannes Fabri de Werdea, Laurentius Corvinus, and Eobanus Hessus illustrate the wide circulation of this new type of self-fashioning in the late 15th and early 16th century. This change significantly advanced the emergence of a new author-figure, one who appropriated the authority which earlier belonged to Classics and the authors of popular pedagogical texts. In sum, didactic self-commentaries greatly contributed to the widespread appearance of the early modern figure of the author even in those regions where other types of poetic self-reflections were not present.

1. Glossza és jegyzet a Poetria nova egy 14. századi kéziratában. Prága, Nemzeti Könyvtár, VIII. D. 19, 2r.

2. Glossza és jegyzet Valentin Eck An prudenti viro sit ducenda uxor (Krakkó, Haller, 1518) című munkjában. Varsó, Nemzeti Könyvtár, Sd 614.448, 7r.

PAVLVS. PAYLO. IC. S. P. D. Remoratus parp.
 quibusdam intercalantibz studiis exhor tandē ad portum re-
 migio calami nondum fatigato. Inuit² constiti nolensq; ad calcē
 laboris deuoluor. cui² me compotem adhuc q̄ exptem teneri ma-
 lebam. Mura certe fuit hui² opis apud me conditio. vt eius ere-
 mento potius q̄ exitu q̄delectarer. satisfacc² omīno cupiēs. voto tuo.
 quod vt amplissimū q̄sequeris ab olim p̄c² posebas emaci. Sed
 cum non restet iam. nec in sacculo apud nos. nec in angulo. Ali-
 qua ex hys quesitis eptis. claudē volumen statui. cum hac
 mea postrema eptā. Quam sane recte quidē postremam dixerim.
 in qua vt cum tuo persio labra conferam. ip̄e semipaganus
 ad sacra vatium carmen affero nostz. Habes iā iuxta instan-
 tiam tuā. petitas illas eptas in hoc reductas volumen. et eas
 inq̄m solas. que apud nos. inuente plus sane. plusq; integre
 videbant². plurimas autē alias. neglexisse me non sine tedio
 confiteor. quaz copia. vt distracta a nobis p̄ incuriā vlt² sponada

*Remoratus? Ne forte op̄e
 papa. vt inuolū. inip̄ere
 ad intelligendū hanc mē
 eptam. post alios delatā.
 et me metipm tibi dilectē
 dñe paulē volum delatāse.*

*Inuolū. inip̄ere.
 vt que solent inip̄ari. Na
 m̄er hoc collectā sup̄positā
 eam m̄dū alios studiū me
 oportuit occupā.*

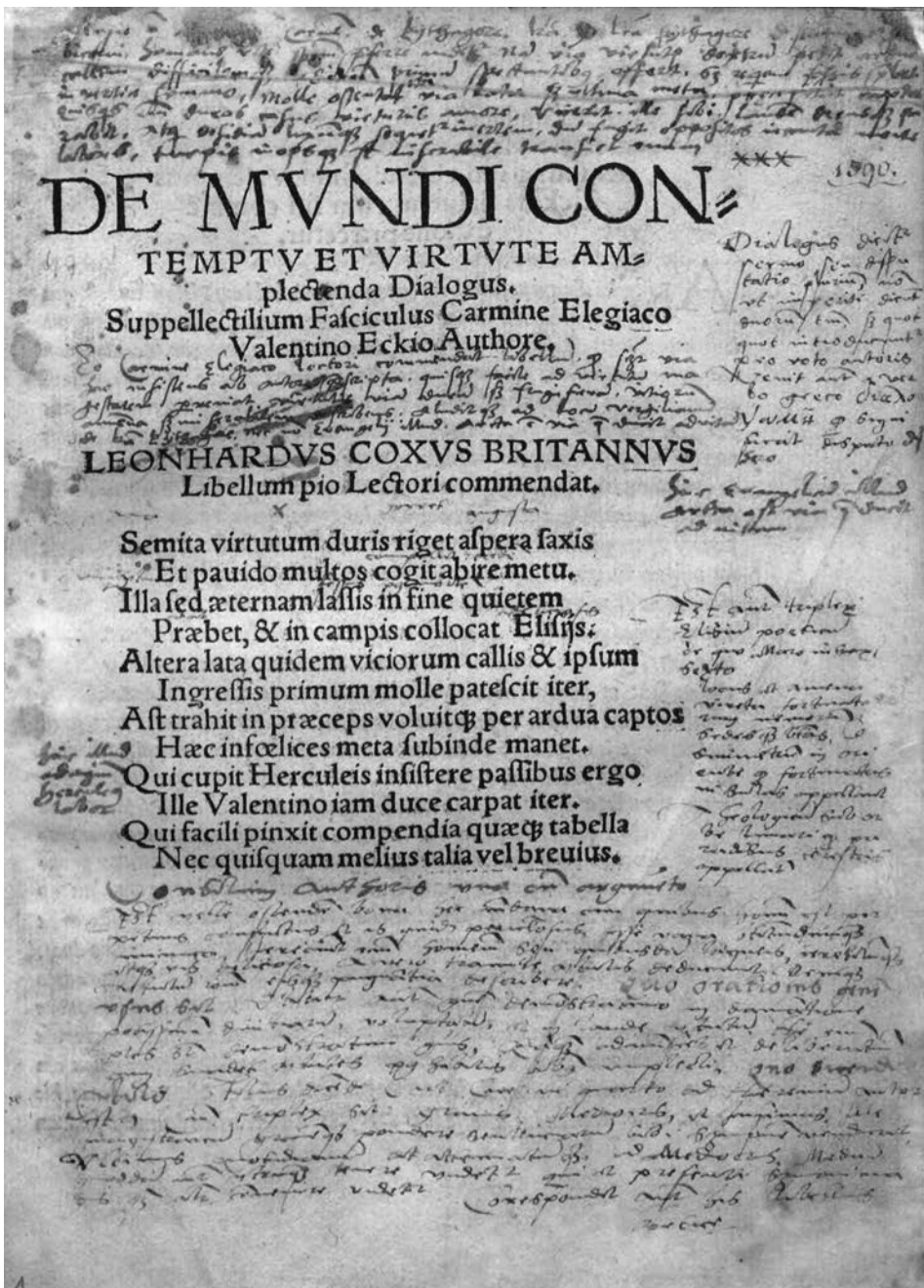
P. Possi. Similitudine.

f. Calcem. ad finem.

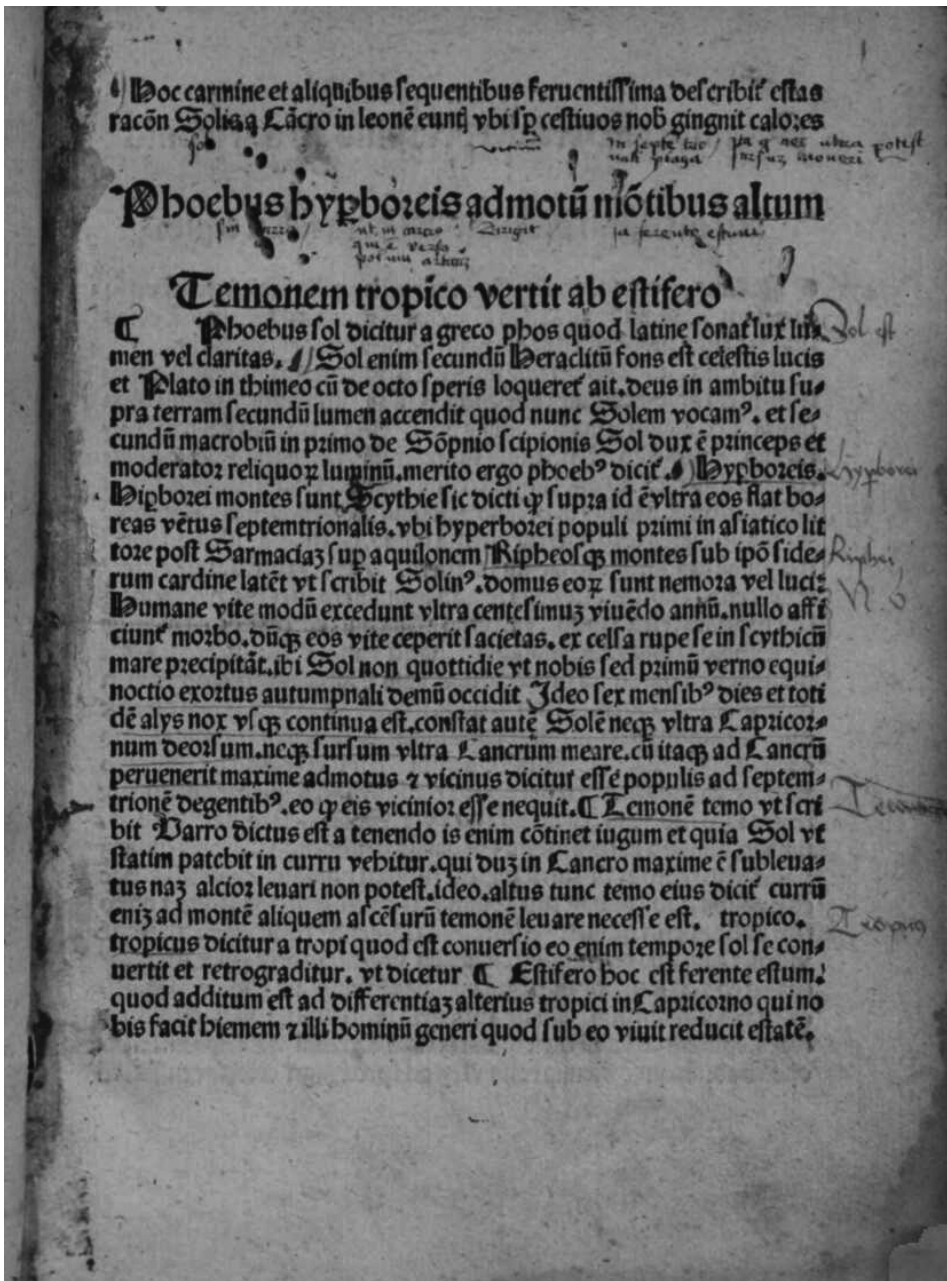
*q̄ voto tuo. p̄ halūis hys
 eptis.*

*h. l. p. p. om̄ia. h̄m̄ hoc s̄m̄
 in p̄p̄o tuo. Sana s̄m̄. vt
 fm̄ alios. in terna.*

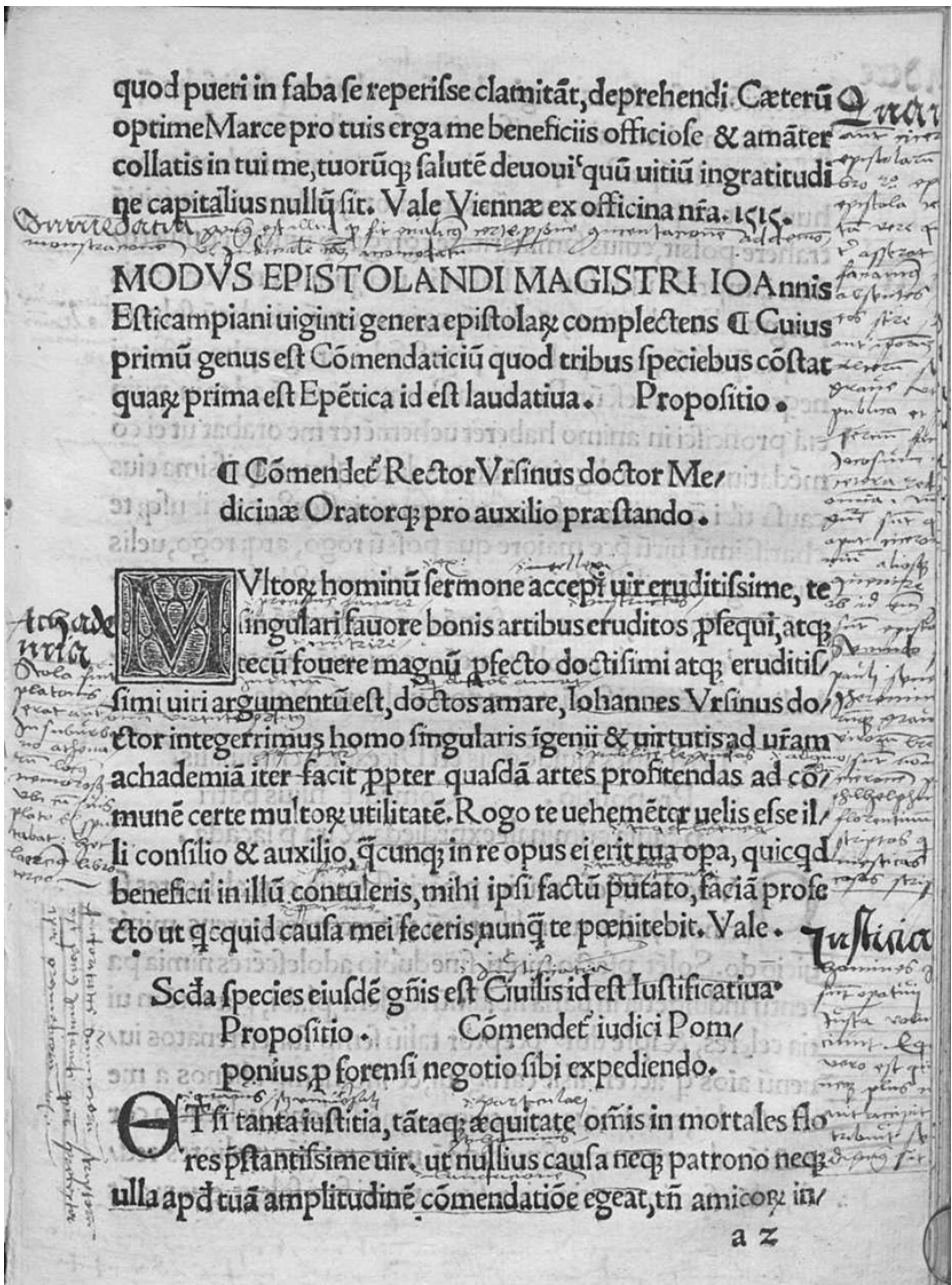
*S. Semipaganus? Ne intelligas
 hic ph̄m̄ p̄ inip̄ere. vt
 cōtēre p̄ola. si semipaganus
 i. simplex. Et h̄m̄ hoc s̄m̄
 ita p̄cipia p̄cipi q̄ intelli-
 ge ad eundē sensum. in quo
 ibi ponunt.*

4. Valentin Eck, De mundi contemptu, Krakko, Vietor, 1528, 1r. Katowice, Sziléziai könyvtár, 229356 I.

5. Laurentius Corvinus, Carmen elegiacum, Boroszló, Baumgarthen, 1503, 2r. (ÖNB, *38.Q.56)

6. Johannes Aesticampianus, Modus epistolandi, Bécs, Vietor, 1515, 2r. (München, BSB, Res/4 L.lat. 52 f)

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

*A Karthauzi Névtelen művének műfaji környezete**

Az *Érdy-kódex* kinyomtatásának lehetősége

2016-ban megvédett doktori disszertációmiban felvettem azt a kérdést, hogy lehetett-e volna az *Érdy-kódex*ből nyomtatvány. A nyomtatásos terjesztés lehetősége elsősorban a kódex előszavában olvashatók miatt merült fel: a Karthauzi Névtelen szokatlanul széles közönséghez szól, amelyhez gyorsan akarta eljuttatni szövegét, legfőképp a terjedő reformációra hivatkozva. Egyik opponensem, Madas Edit egyetértett velem abban, hogy a Karthauzi Névtelen az előszóban megfogalmazottakat csak nyomtatásban tudta volna elérni, véleménye szerint azonban a mű kinyomtatásához semmilyen feltétel nem volt adott.¹ Elsősorban a fizetőképességgel kapcsolatban fogalmazta meg kételyeit: egy rendek felett álló mecénást, aki egy ilyen vállalkozást fedez, nem lehet elképzelni. Szerinte az előszóban megszólított rétegből kevesen tudtak olvasni, így a mű nagyobb olvasóközönségre eleve nem számíthatott. Olvasók híján leginkább felolvasásra szánhatták. Ellenérvként vetette fel a kézirat terjedelmét is: egy kisebb könyvnél még szóba is jöhetett volna a nyomtatás kérdése, egy ilyen, több kötetesre tervezett hatalmas mű esetében azonban már nem. A hagyománytalanság sem támogatja a nyomtatás lehetőségét: a külföldi párhuzamok olyan népnyelvű irodalom részei, melyben nagyszámú egyéb anyanyelvű nyomtatvány is létezett.²

* A kutatás a *Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 119355) pályázat támogatásával készült.

¹ Madas Edit és Csepregi Zoltán opponensi véleménye elhangzott *Az Érdy-kódex exemplumai* (2015) című értekezés védésén. A védés időpontja: 2016. 05. 06. Madas Edit emellett egy 2017-es előadásában is foglalkozott a dolgozat által felvetett kérdésekkel: MADAS Edit, *Magyar nyelvmélek-kódexek és a könyvnyomtatás* [Előadás]. Elhangzott: *Az értelmezés hatalma III. A kora újkori kézíratos nyilvánosság működésének módszertani kihívásai és tanulságai*, 2017. március 29-én. Az előadásról készült felvétel elérhető a következő címen: <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/16147/magyar-nyelvmek-kodexek-es-a-konyvnyomtatasi> (letöltés ideje: 2017. 12. 17.).

² E hagyománytalansághoz kapcsolódik Lázs Sándor ellenvetése is, aki szerint éppen az anyanyelvűség volt az, amely megakadályozta a Karthauzi Névtelen művének nyomtatásban való kiadását. Lázs

Másik opponensem, Csepregi Zoltán egyetértett a kérdésfelvetéssel, azonban ő is a nyomtatás útjában álló akadályokra helyezte a hangsúlyt. Véleménye szerint az *Érdy-kódex* kinyomtatása elsősorban nem anyagi, hanem nyomdakérdés lehetett. Nagyban azon múlhatott, hogy volt-e olyan személy a Karthauzi Névtelen környezetében, aki a szöveget minden akadályon keresztül eljuttatta volna egy nyomdászhoz.

Elképzelhető-e mindezen korlátozó körülmény ellenére, hogy a Karthauzi Névtelen mégiscsak számított műve nyomtatásban való terjesztésére? Munkájának vállaltan úttörő jellege, a nemzetért érzett felelősségtudata és az elvégzett hatalmas munka ösztönözhetette volna arra, hogy egy ekkora vállalkozásba befogjon. Akárhogyan is tervezte, a feladat túl nehéznek bizonyult, hiszen a Karthauzi Névtelen még a kézirat tisztázásával sem végzett.³

A kódex ugyanakkor olyan jellegzetességekkel rendelkezik, amelyekre nehéz magyarázatot találni, ha csupán az ún. nyelvemlékkódexek korpuszában adunk neki helyet. Az alábbiakban a szöveg műfaji kontextusát igyekszem feltárni, melynek köszönhetően a mű kimozdulhat korábbi szűkös közegéből.

A kódex tartalmának meghatározása a szakirodalomban

Az *Érdy-kódex* azon kevés magyar nyelvű középkori kézirat közé tartozik, melyek egyetlen összefüggő művet tartalmaznak. E mű egész műfaját a kódex felfedezése óta különféleképpen határozta meg a szakirodalom. Mátray Gábor arról számolt be, hogy 1814-ben a következő felirat volt olvasható a kézirat hátsó bőrkötésén: *Codex Hungaricus Evangeliorum, sermonum De An. 1527*.⁴ Eszerint az újkori könyvkötés készítői evangéliumokat és prédikációkat tartalmazó kéziratként írták le. Ezt figyelmen kívül hagyva a magyarországi karthauziak történetét megíró Dedek Crescens Lajos 1889-ben legendáriumnak nevezte meg.⁵ A kódex tartalmának meghatározása nem csak a 19. században ingadozott. Madas Edit 1985-ben beszéd- és legendagyűjteményként határozta meg,⁶ Lázs Sándor pedig prédikációgyűjteményként és posztilláskötetként is említi.⁷

Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Bp., Balassi, 2016, III.

³ A kéziratot a készülő kritikai kiadás nyelvészeti és paleográfiai eredményeire támaszkodva a Karthauzi Névtelen autográfjának tekintem. A kérdés azonban további kutatásokat igényel. Legutóbbi ide kapcsolódó munka: BAKONYI DÓRA, *Az Érdy-kódex 220 lapjának kritikai szövegkiadása és elemzése a kézzonosítás nyelvészeti módszereivel*, Doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2014.

⁴ MÁTRAY GÁBOR, *A' nemzeti museum' könyvtárában őriztetett egy carthausi magyar codexet...* = *Magyar Academiai Értesítő* 10 (1850), 189.

⁵ DEDEK CRESCENS Lajos, *A karthausiak Magyarországon*, Bp., Szerző saját kiadása, 1889, 245.

⁶ MADAS EDIT, *A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, Bp., Magvető, 1985, 553. 2009-ben ezzel lényegében megegyezően prédikáció- és legendagyűjteményként említi: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/erdykodex> (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.)

⁷ LÁZS 2016, i. m. 110–III.

A sokféle megnevezés annak köszönhető, hogy a kódex különféle műfajú szövegegyeségekből áll, amelyek közül a kutatás hol az egyikre, hol a másira helyezte a hangsúlyt. A kézirat műfaji sokszínűsége tükröződik Lázs monográfiájában is, ahol előkerül a perikópa fordításokat, a legendáriumokat és az olvasmányprédikációkat tárgyaló fejezetekben is. Madas egy 2017 márciusában megtartott előadásában még tovább árnyalta ezt a felosztást, és a következő négy műfaj ötvözeteként írta le a művet: perikópáskönyv, középkori értelemben vett posztilláskönyv, skolasztikus prédikáció-gyűjtemény, és legendárium.⁸ A perikópákhoz illesztett kommentárokat, magyarázatokat kidolgozottságuk alapján posztillának vagy prédikációnak nevezi. A kódex szövegegyeségei azonban – a vegyes tartalmú kódexektől eltérően – nem véletlenszerűen, hanem meghatározott koncepció szerint rendeződnek. Az eltérő típusú egységek külön kezelése megtevéstől lehet.

A kódex szerkezete a következőképpen írható le: az első nagy szövegegység a vasárnapokra, a második pedig a szentek ünnepeire szánt rész. Az első egység két alrészre oszlik: külön sorozatban tartalmazza az episztolákat és külön az evangéliumokat. A Karthauzi Névtelen mindkettő esetében az egyes perikópákhoz kommentárokat is csatol. Az első rész mindkét sorozata csonkán maradt fenn. A második, szentekről szóló rész teljes egészében ismert, ennek vegyes szerkesztésmódjáról alább lesz szó.

„*Epistole et evangelia dominicalia ac festivalia per anni circulum*” – a mű összeállítójának célja

A középkori magyar nyelvű emlékektől szokatlan módon az *Érdy-kódex* szövegének célját és célközönségét magától a szöveg összeállítójától ismerjük. A Karthauzi Névtelen egy latin nyelvű előszót is csatolt művéhez, melyben helyteleníti, hogy a magyaroknak még nincs teljes, anyanyelvre fordított Bibliájuk.⁹ Ezt a hiányt a szentmiséken való felolvasásra szánt episztolák és evangéliumok lefordításával igyekszik pótolni, melyeket kommentárokkal lát el (a Karthauzi Névtelen szóhasználatával: „*more commentariorum*”). A szöveget egyszerűbb női és férfi testvéreknek, illetve latinban kevésbé jártas ifjaknak szánja.¹⁰ A latin nyelvű előszó tehát a különböző szövegegyeségek közül egyértelműen a Bibliából vett perikópákra helyezi a hangsúlyt.

A perikópák központi szerepét a paratextusok is igazolják. A latin nyelvű előszó után a következő, rubrummal írt tartalomjegyzék olvasható: „*Incipiunt Epistole et*

⁸ MADAS 2017, i. m.

⁹ Az előszó szövegét a készülő hálózati kiadás alapján idézem (*Érdy-kódex* 001a–001b). <http://sermones.elte.hu/erdy/html/001.html> (Letöltés ideje: 2018. 02. 03.).

¹⁰ Madas Edit fordításában: „Szórol szóra [fordítottam le] az episztolákat és az evangéliumokat az év összes vasárnapjaira s a szentek ünnepeire magyarázatokkal, példákkal és nagyon hasznos tanulságokkal vagy példázatokkal, a mindkét nembeli egyszerűbb testvérek és a latinban kevésbé jártas ifjak számára.” MADAS 1985, i. m. 11.

evangelia dominicalia ac festivalia per anni circulum”. Ezt követi – immár rubrumozás nélkül – a kiegészítés: „*cum pastillis et legendis suis*”. E felirat a mű címeként értelmezendő. Eszerint episztolákat és evangéliumokat tartalmaz a kézirat, azok posztilláival és legendáival kiegészítve.

A perikópák a többi szerkezeti egység címmegjelöléseinél is nagy jelentőséget kapnak. Nagy méretű, kiemelt pozíciójú, címszerű felirat olvasható az evangéliumi perikópákat és azok kifejtését tartalmazó szövegegység előtt: „*Itt elkezdetik esztendenként való vasárnapnak evangelioma*” (Érdy-kódex 103a). A szentekről szóló rész pedig e felvezető után következik: „*Itt elkezdetik esztendenként való szentek illő innepének evangelioma*” (Érdy-kódex 140a). A rubrummal írt cím tehát nem a legendákra helyezi a hangsúlyt.

A Bibliából vett szövegrészek jelentőségét az íráskép is tükrözi. Az Érdy-kódexben kétfajta írástípus váltogatja egymást, a gótikus kurzív és a basztarda. Bakonyi Dóra megállapítása szerint az írástípusok választását a szövegek presztízse határozta meg: a Bibliából vett szövegek a „magasabb” típusú írással (basztardával) készültek, a hozzájuk tartozó prédikációk, magyarázatok és legendák viszont kurzívvval.¹¹ Így a kéziratban ránézésre is szembeötlőek a bibliai részek.

„*Cum pastillis et legendis suis*”. Posztilláskötet?

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Karthauzi Névtelen Bibliát pótló művet akart létrehozni. Ezt az összeállítói szándékot kell figyelembe vennünk a szöveg műfaji rokonságának feltárásakor. A szakirodalom korábbi megállapításai közül ebbe az irányba mutat Lázs Sándor megnevezése, amikor posztilláskötetként határozza meg a kódexet. A posztilla kifejezés korábban is előkerült a kódexszel kapcsolatban: Madas Edit kutatásai szerint az episztola- és az evangélium-rész is Guillelmus Parisiensis posztillás-könyvéhez kötődik.¹² A Karthauzi Névtelen egyik forrása tehát egy posztilláskötet, amely ráadásul a korszak egyik legsikeresebb nyomtatott könyve volt. A Guillelmus Parisiensis nevével híressé vált mű a 15. században több mint száz kiadást ért meg, több tízezer nyomtatott példány bizonyítja, hogy óriási kereslet volt rá.¹³ Kiadásai nem teljesen egyeznek, így vannak olyanok is, amelyek nem tartalmaznak összefüggő perikópaszöveget. Ilyen például a Johann Zainer által 1478-ban Ulmban kiadott változat, amely az episztolákat tartalmazó részben az episztola szö-

¹¹ BAKONYI 2014, i. m. 10.

¹² MADAS Edit, *Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillelmus Parisiensis posztilláskönyve = Magyar Könyvszemle* 100 (1984), 99–105.

¹³ Frederick R. GOFF, *The Postilla of Guillelmus Parisiensis = Gutenberg Jahrbuch* 34 (1959), 73–78. A kézirat és a nyomtatott szöveghagyomány közötti eltérésekhez ld. Ian D. K. SIGGINS, *A Harvest of Medieval Preaching. The Sermon Books of Johann Herolt, OP (Discipulus)*, Bloomington, Xlibris, 2009, 303–304.

vegét csak szétdarabolva, a posztilla szövegébe olvasztva közli.¹⁴ Ezzel szemben más kiadások nemcsak hogy egyben, összefüggő szöveggként hozzák a perikópákat, hanem kifejezetten középpontba állítják, a lap közepén, nagybetűvel szedve őket. Ilyen például a Michael Furter által, 1501 körül készült bázeli kiadás.¹⁵

A posztilla műfajhoz nem tartozik hozzá szorosan a Biblia szövegének közlése, ez a műfaji megnevezés inkább a bibliai szövegek magyarázatára fókuszál. A posztillák kiegészülhetnek a perikópák szövegével, de nem feltétlenül szükségesek hozzájuk. Az *Érdy-kódex* posztilláskötetként való értelmezése tehát ezekkel a fenntartásokkal bizonyul helyénvalónak.

Plenarium. A reformáció előtti német nyelvű perikópagyűjtemények mint az *Érdy-kódex* műfaji rokonai

Amennyiben érzékeltetni szeretnénk a Karthauzi Névtelen előszóban is megfogalmazott szándékát, olyan műfajmegnevezésre lesz szükségünk, amelynél a perikópa nem elhanyagolható komponens. Erre alkalmas lehetne a plenarium kifejezés. A német irodalomtörténet a német nyelvű perikópagyűjteményeket nevezi plenariumnak, amelyek az egyházi év rendje szerint tartalmazzák az evangéliumi perikópákat és episztolákat, emellett pedig gyakran kiegészülnek prédikáció formájában írt gloszszákkal, illetve a mise egyéb részeinek szövegével is.

A plenariumok használata különféle környezetben és alkalmakkor képzelhető el, a szakirodalom a következő lehetőségekkel számol: misén való felolvasás, laikus csoportok olvasmánya, kolostori asztali olvasmány, iskolai használat, illetve magánáhítat.¹⁶ A műfajba tartozó szövegek kéziratos és nyomtatott formában is terjedtek. A *Verfasserlexikon* glosszákat nem tartalmazó plenariumokból 145 kéziratot és 57 nyomtatványt sorol fel, míg a perikópák mellett magyarázatot is tartalmazó szövegek közül

¹⁴ GUILLELMUS PARISENSIS, *Postilla super epistolas et evangelia*, Johann Zainer, Ulm, 1478. ISTC ig00650000. Vö.: http://www.ub.uni-koeln.de/cdm/ref/collection/inkunab_tmp/id/16460 (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.).

¹⁵ GUILLELMUS PARISENSIS, *Postilla super epistolas et evangelia*, Michael Furter, Basel, c. 1501. ISTC ig00665000. Vö.: <http://daten.digital-sammlungen.de/0001/bsb00011430/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00011430&seite=191> (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.).

¹⁶ Heimo REINITZER, Olaf SCHWENCKE, *Plenarien = Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters* ('Oberdeutscher Servatius' – Rechart von Salzburg, Volume 7), szerk. Kurt RUH, Gundolf KEIL, Werner SCHRÖDER, Burghart WACHINGER, Franz Josef WORSTBROCK, Berlin, De Gruyter, 1989; Volker ZAPF, *Plenarien = Das Geistliche Schrifttum des Spätmittelalters. Deutsches literatur-lexikon das mittelalter Autoren und Werke nach Themenkreisen und Gattungen* (Band 2: *Das Geistliche Schrifttum des Spätmittelalters*), szerk. Wolfgang ACHNITZ, Berlin, De Gruyter, 2011. A plenarium-fogalom különböző használatáról (a posztilla fogalmával is összevetve) ld. Carsten KOTTMANN, *Das buch der ewangelii und epistel. Untersuchungen zur Überlieferung und Gebrauchsfunktion südwestdeutscher Perikopenhandschriften*, Münster–New York–München–Berlin, Waxmann, 2009, 29–58.

39 kézirat és 7 nyomtatvány adatait közli. Az első, glosszát is tartalmazó nyomtatott plenarium Günther Zainer augsburgi nyomdájából került ki 1473-ban,¹⁷ amely egy évvel később újra megjelent. Érdemes megjegyezni, hogy egy példánya már abban az évben eljutott a buxheimi karthuziakhoz.¹⁸

Az utolsó, reformációt megelőző nyomtatott plenariumnak Jobst Gutknecht 1523-as nürnbergi kiadványát szokás tekinteni, amely Günther Zainer második kiadásán alapszik. A magyarázatokkal ellátott perikópagyűjtemények nyomtatásának korszaka ez alapján tehát 1473 és 1523 közé tehető. Ugyanakkor Luther 1522-es *Kirchenpostille* című művét úgy is említik, mint a reformáció korának első plenariumát.¹⁹ A plenarium és a posztilla megnevezés ezen a ponton összeér: Luther munkásságától kezdve a magyarázatokkal ellátott perikópáskönyvet már inkább a posztilla kifejezéssel jelölik.

Kolostori asztali olvasmány, oktatási anyag, magánolvasmány

A Karthauzi Névtelen előszavában megjelölt célközönség tagjai mind szerzetesrendhez kötődő személyek, a „latinban kevésbé jártas ifjak” kifejezés is bizonyára a kolostorban élő fiatalokat jelöli. Laikus célközönség az előszó alapján tehát nem feltételezhető. A plenariumok felhasználási módjai közül így a következő lehetőségek jöhetnek szóba az *Érdy-kódex* kapcsán: kolostori asztali olvasmány, oktatási anyag, illetve magánáhitat. A mai formában fennmaradt szöveg egyik lehetőséghez sem illeszkedik tökéletesen. A kolostori asztali olvasmányként való használat ellen szól a kódex kurzív, felolvasásra nem igazán alkalmas írásmódja. Tartalma alapján ellenben megfelelő lett volna erre a célra.²⁰ Az oktatási anyagként való használat lehetősége szintén izgalmas kérdéseket vet fel. A kutatás nem sok figyelmet szentelt eddig annak, hogy hogyan képzelhető el a szöveg latinban kevésbé jártas fiatalok általi használata. Az alaposabb vizsgálatok előtt annyi már most megállapítható, hogy a mű latin nyelvű részei, a Karthauzi Névtelen prédikációszerkesztésre vonatkozó szakkifejezései,²¹

¹⁷ *Epistolae et Evangelia (Plenarium)* [German], Augsburg, Günther Zainer, 1473. ISTC ie00072000. Vö.: <http://daten.digital-sammlungen.de/-db/0003/bsb00032043/images/> (2017. 12. 17.).

¹⁸ Rafał WITKOWSKI, *The Carthusians and the Print Revolution*. = *Die Kartäuser und die Künste ihrer Zeit*, Part 3, szerk. James HOGG, Alain GIRARD, Daniel LE BLÉVEC, Salzburg, Universität Salzburg Institut für Anglistik und Amerikanistik, 2001, 21–116.

¹⁹ Heinz S. BLUHM, *The Rendering of Galatians 3:23–4:2 in the Printed High German „Plenaria” and in Luther’s „Christmas Postil”* = *The Journal of English and Germanic Philology* 64 (1965), 213–231.

²⁰ Az apácák számára kijelölt olvasmányokhoz ld. Lázs Sándor nürnbergi domonkos apácákra vonatkozó adatait: LÁZS 2016, i. m. 207–210.

²¹ A Karthauzi Névtelen által beillesztett retorikai megjegyzésekhez ld. BARTÓK Zsófia Ágnes, *Practica more conclusionis*. Egy égi per és funkciói az Érdy-kódexben = *A szövegtől a szcenikáig. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből* I, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2016, 314–329.

valamint egyes beszédek vázlatos formája mind-mind értelmezhető az oktatásra való alkalmasság ismertetőjeként.

A magánolvasásra való felhasználhatóság szövegbeli utalások alapján jól bizonyítható: több olyan megjegyzés is található benne, amely tanulmányozó, saját érdeklődéshez igazodó olvasásmódot kínál használója számára.²² A Karthauzi Névtelen széles és vegyes olvasóközönségnek szánta művét. Az előszó tanúsága szerint egyrészt férfiaknak is és nőknek is szól („simplicioribus vtriusque sexus”), másrészt pedig különféle szerzetesrendekbe tartozóknak („nonnullis conuersis vt et sanctimonialibus diuersorum ordinum”). A korszak többi magyar nyelvű kéziratától eltérően tehát nem egy személynek, nem egy kolostornak, de még csak nem is egy szerzetesrendnek írt. A művet eleve úgy állították össze, hogy sok példányban terjesszék. A magánolvasásra való alkalmasság szintén a több példányban való terjesztés szándékát erősíti. A kézirat hatalmas terjedelme miatt azonban igen sok időre lett volna ahhoz szükség, hogy több másolat is készülhessen belőle. A mű magánolvasmányként való használata – az asztali felolvasáshoz hasonlóan – a szöveg formai jellemzői alapján kérdőjeleződik meg.

A nyomtatásban terjesztett, magyarázatokkal ellátott bibliai szövegek népszerűsége Európában

A nyomtatott formában közreadott szentmise olvasmányok devóciós célú felhasználása igen elterjedt volt Európa-szerte már az *Érdy-kódex* keletkezését megelőző évtizedekben is. Guillermus Parisiensis posztillás-könyvének népszerűségét vizsgálva Anne T. Thayer kiemeli, hogy a latin nyelvű mű sikerében az is közrejátszhatott, hogy talán már laikus olvasói is voltak. A nyomtatott előszó tanúsága szerint ugyanis mindazoknak szól a mű, akik az evangélium és episztola magyarázatára vágynak.²³ Thayer szerint elképzelhető, hogy a prédikátorok mellett apácák és laikusok is használták, akik valamelyes latin tudással rendelkezettek, és a nyomtatás miatt egyre inkább hozzáfértek könyvekhez. Számukra e mű devóciós olvasmányként szolgálhatott. Ezt támogathatták egyes kiadásokban az elmélkedésre alkalmas metszetek is. A tanulmány szerzője szerint Guillermus *Postillájának* devóciós célú felhasználást valószínűsítik a 15–16. században nagy népszerűségnek örvendő, vele párhuzamosan terjedő, népnyelven kinyomtatott plenariumok. E szövegekre tehát olyan nagy volt az igény, hogy a szakirodalom még a latin nyelvű gyűjtemények devóciós jellegű használatát sem zárja ki.

²² Például: „ha ki ennek nyilvánban való eredetét és végezetét meg akarja tudni, Szent Brúnó atyánk életében megtalálja” (*Érdy-kódex* 021b–022a). A kérdéshez ld. BARTÓK Zsófia Ágnes, *Az Érdy-kódex exemplumai*, Doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2015, 51–53.

²³ Anne T. THAYER, *The “Postilla” of Guillermus and Late Medieval Popular Preaching = Medieval Sermon Studies* 48 (2004), 57–74. Az előszóból vett idézet: „ac pro omnibus sacrorum evangeliorum ac epistolarum expositionem cupientibus”.

Már a 15. században számos nemzet büszkélkedhetett a német nyelvű plenariumokhoz hasonló, nyomtatott népnyelvű gyűjteményekkel. A zaragozai humanista tudós, Gonzalo García de Santa María 1485-ben nyomtattatta ki spanyol nyelvű episztola- és evangéliumgyűjteményét, melynek címe az *Érdy-kódexére* emlékeztet: *Evangelios e Epístolas, siquier liciones de los domingos e fiestas solemnes de todo el anyo e de los santos*.²⁴ A mű lényegében Guillelmus Parisiensis *Postillájának* spanyol nyelvű fordítása. 1512-ben Ambrosius de Montesino ferences szerzetes szerkesztésében újra megjelent, *Epístolas y Evangelios por todo el año con sus doctrinas y sermones* címmel. 1497-ben pedig elkészült Guillelmus portugál nyelvű kiadása is, az *Evangelhos e Epístolas com as suas exposições en romãce*. A népnyelvű perikópák nyomtatásában természetesen Itália sem maradt el: az 1550-ig kiadott népnyelvű itáliai vallásos könyvek listájában 65 cím tartalmazza az „Epistole e evangeli” szókapcsolatot, ezek közül többről már címe alapján is kiderül, hogy kommentárokat is tartalmaz.²⁵

E művek összeállítói és a belőlük készült nyomtatványok kiadói – a magyarországi helyzettől eltérően – széles olvasóközönségre számíthattak, részben annak is köszönhetően, hogy az írni-olvasni tudás már a laikusok között is elterjedt volt. E laikus olvasóréteg megléte azonban nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy népnyelvű szövegek nyomtatásban való terjesztése jövedelmező vállalkozássá váljon. Tanulságos ebből a szempontból az 1487-ben Jean de Rély szerkesztésében megjelent, francia nyelvű *Bible historiée*. E kommentált Biblia a 13. századi Guyart des Moulins művének alapszik, és az *Érdy-kódexhez* hasonlóan kifejezetten egyházi célközönség számára készült.²⁶ Guyart des Moulins Petrus Comestor *Historia Scholasticájának* francia fordításához fejezetről fejezetre hozzáillesztette a Vulgáta szövegét, mely a szöveg hagyományozódása során odáig fejlődött, hogy a 15. századra elkészült belőle egy kommentárokkal ellátott teljes francia bibliafordítás. Jean de Rély egy ilyen kommentált bibliafordítást adott ki, két előszó kíséretében. Ebben így jelöli meg célközönségét: „la translation faite nompas pour les clercz mais pour les lais et simples religieux et

²⁴ Alexander S. WILKINSON, *Iberian Books, Books Published in Spanish Or Portuguese Or on the Iberian Peninsula Before 1601*, Leiden–Boston, Brill, 2010, 521–522; *Franciscan Authors, 13th–18th Century. A Catalogue in Progress*, szerk. Maarten VAN DER HEIJDEN, Bert ROEST. <http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/franauta.htm> (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.).

²⁵ Anne Jacobson SCHUTTE, *Printed Italian Vernacular Religious Books 1465–1550, A finding list*, Genève, Librairie Droz, 1983. Az olasz nyelvű Biblia-kiadásokhoz ld. Edoardo BARBIERI, *Le Bibbie italiane del Quattrocento e del Cinquecento, Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*, Milano, Editrice Bibliografica, 1992.

²⁶ Első kiadása, még más előszóval: *Biblia. La bible historiée*, szerk. Jean DE RÉLY, Paris, Antoine Vêrard, [1498. máj. 8. – 1499. okt. 25.]. ISTC iboo623000. Vö.: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b73000293> (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.). Az idézett előszóhoz ld. Eduard REUSS, *Fragments littéraires et critiques relatifs à l'histoire de la bible française*, Genève, Slatkine, 1979, 241–242; *Catalogues des éditions de la Bible historique*, L'Atelier du Centre de recherches historiques, online elérhető: <http://journals.openedition.org/acrh/1839> (Letöltés ideje: 2018. 02. 04.).

hermites qui ne sont pas litterez”. Vagyis a címzettek laikus és egyszerű szerzetesek, illetve remeték voltak.

A 15. században kinyomtatott népnyelvű perikópagyűjtemények közül fontos még megemlíteni a Bernardin Splićanin (Bernardinus Spalatensis) által összeállított ósláv ősnymtatványt. A nyomtatvány 1495-ben készült Velencében, Damianus de Gorgonzola kiadásában.²⁷ A szakirodalomban plenariumként, evangelistariumként (*Evangelistarium Illyricum*) és lectionariumként is említik.²⁸ Annak ellenére, hogy népnyelven íródott felhasználói bizonyára egyházi környezetben keresendők, perikópákhoz tartozó magyarázatokat azonban nem tartalmaz.

A fennmaradt szöveg hangsúlyeltolódásai

A Karthauzi Névtelennek nem sikerült véghez vinnie a munkát, amelyet tervezett. Mint már említettem, a mű első részének episztolákat és evangéliumokat tartalmazó dupla sorozata csonkán maradt fenn. Figyelemre méltó, hogy a munka nemcsak hogy hirtelen szakadt meg, hanem fokozatos egyszerűsödést is mutat: az evangéliumi sorozat kidolgozottsága nem egyenletes, az utolsó lapon pedig már csak két, közvetlenül egymás után leírt perikópa fordítás található, magyarázatok nélkül, mint ha kapkodva kellett volna befejezni. A szöveg ráadásul teljesen valószínűtlen helyen, mondat közepén maradt abba.

Ennek ellenére a legegységesebben kidolgozott résznek az episztolákat és azok magyarázatait tartalmazó egység tűnik: ebben a német plenariumoknál látott következetességgel követik egymást az eltérő betűtípussal írt perikópák és a hozzájuk illesztett, kurzívval írt beszédek. Ezzel szemben a második nagy rész, amely a szentek ünnepeire szól, a szövegegységek kidolgozási módját tekintve vegyes képet mutat, az egyes beszédek más-más szerkezetűek. Lázs Sándor a következőképpen foglalja össze ezt az egyenetlenséget: „[A Karthauzi Névtelen] legendáriumban váltogatja a műfajokat, hol posztillában – evangéliumi részlet után – dolgozta föl a szent életét, hol pedig csak témát ad meg, míg másutt megelégszik a vita és a passio elmondásával.”²⁹ A perikópa tehát – az előszóban olvasható célkitűzésnek ellentmondva – gyakran el-

²⁷ BERNARDINUS SPALATENSIS, *Epistolae et Evangelia* [Church Slavonic]. Venezia, Damianus de Gorgonzola, 1495. ISTC ie00064695.

²⁸ *Lekcionarij Bernardina Splječanina. Po prvom izdanju od god. 1495*, szerk. Tomislav MARETIĆ, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885. Ld. még a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* és az *Incunabula Short Title Catalogue* adatait. A nyomtatvány incipitje szerint „vulgarizacio dalmatica epistolarum et evangeliorum”. Explicitje: „Euangelia et epistole cum prephationibus et benedictionibus per anni circulum. In lingua ylliricha feliciter expliciunt: Emendata et diligenter correcta per fratrem Bernardinum spatatensem: Impressum venetijs per Damianum mediolanensem. Anno. d. MCCCXCV, die. Xlji. martij.”

²⁹ LÁZS 2016, i. m. 324.

marad. Emellett több perikópa fordítás duplán szerepel benne: ugyanazt a perikópát hozza Szent Miklós és Szent Benedek ünnepén, Szent Tamás és Szent György ünnepén, illetve Szent Fábián-Sebestyén és Szent János nyaka vágása ünnepén.

Az azonos szerkesztésű egységek egyébként mintha tömböket alkotnának. Elképzelhető, hogy közös forrásra vezethetők vissza. Az mindenesetre világos, hogy a második nagy rész nem tükrözi az előszó alapján feltételezhető tervszerűséget. Ez valamelyest azt is megmagyarázza, hogy a szakirodalom miért nem helyezett igazán nagy hangsúlyt a Karthauzi Névtelen Biblia pótlási szándékára, és miért is kezelte lényegében legendáriumként a második részt, eltekintve annak perikópáitól. Ez a rész befejezett, tehát minden bizonnyal korábban írták le, mint a kódex elején szereplő dupla sorozatot. A munka ekkori fázisában talán még nem volt olyan körvonalazott az előszóban olvasható szerkesztői szándék.

A szerzetesek és a nyomtatás. Külföldi karthauziak és magyar pálosok

A Karthauzi Névtelen szerzetesrendjétől egyáltalán nem állt távol a korszak új találmánya, a nyomtatás. Werner Rolewinck (1425–1502) kölni karthauzi szerzetes, a legkorábbi nyomtatott kronologikus világtörténelem-könyv szerzője, prófétai tűzzel ünnepelte a könyvnyomtatás feltalálását.³⁰ Annak ígéretét látta benne, hogy a könyv minden rendű-rangú, nemzetiségű és nyelvű nép között elterjedhet. E gondolatait tartalmazó műve igen népszerű volt: 1474 és 1500 között öt nyelven legalább 33 kiadásban jelent meg.

A karthauziak fontos szerepet vállaltak a könyvnyomtatás korai időszakában: számos nyomdával álltak kapcsolatban, több kéziratukat kinyomtatatták, sőt saját nyomdáik is voltak.³¹ Karthauziak által szponzorál nyomdák voltak Kölnben, Rostockban és Strasbourgbán, saját nyomdájuk volt Parmában, Ferrarában, Lyonban, Namurban, Velencében és Gripsholmban. A gripsholmi karthauziak 1498-as Alanus de Rupe-kiadását a kolostor alapítói finanszírozták, és meghagyták a szerzeteseknek, hogy küldjenek szét példányokat a többi svéd és külföldi karthauzi kolostorba is. Nyomdájukat végül 1525-ben, a reformáció miatt zárták be.

A karthauziak liturgikus könyvei már a 15. században nyomtatott formában terjedtek, a 16. század folyamán pedig rendszeresen újra kiadták őket. Legkorábbi missaléjük 1496 körül jelent meg, melynek egy magyarországi használatú példányát az Egyetemi Könyvtár őrzi.³² Emellett fennmaradt egy 1506-os breviárium, melynek

³⁰ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007, 18, 115–116.

³¹ WITKOWSKI 2001, i. m.

³² A magyarországi karthauziak könyveihez ld. BARTÓK Zsófia Ágnes, *A magyarországi karthauziak könyvei* (xlsx). http://sermones.elte.hu/?az=380_karth_000 (2017. 12. 13.) *Missale Carthusiense*. Speyer,

magyarországi használatát egykorú vaknyomásos bőrkötése alapján sikerült bizonyítani.³³ A liturgikus könyvek mellett a rend nyomtatott statutumai is használatban voltak az országban: egy lehnici eredetű példányt ma Turócszentmártonon őriznek.³⁴

Korábban már említettem, hogy Günther Zainer 1474-es plenariuma már a ki-nyomtatás évében eljutott a buxheimi karthauziakhoz. Eszerint a karthauzi kolostor hasznát tudta venni az *Érdy-kódex*hez hasonló, népnyelvű, magyarázatokkal ellátott perikópa fordításnak. Valószínűleg a kolostorban élő converus testvérek forgathatták, ám ennek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet még egy adatra. Pápai kiváltságlevelek tanúsítják, hogy az egyébként remeteéletet élő karthauziak fokozatosan egyre több jogot szereztek lelkipásztori teendők végzésére is.³⁵ Ebből az általános tendenciából nem maradt ki Magyarország sem: a korszakban több karthauzi kolostor birtokán is épült kápolna a környékbeli lelki gondozására. A karthauzi kolostorok népnyelvű szövegei talán ennek kapcsán is hasznosíthatók lehettek. Ugyanakkor az is feltehető, hogy karthauzi szerzetesek birtokában is lehettek saját felhasználásra készített, anyanyelvi prédikációvázlatok. Talán a Karthauzi Névtelen is ilyenek alapján dolgozott.

A karthauziak tehát jól ismerték a nyomtatásos terjesztés előnyeit. De vajon mennyire volt elképzelhető magyarországi szerzetesek számára, hogy saját maguk is éljenek ezzel a terjesztési formával, ráadásul anyanyelvi szövegek esetében? Ennek kapcsán egy másik szerzetesrend, a magyar eredetű pálosok példáját érdemes tekintetbe vennünk. Az *Érdy-kódex* megírása után tíz évvel, 1537-ben a pálosok már nyomtatattak magyar nyelvű szöveget szerzeteseik számára: ekkor jelent meg Velencében Gregorius Coelius Pannonius jegyzetekkel ellátott Ágoston-regula-fordítása.³⁶ A nyomtatványban a latin nyelvű előszó után olvasható a latin nyelvű magyarázatokkal kiegészített magyar fordítás. A magyarra fordított regula minden bizonnyal a laikus testvéreknek készült, a latin nyelvű magyarázatok pedig a novíciusmester munkáját segíthették.

Peter Drach, c. 1496. ISTC im00634000. Vö.: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00030081/images/> (2017. 12. 17.). Magyarországon használt példánya: Egyetemi Könyvtár, Inc. 881. (Bibliotheca Hungarica 532).

³³ *Breviarium Carthusiense*. Velence, 1506. Magyarországon használt példánya: MTAK Ant. 138. (Bibliotheca Hungarica 767.).

³⁴ *Statuta Ordinis Carthusiensis*. Basel, Amerbach, 1510. Magyarországon használt példánya: Turócszentmárton (Martin), Matica slovenská, Inc. B 60.

³⁵ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., METEM, 2000, 9–10.

³⁶ *Annotationes in regulam divi Avgustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*. Velence, 1537 (*Régi magyarországi nyomtatványok* (1473–1600), szerk. BORSA Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971, 20). Hasonmás kiadása: *Annotationes in regulam divi Avgustini episcopi*, szerk., bev. SARBÁK Gábor, Csíkszereda, Státus, 2001. A felhasználás módjáról ld. TÁRNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984, 117. A szöveg kétnyelvűségéhez ld. LÁZS Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához* = *Magyar Könyvszemle* 127 (2011), 425–444.

A műfaj megnevezésének magyarországi hagyománya

A nyomtatás lehetőségének vizsgálata után térjünk vissza az *Érdy-kódex* műfajának kérdéséhez. Mi sem bizonyítja jobban, hogy a kódex szövege plenariumként is definiálható, mint hogy egy német nyelvű tanulmány is ezt a kifejezést alkalmazza rá. Nemes Balázs az 1536–37 körülre datálható, német és latin nyelvű ún. *Medgyesi prédikációs-könyvről* írja, hogy rokona az *Érdy-kódex*nek mind plenarium-szerű elrendezésében, mind reformációellenes szándékában.³⁷ Ha tehát a német hagyományba próbálnánk beilleszteni a szöveget, ráillene a plenarium megnevezés. E műfajmegjelölés azonban csak erre az egy kéziratra illene, hiszen a későbbi, ugyanilyen elrendezésű szövegekre már más szó használatos. Ugyanúgy, ahogyan a németeknél, Luther fellépése után nálunk is a posztilla kifejezést használják a perikópát és annak magyarázatát is tartalmazó művekre. Heltai János az 1636-ig tartó időszak perikópákat tartalmazó nyomtatványait vizsgálva külön kezeli a perikópáskönyveket, amelyek csak a perikópákat tartalmazzák, de magyarázatokat nem; illetve a posztillásköteteket, amelyek nemcsak a perikópákat, hanem azok magyarázatát is közlik. Perikópáskönyvből húsz nyomtatványt sorol fel (az első: Kolozsvár, 1550), posztilláskötetből pedig tízet.³⁸ E tíz posztilláskötet közül az első 1574-ben jelent meg, Kulcsár György összeállításában, majdnem ötven évvel a Karthauzi Névtelen műve után.³⁹ Bármilyen is történt úgy, hogy az *Érdy-kódex* szövege nem jutott el a nyomtatásig, azt kijelenthetjük, hogy műfaji tekintetben ezzel a tíz posztilláskötettel állítandó egy sorba.

³⁷ J. NEMES Balázs, *Das „Mediascher Predigtbuch.“ Miszelle zu einem Plenar mit Perikopen in deutsch-lateinischer Mischsprache aus Siebenbürgen am Vorabend der Reformation = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 38 (2015), 31–36.

³⁸ HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveg-hagyománya = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

³⁹ KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliumoknak, melliket esztendő által a keresztyének gyölközetibe szoktat olvasni es hirdetni, predicatio szerint valo magyarázattia*, Alsólendva, Rodolphus Hoffhalter, 1574 (RMNy 334). Vö.: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_114/ (Letöltés ideje: 2017. 12. 17.).

Zsófia Ágnes Bartók

Defining the Genre of the Anonymous Carthusian's Work

The paper aims to redefine the genre of a work written in Hungarian around 1526 by a Carthusian monk. The specialist literature treated it so far as a mixture of different type of texts, and did not empathized the concept of the compiler. The Anonymous Carthusian writes in his preface that it is a shame that we do not have the whole Bible translated into our mother-tongue. This is why he prepared his enormous work made of pericopes, sermons and legends. The paper sates that this structure – even with its irregularities – is that of a plenarium (as the German specialist literature calls it), or the structure of a postil (as the Hungarian special literature calls it after the Post-Reformation era). Understanding the genre of the text helps us to find a new context for this complex work.

*Szentgyörgyi Gábor Nádasdy Tamás-
életrajza és sírfelirata Istvánffy Miklós
másolati könyvében, valamint
a nádor és felesége lékai síremlékén**

Tanulmányomban Nádasdy Tamás latin nyelvű életrajzának és hozzá csatolt sírfeliratának a korabeli változatait mutatom be. Mindkettőt Szentgyörgyi Gábor, a nádor titkára állította össze. Az életrajz a főúr pályafutásának egyik fontos forrása, a sírfelirat pedig ennek egy rövidebb kivonata. Kevésbé ismert, hogy a szövegek két formában is fennmaradtak: egyrészt egy kéziratban, amely Istvánffy Miklós egy másolati könyvében található, másrészt a nádor és felesége lékai szarkofágján, amelyen a sírfelirat ma is ott olvasható.

Nádasdy Tamás biográfiáját elsőként 1798-ban Kovachich Márton György jelentette meg nyomtatásban, a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* I. kötetében.¹ Kovachich Szentgyörgyi Gábor műveként adta közre az életrajzot és úgy vélte, hogy annak széljegyzetei Istvánffy Miklóstól származnak.² A kötetben ezeket is szerepeltette a szöveg mellett. Azonban a sírfeliratot nem közölte,³ pedig, mint a későbbiekben látni fogjuk, ez a szövegkiadás alapjául szolgáló kéziratban közvetlenül az életrajz után következett.

* A tanulmány az MTA BTK Művészettörténeti Intézet A reneszánsz művészet Magyarországon c. NKFIH pályázatának (K 120495) a támogatásával készült. Köszönöm Szabó András Péternek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét. A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet munkatársa.

¹ Martinus Georgius KOVACHICH, *Scriptores rerum Hungaricarum minores* I–II., Budae, Typis Regiae Universitatis, 1798, I. 128–137.

² „Vita Domini Palatini, Thomae de Nadasd. Auctore Gabriele Zentgiurgy Secretario ejusdem. Cum Notis Nicolai Istvanffy.” KOVACHICH 1798 I., i. m. XXVI, 128.

³ A sírfeliratot a 18. században, a síremlék nyomán közölte: P. Xystus SCHIER, *Memoria provinciae Hungariae Augustinianae antiquae*, Grecii, Typis haeredum Widmanstadii, 1778, 82–83; majd utóbbi alapján: Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae, stirpis Austriacae I–XXIII.*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1794–1817, IV, Ordine XXIII, 583–584. Későbbi közlései: PODHRADZKY József, *Nádasdy Tamás élete leírásához töredék = Tudományos Gyűjtemény*, XVIII (1834), VII, 54; HORVÁTH Mihály, *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára*, Buda, A' M. Kir. Egyetem' betűivel, 1838, 119; Rudolf ZIMMERL, *Die Inschriften des Burgenlandes*, Stuttgart, Druckemüller, 1953, 110. sz; Josef STÖGER, *Die Inschriften der Krypta von Lockenhaus = Burgenländische Heimatblätter* 51 (1989) 52–56; BESSENYEI József, *A Nádasdyak*, Bp., General Press, 2005, 3 (Söptei István fordítása); GULYÁS Borbála, *Bocskay György kalligráfus antikva betűs síremlékfeliratai, All'antica reprezentáció I. Ferdinánd*

Kovachich az életrajz forrásaként Széchényi Ferenc könyvtárának egy Istvánffy-kéziratát adta meg.⁴ A megjelölt kötetet ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtára őrzi.⁵ A másolati könyvben nem található possessor-bejegyzés, címlapja nincs. A 2. előzéklevel rektóján Kovachich 1796. június 1.-én, Kiscenken kelt, latin nyelvű bejegyzése olvasható, amely szerint a tudós a Bécsben beszerezett, Istvánffy Miklós saját kezű jegyzeteivel ellátott kéziratot Széchényi Ferencnél tanulmányozhatta.⁶ Kovachich bizonyára ekkor készítette el a *Scriptores* két évvel később megjelent I. kötetéhez szükséges másolatait is. Ebbe végül a másolati könyvből három szöveget választott ki közlésre: az itt tárgyalt Nádasdy-életrajzot, egy beszámolót Hans Katzianer haláláról (1539),⁷ valamint Gregoriánczi Pál győri püspök magyar egyházi és világi schematismusát (1558) – amelyet Istvánffy nevezett a másolati könyv sajátkezü széljegyzetében „mnemosynon”-nak.⁸

bécsi udvarában = *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014), 293; UGRY Bálint, *Egy 17. századi főúri temetkezőhely, Nádasdy Ferenc országbíró és a lékai Ágoston-rendi templom Nádasdy-kriptájának kialakítása* = *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014), 320, 29. jegyzet. A sírfelirathoz továbbá ld. PÁLFFY Géza, *Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552)* = *Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés*, Sárovar, 1998. szeptember 10–11., szerk. SÖPTEI István, Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999, 29.

⁴ „Ex Cod. MS. Dipl. Hist. Biblioth. Széchényianae olim Nicolai Istvanffy.” KOVACHICH IV, i. m. XXVI.

⁵ Fol. Lat. 2275, ld. Jacobus Ferdinandus MILLER, *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris*, I–III., Sopronii, Typis Haeredum Siessianorum, 1814, I. 424–435; BÓTA Károly, *Istvánffy Miklós*, Bp., k. n., 1938, 28; BERLÁSZ Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1959, 220–222; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s.a.r. RITOÓK Zsigmondné, bev. KLANICZAY Tibor, Kézirat gyanánt, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, MTA Könyvtára, 1975, 129–130, 344; JÁNOSI Mónika, *Gregoriánczi Pál kéziratossá törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről* = *Magyar Könyvszemle* 104 (1988), 59, 47. jegyzet, 63, 85. jegyzet; *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, összeáll. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi–OSZK, 2003, 254; NAGY Gábor, *Vicissitudines*, (*Előkezület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikai kiadásához*), Doktori disszertáció, Miskolc, ME BTK, 2005, 45–47; MIKÓ Gábor, *I. András sírkövének legkorábbi említése* = *Turul* LXXXVI (2013), 152. Az életrajznak és a sírfeliratnak létezik továbbá egy későbbi, kéziratossá másolata is: OSZK Kézirtatár, Fol. Lat. 352, 279r–280v, ld. KULCSÁR 2003, i. m. 252, 518.

⁶ „Pro memoria posterorum: Codicem hunc Viennae auro redemptum possidebat olim illustris Vir Nicolaus Istvanffy, quod et manus illius Scriptura mihi alioquin nota, hic subinde margini adjecta prodit, et Nota itidem marginalis, pag. 312. ubi sua in persona loquitur, evincit. Volvebam illum diligenter, et pleraque ad rem meam facientia ex illo, bona Excellentissimi Possessoris Comitis Francisci Széchényi venia, in ejusdem illustri Bibliotheca hic loci plures dies avidissime, et iucundissime versatus, atque politissima hospitalitate fruitus, desumsi. Kis-Czenk die 1. Junii 1796. Martinus Georgius Kovachich Senquiciensis m[anu]p[ro]p[ri]a” A bejegyzéshez és a benne említett Istvánffy-széljegyzethez (157v) ld. még NAGY 2005, i. m. 45–47.

⁷ Fol. Lat. 2275, 194v–195r (KOVACHICH IV, i. m. No. XII, 45–48.)

⁸ Fol. Lat. 2275, 154r–159r (KOVACHICH IV, i. m. No. XIX, 98–III.), ld. BARTONIEK 1975, i. m. 130–131; JÁNOSI 1988, i. m. 63. 85. jegyzet.

A kötetben tehát különböző történeti szövegek másolatai találhatók, több kéztől. Berlász Jenő, illetve Nagy Gábor szerint ezek jelentős része Istvánffy Miklóstól származik.⁹ A szövegek többsége latin nyelvű. Az oklevelek, levelek és vegyes történeti feljegyzések 23 nagyobb másolati egységbe rendeződnek.¹⁰ Szerepelnek benne többek között Árpád-kori, Anjou-kori, Mátyás-kori és Jagelló-kori másolatok, illetve a 16. század második feléből származó szövegek is. Különlegesebb darabok is akadnak közöttük, például egy olasz *commedia dell'arte*-színész, Francesco (Giovanni) Tabarino előadás-vázlata (1580),¹¹ amelynek azonos szövegét az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik további Istvánffy-féle kolligátum szintén őrzi.¹²

Bár maga a kötet igen emlékeztet Istvánffy Miklós egyéb történeti anyaggyűjtéseire, több szempontból mégis eltér tőlük. Mérete nagyobb (kb. 36 x 26 cm), és kötésén nem szerepel Istvánffy címeres supralibrosa, amely a másik három, szintén az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kötetet díszíti.¹³ A másolati könyv fehér egézbőr kötést kapott, vaknyomásos díszítéssel (1. kép), továbbá vörös metszéssel látták el. A két kötéstáblán azonos motívumok, elsősorban változatos növényi mustrák találhatók. A középső mezőbe egy nagyméretű arabeszk került, amelynek a sarkait akantuszlevelek töltik ki. A kötéshez két fémcsat is tartozik, amelyeken a „PN” monogram olvasható.

A Nádasdy-életrajznak, legalábbis a másolati könyvben szereplő formájában, 1562 után kellett keletkeznie, mivel a szöveg a nádor halálának az említésével zárul. A sírfelirat, mint a lékai szarkofággal kapcsolatos levelezésből a későbbiekben majd kitűnik, 1565-ben már készen volt. Hogy a két szövegnek ez a kézirata mikor kerülhetett az itt tárgyalt kötetbe, ahhoz érdemes megvizsgálunk, hogy a benne szereplő vízjelek annak összeállítása szempontjából milyen támpontokkal szolgálhatnak.

A másolati könyv összesen 218 levélből áll. Az egyes ívfüzetek határát a kötés szorossága miatt nem lehet megnyugtatóan megállapítani. A két-két előzéklevélen egy pólyával ellátott címerpajzs található, amely fölött egy „N”, alatta pedig az „APM” betűk olvashatók. Ezt a vízjelet eddig nem sikerült azonosítanom az általam átnézett vízjelkatalógusokban. Feltételezésem szerint ez a papír a kötéssel egykorú lehet, mivel csak itt fordul elő a kötetben. Mindössze két másik papír alkotja a kötet zömét. (Ez alól csupán egyetlen, nyolc leveles másolati egység a kivétel, amely egy kisebb

⁹ BERLÁSZ 1959, i. m. 220–222; NAGY 2005, i. m. 47.

¹⁰ Vö. *Catalogus* 1814, i. m. 424–435; BERLÁSZ 1959, i. m. 220–222.

¹¹ Fol. Lat. 2275, 179r–180v.

¹² Fol. Lat. 3606/3., 63r–64v, ld. Kiss Farkas Gábor, *A Ragyogó Mágus, avagy a Balassák az udvari ünnepélyeken = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra*, Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, szerk. Kiss Farkas Gábor, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – Toldy Ferenc Könyvtár, 2004, 95; DRASKÓCZY Eszter, *A „ludo zannesco” és a commedia dell’arte között, A velencei Giovanni Tabarino előadása a XVI. századi Magyarországon = Első Század 5* (2006), 103–129.

¹³ BERLÁSZ 1959, i. m. 202–203, 205, 220.

méretű papírra került.¹⁴ Ennek a vízjele egy címer, amelyhez az „OLMÜTZ” felirat és az 1578-as évszám társul.¹⁵) Az első vízjele egy körbe írt K maiuscula, amelynek legközelebbi párhuzamai – de nem pontosan ez a vízjel – 1568 és 1589 közötti papírokon fordulnak elő.¹⁶ A második papír vízjele egy két csillaggal és harántpólyával ellátott címerpajzs. Úgy vélem, hogy ez a vízjelkatalógusokban már egyértelműen azonosítható: a papír öt helyről került elő, ezen belül főként Prágából, az 1570-es évek közepétől 1603-ig.¹⁷

A kétféle papír azonban nem mindig a másolati egységek határánál váltja egymást, hanem van rá példa, hogy egyazon szövegen belül folytatólagosan mindkettő előfordul. Mindez alátámasztja Berlász Jenő vélekedését, aki szerint egy „folytatólagosan végzett másolással megtöltött kötet”-ről¹⁸ van szó. A vízjelek vizsgálata alapján pedig arra következtethetünk, hogy erre az összeállításra valamikor a 16. század utolsó negyedében került sor. Ezt tovább árnyalja, hogy a másolati egységek címeiben a legkésőbbi előforduló évszám 1576,¹⁹ ugyanakkor viszont a margináliákban ennél későbbi dátumok is szerepelnek. Például Nagy Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy a 78. rektón Istvánffy Miklós saját kezű széljegyzete található, 1598-ból.²⁰ A másolati könyv bekötetésével kapcsolatban pedig az említett harmadik papír ad egy további támpontot. Mivel ennek vízjelén az 1578-as évszám szerepel, a kötés ez után készült. Ekkor a levelek felső, illetve jobb szegélyét enyhén körbevágták, olykor az írott részeket is megcsonkítva. Ez történt az itt bemutatandó két szöveg széljegyzeteinél is.

Nádasdy Tamás életrajza és sírfelirata tehát a kötet 190r–193v lapját foglalja el (2–3. kép), ezt követi a 194. levél rektóján a sírfelirat (4. kép). A szöveget hordozó levelek vízjele az említett, csillagokkal és harántpólyával díszített címerpajzs.²¹ Ugyanez található a szöveget megelőző, illetve a szöveget követő leveleken is, tehát a kötetnek ez a másolati egysége e szempontból szervesen illeszkedik a helyére. Az utána következő másolati egység ráadásul a sírfeliratot tartalmazó 194. levél verzőján kezdődik. Ez az a Hans Katzianerről szóló beszámoló, amelyet Kovachich is közölt.²² A szöveg címe Istvánffy autográf, szerepel benne a monogramja is.²³

¹⁴ Fol. Lat. 2275, 132–139.

¹⁵ Charles M. BRIQUET, *Les Filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Tom. I., Paris etc., Alphonse Picard & Fils etc., 1907, 899. sz. (Olmütz, 1578).

¹⁶ Vö. BRIQUET, III, i. m. 8268. sz. (Lipce, 1568; Hoya, 1585/89); Piccard Online, 28349–28351. sz. (Innsbruck, 1576; Konstanz, 1577, <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?po=28349>).

¹⁷ BRIQUET 1907, Tom. I, i. m. 1013. sz. (Prága, 1549/50?, 1574–1603; Graz, 1576; Stain, 1585; Grafenstein, 1589); Piccard Online. 24012. sz. (Judenburg, 1577, <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?po=24012>).

¹⁸ BERLÁSZ 1959, i. m. 221.

¹⁹ Fol. Lat. 2275, 174r.

²⁰ NAGY 2005, i. m. 46.

²¹ Ld. 17. jegyzet.

²² Ld. 7. jegyzet.

²³ NAGY 2005, i. m. 47.

Ha azonban a Nádasdy-életrajz és sírfelirat írásképet vetjük össze a másolati könyv többi részével, feltűnik, hogy teljességgel eltér valamennyi, a kötetben található szövegtől. Ezek mind kurzívval íródtak, az életrajz és a sírfelirat textusa viszont egy gondos tisztázata, amelyhez többféle betűtípust alkalmaztak, és szövegét díszítésekkel is ellátták. Az életrajzot klasszikus antikva kapitálisokból álló címsor, majd antikvával írt incipit vezet be (2. *kép*). Utóbbi egyes betűit arabeszk jellegű mustrák veszik körül. Ezt követően a szöveg végig italicával íródott. Az életrajzot egy nyomdászkelet imitáló ornamens zárja le, a szimmetrikus díszítményt szintén arabeszek töltik ki (3. *kép*). A sírfelirat egy következő, külön lapra került (4. *kép*). Ennek címsora cirkalmas italica kapitálisokból áll, a szöveg pedig egy nagyméretű, italica „I”-iniciáléval indul.

Az életrajzhoz kurzívval írott széljegyzetek is társulnak, különböző kezekről. Közülük összesen hat darab Kovachich Márton György szerint tehát Istvánffy Miklóstól származik.²⁴ Ide tartozik például az első lapon a Cajetan de Vio pápai követről szóló megjegyzés, amelynél a főszövegben a bíboros nevének a javítására is sor került (2. *kép*). Egy másik kéz szúrta be a Kőszeg szót a 192. verzó margójára. Egy harmadik kéztől származik az életrajz címe mellett található széljegyzet, amelyben megnevezésre kerül a szerző, a nádor titkára, Szentgyörgyi Gábor: „Auctore Gab[ri]ele Zentgiurgy Sec[reta]rio eiusdem” (2. *kép*).

Szentgyörgyi Gábor (1520–30 k.–1593 után)²⁵ 1548-ban testvérével, János-sal együtt még a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária írnokaként kapott címereslevelet.²⁶ Valószínűleg innen került 1554-ben Nádasdy Tamás szolgálatába, ahol a nádor titkáráként a családi udvartartás egyik vezető figurájává vált. A Nádasdy Tamás-életrajzon és sírfeliraton kívül további művek is köthetők a személyéhez. 1552-ben, Wittenbergben jelentetett meg egy Magyarország pusztulását sirató, többszerzős elégiakötetet, amelyben egy verse is szerepelt.²⁷ Szintén ismert tőle három további vers, amelyek 1553-ban, Bécsben láttak napvilágot. Ezek éppen a másolati könyvet összeállító Istvánffy Miklós apjának, a széphistória-szerző Pálnak és leányának, Erzsébetnek a halála alkalmából jelentek meg, egy Tőke Ferenc által kiadott kötetben.²⁸

²⁴ Ld. 2. jegyzet.

²⁵ Élethez legutóbb ld. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I–III, főszerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 1994, III. 2107–2108. (PAJORIN Klára); *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, Középkor és kora újkor*, I–XIV, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–2014, XI. 81–83. (LAKATOS Bálint).

²⁶ FAZEKAS István, *Magyar javaslatok a konstantinápolyi követ személyére 1572-ből = Redite ad cor, Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz, Bp., ELTE Eötvös, 2008, 217, 17. jegyzet.

²⁷ GABRIELE ZENTHGEURGIO, *Elegiae aliquot de aerumnis Pannoniae inferioris, Witebergae, 1552* (*Régi Magyar Könyvtár, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, III/1., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1896, 408.)

²⁸ FRANCISCUS THEUKE, *Epitaphium [...] Domini Pauli Istvanffy...*, Viennae, Michael Zimmermann, 1553 (*RMK* III/1. 1896, i. m. 412).

Most térjünk rá a sírfelirat másik változatának a bemutatására, amely Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya lékai síremlékén²⁹ található. Szentgyörgyi Gáborról tudjuk, hogy ura halála után továbbra is a család szolgálatában maradt. Néhány korabeli levél arról tájékoztat, hogy a síremlék felállításában szintén szerepet vállalt. Nádasdy Tamás váratlanul halt meg Egervárott, 1562. június 7-én ideiglenesen itt temették el.³⁰ Mindössze egy hónappal a temetés után már előkerült a síremlék kérdése Szentgyörgyi Gábor egy Kanizsay Orsolyának szóló levelében.³¹ Azt írta Bécsből az özvegy nádornénak, hogy „Az Zazloonak, es Koporso kőnek gong’áth” együtt fogják viselni Udvardy Györggyel, a Nádasdyak bécsi tiszttartójával. Ez a gyorsaság arra utal, hogy Nádasdy Tamásnak már a halála előtt is lehettek evvel kapcsolatban elképzelései.

A nádor és felesége síremléke egy szabadon álló szarkofág. Anyaga vörösmárvány, sarokpilasztereit fehér pettyes vörös márványból faragták, az oldallapok címerai, illetve feliratos táblái pedig fehér solnhofeni mészkőből készültek. Faragott fedlapján Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya térdel a feszület előtt. A sírfeliratot hordozó tábla ez alatt helyezkedik el (5. kép). A tumba két hosszoldalát a babérkoszorúba foglalt Nádasdy-, illetve Kanizsay-címer díszíti, amelyet két-két szárnyas, tunikás puttó tart. A rövidebb oldalakra egy-egy latin bölcsességet tartalmazó, kisebb tábla került, amelyeket szintén babérkoszorúba illesztettek (6. kép). A feliratok mindhárom táblán antikva betűvel készültek. A síremlék díszítésében tehát hangsúlyosak az all’antica elemek. Ide sorolhatók az architektonikus részletek is, a gazdagon profilozott párkányzat, illetve lábazat és az a négy, kannelúrázott ión sarokpilaszter, amely a sarkokat díszíti.

A Nádasdy Tamás terjedelmes sírfeliratát hordozó, nagyméretű tábla tehát igen hangsúlyos helyre, közvetlenül az elhunytakat ábrázoló fedlap alá került. A kőlap szokatlan elhelyezése is a szöveg jelentőségét emeli ki: a néző felé megdőntve, mintegy olvasópult-szerűen illesztették bele a fedlap keretébe (7. kép). Ugyanezt a megoldást találjuk a mű egyik mintaképén,³² id. Niklas Graf zu Salm (†1530) síremlékén is. Az osztrák főnemesség kiemelkedő alakjának a szarkofágja eredetileg a bécsi Dorotheerkirchébe készült.³³ Hogy ezt választották a lékai síremlék mintaképül, abban bizonyára az is közrejátszott, hogy Nádasdy Tamás saját bécsi háza a templom

²⁹ MIKÓ Árpád, *Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690) = Idővel paloták..., Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 627–628; GULYÁS 2014, i. m. 289–291; UGRY 2014, i. m. 311.

³⁰ „7 die Junii sepultus est in Egheuar” Armbruster Mihály bejegyzése Albani Csirke György Bibliájába, ELTE Egyetemi Könyvtár, M 342 (Pálffy Géza szíves közlése.).

³¹ Szentgyörgyi Gábor levele Kanizsay Orsolyához, Bécs, 1562. júl. 20., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [későbbiekben: MNL OL] E 185.

³² Zuzana LUDIKOVÁ, *Epitaf miestodržiteľ’a Alexeja Thurza od sochára Loya Heringa v Levoči = Acta Musaei Scepusiensis*, 6 (2006), 184.

³³ A mű ma másodlagos helyen, a bécsi Votivkirchében található, ld. Richard PERGER, Walther BRAUNEIS, *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*, Wien, Hamburg, Paul Zsolnay, 1977, 172, 319, 549. jegyzet.

közvetlen közelében³⁴ állt. Nem feledkezhetünk el azonban arról sem, hogy a sírfelirat hasonló elhelyezésére a korabeli magyarországi emlékanyagban is akadnak példák. Itt említhetjük többek között két magas országos méltóság, Révay Ferenc (†1553) nádori helytartó túrócszentmártoni,³⁵ illetve Báthory András (†1567) országbíró máriavölgyi síremlékét.³⁶ Mindkét mű esetében szintén az elhunytat ábrázoló dombormű alatt található a sírfelirattal ellátott, antikva betűs tábla.

A Nádasdy-Kanizsay-síremlék szövegeinek – a sírfeliratnak és a két latin bölcsességnek – tehát a mű ábrázolási programján belül kiemelt szerep jutott. Az evvel kapcsolatos levelekből az is kiderül, hogy megint csak Szentgyörgyi Gábor volt az, aki továbbította a két rövidebb szöveget a feliratokat készítő kalligráfusnak, Bocskay Györgynek. Úgy tűnik, a lékai síremlék összeállítása 1565 őszére érkezett a befejező fázisához. Legközelebb ugyanis ekkor hallunk a munkálatokról Bocskay György Kanizsay Orsolyának írott leveleiben, amelyek a mű három feliratos táblájának a kivitelezéséről tudósítanak. A kalligráfus szeptember 13-án így írt Bécsből az özvegy nádornénak: „Thowaba az mÿ az koporssora walo Irasth ÿlletÿ, kÿth paranchÿolt wolth, hogÿ en zerzenemmegh, az legh nagyöbÿkath el weghezthem thewbÿtÿs ÿrnam de nÿnch meegh az ÿras nalam, kÿrwl kellene ÿrnom, Jol leheth kewek kezemnel wannak, Mÿhelen meghozzak Gabrÿel wramtwl, azontwl hozza kezdek, es elwegghezem, egÿeb dolgoth hatra hagÿwan”.³⁷ Egy hónappal később, október 28-án pedig így fogalmazott: „Az mÿ az koporso dolgath ÿllethÿ, egÿeb dolgaÿmoth hatra hagÿwan, megh aranÿazom allando keppen, Noha nem kÿchÿn munkath tezen, de bÿzon szÿwem zerÿnth fel weszem mÿnd mosth, mÿnd annak wthanna, az mÿkor N[agyságod] paranchÿolja”.³⁸ A második levélben továbbá arra is történik utalás, hogy Bocskay György ekkoriban a bécsi Nádasdy-házban lakott és a feliratozáshoz használt műhelyét valószínűleg szintén itt rendezte be.

A kalligráfus tehát közvetlenül Kanizsay Orsolyától kapta a megbízást a munkára: összesen három feliratos táblát kellett kiviteleznie, először maratnia, majd megaranyoznia. A feliratok ugyanis egy különleges, viszonylag új technikával, kőmaratással³⁹ készültek. Ehhez savra reagáló kőre volt szükség, a síremlék esetében ez tehát solnhofeni mészkő volt. A simára csiszolt kőlapba azután savval bemarkatták a kívánt mintát. Ez kétféle módon történhetett, ún. mély maratással – ekkor a minta

³⁴ DOMINKOVITS Péter – PÁLFFY Géza, *Küzdelem az országos és regionális hatalomért, A Nádasdy-család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században* = *Századok* 144 (2010), 776; TOMA Katalin, *Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere* = *Századok* 144 (2010), 861. A palota 1557-re már nagyjából készen állhatott, ekkor hívta Nádasdy Tamás feleségét Bécsbe, az új ház megtekintésére, ld. TÓTH Melinda, *A sárvári vár építéstörténete* = *Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 4 (1966–1970), 266, 86. jegyzet.

³⁵ MIKÓ 2005, i. m. 634.

³⁶ MIKÓ 2005, i. m. 628.

³⁷ Bocskay György levele Kanizsay Orsolyához, Bécs, 1565. szept. 13., MNL OL E 185.

³⁸ Bocskay György levele Kanizsay Orsolyához, Bécs, 1565. okt. 28., MNL OL E 185.

³⁹ Erről bővebben ld. GULYÁS 2014, i. m. 280–281.

a lapba bemélyült –, vagy ún. magas maratással – ekkor a minta, a fametszetek dúcáihoz hasonlóan, a háttérből kiemelkedett. A Nádasdy–Kanizsay-síremlékre mély maratással készültek a feliratok, a betűk tehát, mintegy véset-szerűen, de sokkal kisebb, mindössze pár milliméteres mértékben, magába a kőlap felületébe mélyedtek be. Bocskay György a levelek tanúsága szerint 1565 szeptemberében fejezte be a nagyobbik táblát – amely a sírfeliratot tartalmazta (5., 7. kép) –, a két kisebb tábla (6. kép) szövegét pedig még várta „Gabriel uramtól”, akit minden bizonnyal Szentgyörgyi Gáborral azonosíthatunk. Október végére pedig már elkészült a másik két, kisebb kőlap feliratozásával is, mivel ekkor már az aranyozásról számolt be.

Tehát valószínűsíthetjük, hogy a síremlékre kerülő két további szöveget is Szentgyörgyi Gábor választotta ki. A tumba rövidebb oldalain elhelyezett, all’antica táblákra latin nyelvű, a halállal kapcsolatos szentenciák kerültek: egy bibliai idézet („Memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis”⁴⁰), illetve egy ókori bölcsesség („Meditatio sapientis mors est”⁴¹).

Egyelőre csupán ezt a két levelet ismerjük a síremlék mestereire vonatkozóan. Az, hogy a feliratos táblák 1565 őszére készültek el, azt feltételezi, hogy ekkorra már az egész mű kivitelezése a végéhez közeledett. Szentgyörgyi Gábor és Udvardy György Bécsben intézkedett a síremlékek kapcsolatban, Bocskay György szintén itt készítette el a feliratos táblákat, ezért feltételezhetően a síremlék szobrászati részét készítő mesterek ugyancsak itt működtek.

Arra is van adatunk, hogy végül a kész művet 1566-ban Bécsből vitették a lékai várba, Nádasdy Tamás temetésére. A nádor, valószínűleg még az 1550-es évek közepén, egy új családi kriptát alakíttatott ki a várban. A síremléket 1566 áprilisában állíttatták fel itt. Erről a Nádasdy-udvartartás központi figurájának, Sennyey Ferencnek a Kanizsay Orsolyához írt levelei tájékoztatnak. Április 23-án arról számolt be az özvegynek, hogy „en ma ha isten agiarja Leukara megek ez heten ot leszek”. Hogy a temetés „mikor legen leszen ha kelleit kit isten tartoztasson ez heten mindent el re[n]-delek ot Leukan”, ahová „beczbol az miet oda vitetek” és „ezýde kezbe mint koporso mint zaslo ruhajat feketebe mek sze[r]zek”, hogy „tegek helere az en kegel[m]es mek holt uram testet ez heten”.⁴² Két nappal később pedig erről számolt be: „Amÿ az Zegen Vram themetese dolgat illetÿ, mÿkor isten kegelmessegeböl Sarwarra menek, arrol En Magam zolok Nag[ságod]dal, arra es isten segetsegeböl valamÿnt Jobban thwdom gondoht wÿselek”.⁴³ Sennyey későbbi, Kanizsay Orsolyához írt leveleiben már nem kerül elő a temetés kérdése, így valószínű, hogy az eseményre az 1566. április 23-a utáni héten valóban sor került.

⁴⁰ Vö. „In omnibus operibus tuis memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis” Sir 7, 36.

⁴¹ Vö. „omnem sapienti vitam meditationem esse mortis” Hieronymus, Epist., 60, 14, 2, illetve „nullius rei meditatio tam necessaria est quam mortis”, Seneca, Epist., 70, 18., ld. ZIMMERL 1953, i. m. 54.

⁴² Sennyey Ferenc levele Kanizsay Orsolyához, Sempte, 1566. ápr. 23., MNL OL E 185.

⁴³ Sennyey Ferenc levele Kanizsay Orsolyához, Léka, 1566. ápr. 25., MNL OL E 185.

Kanizsay Orsolya 1570-ben kelt végrendeletében meghagyta, hogy férjének a lékai várban felállított síremlékébe helyezték végső nyugalomra.⁴⁴ Az özvegy nádorné temetését 1571. március 12-én tartották meg.⁴⁵ A vár családi kriptáját egészen addig használták, amíg Nádasdy III. Ferenc megépíttette a lékai ágostonrendi templomot és kolostort, ahol egy új családi sírboltot⁴⁶ alakíttatott ki. Ennek okairól az alapkölvetételre szóló meghívójában számolt be: „mivel eleim temető helye szorossága, és egyébiránti való alkalmatlansági miatt Leukai váramban rendetlen, holott Isteni szolgálat sem tartatthatik naponként, rendeltem ugyan azon Leukai városomban új szentegyházat, és temető helyt csináltatnom, szándékozván hogy abban eleim meg hidegedet tetemeit által vitetthessem”.⁴⁷ Az altemplomban kialakított kriptában az első temetés Nádasdy III. Ferenc feleségéé, Esterházy Anna Juliannáé (†1669) volt. Hangsúlyosan a kettejük szarkofágjával átellenben, mintegy annak párdarabjaként állíttatták fel Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya tumbáját (6. kép).⁴⁸ A síremlék tehát eredetileg a várbeli családi kriptába készült, majd a 17. században hozatták át a lékai ágostonrendi templomba, az új sírboltba, ahol ma is található.

⁴⁴ Eberhardt, 1570. dec. 31., MNL OL E 148, Fasc. 584. (17. sz.)

⁴⁵ Nádasdy II. Ferenc levele Batthyány Boldizsárhoz, Keresztúr, 1571. márc. 6., MNL OL P 1314, 31933. sz., vö. DOMINKOVITS-PÁLFFY 2010, i. m. 777.

⁴⁶ TÓMA 2010, i. m. 866–867. Erről részletesebben ld. UGRY 2014, i. m.

⁴⁷ KÁRFFY Ödön kiad., *Gróf Nádasdy Ferenc meghívója a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkölvetételére*, 1656 = *Történelmi Tár* Úf. XI. (1910), 608.

⁴⁸ UGRY 2014, i. m. 308–309, 311–313.

Borbála Gulyás

The Biography and Sepulchral Inscription of Tamás Nádasdy by Gábor Szentgyörgyi Preserved in a Hand-Written Volume of Miklós Istvánffy and on the Sepulchral Monument of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsay in Léka (Lockenhaus)

The biography and sepulchral inscription of Palatine Tamás Nádasdy (1498–1562), the leader of the lay elite of the Kingdom of Hungary, were written by his secretary, Gábor Szentgyörgyi (c. 1520/30–after 1593). My paper examines two 16th century versions of both texts. They have been preserved in a volume containing various hand-written copies of texts regarding the history of Hungary that was compiled by the historian Miklós Istvánffy (1538–1615). The sepulchral inscription can be also found on the sepulchral monument of the Palatine and his wife, Orsolya Kanizsay (†1571). Based upon archival sources, the marble sarcophagus was originally erected in the family crypt of the castle of Léka (today: Lockenhaus, Austria) in 1566. It bears the sepulchral inscription and two further inscriptions that were acid-etched by the calligrapher György Bocskay (†1575) in 1565 in Vienna. The sepulchral monument was later transferred to the new family crypt founded by Ferenc III Nádasdy (1625–1671) in the Augustinian Church in Léka in the 17th century.

1. Istvánffy Miklós másolati könyvének az első kötéstáblája. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 2275.

VITA DOMINI PALAINI.

Thomas Nadaldy ex vetusta comitū Pethenediorū

prosapia, antea quidem clara et illustri, sed iniuria postea temporum, ut sunt res humane perpetuis fortune vicibus obnoxie, attenuata, et ad ordinē eques-
trē reducta, Oriundus: patre Francisco sub rege Mathia certi ordinis Cathaca-
torum ducore, qui cum prima literarum rudimenta puer domi, priuata
institutione imbiberet, Adolefcens cura parentum Grætiū Metropolitim,
Sciuric misus, principia artium, et reliquarum liberalium disciplinarum,
una cum lingua Germanica, quam perfectissime calluit hausisset, inde
adultior factus, opē Stephani Terick auunculi Primo Bononiam, postea
Romam profectus, cum plures annos in studiis Philosophiæ transegit,
confirmatoq; multarum præclararum rerum, et lingue Italice cognitione
iudicio, a Thoma Cardinale Caratano, a Summo Pontifice ad sollicitandam
apud regem Ludouicum Hungaricam, et Hungaris perpetuo lucuosam
expeditionem contra Solimanum, in qua rege ipso cæso omnis flos
militiæ, et nobilitatis Hungaricæ cecidit, misso pro interprete a se-
tus, in patriam rediit, et ab eodem regi commendatus Secretarij munere ma-
gna laude est functus, tantiq; apud Regem breui factus, ut legatum
Spiram miserit, ad Carolum Quintum et reliquos Romani Imperij prin-
cipes, Comitibus agitantes, sollicitatum auxilia contra Turcam iā antea
promissa, ubi diu detentus, et non nisi inani spe dimissus, cum uix
regni fines attigisset, rumore perditū Regis, et deleti uniuersi exercitus
passim diffuso, Comaromium recta contendit ad Reginam Mariam;
quod illa Regem in expeditione profectum una cum Joane Bornemizsa

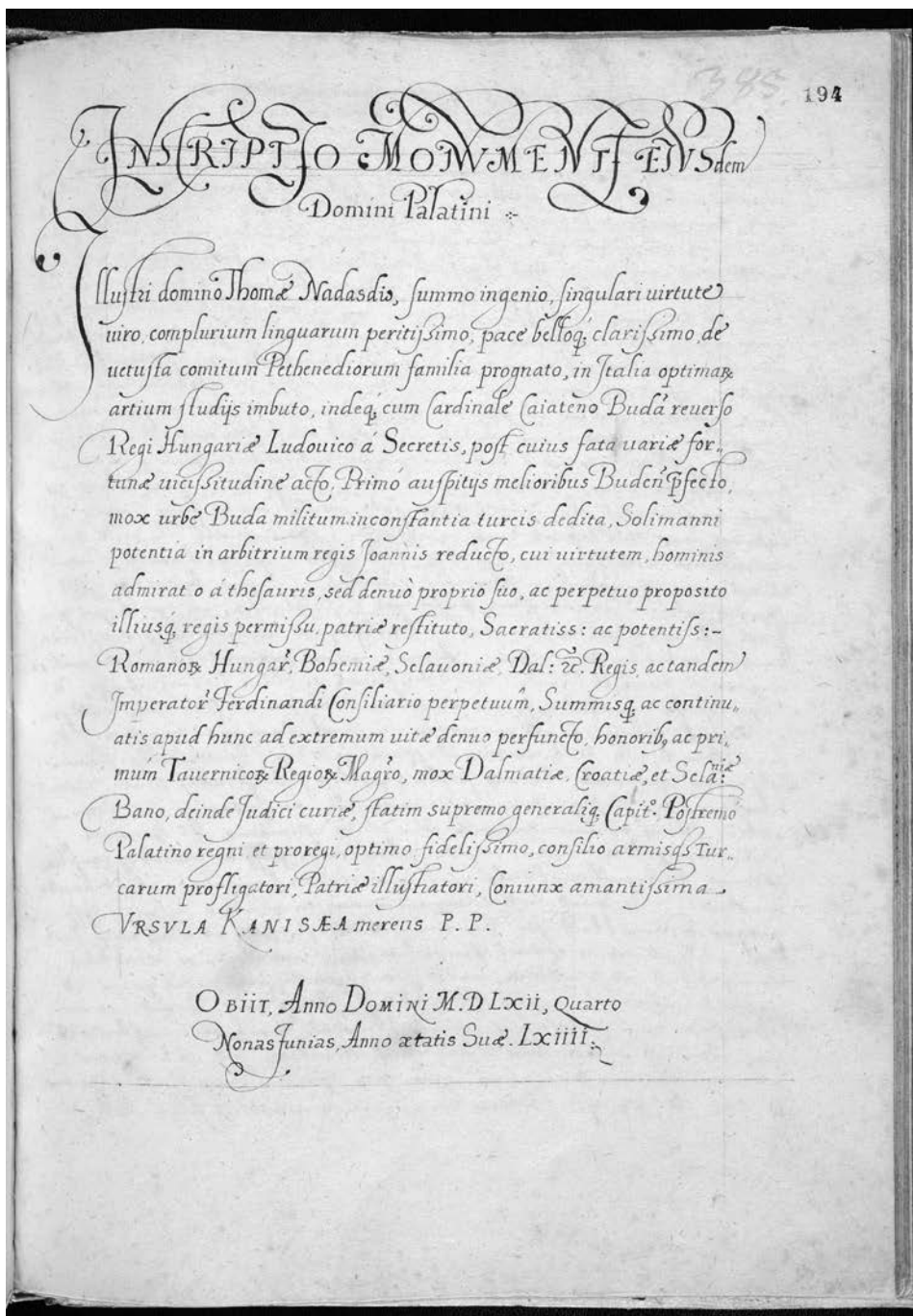
nutritio

Auctori: Gábor
Szentgyörgyi
Sec. eius domi

Thomas de Vie
Car. Caratani.
qui p. tota biblia
commentatur et
explicat Apocalypsi.
Is ē qui cum du-
dam uenisset, et
in Car. Strigoniā
transiit, et grandes
p. i. i. i. in d. d. d.
capitula et barba
verba et d. d. d.
secundū d. d. d.
regi ut ad d. d. d.
ultra d. d. d.
ministriq; d. d. d.
fieri non possit ob m-
nistrum non ipse ē
langue p. d. d.
d. d. d. p. d. d.
et d. d. d. p. d. d.
non opus ē d. d. d.
P. d. d. d. d. d. d.
L. d. d. d. d. d. d.

1380
ad baronatus honorem, et Transylvaniae praefecturam Ferdinandi munificencia euasit. Et Joannem Szalay, qui cum uiuente Bornemize, et Culae praefectus fuisset, postea liberalitate Ferdinandi mortuo successit, in praetura ut dictum est comitatus Posoniensis, in qua et uita finiuit, quibus tam arcto, ac uehementi amore coniunctus fuit, ut de communiōe rerum et fortunarum omnium, priuato se iuramento obstrinxerint, idq. ad mortem singulari constantia coluerint, unde factum fuit quod Ferdinando Castrum et comitatus Fogharas meritorum commemoratorum ergo iam antea promissum, ipsi donante noluerit, nisi in sexis horum quoq. nominibus diploma exinde editum a rege habere, tantaq. in utrumque usus est liberalitate, ut etiam uxoria bona eorum usibus semper libera, expeditaq. fuerint, et Fogaras quoque Stephano possidendi promiserit, ex quo a Wayuoda Moldauiæ Petro per fraudem simulati colloqui elicitus, et captus, a Turcico tandem tyranno donatus, Constantinopoli in perpetuis carceribus uitam finiuit. Mortuus tandem et ipse in Castello Egerwar, secunda Junij, Anno domini M.D. LXij, aetatis sexagesimo quarto, incredibili omnibus omnium ordinum hominibus, cum luctu, tum desiderio sui, unico hactenus Francisco Nádasdy relicto.

Illustri domino Thomæ Nadasdy, summo ingenio, singulari uirtute
 uiro, complurium linguarum peritissimo, pace bellog; clarissimo, de
 uetusta comitum Pethenediorum familia prognato, in Italia optimar;
 artium studijs imbuto, indeq; cum Cardinale Caiateno Budâ reuerso
 Regi Hungariæ Ludouico à Secretis, post cuius fata uariæ for-
 tunæ uicissitudine acta, Primo auspitijs melioribus Buden' pfecto,
 mox urbe Buda militum inconstantia turcis dedita, Solimanni
 potentia in arbitrium regis Ioannis reducto, cui uirtutem, hominis
 admirat o à thesauris, sed denuò proprio suo, ac perpetuo proposito
 illiusq; regis permissu, patriæ restituto, Sacratiss: ac potentiss:-
 Romanor; Hungar; Bohemiæ, Sclauoniæ, Dal: ræ, Regis, actandem
 Imperator Ferdinandi Consiliario perpetuum, Summisq; ac continu-
 atis apud hunc ad extremum uitæ denuò perfuncto, honorib; ac pri-
 mum Tauernicor; Regior; Magro, mox Dalmatiæ, Croatiæ, et Sclā:
 Bano, deinde Iudici curiæ, statim supremo generaliq; Capit. Postremo
 Palatino regni et proregi, optimo, fidelissimo, consilio armisq; Tur-
 carum profligatori, Patriæ illustratori, Coniunx amantiissima
 VRSULA KANISÆA merens P. P.

OBIIT, Anno Domini M.D Lxii, Quarto
 Nonas Junias, Anno ætatis Sux. Lxiii.

5. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya síremlékének (1565 k.) a fedlapja, a sírfeliratot hordozó táblával. Léka, ágostonrendi templom, Nádasdy-kripta.

6. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya síremléke (1565 k.), a háttérben Nádasdy III. Ferenc és Esterházy Anna Julianna szarkofágja (1669 k.). Léka, ágostonrendi templom, Nádasdy-kripta.

7. A sírfelíratot hordozó tábla olvasópult-szerűen a fedlap keretébe illesztve. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya síremléke (1565 k.), Léka, ágostonrendi templom, Nádasdy-kripta.

OXFORDI KÓDEXEK

Nagy Lajos királytükre: a Secretum secretorum*

Nagy Lajos király kódexeiről, illetve könyvtáráról¹ viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk, ennek ellenére az egyik leghíresebb középkori kódexünk, a *Képes Krónika* (OSZK, Clmae. 404.) Lajos mecénatúrájának köszönhető.² Jelenlegi ismereteink szerint ezen kívül a középkorban népszerű pseudo-arisztotelészi *Secretum secretorum* egy példányát (MS Hertford College 2) is az udvarban másolták.³ A kézirat az oxfordi Hertford College tulajdona és a Bodleian Libraryben őrzik,⁴ és a korábbi kutatások megállapították, hogy valószínűleg Nagy Lajos példánya

* A tanulmány a Nemzeti Tehetség Program támogatásával készült, a „Nemzeti Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj” című (NTP-NFTÖ-17) program keretében. Valamint ezúton szeretném megköszönni Kiss Farkas Gábornak, Klaniczay Gábornak, Láng Benedeknek és Mikó Gábornak a tanulmány elkészültében nyújtott segítségüket.

¹ HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, szerk. WEHLI Tünde, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992 [1929], 17–22, 222–226; *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, szerk. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, Bp., Akadémiai, 1988–1994, III, 69–70; Cornelia C. COULTER, *The Library of the Angevin Kings at Naples = Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 75 (1944), 141–155; Isabelle HEULLANT-DONAT, *Une affaire d'hommes et de livres. Louis de Hongrie et la dispersion de la bibliothèque de Robert d'Anjou = La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge*, szerk. Noël COULET, Jean-Michel MATZ, Roma, 2000, 689–708.

² A *Képes Krónika* és a *Secretum secretorum* mellett az isztambuli *Antifonálét* lehet ugyanazon műhely rokon alkotásának besorolni. VIZKELETY András, *Az „isztambuli Antifonálé” = Ars Hungarica* 1 (1989), 99–101; WEHLI Tünde, *Az „isztambuli Antifonálé” iniciáléi = Ars Hungarica* 1 (1989), 103–110.

³ Anyaga pergamen, a pergamenlapok száma 66 számozott *folio*, a *frontispicium*on aranyozott díszítés, tempera technika, mérete: 24 x 17,3 cm, barna kötése újkori. A 2. *folio rectó*jának fenti lapszéli bejegyzésén látható, hogy az oldalak tetejéből levágtak. A szöveg egy kéz írása, kalligrafikus gótikus könyvírás, beosztása kéthasábos. A fejezetek kezdősorait vörös rubrummal írták, de a kezdőbetűket felváltva írták kék és vörös tintával. Egyes *foliók* kissé kopottak, de a szöveg végig jól olvasható. A *frontispicium* egyik rutapajzsán látható rongálás, a vörös-ezüst sávokat lekaparták. Restaurálása nem ismert.

⁴ Az Országos Széchényi Könyvtárban mikrofilmen megtekinthető a teljes kódex (FM I/1785). LÁNG Benedek, *Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania, University Park, 2008, 58, 24. l.; *Bibliotheca Hungarica*, i. m. II, 1988, 2332. sz.

volt, illetve a *Képes Krónika* műhelyében készült, annak egyfajta testvérkódexe lehetett. Jelen tanulmányban a kódex eddig ismeretlen részleteit mutatom be:⁵ a kézirat felépítését, kéziratcsoportját, a 17. századi oxfordi *possessor*ának kilétét, a lapszéli margináliákat, melyek segítségével későbbi használatának a nyomai is rekonstruálhatóak, valamint a *frontispicium*on ábrázolt Nagy Lajos miniátúra jelenlétét, összehasonlítva a fennmaradt korabeli uralkodók által birtokolt *Secretum secretorum* példányokkal.

Kutatástörténet

Mivel a kézirat a 17. század közepe óta bizonyosan Angliában van, így ez a körülmény érthető okokból a vizsgálatát is megnehezítette. A kódexet Dercsényi Dezső szerint Hoffmann Edith fedezte fel 1929-ben, és ő állapította meg, hogy Nagy Lajos példánya lehetett és a *Képes Krónika* műhelyében készült.⁶ Viszont, ahogy Hoffmann Edith is megjegyezte, Pongrácz József a Bodleian Library cédulakatalógusa alapján már 1912-ben rájött, hogy Lajosé lehetett a kódex, és röviden ismertette a *frontispicium*ot.⁷ Jakubovich Emil 1930-ban megjelent és széles körben ismert tanulmánya óta nagyobb, átfogóbb jellegű elemzés nem született a témában.⁸ Jakubovich, egyetértve Hoffmannal, szintén arra a következtetésre jutott, hogy ugyanaz a mester (műhely) készítette a két kódexet Magyarországon.⁹ Azóta azonban a kutatás elvetette, hogy Hertul fia Miklós lett volna a *Képes Krónika* festője, mivel nem tudni pontosan melyik királyi műhelyben dolgozott, de ez nem volt hatással arra az feltételezésre, hogy a *Képes Krónika* és a *Secretum* egy műhely munkája volt.¹⁰ A későbbiekben Horváth János is elfogadta, hogy a kódex Magyarországon készült, de bizonytalan volt abban a tekintetben, hogy magyar származású volt-e a miniátora.¹¹ A nápolyi hatás és a kapcsolat Bölcs Róbert könyv-

⁵ 2017-ben a tanulmány egy korábbi változata megjelent franciául, ld. Laura FÁBIÁN, *L'image du roi sage en Occident au XIVe siècle et un exemple concernant la Hongrie à l'époque angevine: le Secretum secretorum de Louis le Grand de Hongrie* = « *M'en anei en Ongria* » *Relations franco-hongroises au Moyen Âge II*, szerk. GYÖRKÖS Attila, KISS Gergely, Debrecen, MTA–DE Lendület Kutatócsoport, 2017, 83–103.

⁶ HOFFMANN 1992, i. m. 21; DERCSÉNYI Dezső, *Nagy Lajos ikonográfiája* = *Szépművészet* 2 (1941), 240.

⁷ PONGRÁ CZ JÓZSEF, *A cambridgei Korvin-kódex és a Trinity-college magyar vonatkozású egyéb kéziratai. (Egy melléklettel.)* = *Magyar Könyvszemle* 20 (1912), 7; HOFFMANN 1992, i. m. 193. 10. jegyzet

⁸ JAKUBOVICH Emil, *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora* = *Magyar Könyvszemle* 37 (1930), 382–393.

⁹ JAKUBOVICH 1930, i. m. 385.

¹⁰ WEHLI Tünde, *Hertul fia Miklós* = *Korai Magyar Történeti Lexikon: 9–14. század*, szerk. KRISTÓ Gyula, ENGEL Pál, MAKK Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994, 457; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, I–II, szerk. MAROSI Ernő et al., I. Bp., Gondolat, 1987, 488.

¹¹ HORVÁTH János, *A magyar humanizmus első nyomai* = *Budapesti Szemle* 687 (1935), 144.

tárával az 1930-as évek közepén fogalmazódott meg Horváth Jánosnál¹² és Kardos Tibornál,¹³ melyet Dercsényi Dezső is átvett 1941-es, Nagy Lajosról írt monográfiájában, mi szerint a kézirat feltehetően egy Bölcs Róbert könyvtárából származó példány másolata lehet.¹⁴ Az általános nézettel szemben Berkovits Ilona 1947-ben úgy vélte, hogy nem Magyarországon, hanem Nápolyban készült Lajos kódexe, de ez a vélemény kevésbé vált elterjedtté.¹⁵ A kutatástörténet egyes részéről még lentebb lesz szó, de előljáróban érdemes felhívni a figyelmet Kardos Tibor,¹⁶ Mályusz Elemér¹⁷ és Kurcz Ágnes¹⁸ témába vágó kutatásaira. Az utóbbi pár évtizedben pedig művészettörténeti szempontok alapján Marosi Ernő vetette össze a *Secretumot* a *Képes Krónika frontispiciumával*.¹⁹

A *Secretum secretorum* keletkezése és elterjedése

A kézirat elemzése szempontjából az egyik legfontosabb tényező, hogy a *Secretum secretorum* középkori viszonylatban széles körben elterjedt szöveg volt, egy eredetileg 10. századi arab nyelvű, pszeudo-arisztotelészi munka fordítása.²⁰ A hagyomány úgy tartotta, hogy maga Arisztotelész fogalmazta meg levélben Nagy Sándornak, hogy a megfelelő uralkodás gyakorlatáról hasznos tanácsokkal lássa el. Tartalmát tekintve igen széles spektrumon mozognak a témák: az államvezetés művészetétől, az orvostudományon át a fiziognómiára, egészségmegőrző tanácsokra, alkímiára, talizmánokra, asztrológiára,²¹ mágikus kövekre és gyógynövényekre is kiterjednek az egyes fejezetek.

¹² HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása, Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 21.

¹³ KARDOS Tibor, *A magyar humanizmus kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1936, 17; A Horváth János könyvről írt recenziójában Kardos Tibor ekképp írt 1936-ban: „Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy az Oxfordban található, nápolyi stílusban miniált „Secreta secretorum”-másolat eredetije Róbert király könyvtárából került Magyarországra.” Horváth János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, ism.: KARDOS Tibor, *Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest, 1935 = Századok* 70 (1936), 76–81.

¹⁴ DERCSENYI Dezső, *Nagy Lajos kora*, Bp., Akadémiai, 1990 [1941], 35.

¹⁵ BERKOVITS Elena, *La miniatura ungherese nel periodo degli Angioini*, Roma, Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria, 1947, 87.

¹⁶ KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Gondolat, 1955, 60–63.

¹⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Krónika-problémák = Századok* 100 (1966), 713–762.

¹⁸ KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., Akadémiai, 1988, 206–209.

¹⁹ MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás, Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995, 48–51.

²⁰ STEVEN J. WILLIAMS, *The Early Circulation of the Pseudo-Aristotelian 'Secret of Secrets' in the West = Micrologus* 2 (1994), 127–144; MARIO GRIGNASCHI, *La Diffusion du Secretum Secretorum (Sirr al-asrar) dans l'Europe occidentale = Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 47 (1980), 7–70.

²¹ LYNN THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, I–VIII, New York, CUP, 1923–1958, II, 272–277.

A királytükörként²² is definiálható szöveg általánosabb javaslatokat is tartalmaz, mint például a tudósok támogatását vagy a szegények felkarolását.

Az eredeti, arab nyelvű szöveget a középkorban két fázisban ültették át latin nyelvre, így alapvetően két változata létezik, egy rövidebb és egy hosszabb.²³ Elsőként Sevillai János (Johannes Hispalensis) fordította le 1120 körül az orvosi részeket, ami *Epistola Aristotelis ad Alexandrum de regimine sanitatis* néven vált ismertté.²⁴ Egy évszázaddal később, 1230 körül Tripoliszi Fülöp (Philippus Tripolitanus) itáliai klerikus Antiókhia látogatott előljárójához a tripoliszi püspökhöz, ahol megtalálta a teljes arab nyelvű szöveget. Fülöp felismerte, hogy ez a kézirat teljessége miatt különleges, és püspöke kérésére fordította le latinra.²⁵ A szövegahagyományban a következő fontos fázist Roger Bacon ferences szerzetes és filozófus 1275 körüli átszerkesztése jelentette: ennek során fejezetekre osztotta, új előszóval és jegyzetekkel is ellátta a *Secretum secretorum*-ot.²⁶ A mai napig ez a hosszabb és átszerkesztett variáns a legismertebb verziója, mely 1920 óta Roger Steele angol medievista kiadásában angolul és latinul is elérhető.²⁷ Emellett a latin változatnak létezik egy közép-felnémet kiadása is.²⁸ A *Secretum secretorum* népszerűségét kiválóan illusztrálja az a tény, hogy Steven Williams szerint több mint 130 latin nyelvű és még ennél is több népnyelvi kézírata (francia, angol, olasz, német, héber, orosz stb.)²⁹ készült a középkor során, és bármely más pszeudo-arisztotelészi munkánál elterjedtebb volt.³⁰ A 14. századra Nyugat-Európában már mind a tudós, mind a laikus közönség előtt ismert volt és a könyvtárak

²² Wilhelm BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig, Hiersemann, 1938, 108–III.

²³ Ezen kívül Wurts disszertációjában kategorizálta az általa összegyűjtött *Secretum secretorum* kéziratokat, ld. Friedrich WURMS, *Studien zu den deutschen und den lateinischen Profassungen des pseudo-aristotelischen "Secretum secretorum"*, Bönecke, Clausthal-Zellerfeld, 1970.

²⁴ Steven J. WILLIAMS, *The Secret of Secrets: The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2003, 32.

²⁵ A szöveg elején egy ajánlásban olvasható a püspök neve: „Domino suo excellentissimo in cultu religionis christiane strenuissimo Guidoni Vere de Valencia, civitatis Tripolis glorioso pontifici, Philippus suorum minimus clericorum seipsum et fidele devotionis obsequium.” WILLIAMS 2003, i. m. 360.

²⁶ Steven J. WILLIAMS, *Roger Bacon and His Edition of the Pseudo-Aristotelian Secretum secretorum = Speculum* 69 (1994), 57–73.

²⁷ Roger BACON, *Secretum secretorum cum glossis et notulis*, szerk. Robert STEELE, Oxford, Oxford University Press, 1920.

²⁸ Hiltgart von Hürnheim, *Mittelhochdeutsche Prosaübersetzung des Secretum Secretorum*, szerk. Reinhold MÖLLER, Berlin, Akad-Verl., 1963.

²⁹ A *Secretum secretorum* népnyelvű változatairól ld. Catherine GAULLIER-BOUGASSAS, Margaret BRIDGES, Jean-Yves TILLETTE, *Trajectoires européennes du Secret des secrets du Pseudo-Aristote (XIIIe–XVIe siècles)*, Turnhout, Brepols, 2015.

³⁰ Számos középkori munka kérdőjelezte meg Arisztotelész szerzőségét, de ez a bizonytalanság sem csökkentette a népszerűségét. Mahmoud Ali MANZALAOU, *The Secreta Secretorum in English Thought and Literature from the Fourteenth to the Seventeenth Century with a Preliminary Survey of the Origins of the Secreta*, PhD. Dissertation, Oxford, Oxford University, 1954, 217–218; Hilary M. CAREY,

állandó szereplőjévé vált.³¹ A humanizmus sem vetett gátat a népszerűségének, és a nyomtatás megjelenésével tovább terjedt.³²

A kézirat provenienciája és szerkezeti felépítése

Lajos kódexének provenienciájáról Csapodi Csaba nyomán elterjedt, hogy talán Mátyás király udvarában még megtalálható volt, de ez csupán feltételezés.³³ Ahogy említettem, a korábbi kutatások azt gyanították, hogy Lajos első nápolyi hadjárata (1347 november – 1348 május) során az 1343-ban elhunyt Bölcs Róbert könyvtárának Budára hozatalával kerülhetett be egy példány a *Secretum secretorum*ból az udvarba, majd Nagy Lajos kérésére másolhatták le a kötetet.³⁴ Bölcs Róbert egyik prédikációjában hivatkozott a *Secretum secretorum*ra, így feltehetően a híresen sok kötettel rendelkező könyvtárában ez is fellelhető volt.³⁵ Lajos az elhozott könyvtár másik részét pedig udvari asztrológusának és orvosának, Conversino da Ravennának ajándékozta.³⁶

Sajnos arról nincs tudomásunk, hogy Lajos udvarából miként került a kódex Angliába, ezért feltevésekre vagyunk utalva. A kódex újkori provenienciájának feltérképezését a kézirat *frontispicium*án és a harmadik *folio recto* oldalán található 1658-as dátumbejegyzés (fol. 1r., fenti lapszálon: *Liber Aula Magd[alenae]. Oxon[iensis]*).

Courting Disaster, Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages, London, Macmillan, 1992, 174. 63. jegyzet.

³¹ GRIGNASCHI 1980, i. m. 7–70; Egy másik 14. századi *Secretum secretorum* is ismert hazánkban, amit az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek (Codices latini medii aevi 31.). Bartoniek Emma középkori provenienciájáról megállapította, hogy német eredetű, majd a kézirat a későbbiekben Jankovich Miklós gyűjteményébe került. Noha teljes másolata a *Secretum* latin fordításának, de szerényebb kivitelezésű és nem tartalmaz illusztrációt. BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti Latini, Codices Latini medii aevi*, Budapestini, Sumptibus Musei Nationalis Hungarici, 1940, I, 30–31; WILLIAMS 2003, i. m. 391; WÜRMS 1970, i. m. 41. (49. sz.)

³² *Pseudo-Aristoteles Latinus. A Guide to Latin works falsely attributed to Aristotle before 1500*, szerk. Charles B. SCHMITT, Dilwyn KNOX, London, The Warburg Institute, 1985, 56.

³³ Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 140. (67. sz.); Csapodi szerint ugyan alaptalanul, de egy 19. századi besançon-i könyvtár katalógus szerint Mátyásnak lehetett egy másik *Secretum secretorum* példánya is. A leírás alapján ez a kódex nem felel meg a Lajos-féle felosztásának, mivel a megadott *folió*kon nem azok a fejezetek olvashatóak, és terjedelmében is majdnem kétszer olyan hosszú volt (122 fol.). Bibliotheca Hungarica i. m. I, 1988, 431. sz.; *Catalogue général manuscrits des bibliothèques publiques de France*, Vol. 32, Paris, 1897, 249. (431. sz.)

³⁴ DERCSÉNYI 1941, i. m. 14, 35. Dercsényi kiemelte, hogy Conversino da Ravenna fia arról is tudósított (1399–1400), hogy Lajos első nápolyi hadjáratával elhozatta Róbert könyvtárát. Egy részét orvosának ajándékozta, és Kardos Tibor szerint többek között Lajos egy *Secretum*ot is megtartott. *Bibliotheca Hungarica* III. i. m. 400. sz.

³⁵ Darleen N. PRYDS, *The King Embodies the Word, Robert d'Anjou and the Politics of Preaching*, Leiden, Brill, 2000, 118.

³⁶ DERCSÉNYI 1941, i. m. 14.

1658; lap alján: *Ex dono Edmundi Hall Art : Mag : & Coll : Pembr : Socij :*) segítheti. E szerint Edmund Hall (1619/1620–1687) a Magdalena Hall-nak (a mai Hertford College jogelődjének) adományozta a kódexet.³⁷ Pongrácz pedig megtalálta egy 1697-es katalógusban a jelzetét.³⁸ Edmund Hall klerikus életének csupán egyes fázisai ismertek. 1620 körül született Worcesterben, és a matrikula alapján elsőként 1636-ban iratkozott be az oxfordi Pembroke College-ba, de politikai okokból kifolyólag fokozatszerzés nélkül hagyta el az egyetemet. 1647-ben visszatért Oxfordba és a Pembroke College-ba, ahol 1649–1650 körül szerzett *magister artium* fokozatot. Royalista kötődésű volt és hangot is adott Cromwell iránt érzett ellenszenvének, így 1651 táján egy évre börtönbe került. A későbbi években Oxfordban is prédikált, beszédeinek szövegei nyomtatásban is megjelentek. Egy évvel Lajos kódexének elajándékozása előtt 1657-ben Gloucestershire-be került Edmund Bray mellé káplánként, ahol élete végéig maradt. Sajnos a legközelebbi életrajzi adat 1661-ből van, majd pár évtizeddel később, 1687-ben hunyt el.³⁹ Ezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy Gloucestershire-be költözése során a kötetre már nem volt szüksége, ezért ajándékozta az egyik oxfordi college-nak, a Magdalena Hall-nak 1658-ban.

A kódex tartalmának áttekintéséhez – vagyis vannak-e kihagyott részek és a fejezetek milyen sorrendben követik egymást – a Roger Bacon-féle szövegkiadással vetetem össze a kéziratot.⁴⁰ A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy egy teljes *Secretum*-ról van szó (nem egy esetben a középkorban csak rövid fejezeteket vettek át⁴¹), viszont a fejezetcímek szokatlan megfogalmazása nehezítette a fejezetek beazonosítását. Több esetben vagy a tartalomjegyzékben nem szerepelt egy alfejezet, míg a törzsszövegben igen, vagy pedig fordítva.

A könyv négy részből áll és 66 *foliót* tesz ki (ezzel követve az eredeti négyes felosztást), amit megelőz a tartalomjegyzék (fol. 1r–3r, sok esetben ez a prologusok után szokott következni), majd négy előszó. Az első Philippus Tripolitanus prologusa (fol. 3v–4v.), majd a feltételezett arab szerző előszava (fol. 4v–5v.), ezt követik a szír kompilátor, Yahya ibn al-Bitriq (Batrik) gondolatai (fol. 5v–6r.). Az utolsó Arisztotelész

³⁷ N. R. KER, *Medieval Manuscripts in British Libraries*, I–IV, Oxford, 1983, III, 619–620; *Exh., Hungarian Art Treasures*, Victoria and Albert Museum, London, 1967, 137. sz.

³⁸ Pongrácznál ld. *Catalogus Librorum Manuscriptorum Angliae et Hiberniae, Oxoniae*, 1697. Tom. I. Part. II. 84. (2514. 3. sz.); PONGRÁCZ 1912, i. m. 6. Pontosabban: *Catalogi librorum manuscriptorum Angliae et Hiberniae in unum collecti: cum indice alphabetico*, szerk. Edward BERNARD, Humphrey WANLEY, Oxoniae, e theatro Sheldoniano, 1697.

³⁹ Haak-Harman = *Alumni Oxonienses 1500–1714*, szerk. Joseph FOSTER, Oxford, 1891, 626–651. British History Online: <http://www.british-history.ac.uk/alumni-oxon/1500-1714/pp626-651> (letöltés ideje: 2017. december 2.); Eredeti kiadásban: *Alumni Oxonienses: the members of the University of Oxford, 1715–1886: their parentage, birthplace and year of birth, with a record of their degrees: being the Matriculation Register of the University*, szerk. Joseph FOSTER, University of Oxford, 1844–1905, 631; Edmund Hall = *Dictionary of National Biography*, XXIV, 1885–1900, 62–63.

⁴⁰ STEELE 1920, i. m.

⁴¹ Erről ld. WURMS 1970, i. m. 101–119.

Nagy Sándornak írt levele (fol. 6r–6v.).⁴² Az első könyvnek (fol. 6v–33r.) elsősorban politikaelméleti vonatkozásai vannak, mint például milyen elvárt erényekkel kellene rendelkeznie egy királynak. Eszerint fontos, hogy legyen jámbor, előrelátó és ne legyen se túl lobbanékony, se túl nehézkes. Alattvalóival körültekintően kell bánnia, még jobb, ha félnek tőle, de a nőkben se bízson meg. Emellett elméleti jellegű témákat is feszeget, mint az emberi lélek jellemzői, a teremtés folyamata, de ezt követően ismét visszatér a tanácsadók és alattvalók elemzéséhez. A második könyv egészen rövid (fol. 33r–36v.), és ez tartalmazza a fiziognómiát, az egyes testrészek leírását és elemzését, egészében véve milyen az ideális ember megjelenése. Mindezek alapján a királynak erősen ajánlott elsajátítania ezt a tudományt, hogy megfelelően ítélhesse meg az embereket. A harmadik könyv (fol. 36v–56v.) egyrészt az asztronómia és asztrológia jelentőségét taglalja, másrészt az olvasót a megfelelő egészségmegőrzési módokról is felvilágosítja, például milyen ételeket érdemes fogyasztania. A negyedik könyv ugyan leginkább a növényekről és gyógynövényekről értekezik, de kitér az alkímiára, a kövekre, az anyag, a forma és a bolygók kapcsolatára is. A vizsgálat során mindegyik (al)fejezetet megtaláltam a Steele-által kiadott szövegben, noha ezek sorrendje eltérő volt.

A negyedik könyvben egy viszonylag ritka, de nem teljesen rendhagyó módon integrált szövegrészt találtam. A 60. és 62. *verso* oldalakra a másoló egy Pseudo-Albertus Magnus kivonatot illesztett, ami *De secretis mulierum*, vagy *De virtutibus herbarum, lapidum et animalium* címen ismert.⁴³ Néhány kéziratban, pontosabban *Secretum* kéziratcsoportban előfordul ez az átvétel.⁴⁴ Ennek az az egyik oka, hogy a hét gyógynövény leírása szintén a Nagy Sándor hagyományhoz kapcsolódik, így a Pseudo-Albertus Magnus szöveg szerint az ő tudása révén vált ismertté a növények csodás hatása.⁴⁵ Az átvett szövegrésszel függ össze, hogy Friedrich Wurms a Lajos-féle kéziratot egy négy kötetből álló csoportba sorolta (ún. „átrendezett kéziratok”),⁴⁶ ahogy arra már Marosi Ernő is felhívta a figyelmet.⁴⁷ A kategórián belül az első egy 14. század második felében készült itáliai kódex (Karlsruhe Badische

⁴² Noha a *Secretum secretorum* szír eredetű, amit a későbbiekben arabra, majd a középkorban latinra fordítottak, az arab szerző állítása szerint valójában görög eredetű a szöveg, de ennek kéziratosa hagyománya ismeretlen. WILLIAMS 2003, i. m. 7–30.

⁴³ Albertus MAGNUS, *De secretis mulierum. Item, de virtutibus herbarum, lapidum et animalium*, Amstelodami, Apud Henricum et Theod. Boom, 1669, 126–130; Albertus MAGNUS, *The Book of Secrets of Albertus Magnus of the Virtues of Herbs, Stones and Certain Beasts, also a Book of the Marvels of the World*, szerk. Michael H. BEST, Frank BRIGHTMAN, Oxford, Clarendon Press, 1973, 18–24.

⁴⁴ Három francia nyelvű lefordított 14–15. századi *Secretum*-ban is megtalálható: Paris, Arsenal 2872; BnF fr. 1088; Lyon, 864; Denis LORÉE, *Édition commentée du Secret des Secrets du Pseudo-Aristote*, Doktori disszertáció, Rennes, Université Rennes 2, 2012, 31–32.

⁴⁵ *The Book of Secrets of Albertus Magnus* 1973, i. m. 18.

⁴⁶ Friedrich WURMS, *Studien zu den deutschen und den lateinischen Profassungen des pseudo-aristotelischen „Secretum secretorum”*, WURMS 1970, i. m. 81–83. 180–183. számú kéziratok.

⁴⁷ MAROSI 1995, i. m. 190. 222. jegyzet.

Landesbibliothek, Cod Aug. Perg. 63⁴⁸), amely több munkát is tartalmaz a *Secretum*-on kívül, például egy Nagy Sándor történetet is. Lajos kódexe másodikként látványos hasonlóságot mutat a karlsruhe-i kötet *Secretum*ával, mind szerkezetileg, mind külső jegyek alapján. *Possessor* terén is hasonló a helyzet: egy bejegyzés titulátúrája megemlíti Bölcs Róbert apját, II. (Sánta) Károly (1285–1309) nápolyi királyt,⁴⁹ ami Lajos példányának nápolyi kapcsolatát támaszthatja alá, de ezek összehasonlítása meghaladná a jelen tanulmány kereteit.

A harmadik kézirat Párizsban, a Bibliothèque national de France-ban található (BnF, lat. 6756).⁵⁰ A 38 *folió*ból álló könyv Lajoséhoz hasonlóan csak egy *Secretum secretorum*ot tartalmaz, de tartalomjegyzék és illusztráció nélküli, és láthatóan semmiképp sem reprezentatív, udvari célra szánták: apróbb betűs kézírással készítették, csupán vörös-kék tintás díszítés látható, számos margináliával. A kódex végén olvasható *possessor* bejegyzés szerint Jean Juvénal des Ursins, VI. (Őrütl) Károly (1380–1422) idején élt reimsi érseké volt.⁵¹ A negyedik egy 15. századi müncheni kódexben van (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 15.963) és noha illuminált kézirat, kronológiailag is ez áll a legtovábbi kapcsolatban a Lajos-féle változattal.

A *Secretum secretorum*ok kiterjedt kézírathagyománya miatt – melynek feltérképezése a mai napig tart – a Nagy Lajos-féle kódex vizsgálatánál az összehasonlítások végett a Wurms-féle besoroláson kívül a 14. századi udvarokban készült példányokra érdemes szűkíteni a kört. Ez a kategória azért fontos, mert Nagy Lajos kódexének történeti, könyvfestészeti jelentősége jobban megvilágítható nemzetközi kontextuson belül. Williams kutatásaiból tudjuk, hogy a középkori királyok közül kik birtokoltak egyet vagy ritkább esetben többet is ebből a könyvből. A tanulmánya függelékében közölt lista alapján kirajzolódik, hogy érdekes módon kevés 14. századi uralkodó polcán volt megtalálható a *Secretum*, és még kevesebb azok száma, akiknek a kódexe túl is élte az évszázadokat.⁵² Utóbbihoz sorolható III. Edward (1327–1377) angol királyé, amit 1326–27 körül készített Walter de

⁴⁸ Ez az egyetlen a négy közül, amelyik digitális formában teljesen elérhető az alábbi oldalon: <https://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/titleinfo/1889978> (letöltés ideje: 2017. december 10.).

⁴⁹ „Karollus secundus dei gratia rex Ierusalem, Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue, prouincie et Folcalquerij comes, viris nobilibus et discretis pot, Consilio et Communi Asten. dilectis amicis suis Salutem et sinceram dilectionem.” Cod. Aug. Perg. 63. fol. 23v.

⁵⁰ GRIGNASCHI 1980, i. m. 14–15.

⁵¹ „Iste liber est Hugonis de Matiscone, licenciati in legibus ac canonici ecclesie Aurelianensis, quem dedit Pictavis domino Johanni Jouven. De Urssinis, decano Abrincensi et regio advocatio in curia parlamenti.” Léopold Victor DELISLE, *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale*, II, G. Olms (Hildesheim, RFA), 1868, 421.

⁵² Steven J. WILLIAMS, *Giving Advice and Taking It: The Reception by Rulers of the Pseudo-Aristotelian Secretum Secretorum as a Speculum principis = Consilium. Teorie e pratiche del consigliare nella cultura medievale*, szerk. Carla CASAGRANDE, Chiara CRISCIANI, Silvana VECCHIO, Firenze, SISMEL/Edizioni del Galluzzo, 2004, 139–180.

Milemete klerikus a király számára, a kézirat gazdag díszítése azonban befejezetlen (British Library, MS 47680).⁵³

Nagy Lajos a *frontispiciumon*

Lajos kódexének csak az első *foliója* díszített (*I. tábla, 1. kép*), így igen jelentős 14. századi kódexfestészeti emlék is. Az aranyozott „h” iniciáléban egy koronával és fegyverzetben, háromnegyed alakban ábrázolt uralkodó áll, jobbában jogart, a baljában pajzsot tart, melyen egy jobbra néző strucc emelkedik ki, csőrében egy patkóval, de ez utóbbi megrongálódott (*II. tábla, 2. kép*). A miniátor legalul a lapszélen három rutapajzsot festett meg⁵⁴: baloldalt a hármashalmon emelkedő kettőskeresztes magyar, középen a magyarországi Anjouk vörössel és ezüsttel vágott sávos és lilíomos címere és végül jobboldalt a sasos lengyel címer kapott helyet. A címerek és a heraldikai jelvények alapján az iniciálé így Lajos királyt ábrázolja.⁵⁵

Összehasonlítva Nagy Lajos miniatúráját a *Képes Krónika* király-képeivel (*II. tábla, 3. kép*), szembevetve a stílushasonlóság (testtartásban, arcmodellálásban és színhasználatban) így a *Képes Krónikára*⁵⁶ vonatkozó ismereteket erre a kódexre is ki lehet terjeszteni. A *Secretum* datálását illetően egyrészt a lengyel címet lehetett sokáig kiindulópontnak tekinteni, így 1370 utánra tették a készítését, de ismert, hogy Lajos korábban is használhatta a lengyel címet. Emellett stilisztikai alapon a *Képes Krónika* műhelyében készülhetett, ezért az 1360-as évek tűnnek valószínűbbnek.⁵⁷ Lajos és a *Képes Krónika* király ábrázolásairól Wehli Tünde azt is hangsúlyozta, hogy Lajost egyszerre ábrázolták fenséges uralkodói mivoltában (erre utal a beállítás és a jogar) és ugyanakkor lovagként is (az öltözete és a pajzs alapján).⁵⁸ Marosi Ernő⁵⁹ úgy véli, hogy a *Képes Krónika* készítői két alaptípusba sorolható uralkodót festettek meg: az

⁵³ Online dokumentum: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_47680_fsoo1r (letöltés ideje: 2017. december 10.).

⁵⁴ A *Képes Krónika* miniátora is sokszor festette meg a magyarországi heraldikában ritkábbnak minősülő rutapajzsokat. HEGEDŰS András, *A Magyar Királyság és uralkodóházainak címerei a Képes Krónika ábrázolásain* = *Ars Hungarica* 34 (2013), 85; Lővei Pál kiemelte, hogy a rutapajzs az itáliai, nápolyi hatást mutatja. LŐVEI Pál, *Anjou-magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban* = *Ars Hungarica* 26 (1998), 24–26.

⁵⁵ HOFFMANN 1992 [1929], i. m. 21; MAROSI 1987, i. m. 488.

⁵⁶ Jakubovich Hertul fia Miklósnak, más néven Meggyesi Miklósnak gondolta a *Képes Krónika* festőjét, aki Lajos festője volt. JAKUBOVICH 1930, i. m. 390–393.

⁵⁷ WEHLI Tünde, *Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban* = *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*, szerk. MAROSI Ernő, TÓTH Melinda, VARGA Lívია, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1982, 128.

⁵⁸ WEHLI 1982, i. m. 127–128.

⁵⁹ MAROSI Ernő, *A reprezentáció kérdése a 14–15. századi művészetben* = *Történelmi Szemle* 4 (1984), 522–523.

egyikbe tartoztak a bölcsként, bíróként vagy kegyesként ábrázolt királyok, a másik alaptípust a fegyverben ábrázolt lovagok jelentik. A festők ezt a két alapvető formát ismerték, és egyes esetekben jelentős uralkodókra (így pl. Szent Istvánra, Szent Lászlóra) mindkét formulát alkalmazták. Az összehasonlításnál⁶⁰ (II. tábla, 3. kép) látható, hogy Nagy Lajos beállítása a *Secretum frontispicium*án Árpádéra (fol. 7r.) emlékeztet, de a pajzs és a jogar tekintetében II. Géza (fol. 59r.) jöhet szóba. A többi király a *Képes Krónikában* általában jogart és országmát tart a kezében, vagy fegyvereket, kardot és pajzsot. Ebben az értelemben a *Secretum secretorum* királyeszményét maga Lajos testesítette meg.⁶¹ Viszont ez az ideál felvet némi ellentmondást, ugyanis a szöveg azt javasolja, hogy az uralkodó ne vonuljon személyesen hadba: ezzel szemben látható, hogy Nagy Lajost a miniatúrán lovagkirályként festették meg.

A Nagy Lajost ábrázoló kép egyik különlegessége, hogy a fennmaradt udvari *Secretum secretorum*ok körében nem volt elterjedt az uralkodó képmásának ábrázolása,⁶² mivel gyakrabban megesett, hogy vagy képmás nélkül készültek (például a 15. századból IV. Edward (1461–1483) latin nyelvű *Secretuma*, BL Royal 12 E XV⁶³), vagy inkább Arisztotelészt és Nagy Sándort festették meg az első *folián*, például a korábban említett III. Edward-féle példányokon.⁶⁴ A 14. századból⁶⁵ nagyrészt csak írott források alapján van tudomásunk néhány kéziratról: IV. Péter (1336–1387),⁶⁶ és I. Márton (1395–1410) aragóniai királynak lehetett egy-egy példánya.⁶⁷ Töredékes francia nyelvű *Secretumra* V. (Bölcs) Károly könyvtárából vannak adatok, ezeket fia, VI. (Örült) Károly is örökölte, de nem önálló kódexek mint Lajosé.⁶⁸ Angol részről a III. Edward-féle kötet jöhet szóba, de egy francia fordítást is kapott nászajándékba

⁶⁰ Wehli Tünde szerint Lajost III. Bélához, II. Andrásához és kisebb mértékben Károly Róberthez lehet hasonlítani, de fontos rámutatni, hogy az előbb felsorolt királyok mind egy aranyalmát tartanak az egyik, és egy jogart vagy zászlót a másik kezükben. Egyedül II. Géza tart egy jogart és kardot. WEHLI 1982, i. m. 127–128.

⁶¹ WEHLI 1982, i. m. 127–128; MAROSI 1987, i. m. 488.

⁶² WILLIAMS 2004, i. m. 139–180.

⁶³ A kézirat adatait ld. a British Library oldalán: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=5504&CollID=16&NStart=120515> (letöltés ideje: 2017. november 12.).

⁶⁴ BnF fr. 571. fol. 124r; Michael A. MICHAEL, *The Iconography of Kingship in the Walter of Milemete Treatise = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 57 (1994), 35–47.

⁶⁵ A 14. század előtt az alábbi uralkodóknak lehetett *Secretum secretorum*a: II. Frigyes Német-római császár (1212–1250), I. Jakab aragóniai (1218–1276), Bölcs Alfonz kasztíliai (1252–1284), és III. Henrik angol király (1216–1272). WILLIAMS 2004, i. m. 157–172.

⁶⁶ Antonio RUBIÓ Y LLUCH, *Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-aval*, I, Barcelona, Institut d'estudis catalans, 1908, 205; Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and Books in Majorca 1229–1550*, I–II, Paris, CNRS, 1991, I. 443, 101. sz.

⁶⁷ J. Massó TORRENTS, *Inventari dels bens mobles del Rey Martí d'Aragó = Revue Hispanique* 12 (1905), 448.

⁶⁸ V. (Bölcs) Károly az első a francia uralkodók sorában, akinek a könyvtárában a *Secretum secretorum* három példányban is megtalálható volt, ebből egyet sikerült azonosítani (BnF fr. 24432). WILLIAMS 2004, i. m. 168.

a *Secretum secretorum*-ról Hainaut-i Filippától (BnF fr. 571, fol. 124r–143v).⁶⁹ Emellett III. Jakab (1324–1349) mallorcai király és ahogy utaltam rá, Bölcs Róbert is birtokolt egy-egy példányt.⁷⁰ Williams ugyan nem sorolja ide, de megemlíthető talán egyetlen kronológiailag is kézzel fogható párhuzamként II. Richárd (1377–1399) angol király kódexe, melyről jelenleg vitatott, hogy ő készítette-e vagy neki szánt ajándék lenne, de bizonyosan az udvarában készült.⁷¹ A *De quadripartita regis specie* (Oxford, Bodley MS 581) egy több traktátusból álló kódex, melynek első két szövege voltaképpen *Secretum secretorum* átvételekből épül fel (fol. 1r–5v.).⁷² Noha a *Secretum* részek után, a geomanciát tárgyaló szövegnél, a fol. 9r oldalán Richárd portréja is látható, amit feltehetően a lemondása után megrongáltak, mivel Richárd az iniciálén királyi jelvényekkel ábrázolva ül, de a jogart, a koronát és az országalmát, valamint az arcát lekaparták.⁷³

Margináliák a kódexben

A kéthasábos szöveg majd mindegyik oldalán utólagos, és különböző korszakokból sorközi és lapszéli bejegyzések találhatók, az utolsó *folián* egy hosszabb újkori jegyzet is. A korábbi kutatások során még nem történt meg ezeknek az ismertetése és elemzése. A széljegyzetek között több középkori, egy feltehetően a fejezeteket beszámozó humanista, és egy újkori kezdet is el lehet különíteni. Ami a középkori bejegyzéseket illeti, egyrészt az íráskép, másrészt a tinta alapján is megállapíthatóak a különbségek. Paleográfiai szempontokat figyelembe véve az egyik csoportot képezi az a kézírás, ami egy feltehetően a kancellárián dolgozó írnoké volt, és noha két tintával dolgozott (a kódex felénél a barnáról fekete színűre váltott), markáns „a/A” betűjéről jól felismerhető. Ez a középkori olvasó többnyire javítgatta a szöveget, de a fol. 43r-n a szöveghez kapcsolódóan egy vers részletet is lejegyzett.⁷⁴ Számos „*nota*” jelölés található az egész

⁶⁹ Michael A. MICHAEL, *A Manuscript Wedding Gift from Philippa of Hainault to Edward III = The Burlington Magazine* 990 (1985), 582–599; WILLIAMS 2004, i. m. 163–164.

⁷⁰ WILLIAMS 2004, i. m. 176.

⁷¹ Bár az kérdéses, hogy a kódexben szereplő összes kéziratot Richárd rendelte-e meg, illetve a kötet eredetileg cím nélküli. Patricia J. EBERLE, *Richard II and the Literary Arts = Richard II. The Art of Kingship*, szerk. Anthony GOODMAN, James GILLESPIE, Oxford, Clarendon, 1999, 233; Katharine BREEN, *A Different Kind of Book for Richard's Sake: MS Bodley 581 as Ethical Handbook = The Chaucer Review* 45 (2010), 119–168.

⁷² *Four English Political Tracts of the Later Middle Ages*, szerk. Jean–Philippe GENET, London, Offices of the Royal Historical Society, University College London, 1977, 31–39.

⁷³ Csúpn a kézirat egyes *foliói* tekinthetők meg digitalizálva, az alábbi oldalon: <http://bodley30.bodley.ox.ac.uk:8180/luna/servlet/view/all/what/MS.+Bodl.+581> (utolsó hozzáférés: 2017. december 3.).

⁷⁴ „Ver Petro detur, aestas exinde sequetur. Hanc dabit urbanus, autupnum simphorianus. Festum Clementis caput est yemis orientis.” A hexameteres strófa a humanista esztergomi érsek, Szalkai

kódexben, ezek között több különböző írásképp is elkülöníthető, de sajnos messzemenőbb következtetést csupán egy kézírásról lehet levonni, erről még a későbbiekben lesz szó. Sokkalta több megjegyzést vetett papírra az újkori olvasó, aki előtt minden valószínűség szerint egy másik, Roger Bacon által átszerkesztett *Secretum* példány is feküdhett. Ha a középkori *scriptor* elhagyott egy-egy kifejezést vagy nagyobb bejegyzést is, akár szó szerinti megegyezéssel egészítette ki az oxfordi kódexet Roger Bacon megjegyzéseivel, vagy egy-egy kifejezéssel utalva rájuk.

Nem csak szöveges kiegészítés lappang az oldalakon, mivel néhány esetben a lapok alsó részen madarak, emberi arcok, virágmotívumok és egy-egy esetben díszesebb betűk is felbukkannak. A virágok főleg növényleírásoknál találhatók (fol. 50r, 59r, 60v). Úgy tűnik ezeket valaki kedvtelésből rajzolta, és nem szakszerű díszítés vázlatról lehet szó. Például a 60. *folio recto*-ján egy feltehetően férfi arcot úgy rajzolta alulra, hogy 90 fokban el volt forgatva a könyv, vagy egy másik *folión* több vázlatos arc van egymás mellett.

A kódex budai recepciója: Küküllei János krónikája

A fentebb említett ellentmondás a lovagi ideál és a kódex mondanivalójának lényege között, átvezet a kézirat Nagy Lajos udvarán belüli recepciójához. A király életrajzírója, Tótsolymosi Apród János küküllei főesperes krónikájába (1389 k.)⁷⁵ hasonlóan ambivalens módon építette be a *Secretum* szövegét. Amellett, hogy hivatkozott rá az előszóban,⁷⁶ – mint Pór Antal,⁷⁷ Bartoniek Emma⁷⁸ és Mályusz Elemér kimutatta –, Küküllei egy nagyobb bekezdést és két mondatrészt is átemelt belőle, szó

László egykori iskolai tananyagait tartalmazó füzetek kolligátumában, az ún. *Szalkai-kódexben* (Esztergom, MSS II. 395.) is megtalálható, egy naptárszámító *computus*-vers részeként, ami *Computus novus* címmel vált széles körben ismertté. A vers 17. *capituluma* a négy évszak kezdetéről szól, amiben a megfogalmazott népi regula a szentek ünnepnapjaihoz köti az évszakok kezdeteit, de ezzel szemben a *Szalkai-kódexben* a tananyagban hozzáfűzött kommentár a tudós hozzáállását részesíti előnyben, miszerint a hozzáértő tudja, hogy valójában a Nap útja jelzi az évszakok kezdetét. MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai, 1972, 55–63; Mivel a *computus*-vers a 15. század második felében keletkezett, ezért a *Secretum* bejegyzéssel kapcsolatban két következtetésre lehet jutni. Vagy arra, hogy a bejegyzés leghamarabb a 15. század második felében keletkezett, tehát még akkor is használhatták a kódexet, vagy a marginália egy korai példája a versnek, ami korábbra datálhatná a *computus*-verset. Ezúton köszönöm Kiss Farkas Gábornak a marginália kiolvasásában nyújtott segítségét.

⁷⁵ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum. I. Textus*, szerk. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985, 160–188.

⁷⁶ KRISTÓ Gyula, *A Küküllei-előszó szövegpárhuzamai pápai oklevelekben* = Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére, szerk. ERDEI Gyöngyi, NAGY Balázs, Bp., BTM, 2004, 213–215.

⁷⁷ PÓR Antal, *János küküllei főesperes* = *Századok* 27 (1893), 13.

⁷⁸ BARTONIEK EMMA, *A magyar királyválasztási jog a középkorban* = *Századok* 70 (1936), 383.

szerinti megegyezéssel.⁷⁹ Mályusz a *Secretum Steele*-féle kiadása alapján hasonlította össze a Küküllei által átvett részeket. Ennek segítségével az eredeti kéziratban lehetőségem nyílt beazonosítani, hogy Küküllei pontosan melyik *folió*król másolt. Ennek bizonyítékeként a leghosszabb idézet mellett igen nagy valószínűséggel magának Kükülleinek a jelzése is olvasható: az átmásolt mondat kezdeténél két betűvel, 'NB' (*nota bene*) jelölte a számára érdekes részt (fol. 9v.) és az átvétel utolsó kifejezésénél *manust*, ismert középkori jelölést rajzolt mellé (II. tábla, 4. kép). Ugyanezen a *folión* a második hasábból választotta ki a számára érdekes szakaszt, de ennél nem található jelölés. A harmadik idézetét Küküllei a 10. *versóról* vette, ennek az oldálnak a tetején is van egy igen hasonló *nota bene*. A legelső *nota bene-manus* jelöléshez hasonló nem található (csupán „NB”, kézfej nélkül), csak két méretében sokkalta kisebb a 10v. és 11v. *folió*kon. Ezek alapján úgy vélem, hogy feltehetően Küküllei János ezt a kódexet használta fel, amikor krónikájához átemelt részeket, sőt jegyzetelt is bele.

Mit is tartalmaz ez az átvétel? Kurcz Ágnes Mályusz nyomán kiemelte, hogy Kükülleinél egyszerre érződik a lovagi eszmény és az arab-arisztoteliánus ideák összeütközése.⁸⁰ Ugyanis az egész előszó a katonai-hadi dicsőséget hirdeti, a jó hírre való igyekezetet, melyet bibliai idézeteivel és Vegetiusra hivatkozva támaszt alá: „Az értelem első dísz a jó hírnév utáni vágy, mert aki valóban vágyakozik a jó hírre, híres lesz és dicsőséges. A hírnév tehát eredendően és önmaga által jut kifejezésre az ország-lásban, mivel az uralkodást nem maga, hanem a jó hír miatt kívánják. A bölcsesség és az értelem kezdete tehát a jó hír utáni vágy.” És meggyőzés célzatával fűzi hozzá: „Törekedj tehát, ó Sándor, és szeresd a jó hír utáni vágyat, mert nincs érték, nincs kincs, amely képes lenne helyettesíteni a jó hírt.”⁸¹

Ám a *Secretum secretorum* pont az ellenkezőjét vallja, mondván, hogy a hírnevet nem a harcokban, hanem a hozzáértő kormányzásban kell keresni. Tehát Küküllei

⁷⁹ Küküllei János átvétele: „Hinc est, quod peritissimus princeps philosophorum Aristoteles in libro suo de secretis secretorum ita scribit: „**Primum instrumentum intellectus est desiderium bone fame, quia qui vere desiderat bonam famam, famosus erit et gloriosus. Fama ergo principaliter et per se ipsam appetitur in regimine, quia regnum non appetitur propter se, sed propter bonam famam. Initium igitur sapientiae et intellectus est desiderium bone fame.** Et persuadendo subiungit: **Stude igitur, o Alexander, et dilige desiderium bone fame, quia non est precium, non est thesaurus, qui sibi possit redimere bonam famam.**” Az eredeti szövegrészlet a *Secretum secretorum*-ban, Mályusz Elemér a Steele-féle kiadás alapján vetette össze, én az eredeti kéziratot használtam: „**Et primum instrumentum intellectus est desiderium bone fame. Quia qui desiderat bonam famam famosus erit et gloriosus.** Et qui ficta desiderat per infamiam confundetur. **Fama ergo est quod principaliter et per se ipsam appetitur in regimine. Quia regimen non appetitur pro se scilicet propter bonam famam. Initium igitur sapientiae et intellectus est desiderium bone fame.** [...] **Stude igitur et dilige desiderium bone fame. [...] non est precium, non est thesaurus, qui sibi possit redimere bonam famam.**” MS Hertford College 2, fol. 9v, fol. 10v; Küküllei hasonló módon vett át részeket Vegetiustól és Aegidius Romanustól is. MÁLYUSZ Elemér, *Krónika-problémák* = *Századok* 100 (1966), 713–762, itt 749–751.

⁸⁰ KURCZ 1988, i. m. 206–209; MÁLYUSZ 1966, i. m. 749–751.

⁸¹ KÜKÜLLEI János, *Lajos király krónikája*, ford. KRISTÓ Gyula, Bp., Osiris, 2000, 9–10.

úgy emelt át részeket a *Secretumból*, hogy kiragadta őket az eredeti kontextusból, az alapvetően háború-ellenes nézőpontból, majd beillesztette a harci sikereket pártoló előszóba. Ezzel az átvétellel pedig Nagy Sándort állította be példaképnek, akinek a neve már önmagában is vonzóvá tette a művet.⁸² Így elképzelhetőnek tartom, hogy Lajos királyt is befolyásolhatta a *Titkok titkának* lemásoltatásában Nagy Sándor hősi alakja.

Függelék

Az MS Hertford College 2 kézirat tartalma

Korábban csak Jakubovich Emil és Marosi Ernő⁸³ által leközölt első *folio* volt ismert, ezért fontosnak tartom a *frontispicium* közlését színes változatban, valamint a kódex tartalmának ismertetését, így az első három *folión* olvasható tartalomjegyzék kibővített változatát a kódex tényleges tartalmával. A tartalomjegyzék (vagy inkább a fejezetcímek alapján közölt tartalom) átírásában elsősorban az első három *folio* tartalma olvasható, de minden esetben jeleztem, ha eltér a főszöveg felosztásától, mivel a tartalomjegyzék és a szöveg felosztása vagy megfogalmazása nemegyszer különbözött. Egyúttal a kiindulópontként szolgáló tartalomjegyzékben nem szereplő fejezetcímeket is feltüntettem, tekintve, hogy az 58. *folió*tól a kódex végéig már nem szerepelnek a tartalomjegyzékben, de előtte is többször előfordult ez a fajta eltérés. A táblázat második oszlopában az adott fejezet *folio* számát adom meg. A harmadik oszlop pedig mintegy vezérfonalként szolgál, hogy az egyes részek a Robert Steele-által kiadott kötetben hányadik oldalon, melyik sortól szerepelnek. Ennek az az oka, hogy a tartalomjegyzék megfogalmazásából még önmagában nem derülhet ki, pontosan melyik rész miről szól és, hogy a Steele-féle kiadásban hol található. Valamint a szövegbe integrált Pszeudo-Albertus Magnus szakaszok kiadott hivatkozása is megtalálható a táblázatban.

⁸² Steven J. WILLIAMS, *Two Independent Textual Traditions? The Pseudo-Aristotelian Secret of Secrets and the Alexander Legend = Trajectoires européennes du Secret des secrets du Pseudo-Aristote (XIIIe–XVIe siècles)*, szerk. Margaret BRIDGES, Jean-Yves TILLIETTE, Turnhout, Brepols, 2015, 27–54.

⁸³ JAKUBOVICH 1930, i. m. 382; MAROSI 1987, i. m. II. 746. kép

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i> ¹
De rebus necessariis et convenientibus regie dignitati. Capitulum de sustentantibus regni ²	7r–7v	41/24–42/28. sor
De divisione regum penes largitatem et maliciam ³	7v–8r	42/31– 43/6. sor
De laude largitatis et vituperio prodigalitatis ⁴	8r–9r	43/7– 44/34. sor
De hiis que ⁵ spectant ad curialitatem	9r	44/34– 45/16. sor
De finali intencione regum ⁶ que est acquisitio bone fame et avaritie	9r–10r	45/19– 46/19. sor
De fuga carnalium voluptatum et malorum que secuntur ab illis	10r	46/21– 47/3. sor
De conversationibus ⁷ regum cum sapientibus et observationibus legis divine	10r–10v	47/6– 48/10. sor
De providentia futurorum et habenda discrecione in regimine sui ipsius	11r	48/12–22. sor
De regimine regis in ⁸ vestium ornameto	11r	48/25–32. sor
De multiloquio et nimia familiaritate vitandis	11r–12r	49/2–50/21. sor
De conversatione mercatorum	12r	50/22–28. sor
De congregatione leguminum et grani ad subveniendum indigentibus ⁹	–	–
De transitoriis non appetendis	12r–12v	50/31–51/13. sor
De modo delectandi in musicis instrumentis	12v–13r	51/17– 52/3. sor
De conversatione subditorum ad amorem regis ¹⁰	–	–
De modo honorandi quemlibet secundum suum statum ¹¹	13r	52/5–18. sor
De modo castigandi in iurias ¹²	13r–13v	52/21–34. sor
De conversatione subditorum ¹³	13v–14v	53/3–54/25. sor

¹ Pontos oldalszámokért, ld. STEELE 1920, i. m.

² A fol. 7r. oldalon a kezdő kifejezés *liber primus*.

³ A fol. 7v. oldalon a *malitiam* helyett *avaritiam* szerepel.

⁴ A fol. 8r. oldalon *prodigalitatis avaritie*.

⁵ A fol. 9r. oldalon *Et de hiis que*.

⁶ A fol. 9r. oldalon *regis* és hiányzik az *et avaritie*.

⁷ A fol. 10r. oldalon *conversatione*.

⁸ A fol. 11r. oldalon et.

⁹ A főszövegben a fol. 14v–15r. oldalakon van.

¹⁰ Nincs a főszövegben.

¹¹ Nincs a tartalomjegyzékben.

¹² Nincs a tartalomjegyzékben.

¹³ Nincs a tartalomjegyzékben.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
De congregacione legiminis et gravi ad subveniendum indigentibus ¹⁴	14v–15r ¹⁵	54/28–55/20. sor
De intanda sanguinis effusionem iniuste	15r	55/23–56/13. sor
De memoria gestorum viticorum et minore non contempnendo ¹⁶	15r–16v	56/14–19. sor
De fide servanda ¹⁷ et cautela iuramenti et de hiis que secuntur ab illa	15v–16r	56/20–57/27. sor
De quibusdam observandis studiis preparandis et bonis studentibus honorandis	16r–16v	57/28–59/5. sor
De cautela habenda circa servitium mulierum et medicorum	16v–17r	59/10–60/14. sor
De summa regiminis in conservatione anime nobilis ¹⁸	17r–17v	60/16–19. sor.
De commendatione iustitie et intellectus	17v–18r	123/9–124/14. sor
De divisione ¹⁹ iustitie	18r–18v	124/15–125/19. sor
De quadam forma [s]perica in demonstratione regiminis	18v	125/19–126/6. sor
De lege et rege et pecunia quod unum quodque sunt unum ²⁰	18v–19r	126/8–15. sor
De modo et ordine productio creaturarum ²¹ in esse	19v–20r	127/3–130/8. sor
De ordine cognoscendi certas res et virtutibus anime et operibus eorundem	20r–21r	130/12–132/5. sor
De nobilitate hominis et modo apprehendendi per quinque sensus exteriores et virtutes interiores	21r–22r	132/9–134/20. sor
De commendatione numeri ²² ex quo concludit numerum baiulorum et consiliariorum regis	22r	134/21–135/7. sor
De cautela et modo recipiendi consilium et honorandi baiulos secundum equalitatem	22r–23r	135/7–136/18. sor

¹⁴ A tartalomjegyzékben a *De conversatione mercatorum* után szerepel, de a főszövegben itt található.

¹⁵ Nincs a tartalomjegyzékben.

¹⁶ A főszövegben az alfejezet címe *De memoria cautela iuramenti et de hiisque secuntur ab illa*.

¹⁷ A fol. 15r. oldalon *De memoria*.

¹⁸ Nincs a főszövegben.

¹⁹ A fol. 18r. oldalon az eredeti *isione* utólag javítva *divisione*-ra.

²⁰ Nincs a tartalomjegyzékben.

²¹ A fol. 20r. oldalon *ceterarum*, fölötté helyesen javítva *creaturam*-ra.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
De consideranda genesi et efficatia planetarum iuvatis ad mores et artes acquirendas	23r–23v	136/19–137/29. sor
De commendatione parve statuere in hominibus ²³ cum ceteris bonis virtutibus	23v–24r	137/33–138/12. sor
De commendatione consilii phylosophi	24r–24v	138/13–139/18. sor
De baiulo non ponendo in loco regiminis ²⁴	24v	139/24–140/8. sor
De cautela et modo probandi fidelitatem baiulorum	24v–25r	140/10–141/12. sor
De signis boni baiuli et proprietatibus quas debet habere	25v–26r	141/12–143/6. sor
De sapientia hominis eo que convenit cum omni creatura	26r–26v	143/8–28. sor
Capitulum de fugiendo homine qui non credit legem tuam per exemplum magi ²⁵	26v–28r	144/4–146/21. sor
De cautela eleccionis scribarum et remunerationis eorum	28r–28v	146/25–147/14. sor
De cautela eleccionis nuntiorum et proprietatibus bonis et malis	28v–29r	147/16–148/7. sor
De non elongando maiorem baiulum a rege ²⁶	29r	148/7–16. sor
De modo gubernandi et providendi familie regis	29r–29v	148/20–149/23. sor
De utilitate proterum et ordinatione eorum ad expeditionem bellorum	30r–30v	149/29–151/13. sor
De quodam instrumento utili ad exercitum ²⁷	30v–31r	151/16–23. sor
De cautela vitandi bella et causa eorumdem	31r–31v	152/5–153/2. sor
De regimine exercitus et cautela et modo agrediendi et separandi ²⁸ inimicos	31v–32v	153/3–155/2. sor
De constellatione ²⁹ planetarum utili et servanda ³⁰ provictoria acquirenda	32v–33r	155/4–156/26. sor

²² A fol. 22r. oldalon *numeri quinarii*.

²³ A fol. 23v. oldalon *hominis*.

²⁴ A fol. 24v. oldalon *Capitulum quo monet baiulum non poni in regimine loco regiminis*.

²⁵ Nincs a tartalomjegyzékben.

²⁶ A fol. 29r. oldalon *Capitulum in quo continetur maiorem baiulum non elongan a se*.

²⁷ A fol. 30v. oldalon *exercitum regis*.

²⁸ A fol. 32v. oldalon helytelenül *superandi*.

²⁹ A fol. 32v. oldalon *constellationibus*.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
Incipiunt capitula secundi libri³¹ de phisonomia et de arte cognoscendi naturas et mores hominum	33r–34r	164/6–166/7. sor
De significationibus coloris ³²	34r	166/7–167/2. sor
De significationibus visus ³³	34r	167/3–7. sor
De homine infortunato cavendo	34r–34v	167/8–9. sor
De significatione stature in homine ³⁴	34v	167/10–21. sor
De significationibus capillorum et pilorum	34v	167/23–32. sor
De significationibus oculorum	34v–35r	168/2–14. sor
De significationibus superciliarum	35r	168/16–21. sor
De significationibus nasi ³⁵	35r	168/23–32. sor
De significationibus fatiei ³⁶	35r–35v	169/2–21. sor
De significationibus votis	35v	169/23–170/3. sor
De significationibus manuum	35v	170/4–7. sor
De significationibus colli	35v–36r	170/9–12. sor
De significationibus corporis	36r	170/14–23. sor
De significationibus brathiorum	36r	170/25–28. sor
De significationibus palmarum	36r	170/30–171/2. sor
De significationibus pedum	36–r36v	171/4–10. sor
De significationibus passuum	36v	171/12–15. sor
De significationibus nature ³⁷	36v	171/19–172/4. sor
Incipiunt capitula libri tercii³⁸ de regimine sanitatis in rege	36v–37v	60/21–62/4. sor
Capitulum de rebus agendis secundum consilium periti astrologi et commendatione astrologie ³⁹	–	–
De generali divisione astrologie	37v–38r	62/5–16. sor

³⁰ A fol. 32v. oldalon *consuanda et*.

³¹ A fol. 33r. oldalon *Incipit liber secundus*.

³² A fol. 34r. oldalon *colorum*.

³³ Nincs a tartalomjegyzékben.

³⁴ Nincs a tartalomjegyzékben.

³⁵ Nincs a tartalomjegyzékben.

³⁶ Nincs a tartalomjegyzékben.

³⁷ Nincs a tartalomjegyzékben.

³⁸ A fol. 36v. oldalon *Incipit liber tercius*.

³⁹ Nincs a főszövegben.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
Capitulum in quo phylosophat ⁴⁰ et generalizat de doctrina regiminis sanitatis	38r–39r	64/4–66/29. sor
De necessitate restauracionis per cibum et regimine eius secundum divisitatem stomachi ⁴¹	39r–40r	66/30–68/13. sor
De utilitate istius regiminis apud regem	40r–40v	68/17–27. sor
De hiis que facienda sunt post sompnium	40v–41r	68/28–70/8. sor
De regimine sumendi cibos penes ordinem et horam ⁴² eorumdem	41r–41v	71/4–72/10. sor
De regimine sumendi potum aque frigide	41v	72/11–19. sor
De regimine post cibum assumptum et dispositionem sompni et remediis malorum accidentium	41v–42r	73/3–24. sor
De proprietatibus sompni post cibum et ante cibum	42r–42v	74/1–21. sor
De observatione consuetudinis et regimine quotiens sit cibum ⁴³ assumendus	42v	75/3–17. sor
De eleccione hore assumendi cibum	42v–43r	75/20–76/7. sor
De proprietatibus veris et regimine sanitatis in ipso	43r–43v	76/12–77/17. sor
De proprietatibus estatis et regimine sanitatis ad ipsam	43v–44r	77/19–78/14. sor
De proprietatibus autumpni et regimine sanitatis in ea ⁴⁴	44r–44v	78/20–80/8. sor
De proprietatibus yemis et regimine sanitatis in eo	44v–45r	80/10–81/15. sor
De commendatione regiminis precedentis	45r	81/16–30. sor
De inpinguantibus corpus	45r–45v	82/1–26. sor
De materantibus corpus	45v	82/29–83/7. sor
De quibusdam fugiendis secundum regulam ypocratis	45v–46r	83/9–15. sor
De signis malorum accidentium capitis et remediis adhibendis	46r	83/21–84/10. sor
De signis malorum accidentium pectoris et remediis adhibendis	46r–46v	84/13–23. sor
De signis malorum accidentium testiculorum et remediis adhibendis	46v	87/2–10. sor
De quibusdam medicinis utilibus secundum oppinionem diversorum medicorum	46v–47r	87/13–88/2. sor

⁴⁰ A fol. 38r. oldalon helytelenül *phynat*.

⁴¹ A fol. 39v. oldalon *divisitatem complexionum stomachi*.

⁴² A fol. 41r. oldalon *horam et ordinem*.

⁴³ A fol. 42v. oldalon *cibus*.

⁴⁴ A fol. 44r. oldalon hiányzik az *in ea*.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
De custodia caloris naturalis et causis corruptionis corporis humani	47r	88/5–89/11. sor
De regimine sanitatis secundum divisionem ⁴⁵ carniū	47r–47v	89/13–90/5. sor
De regimine sanitatis per pisces	47v	90/7–15. sor
De diversitate aquarum	47v–48v	90/17–91/16. sor
De diversitate vini et eius proprietatibus et regimine sanitatis per ipsum	48v–49v	91/18–93/13. sor
De commendatione syripi acetosi et quando sumendum sit et quedam summa regiminis sanitatis	49v	93/16–25. sor
De remedio contra ebrietatem	49v–50r	93/26–94/3. sor
De cautela et modo relinquendi vinum	50r	94/5–10. sor
De corroborantibus et inpinguantibus corpus	50r–50v	94/15–95/21. sor
De rebus ⁴⁶ materantibus corpus	50v–51r	95/22–96/2. sor
De proprietatibus balnei et regimine sanitatis per ipsum	51r–52r	96/5–98/5. sor
De signis longitudinis et brevitatis et terminacionis egritudinum	52r	98/5–21. sor
De commendatione cuiusdam secretissime medicine que est divisa in octo partes	52r–52v	98/23–99/22. sor
De modo conficiendi primam medicinam et utilitatibus eius ⁴⁷	52v–53r	99/25–100/11. sor
De modo conficiendi secundam medicinam et eius utilitatibus	53r–53v	100/15–31. sor
De modo conficiendi terciam medicinam et utilitatibus eius	53v	101/5–15. sor
De modo conficiendi quartam medicinam et utilitatibus eius ⁴⁸	53v–54r	101/18–29. sor
De modo conficiendi quintam medicinam et utilitatibus eius	54r	102/4–13. sor
De modo conficiendi sextam medicinam et utilitatibus eius	54r–54v	102/16–23. sor
De modo conficiendi septimam medicinam et utilitatibus eius ⁴⁹	54v	102/25–103/4. sor

⁴⁵ A fol. 47r. oldalon *diversitatem*.

⁴⁶ A fol. 50v. oldalon hiányzik.

⁴⁷ A fol. 52v. oldalon hiányzik az *utilitatibus eius*.

⁴⁸ A fol. 53v. oldalon quartam helyett *quintam* szerepel és felcserélődött az utolsó két szó.

⁴⁹ A fol. 54r. és 54v. oldalakon hiányzik az *utilitatibus eius*.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
De modo conficiendi octavam medicinam et utilitatibus eius	54v	103/7–14. sor
De modo conficiendi quendam medicinam nobilissimam	54v–55v	103/17–104/30. sor
De necessitate astrologie in regimine sanitatis	55v	108/6–9. sor
De constellatione utili servanda servanda in diminutione ⁵⁰ sanguinis	55v–56r	108/9–109/10. sor
De constellatione utili servanda in medicina laxativa et penes horam ⁵¹ dandi ac cavendi ⁵²	56r–56v	109/11–110/21. sor + 111. oldal alja
Incipiunt capitula quarti libri.⁵³ De proprietatibus quarundam herbarum	56v–57r	114/5–24. sor
De lapide pretioso ⁵⁴	57r–57v	114/25–115/21. sor
De hermogine ⁵⁵	57v	115/22–117/8. sor
De quodam lapide pugnante cum aquis	57v–58r	118/1–8. sor
De duobus lapidibus preciosis ⁵⁶	58r–58v	118/9–31. sor
De plantius ⁵⁷	58v–59r	119/3–120/2. sor
De planetis	59r–59v	120/3–121/11. sor
De proprietatibus arborum	59v–60r	121/14–22. sor
De arbore	60r	121/23–122/11. sor
De quanda herba	60r	122/11–20. sor
De quanda herba	60r–60v	122/21–26. sor
De herba	60v	122/27–33. sor
De herba	60v	122/34–123/2. sor
Benedictio aristotilis	60v	123/3–6. sor

⁵⁰ A fol. 55v. oldalon *diminuendo*.

⁵¹ A fol. 56r. oldalon *et penes horam* nélkül.

⁵² Steele megjegyezte, hogy Lajos kódexéhez hasonlóan néhány kéziratban előfordul egy Pliniusnak tulajdonított megjegyzés ebben a fejezetben. Steele 1920, i. m. 111; MS Hertford College 2 fol. 56v.

⁵³ A fol. 56v. oldalon *Incipit liber quartus*.

⁵⁴ Nincs a tartalomjegyzékben.

⁵⁵ Nincs a tartalomjegyzékben.

⁵⁶ A karlsruhe-i kézirat tartalomjegyzéke is eddig tart. Aug. Perg. 63. fol. 1v.

⁵⁷ Az inntől kezdődő fejezetcímek már nem szerepelnek a tartalomjegyzékben.

⁵⁸ *The Book of Secrets of Albertus Magnus* 1973, i. m. 18–24.

<i>Kibővített tartalomjegyzék</i>	<i>Folio</i>	<i>Steele</i>
Herba prima	60v–61r	Pszeudo-Albertus Magnus (röviden: P.-A.M.) ⁵⁸
Herba secunda	61r	P.-A.M.
Herba tertia	61r–61v	P.-A.M.
Herba iiiii	61v	P.-A.M.
Herba quinta	61v	P.-A.M.
Herba vi	61v–62r	P.-A.M.
Herba vii	62r–62v	P.-A.M.
Collectio herbarum	62v	P.-A.M.
De elementis	62v–63r	157/6–158/8. sor
De planetis	63r–63v	158/8–159/15. sor
De materia	63v–65r	159/15–162/7. sor
Ultimum capitulum	65r–66r	162/10–163/26. sor

Laura Fábíán*The Mirror for Princes of Louis I of Hungary: the Secretum secretorum*

My paper aims to analyse with new perspectives the pseudo-Aristotle manuscript of Louis the Great of Hungary, the *Secretum secretorum* (Oxford, Bodleian Library, MS Hertford College 2). The earlier research on it discovered that the codex could have been made in the workshop that produced the famous manuscript of Louis, the *Chronica Pictum*. This fact suggests that the *Secretum* was a part of the royal library. In the article, I present the unknown details of the codex, like the structure and chapter divisions (I published the contents in the appendix), comparing it to other three *Secretum* manuscripts which comprise a group as determined by Friedrich Wurms. The marks of later modifications in the marginal have been hitherto unnoted, as well as the biographic details of the 17th century English possessor, Edmund Hall. The only illuminated folio, the frontispiece, contains a portrait about King Louis as a knight-king and I also compare this to other 14th century royal *Secretum secretorum* volumes. The marginals could prove that it was not only used in the Early Modern period, but also earlier in the court of Louis. John of Küküllő also made notes in the margins which were integrated to his chronicle about Louis.

Hunyadi Ferenc ismeretlen orvosi munkája Oxfordban

Habár a „vidám és jádзи elméjű”¹ Hunyadi Ferenc doktortól terjedelmes² és figyelemre méltóan színvonalas irodalmi anyag maradt ránk, életéről a bizonytalan és szórványos adatok miatt szinte semmit sem tudunk.³ A források közül – minden szűkszavúsága ellenére is – Weszprémi István rövid összefoglalása a legkézzelfoghatóbb: „Hunyadi Ferenc, kit szülőhelyéről neveznek így, miután tekintélyes tanulmányi segélyben részesült Erdélyben, Hollandiába (Belgicae orae) indult. Végigfűrkészte Anglia és Franciaország iskoláit, végül Olaszhonba ment, ahol aztán főleg a pádovai gimnáziumban ütött tanyát, és mivel a bölcslethez barátságos frigyben az

¹ Bod Péter, *Magyar Athenas*, s. l., s. n., 1766, 113.

² Körülbelül 5400 sor latin nyelvű költemény és egy 2300 soros magyar nyelvű históriás ének a trójai háborúról. *Régi magyarországi nyomtatványok (1473–1600)*, szerk. BORSÁ Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971. 388. Főbb latin művei (*Régi Magyar Könyvtár, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád. Bp. Magyar Tudományos Akadémia, III. 722, 75, 5439, 5450.

³ Életével kapcsolatban az egyetlen biztos információ a halála, amelyet Gyulaffi Lestár feljegyzéséből ismerünk: 1600. október 27., hajnali 2 óra. Pataki Jenő összefoglalása a legteljesebb, azonban – hivatkozások híján – érdemes fenntartásokkal kezelni (például teljesen megalapozatlannak tűnik az a regényes részlet, miszerint Hunyadi a livóniai háborúban sebesülteket kötözött volna 1580–1581-ben): PATAKI Jenő, *Erdélyi fejedelmi orvosok – Báthori István fejedelem és Báthori Zsigmond fejedelem orvosa: Hunyadi Ferenc = Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, szerk. GAZDA István, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004. (<http://mek.oszk.hu/05400/05413/>, letöltés ideje: 2008.01.08). A másik két fontos forrásunk – amelyre minden későbbi szakirodalom támaszkodik, már Hunyadi halála utánra datálható: az egyik Kemény János önéletírása (*Kemény János önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980.), amelyben Hunyadi doktor pajkos, tréfálkozó – szinte népmesei – figuraként jelenik meg előttünk (innen származik Bod Péter fenti jellemzése is: *Magyar Athenas*, 113), a másik pedig jóval későbbi, WESZPRÉMI István orvostörténeti műve (Stephanus WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Lipsiae–Viennae, Trattner, I–III. 1774–87, II, 86–92). Mivel magyar nyelvű trójai históriája (RMNy 388) 1569-ben keletkezett, ezért 1550 körülre – akár kicsit előbbre – tehető Hunyadi születése.

orvostudományt is hozzávette, az egyetem ünnepélyes gyűlésén elnyerte az orvosdoktori koszorút.”⁴

Az itt megemlített iskolák közül idáig csak a padovai egyetemről volt adatunk,⁵ azonban a most tárgyalandó oxfordi kézirat nemcsak angliai útját valószínűsíti, hanem ez lenne idáig az egyetlen ismert orvosi munkája is. A korabeli kéziratos nyilvánosság egyik viszonylag jól dokumentált fejezete Hunyadi verseinek erdélyi terjedése,⁶ azonban ez az orvosi kézirat épp azt bizonyítja, hogy sokkal nagyobb távolságokkal is számolhatunk. Ráadásul a kézirat bejegyzései azt mutatják, hogy nemcsak a könyvespolcon porosodott, hanem olvasták és használták is.

A kézirat az oxfordi Bodleian Library Ashmole-gyűjteményének 1425-ös számú kolligátumában található.⁷ William Henry Black az általa kiadott katalógusban négy fő szövegrészt és ezen belül kilenc művet különít el egymástól. Azonban, amit ő az egyes számú kézirat második feleként jelöl, azt érdemes leválasztanunk az elsőről és külön kezelniünk, vagyis inkább öt fő szövegrésszel számolhatunk a teljes kolligátumban és három másolóval⁸ (ld. a 105. oldalon lévő ábrát):

⁴ „Hunyadi (Franciscus) a patria ita congnominatus, insignibus doctrinae subsidiis in Transilvania praemunitus iter Belgicas oras suscepit, nobiliores Angliae et Galliae Scholas perlustravit, et novissime in Italiam penetravit, ibi praecipuum sedem Gymnasium Patavinum sibi delegit, et quia Medicinam philosophiae amico simul iniunxisset connubio, in sollemni academiae panegyri Doctorum Medicinae laurea coronatus est.” WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza I–III*, ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., Medicina, 1960–1970, második száz – első rész, 190–191.

⁵ 1583. december 17-én tanúként szerepel egy szerződésen: „D. Franciscus Honiadinus Hungarus art. scol. habitator Pad. in contrata Puthi Vacce – deposuit se cognoscere a tribus annis – d. Sebastianum Silvium”. Elda MARTELLOZZO FORIN, *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini: ab anno 1501 ad annum 1550: index nominum cum aliis actibus praemissis*. Padova, Antenore, 1982, 1203. Ekkor Hunyadi még csak *artium scholaris*, tehát nem doktorált le és a szöveg szerint az egykori Pozzo della Vacca negyedben lakott (a mai Via Ospedale Civile – valószínűleg – 12 és 22 szám közötti területen, vö. Paola TELLAROLI, *Scoprire che Padova ha una gemella separata alla nascita = 101 cose da fare a Padova almeno una volta nella vita*, Roma, Newton Compton, 2015). Ez a negyed – az egyetem épületek közelsége miatt – különösen népszerű volt a házat/lakást bérlő diákok körében. Itt lakott pl. Philip Sidney, Henry Wotton, a későbbi lengyel kancellár Jan Zamoyski (akinek Hunyadi dedikált is egy költeményt), a szobrász Giammaria Mosca vagy a filozófus Cesare Cremonini. Egy másik magyarról is van hírünk, a kassai kamara királyi titkára, a pozsonyi Hoffman György is itt szállt meg 1571-ben egy bizonyos Catarina Murara házában (MENCSEK Ferdinánd, *A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival = Erdélyi Múzeum* 27 (1910), 36.). A fenti jogi szöveg alapján az is nyugodtan feltételezhető, hogy Hunyadi 1583-ban már minimum három éve Padovában lakott, amennyiben Sebastianus Silvius ott ismerte meg. Ha pedig ez az olvasat helyes, akkor Hunyadi legkésőbb 1580-ban már Padovában tanult.

⁶ SZABÓ György, *Hunyadi Ferenc verseinek kéziratos terjedése = Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series philologia* 7 (1963), 67–74.

⁷ William Henry BLACK, *A descriptive, analytical and critical catalogue of the manuscripts bequeathed unto the University of Oxford by Elias Ashmole [...]*, Oxford, UP, 1845, 1158–1159. A kolligátum vizsgálatáért külön köszönettel tartozom Fábíán Laurának.

⁸ Uo. (I)I. „Brevis et compendiosa curatio febris putridae atque hecticae [per FRANCISCUM HUNNIADIUM] Febris a fervore dicta est quoniam nostra corpora febriendo fervent.” ff. 1–14b. 2.

- (1) *Brevis et compendiosa curatio febris putridae atque hecticae* (1r–14v)
- (2) *Operis medici pars prior, de sex hisce morbis agens, epilepsia, apoplexia, paralyssi, phrenesi, et melancholia* (15r–35r)
- (3) *Operis pars posterior, in xliii. capitulis de tot morbis; cui titulus Practica Frisimelicae* (39r)
- (4) *Collectanea medica*
- (5) *Medicamentorum alia collectio, eodem scriptore; partim Latine, partim Anglice*

Az (1)-es számú kézirat címe alatt egy másik kéztől származó bejegyzés olvasható: „per Franciscum Hunniadium”. Ennek, és a (3)-as kéziratnak a címe ugyanolyan stílusban zöld és vörös színű⁹ betűkkel van felírva, ezért ezek nyilvánvalóan összetartoznak. A (2)-es kézirat öt részre oszlik és a következő betegségeket tárgyalja: az epilepsziát, a gutaütést (*apoplexia*), a paralizist, az örület egy fajtáját, a *maniát* (*phrenesis*) és a melankóliát. A (4)-es és (5)-ös kézirat más-más orvosi munkákból tartalmaz még különféle betegségekről kivonatokat.¹⁰ Viszont a (2)-es és (3)-as kézirat között (36r–v) van egy másik kéztől származó tartalomjegyzék, amit Black nem jelez. Ez pedig azért figyelemreméltó, mert csak a (2)-es („Morbi contenti sequuntur tales”) és ettől különválasztva a (3)-as kézirat betegségeit sorolja fel („In sequenti parte sequuntur tales morbi”). Ahogy a tartalomjegyzék címeiből láthatjuk, a (3)-as kéziraatra már „következő részként” utal az index írója. Mivel se az (1)-es, se pedig a (4)-es és (5)-ös kézirat betegségeit nem listázza, ezért nyilvánvaló, hogy a (2)-es és (3)-as kéziratot különálló egységként kell kezelnünk. Hiszen még ha a két kézirat közti maradék üres oldalak kipótlása miatt is írta volna oda a tartalmat az egykori kéz és a fogyatkozó hely hiánya miatt a (4)-es, (5)-ös kézirat betegségeit nem jelzi, az (1)-es kéziratban tárgyalt kevés betegség mindenképp elfért volna itt, ahogy ezt a tartalomjegyzék mögötti üres hely is mutatja. Blackkel ellentétben ezért a (2)-es kéziratot leválasztanám az (1)-esről mint önálló egységet. Ezek után azt kell feltételeznünk, hogy mind az (1)-es, mind a (4)-es és (5)-ös kézirat csak a tartalomjegyzék írása után lett hozzáfűzve a (2)-es és (3)-as, akkor már egybetartozó kéziraathoz. Ugyanakkor a pagináció azt jelzi, hogy az (1)-es, (2)-es és (3)-as kézirat már egybe volt kötve, amikor a (3)-as kéziratot – külön egységként kezelve – megszámozták, de az ismeretlen kéz nem folytatta a tintával írt főlíószámozást, hanem újrakezdte ceruzával. A (4)-es és (5)-ös kéziratot viszont egyértelműen két különböző kéz is másolta, míg az első három kéziratot ugyanaz. Mégis kissé zavaró, hogy az (1)-es és (2)-es kéziratok tintával vezetett paginációja miért szakad meg a 40. *foliánál*. *Frigimelica* alább ismertetendő könyve a 39. *foliánál* kezdődik és jelölve is van. Mintha túlszaladt volna a *foliószámozást* végző kéz, aztán később egy

Operis medici pars prior, de sex hisce morbis agens, – epilepsia, apoplexia, paralyssi, phrenesi, et melancholia. f. 15–21b–23b–28–31b–35.

⁹ Black ezt még pirosnak látta, de 1845 óta mintha elszíneződött volna a festék és ma már inkább a fekete felé hajlik. BLACK 1845, i. m. 1158.

¹⁰ Ld. BLACK 1845, i. m. 1158–1159.

másik kéz újakezdte ceruzával a *folió*számozást és áthúzta a 39-es és a 40-es számot. A (4)-es és (5)-ös kéziratra az 1–73 oldalszámokat – tehát már nem *folió*számokat – Black szerint Ashmole írta fel.¹¹

Ugyanakkor van egy olyan árulkodó jel is, amely szerint a (4)-es – és így nyilván az (5)-ös – kézirat külön volt választva a számozás előtt. A (4)-es kézirat utolsó oldalai a receptek mellett és alatt a páciensek és korabeli angol orvosok nevét tartalmazza („Ed. Stafford”, „Dr. Gifford” stb.). A kézirat utolsó oldalának aljára (p. 32) egy kéz – valószínűleg az asztrológus és orvos Richard Napieré vagy Simon Formané – a következőt írta be: „4 Octob. 1605. lente to Doctor Davis my Darragon”. Vagyis 1605 októberében a mostani kolligátum (4)-es darabja még külön kézirat volt, amelyet a tulajdonos kölcsönadott a fent nevezett doktornak.¹² Csak valamikor ezután fűzheték egybe a kéziratokat.

Black szerint biztos, hogy a másoló 16. század végi, Erzsébet-korabeli itáliai személy volt.¹³ Viszont nem különíti el a három egymástól elütő írásképet (az 1., 2., 3. kéziratot a 4. és 5. kézirattól). Szerinte az (1)-es (Black jelölése szerint az egyes kézirat két részből áll: Hunyadi művéből és az általam kettessel jelölt ötrészes munkából) és a (3)-as kéziratot később fűzték a kolligátumhoz. A fenti tartalomjegyzék alapján azonban úgy tűnik, hogy a (2)-es és (3)-as kéziratot előbb fűzték össze és csak később adták hozzá az (1)-es kéziratot,¹⁴ és csak ezután – már egyetlen egységként kezelve a hármat – valaki elkezdte megszámozni ezeket, amit aztán abbahagyott a (3)-as kézirat – címlappal együtt – második *folió*jánál. A (3)-as kéziratot a címe alapján egyszerű beazonosítani: *Practica Frisimelicae*, vagyis Francesco Frigimelica¹⁵ orvosi könyvéről – vagy inkább receptkivonatokról – van szó, amely a betegségeknek megfelelően 43 fejezetre van osztva. Ez a munka a leghosszabb a kolligátumban és a lapszéleket piros tintával színezték.

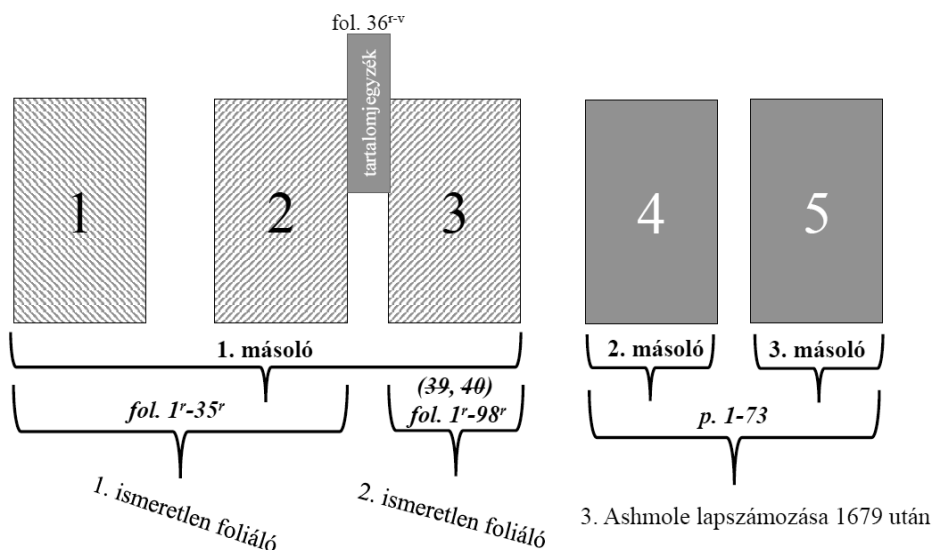
¹¹ BLACK 1845, i. m. 1158.

¹² Valószínűleg egy bizonyos David Darragon nevű orvostól van szó, aki egy szerződés szerint még életben volt 1610 júniusában. Théophile MALVEZIN, *Michel de Montaigne, son origine et sa famille*, Genf, Slatkine Reprints, 1970, 127.

¹³ Mivel fennmaradt Hunyadi *possessor* bejegyzése könyvtárának ez idáig egyetlen ismert példányában, ezért egyértelműen kijelenthető, hogy az oxfordi kézirat nem Hunyadi kezétől származik. Dávid Ferencnek a váradi disputát összefoglaló művéről van szó, RMNy 286. Ld. OSZK, mikrofilm másolat: FM2/2086.

¹⁴ Ugyanakkor mindhárom szöveget ugyanaz a kéz másolta. Valószínűleg erre gondolt Black, amikor Erzsébet-korabeli itáliai kézről írt.

¹⁵ Padovai orvos és filozófus (1490–1558). Ld. [http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-frigimelica_res-7ed6d6af-87ed-11dc-8e9d-0016357ee51_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-frigimelica_res-7ed6d6af-87ed-11dc-8e9d-0016357ee51_(Dizionario-Biografico)/) (Letöltés ideje: 2017. II. 16.).

1. ábra: A kolligátum kézíratainak csoportosítása

Most térjünk vissza az (1)-es kéziratához, amely címe szerint a *febris putrida*ról (Lencsés György korabeli kifejezésével: „rothadott láz”¹⁶) és *febris hectica*ról szól (Lencsés „állandó, elszáraztó és egymódú” láznak nevezi¹⁷). Az összefűzött kéziratokban az a közös, hogy egyértelműen praktikus célokat szolgált: a tárgyalt betegségek jeleit, diagnózisuk módját és az ezekre alkalmazható orvosi recepteket tartalmazza. Szigorú értelemben véve a gyűjtemény nem nevezhető orvostudományi munkának, inkább egy otthoni, hétköznapi használatra szánt válogatott receptgyűjtemény. A több kéztől és valószínűleg több korszakból származó bejegyzések pedig azt mutatják, hogy tényleg használták és feltehetően ki is próbálták ezeket.

Hunyadi kézírata, ahogy a cím is utal rá, rövid összefoglalása a *febris putrida* és *febris hectica* gyógyításának. A címadó első fejezet (1r–2r) után még négy alfejezetet találunk: *Caput de cura continuarum acutarum [febrium] in generali* (2r–3v); *De signis continuae acutae febris* (3v–4v); *Curatio continuae acutae [febris]* (4v–13r); *Curatio accidentium quae febres continuas sequuntur* (13r–14v). Az első fejezet Galénoszra¹⁸ hivatkozva definiálja az egyszerű láz három fajtáját: *febris hectica*, *febris humoralis* és *febris ephemera*. A Hunyadi-kézirat ezen kívül csak utalásszerűen foglalja össze a

¹⁶ Lencsés Györgynek az „Emberi testnek betegségeiről való orvosságok” című művét betűhíven sajtó alá rendezte és kiadta Varjas Béla. *XVI. századi magyar orvosi könyv*, szerk. VARJAS Béla, Kolozsvár, 1943, 483. Lencsés szövegét végig modern helyesírással közlöm.

¹⁷ VARJAS 1943, i. m. 483, 503.

¹⁸ Két Galénosz művet egyértelműen be lehet azonosítani a szövegből: *In Hippocratis aphorismos commentarii* és *Ad Glauconem de medendi methodo*. De szóba jöhet még a *De differentiis febrium libri* is.

galénoszi meghatározásokat, viszont az erdélyi kortársnál, Lencsés Györgynél nemcsak a galénoszi rendszer leírását, hanem a korabeli magyar kifejezéseket is megtaláljuk. Tehát háromféle láz van: a szelíd (*simplex*), a rohadt (*putrescens*) és a dögös (*pestilencialis*).¹⁹ A szelíd láznak pedig további három fajtája van, amit Hunyadi is megemlít az első fejezetében: *ephemera*, *synochus* és *hectica*. Hunyadi csak a *hecticát* és a *putridát* részletezi, ez utóbbi viszont már nem tartozik a „szelíd lázak” közé. Érdemes idézni Lencsés definícióját a *hecticáról*: „Ez állandó és elszáraztató, megaszaló febrist (ha az többit annak neveznek is) nem mondhatnak hideglelésnek, mert természet ellen való hévség ez, ki legelőször az szívnek állapotában ragad be és szegeződik, annak utána egyéb tagokat is elfoglal mind az erős részekkel egyetemben.”²⁰ A *febris humoralist* (más néven *synochust* vagy *continens*) úgy definiálja Lencsés mint „szüntelen való hideglelés, avagy elhagyás nélkül való” láz: „Az forróságok, avagy magyar módon, az hideglelések közül legelső az álló, tartó, odaszegezett és szüntelen való időben levő hideglelés, mert untalan fáraszt minden közbevetés nélkül mindaddig míglen szinte elhagy.”²¹ Az *ephemeráról* (*diaria*) ezt olvashatjuk: „egynapi, mely csak egy napon is el végeződik, tovább pedig nem igen megyen három napnál”. Részletesebb meghatározása: „Az egy napi febris semmi nem egyéb, hanem természetkívül való melegség (noha magyarok ezt egy napi hideglelésnek nevezik) az lélekben mely vagyon. Ez lélek pedig nem az, aki az állandó erős részeiben embernek be vagyon oltatván, de amaz közönséges éltető lélek, mely az szívből az nagy ereken mind az egész testben befoly.”²²

A *hecticán* kívül a másik lázfajta, amivel Hunyadi részletesebben foglalkozik a *febris putrida*, amely – ha Lencsés szövegét helyesen értelmezem – nem más mint a *synochus putrida*, amelyet – a testet felhevítve – a nedvek megrothadásának kipárolgásai okoznak: „Az rothadásból lett szüntelen való hideglelés származik az megveszett és rothadott vértől.”²³

Hunyadi kéziratának a következő részében (2r–3v) a szerző a tartós és magas láz (a *hecticára* és *putridára* is igaz) gyógyításának elméleti alapjait futja át röviden, majd a 3v–4v között felsorolja a tartósan magas láz tizenhárom jelét, tünetét (pl. száraz nyelv, szapora pulzus, vörös vizelet vagy *paraphrenesis*, amikor az agyba felszálló káros gőzök miatt gyakoriak a rémálmok és az ember sokszor hangosan beszél álmában). A leghosszabb fejezet a tartósan magas láz kúrálásával foglalkozik (4v–13r). Részletes recepteket ír fel rózsavízből, liliomszirupból, ecetből, borból, gyantaolajból, hamuból és különféle növényekből vagy azok nedvéből: endívia, búza, árpa, spenót, petrezselyem, kamilla, aloe vera stb. Borogatáshoz is többféle kenőcsöt, tinktúrát állít össze és beöntéshez is több lehetőséget kínál fel a páciensnek. Végül az utolsó rész (13r–14v)

¹⁹ VÁRJAS 1943, i. m. 482, 483.

²⁰ VÁRJAS 1943, i. m. 503.

²¹ VÁRJAS 1943, i. m. 483, 488.

²² VÁRJAS 1943, i. m. 483, 485.

²³ VÁRJAS 1943, i. m. 490.

a tartós lázat követő mellékhatások (pl. kiszáradás) enyhítésére ajánl nagyjából tíz receptet hasonló összetevőkkel, mint az előző fejezetben.

A Hunyadi névvel jelzett kézira – és az egész kolligátumra – is jellemző, hogy egyértelműen gyakorlati célokat szolgált. A margókon legalább két kéztől származó bejegyzések olvashatók jellegzetes és primitív *maniculákkal*. A nagy része konkrét recepteket tartalmaz akut és tartós láz kezelésére, de azért arra is figyelt a szerző (vagy inkább kivonatoló), hogy a felsorolt recepteknek a legfőbb orvosi autoritással, vagyis Galénossal, valamint rövid, tudományos magyarázatokkal is hitelt adjon. A kézirat tudományos összefoglalásai biztos, hogy Galénosz – a lábjegyzetben már említett – műveinek nagyon tömör és célzott kivonata, viszont a konkrét receptek valószínűleg több orvosi munkából, esetleg saját kútfőből lettek összeállítva. Persze az is elképzelhető, hogy ez a most ismert szövegállapot valójában Hunyadi orvosi könyvének valaki más által készített kivonata.²⁴

Visszatérve a tintával írt pagináció „rejtélyére”, felmerül a kérdés, hogy miért szakadt meg Frigimelica művénel, de úgy, hogy figyelmetlenségből át is szaladt rajta? Ennek egyetlen logikus magyarázata az lehet, hogy a paginációt végző személy – aki nagy eséllyel ugyanaz, mint aki beírta a szerzőt, vagyis Hunyadit – az első kézirrattal egyben kezelte ezt a másodikat. Ebből pedig az következik, hogy jó eséllyel ez a második rész is Hunyadi munkája. Ennek az első egysége (15r–21r) a *De epilepsia* címet viseli és ugyanaz a felosztása, mint a lázról szóló előző kéziratnak. Az első oldal (15r) „antik és modern orvosokra” hivatkozva definiálja az epilepsziát, majd kb. 25 receptet ajánl a gyógyítására. Érdekesebb a későbbi hozzátoldott bejegyzések is a szövegben, amelyek pontosítani igyekeztek a szöveget. Az első hivatkozás a 18v-n található, amely a coimbrai egyetem orvosprofesszorának, Tomás Rodrigues da Veigának²⁵ (1513–1579) a szavaival egészít ki egy receptet. A 21. folio *rectóján* öt további bejegyzés olvasható ugyanattól a kéztől, amelyek közül négyhez szerzőt is társít. Az első John of Gaddesden²⁶ (†1361) angol orvost idézi az epilepsziáról,

²⁴ Érdemes megemlíteni, hogy a receptek között vannak jellegzetesen mediterrán – vagy akár távol-keleti, gyarmati területekről származó – növényekből készült orvosságok is. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy Hunyadi lenne a receptek összeállítója, mert Lencsés erdélyi könyvében is akadnak ilyenek. Mediterrán növényre lehet jó példa a receptek között a *buglossa* (*Anchusa crista*; 8v), amely Francia- és Olaszországban honos. De találkozhatunk egzotikus, távol-keleti és amerikai alapanyagokkal is: például *iuiuba* (*Simmondsia chinensis*; 10v), *sebesten* (*Cordia sebestena*; 10v) vagy agarfa (*Aquilaria malaccensis*; 12v), korabeli nevén *lignum aloe*. Ez utóbbi kettő Lencsésnél is megtalálható és a patikába irányítja értük az olvasót: „Fa mohot vess az borban, avagy aloesnek fáját, kit az patikában agallochumnak neveznek”. VÁRJAS 1943, i. m. II, 16. Ezek alapján pedig az is nyugodtan feltételezhető, hogy Hunyadi még Erdélyben állította össze orvosságos könyvét.

²⁵ Alberto Moreira da Rocha BRITO, *O Doutor Tomás Rodrigues da Veiga lente de medicina ameaçado de prisão pela Câmara no Castelo de Coimbra* = *O Instituto: jornal científico e litterario* 92 (1942), 701–726.

²⁶ Norman MOORE, *Gaddesden, John of* = *Oxford Dictionary of National Biography*, szerk. Leslie STEPHEN et al. London, Smith, Elder, & co., 1885–1901, XX, 347–348 (Továbbiakban ODNB.).

a második egy bizonyos Dr. Giffordot, akinek a nevével a (4)-es számú kézirat végén is találkozunk, és akit valószínűleg jól ismert a bejegyzés írója. A harmadik jegyzet a holland orvos, Volcher Coiter²⁷ epilepszia definícióját tartalmazza. A negyedik kiegészítés a portugál születésű, de Angliában élő marranó orvost és kereskedőt, Dr. Hector Nuñezt idézi.²⁸ A kézirat második része (21v–23v) a gutaütéssel (*De apoplexia*) foglalkozik. Röviden áttekinti, mi okozhatja ezt, majd az enyhébb gutaütésre orvosságokat ír elő, mivel – ahogy írja – az erőteljes *apoplexiát* lehetetlen kikúrálni. A bénulásról (*De paralyssi*) szóló rész is ugyanúgy épül fel, először összefoglalás, majd a receptek és kezelések (23v–28r). Itt is találhatók marginális jegyzetek (27r). A negyedik rész (*De phrenesi*) az örülettel, delíriummal foglalkozik, amelyet az alacsonyabban fekvő részekből az agyba felszálló káros gőzök váltanak ki (28r–31v). Miután ezt röviden leírja, ismét rátér a receptekre.²⁹ És végül a *phrenesis*hez, *paraphrenesis*hez is kapcsolódó, vagy inkább azt kiegészítő rész (31v–35r) olvasható a melankóliáról (*De melancholia*). Először (31v–32r) a bolognai orvos, Lodovico Leoni³⁰ (1465–1528) segítségével definiálja a melankóliát, majd ismét kúrákat – főleg beöntéseket – és recepteket ír fel. Ezután következik a korábban már említett tartalomjegyzék, amiből hiányzik az első kézirat lázról szóló része. Ha ez a (2)-es számú kézirat is valóban Hunyadi műve, vagy legalább kompilációja, akkor csak úgy magyarázható, hogy nem szerepel a tartalomjegyzékben, ha az első – lázról szóló mű – később került a kolligátumba és ez a (2)-es kézirat nem függ össze az elsővel, hanem Hunyadi egy másik munkája lenne.

De hogy kerülhetett ez a könyv Oxfordba? A Hunyadi-féle kézirat körüli nyomozásunk két legfontosabb kiindulópontja maga a gyűjtemény és a cím alatt található bejegyzés. A kézirat útja viszonylag jól követhető Elias Ashmole-ig (1617–1692), aki a 17. század egy illusztris és sokoldalú személyisége: szabadkőműves politikus, műgyűjtő, asztrológus, alkimista és orvos, aki az oxfordi egyetemen doktorált 1669-ben. Hatalmas műgyűjteményével alapozta meg az oxfordi Ashmolean Museumot, és felbecsülhetetlen értékű, több ezer példányos kéziratgyűjteményét az oxfordi egyetemnek adományozta. Hunyadi kézirata is Ashmole gyűjteményéből származik.

A másik fogódzónk pedig maga a beírás, ami arra utal, hogy Hunyadi munkájáról van szó: [*Brevis et compendiosa curatio febris putridae atque hecticae*] „per Franciscum Hunniadium”. (Ld. a képet a képmelléklet III. oldalán.) Abban a szerencsés hely-

²⁷ Robert HERRLINGER, *Coiter, Volcher = Neue Deutsche Biographie*, Berlin, Duncker & Humblot, 1957, III, 317.

²⁸ Charles MEYERS, *Dr Hector Nunez: Elizabethan merchant = Transactions & Miscellanies (Jewish Historical Society of England)* 28 (1981–1982), 129–131; Charles MEYERS, *Debt in Elizabethan England: the adventures of Dr Hector Nunez, physician and merchant = Jewish Historical Studies* 34 (1994–1996), 125–140.

²⁹ A fol. 28r margóján egy másik kéztől származó kiegészítő recept is található, ami szintén annak a jele, hogy a gyűjteményt aktívan használták.

³⁰ Giovanni FANTUZZI, *Notizie degli scrittori bolognesi I–IX*, Bologna, Aquino, 1781–1794, I, 60–61.

zetben vagyunk, hogy egyértelműen megállapítható a bejegyzés szerzője is: Richard Napier (1559–1634).³¹ Ez azért mondható biztosra, mert Ashmole kéziratgyűjteményében van még tőle majdnem 200 kézirat, amelyeknek egy része autográf. Napier 1577-ben iratkozott be teológiára az Exeter College-ba Oxfordban, ahol 1586-ban szerezte meg *magisteri* fokozatát. 1589-ben hagyta el Oxfordot, pappá szentelték és a következő 44 évet haláláig egy Oxfordtól kb. 60 km-re északkeletre fekvő falu, Great Linford lelkészeként élte le. De nemcsak pap volt, hanem a hírek szerint mágus, asztrológus, alkímista és orvos is, aki – legalábbis állítása szerint – rendszeresen kommunikált Rafael arkangyallal és más angyalokat is megidézett. Rafael nemcsak azt árulta el, hogy melyik páciens gyógyítható és melyik gyógyíthatatlan, hanem jó pár orvosi receptet is lediktált neki. Napier annyira népszerű volt, hogy több ezer pácienséről tudunk, akiknek egy részéről orvosi-asztrológiai naplókat, feljegyzéseket is vezetett. Buzgó istenhívőként minden nap két órát imádkozott, amitől elszarusodott a bőr a térdén. Végül így is halt meg, imádkozás közben a St. Andrew templomban. Az asztrológus William Lilly³² szerint Napier gazdag könyvtárában különleges és válogatott könyveket gyűjtött össze, amelyet halála után hasonló nevű unokaöccsére, a szintén asztrológus és orvos Sir Richard Napierre (1607–1676) hagyott, aki aztán saját és nagybátyja könyvgyűjteményét legidősebb fiára, Thomasra (szül. 1646) hagyta. Amikor 1679-ben eladta a családi ingatlant, a könyv- és kéziratgyűjtemény Elias Ashmole-hoz került.

Habár Hunyadi Ferenc orvosi kézirata tökéletesen beleillik Napier gyűjteményébe, lehet, hogy még egy lépést hátrálhatunk, Napier tanára, egy bizonyos Simon Forman (1552–1611) felé. Ő azért jöhet szóba, mert 1611-ben kézirat- és könyvgyűjteményét Richard Napierre hagyta. Ez a gyűjtemény asztrológiai, alkímiai és orvosi kéziratokból, könyvekből és feljegyzésekből állt. A visszahúzódó, nyugodt vidéki életet élő és mélyen vallásos Napiernek épp az ellentétje Forman, aki amúgy is kalandos életét folyamatos nőügyeivel is bonyolította. Mintha életét börtönből börtönbe és egyik női ágyból a másikba esve élte volna le. Habár 1573-ban Forman is beiratkozott Oxfordba, a Magdalen College-ba, végül nem szerzett fokozatot. 1583-ban Londonba költözött, ahol orvosként és asztrológusként próbált megélni. 1591-ben egy pestisjárvány során ő maga is megbetegedett, amiből szerencséjére sikerült kikúrálnia magát. Ez óriási változást hozott az életében és folyamatosan növekvő reputációja miatt meggazdagodott a gyógyulni vágyó pácienseiből. Végül doktori fokozatot is szerzett a cambridge-i Jesus College-ba 1603-ban. Az „orvosi kamarával” való folyamatos ellenségeskedése és saját pácienseivel való pereskedései miatt jó párszor került börtönbe, de befolyásos kapcsolatainak köszönhetően – akiken főleg arisztokrata hölgyeket kell értenünk – végül mindig sikerült kiszabadulnia. Szerelmi mágiába és ezen keresztül gyilkossági ügybe is keveredett. Asztrológiai, filozófiai és alkímiai könyvein kívül naplója is fennmaradt és tőle származik a

³¹ BLACK, 1845, i. m. 1158.

³² Sidney LEE, *Lilly, William* = ODNB, XXXIII, 258–262.

legelső ismert beszámoló Shakespeare három darabjának 1610-es és 1611-es előadásairól (*Macbeth*, *Winter's Tale* és *Cymbeline*). Barátja, William Lilly szerint megjósolta 1611-es halálát napra pontosan és halála után rögtön óriási vihar tört ki.³³

A fentiek alapján tehát ez a két személy jöhet leginkább szóba, akiken keresztül eljuthatott a mai Ashmole gyűjteményig a kézirat. Ha Weszprémi jól tudta – márpedig a kézirat, ha nem is bizonyítja, de legalább megerősíti az állítását – akkor Hunyadi minimum járt, de talán tanult is Angliában,³⁴ és akár találkozhatott is a két orvos-asztrológussal. Hunyadi, Napier és Forman ismert életrajzi adatait figyelembe véve találhatunk is ilyen közös metszéspontokat. A Casebooks Project adatbázisában egyelőre nem szerepel a neve. Ugyanakkor biztos, hogy Hunyadi csak valamikor 1580 előtt járhatott Angliában, mert padovai tanulmányai után már a Báthoryak szolgálatában találjuk Lengyelországban és Erdélyben. Ha születését 1550-re tesszük és trójai históriáját (RMNy 388) 1569-ben írta, akkor csak az 1570-es években járhatott Angliában. Forman 1573 és 1574 között, míg Napier csak 1577-től tartózkodott Oxfordban. Londonban csak az 1580-as években tartózkodtak. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy – ha egyáltalán személyesen Hunyaditól származik a kézirat – Formannel találkozhatott 1573–1574-ben és/vagy Napierrel 1577 és 1580 között Oxfordban. De ha nem is találkoztak egymással, attól még Hunyadi vihetett és hagyhatott is saját műveiből Angliában. Persze az is elképzelhető, hogy egy könyvkereskedőn keresztül érkezett az orvosi kézirat a szigetországba még Napier 1634-es halála előtt. A kézirat jelentőségét nem az adja, amit tartalmaz, hiszen ez az orvosi kompiláció nem túl eredeti, hanem egyrészt az, hogy egyáltalán előkerült valami az alapvetően „Hunyadi doktorként” ismert humanista orvosi munkásságából, másrészt pedig az, hogy gyakorlati céllal írt receptes könyve egészen Angliáig eljutott, ahol a bejegyzések tanúsága szerint használták is. Ráadásul nem is akárkik, hanem a korszak izgalmas és érdekes figurái: Richard Napier és talán Simon Forman is. Érdeemes lenne a kézirat orvosi receptjeit alaposabban is megvizsgálni és összehasonlítani a korabeli európai receptes könyvekkel, hogy biztosabban fel tudjuk mérni Hunyadi szerepét a könyv összeállításában, és eldönteni, hogy a második kézirathoz egyáltalán köthető-e a neve. Ha igen, akkor Angliában talán további nyomaira is bukkanhatunk e méltatlanul elfeledett erdélyi humanistának.

³³ Richard Napierről: Sidney LEE, *Napier, Richard* = ODNB, XL, 71–73. Simon Formanról: Sidney LEE, *Forman, Simon* = ODNB, XIX, 438–441. Orvosi feljegyzéseik nyolcvanezer esetet írnak le, amelyet a *Casebooks Project: A digital edition of Simon Forman's & Richard Napier's medical records 1596–1634* most dolgoz fel. Folyamatosan frissülő adatbázisuk online is elérhető: <http://www.magicandmedicine.hps.cam.ac.uk/> (2017.11.18).

³⁴ Gömöri György valószínűleg nem adott hitelt Weszprémi szavainak és könyvében nem említi meg Hunyadi Ferencet mint lehetséges angliai tanulót. Azonban az angol egyetemekkel kapcsolatos források speciális jellege miatt – vagyis a magyar diákok csak a könyvtár beiratkozási jegyzékében és nem az egyetemi matrikulában fordulnak elő – Hunyadi nevének a hiánya egyáltalán nem zárja ki, hogy valóban tanult Angliában. GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*, Bp., ELTE, 2005.

Dávid Molnár*Ferenc Hunyadi's unknown medical work in Oxford*

Despite the fact that Hunyadi was celebrated as a learned physician and humanist poet, none of his medical work has been known until now. The present paper examines manuscript no. 1425 from the collection of Elias Ashmole in the Bodleian Library in Oxford. According to the note of the contemporary astrologer and physician Richard Napier, the first manuscript in the colligatum is Hunyadi's work, which is a collection of medical prescriptions against two types of fever: febris putrida and febris hectica. Moreover, this manuscript is the only tacit proof of Hunyadi's previously supposed journey to, or even studies in, England. The article tries to trace the ownership history of Hunyadi's work to its arrival in Ashmole's collection and points out the importance of manuscript publicity even in the age of printing which could work over such a long distance as that from Transylvania to England.

EGYETEMEK KULTURÁLIS HATÁSA

HARASZTI SZABÓ PÉTER

*Az egyetemek szerepe a huszita propagandában**

A HUSZITIZMUSRA REFLEKTÁLÓ ÍRÁSOK
A 14–15. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A magyarországi eretnkségek történetében különleges hely illeti meg a huszitizmust, hiszen e vallási irányzat követői komoly fegyveres konfliktusok szereplői is voltak a 15. századi Magyar Királyságban.¹ Ezen eretnkség hazai megjelenésében hagyományosan nagy szerepet tulajdonított a szakma a prágai egyetemnek,² ez azonban csak részben fedi a valóságot. Míg ugyanis valóban az egyetem volt a kiindulópontja a mozgalomnak és szellemi vezetőinek, sőt, a huszita „egyháznak” a központja is ez volt,³ addig magyarországi elterjesztésében az itt tanult magyar diákok szerepe erősen kérdésesnek minősíthető korábbi kutatásaim fényében. A tanár-diák viszony ismerete,⁴ a diákok életpályájának a feltérképezése⁵ és a prágai

* Jelen tanulmány az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (213 TKI 738) támogatásával készült.

¹ Köszönettel tartozom Galamb Györgynek, aki tanulmányom lektorálása során több észrevételével is segített az esetleges hiányosságok pótlásában és kiegészítésében.

² SZÉKELY György, *A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben* = *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 5 (1954), 1–4, 139; KOVÁCS Endre, *Magyar–cseh történelmi kapcsolatok*, Bp., Közoktatásiügyi Kiadó, 1954, 58.

³ THOMAS A. FUDGE, *Reform and the Lower Consistory in Prague, 1437–1497* = *The Bohemian Reformation and Religious Practice* 2 (1998), 69–70; Vö.: TÓTH SZABÓ Pál, *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp., Hornyánszky ny. M. Tud. Akadémia, 1917, 41.

⁴ HARASZTI SZABÓ Péter, *A prágai egyetem és a magyarországi huszitizmus – A professzorok szerepe = Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerk. MÉSZÁROS Andor, KOVÁCS Eszter, Esztergom–Bp., Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2017, 31–45.

⁵ HARASZTI SZABÓ Péter, *A prágai egyetem 14. századi hallgatói és a királyi udvar kapcsolatrendszer* = *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. GÁL Judit, KÁDAS István, RÓZSA Márton, TARJÁN Eszter, Bp., ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015, 77–92; HARASZTI SZABÓ Péter, *A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar király udvarában* = *Micae Mediaevales V.: Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. FÁBIÁN Laura, GÁL Judit, HARASZTI SZABÓ Péter, UHRIN Dorottya, Bp., ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2016, 69–89; HARASZTI SZABÓ Péter, *Magyarországi diákok a Prágai Egyetemen a középkorban* = *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*, I, HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, Bp.,

magyar tanulókhöz köthető kéziratoknak az összegyűjtése⁶ azt a feltevést erősítik, hogy a cseh fővárosban csak igen kisszámú diák válhatott a huszita irányzat követőjévé, és még kevesebben voltak azok, akik hazatértük után a cseh eretnokség terjesztőivé váltak. Jelen vizsgálat során arra törekedtem, hogy kibővítssem korábbi kutatásaimat, vagyis, hogy ne csak a magyar diákok által másolt vagy írt műveket gyűjtssem össze, de valamennyi olyan művet, amely a korabeli Magyarországon a huszitizmussal pro és contra kapcsolatba hozható. Ide soroltam a magyar diákok vagy általában a magyarországi személyek által vásárolt, örökölt, illetve ajándékozott műveket, ahogy a külföldi szerzők által hazai személyeknek ajánlott, írt műveit és az általuk a magyar viszonyokról szóló írásokat is. A magyarországi forráspusztulás mértékét ismerve teljes képet ez esetben sem kaphatunk, noha néhány jelenség további kutatásában több felvetést is meg lehet fogalmazni.

Ennek megfelelően elmondhatjuk, hogy 61 olyan kéziratot sikerült eddig összegyűjteni, amelyek a mozgalomra reflektálnak. Köztük a legnépesebb az antihuszita kéziratok száma 27 szöveggel, majd a mozgalmat még a 14. században megalapozó, mintegy előrevetítő művek következnek 21 művel, végül pedig a huszita eretnokséghez kötődő írások zárják a sort 13 vonatkozó kézirattal. Ide köthető továbbá ezeken felül 23 olyan írás, amelyeknél a szövegek mélyrehatóbb vizsgálata szükséges annak eldöntéséhez, hogy mely oldalhoz sorolható, ha egyáltalán a szövegek köthetőek bármelyik oldalhoz is. Ezek közül jelen kutatás során csak a huszita és antihuszita szövegeket fogom vizsgálni. Ennek eredményeként meg lehet figyelni, hogy mennyire lehettek fogékonyak a magyarok a huszitizmusra, illetve, hogy mekkora lehetett a prágai egyetem szerepe az eszmék elterjedésében, de azok terjedési irányait is.

Huszita kéziratok

Ahogy fentebb említettem, 13 kéziratot sikerült eddig ebbe a csoportba sorolni, közülük három az ún. „*Huszita Biblia*” különböző kódexekben fennmaradt töredéke, amelyekről külön kell majd szót ejteni.

Műfajilag a korpusz elég vegyes képet mutat, mindazonáltal többségben vannak a kisebb terjedelmű vagy a hétköznapi élet során használható művek. Ennek megfelelően négy prédikáció szövege⁷ mellett három további kisebb munka van a csoportban, Budai

ELTE Levéltára–MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016, 9–42; HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken*, 1348–1525, II, szerk. DRASKÓCZY István, Bp., ELTE Levéltára–MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2017.

⁶ HARASZTI SZABÓ Péter, *Books and their creators from the medieval Kingdom of Hungary at the University of Prague = Studia Historica Nitriensia* 21 (2017), 17–31.

⁷ Julius SOPKO, *Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur*, I–III, Martin, Martica Slovenska, 1981–1986, I, 180. sz./s, aa, ae, ah jelzetű szövegek.

Bereck két levele,⁸ illetve Peter Payne professzor válasza, replikája⁹ Zsigmond király diplomáinak, doktorainak Kutna Horában keltezett kiáltványára. Szintén mindennapi használatra készülhetett a Biblia fordítása is.¹⁰ Mindössze egyetlen hosszabb terjedelmű kézirat található a gyűjtésben, ez Zólyomi Mátyás másolata 1417-ből, John Wyclif *Rosarius sive Floretus minor* című munkájáról,¹¹ amely vitán felül magánhasználatra, de legalábbis értelmiségiek számára készült. A fennmaradó két írás közül az egyiket a másoló személye köti ehhez a csoporthoz, ugyanis a másoló, Zsolnai Miklós bizonyíthatóan Prágában maradt Husz János máglyahalála, illetve saját tanulmányai befejezése után.¹² Az ő munkája egy prológos Paulus Diaconus homíliáihoz, melyben Zsolnai *rex tyrannicus*nak nevezi Zsigmond királyt.¹³ A másikat csak még feltételesebben lehet ide sorolni, s elsősorban a másolt mű szerzője köti ide, ez ugyanis egy egyszerű másolata egy, a *Sententiae* IV. könyvéhez íródott kommentárnak.¹⁴ Ennek szerzője Husz volt, és a szöveg egy krakkói egyházmegyei klerikus közvetítésével kerülhetett Magyarországra. Az itt vizsgált kéziratok közül tehát tulajdonképpen csak a négy *sermo* és a bibliafordítások szólnak a szélesebb közönséghez, míg Budai levelei és talán Zólyomi másolata is magánjellegűnek minősíthető, Peter Payne válaszirata szinte már a politikai írások közé sorolható, Zsolnai műve pedig egyetemi, míg a *Sententiae* kommentár feltehetően egyházi használatra készülhetett, noha a teológiai fakultásokon gyakran készítettek erről a műről kivonatokat, mintegy tudásukat bizonyítva a témában.

Így a szövegek felhasználása tehát elég vegyes lehetett, jelentős részüket nem térítésre vagy a hívek meggyőzésére szánták, noha kétségtelen, hogy az ilyen jellegű munkák voltak többségben. A kéziratok provenienciája azonban további tényezőkre világít rá.

Husz János három, és Jacobus de Miza egy prédikációja egy kötetben került Olmützből Körmöcbányára a 15. század középső harmadában, bizonyos Stanislaus de Olomouc tulajdonaként. A *possessor*nak eddigi ismereteink szerint nem volt köze a prágai egyetemhez, s ezek a prédikációk valószínűleg amúgy is nagy számban voltak használatban a korabeli Cseh Királyságban, így nem feltétlenül kell egyetemi kötődésre gondolnunk. A latin nyelvű prédikációk talán a helyi papság meggyőzésére szolgálhattak, akik utána anyanyelven tudták volna továbbadni a híveknek. A kódexben szereplő többi szöveg viszont kétségesse teszi Stanislaus elköteleződését a kelyhesek iránt, hiszen az antihuszita Mauritius de Praga¹⁵ és a husziták irányába szintén

⁸ BARTONIEK Emma, *Codicus manuscripti latini I. Codices latini medii aevi*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1940, 153, 278.

⁹ Praha, Národní knihovna České republiky, NKC VIII F 13.

¹⁰ A *Müncheneri Kódex* (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1.), a *Bécsi Kódex* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 72.), illetve az *Apor-kódex* (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, Codices Hungarici II.) tartalmazzák a fennmaradt részeket.

¹¹ Josef TRIŠKA, *Literární cinnost předhusitské university*, Praha, Univerzita Karlova, 1967, 108.

¹² HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 63.

¹³ Praha, Národní knihovna České republiky, NKC V G 25.

¹⁴ SOPKO i. m. II. 254b sz.

¹⁵ SOPKO i. m. I. 180f sz.

nem elkötelezett ciszterci szerzetes, Matheus de Aula Regia¹⁶ egy-egy prédikációja is szerepel a kódexben.

Zólyomi Máttyás, Zsolnai Miklós és Peter Payne írásairól még csak feltételezni sem lehet, hogy Magyarországra is eljuthattak volna. Mindhárman Prágában készítették szövegeiket, s noha nem lehetetlen, hogy Payne elküldte Kutna Horába válaszát a magyar doktoroknak, úgy tűnik, hogy e három, kétségkívül a prágai egyetemhez szorosan kapcsolódó kézirat soha nem jutott el a Magyar Királyságba. Budai Bereck leveleiről, melyeknek másolatát az Országos Széchenyi Könyvtár őrzi, Bartoniek Emma az 1940-es években azt feltételezte, hogy ismeretlen időben cseh vagy német közvetítéssel kerülhettek az országba. Ismerve Budai karrierjét¹⁷ a cseh eredet sem lehetetlen, noha a két levélnek Würzburgban is maradtak fenn másolatai a 15. századból.¹⁸ Az utolsó szöveget, Husz *Sententiae* kommentárját 1424-ben készítette egy krakkói egyházmegyei klerikus, amiből Julius Sopko lengyel provenienciára gondolt.¹⁹ A szöveg a lehnici karthauziak könyvtárában maradt fenn.

Különös paradoxonként tehát a cseh proveniencia többséget alkot a csoportban, ám a huszitizmus magyarországi terjesztése szempontjából ez mégis jelentéktelen. Hét szöveg bizonyosan a Cseh Királysághoz köthető, Budai két egyelőre bizonytalan provenienciájú levelével együtt kilenc, ám ezekből csak négy jutott el Magyarországra, s azok is Prága érintése nélkül Olmützből. A három biztosan a prágai egyetemhez köthető szöveg Prágában is maradt, míg egy lengyel közvetítéssel juthatott el a Felvidékre. Ily módon az egyetem szerepe, de még a cseh közvetítés is csekélynek mondható.

Ezt a nézetet erősíti a kéziratok korának, de a másolók személyének a meghatározása is. Prágában folyamatosan 1420-ig mutatható ki magyar diákok jelenléte, ám eddig az időig csak két huszita szöveg keletkezett (Zólyomi és Zsolnai művei), s további egy keltezhető az 1420-as évekbe. A döntő többség a 15. század közepére vagy második felére tehető, amikor a magyar diákok jelenléte a cseh fővárosban szinte egyenlő volt a nullával, s aki volt, az is korábbi tanulmányai után maradt a városban. Vagyis sem a kéziratok provenienciája, sem keletkezési idejük nem mutat kapcsolatot a hazai huszitizmus és a prágai egyetem között. A kéziratok másolói között hét esetben lehet magyar személyt kimutatni, de egyikük munkája sem Magyarországon maradt fenn, sőt, csupán a „*Huszita Biblia*” esetében lehet feltételezni, hogy legalább egy részük még a Magyar Királyság területén készült, magyar használatra.

¹⁶ SOPKO i. m. I. 180x sz.; Vö.: Josef TRÍŠKA, *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348–1409*, Praha, Univerzita Karlova, 1981, 358.

¹⁷ HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 59; František ŠMAHEL, *Die Hussitische Revolution I–III*, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 2002, III, 1156; TRÍŠKA 1981, i. m. 56.

¹⁸ Würzburg, Universitätsbibliothek, M. ch. q. 152.;

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90369357,T,M.ch.f.186>.

<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90254735,T> (letöltés: 2017. augusztus 23.).

¹⁹ SOPKO i. m. II. 254b sz.

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a prágai egyetem magyar diákjai a korai időszakban – az 1420-ig ott tanult diákok – egyáltalán nem vállaltak szerepet a huszita eretnekség magyarországi elterjesztésében e kéziratok alapján. A szövegek jelentős része nem is jutott el Magyarországra, csupán Stanislaus de Olomouc hozott magával egy prédikációgyűjteményt Körmöcbányára, s mindössze e négy szöveg érkezett Csehország felől, noha a *possessor* vallási elköteleződése kérdéses. A másik tanulság, hogy a középkori magyar klérus átlagon felüli munkát végezhetett a huszita iratok megsemmisítése terén, legalábbis az összegyűjtött kéziratok csekély száma erre enged következtetni. A kérdés csupán az, hogy ez a csekély szám valóban annak tudható-e be, hogy az egyház sikerrel szállt szembe a huszita eretnekséggel, vagy esetleg más állhatott a háttérben? A kérdés eldöntésében az antihuszita szövegek vizsgálata alapvető segítséget nyújt.

Antihuszita kéziratok

Ez a csoport a legnépesebb a vizsgált iratok között a maga 27 szövegével, ám ebből nem érdemes elhamarkodott következtetéseket levonni. A huszita szövegeknél láthattuk, hogy bár többségben voltak azok, amelyek az egyszerű emberekhez szóltak, ám ezeknek csak egy kisebb részét használhatták Magyarországon, míg az antihuszita kéziratok esetében más motívumokat figyelhetünk meg. Legnagyobb részben ugyanis teológiai témájú traktátusok, polemikus művek, olykor kifejezetten egy adott személynek ajánlott alkotások szerepelnek ebben a csoportban.²⁰ Egészen pontosan 13 traktátust ismerünk eddig, továbbá 10 rövidebb írást, pl. leveleket, vitairatokat, vagy Henricus de Cracovia Husz János ellen írott könyvecskéjét²¹ és Mauricius de Praga Konstanzban elmondott prédikációját.²² Ezeken felül négy pápai oklevél (kettő V. Mártontól,²³ kettő pedig II. Páltól²⁴) található a csoportban, melyek külön kezeldők műfaji okokból kifolyólag.

²⁰ Ilyen pl. Martinus Talayero de Tortosa Rozgonyi Jánosnak ajánlott írása a husziták négy artikulusa ellen (Basel, Universitätsbibliothek, A VII 28; CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I–III*, Bp., MTA Könyvtár, III, 1882. sz.), vagy az osztrák káptalanok által, feltehetően (egyház)politikai céllal összegyűjtött és Zsigmond királyhoz Pozsonyba eljuttatott jegyzéke a husziták tanairól. Klosterneuburg, Cod. 819.; http://manuscripta.at/mi/hs_detail.php?ID=1052 (letöltés ideje: 2017. augusztus 23.).

²¹ *Bibliotheca Hungarica*, i. m. I, 1689. sz.

²² SOPKO i. m. II. 244ak sz.

²³ Litterae Martini V. papae Romae 23. XIII. 1424 datae, ad hussitarum et wiklefistarum persecutionem incitantes et personas praecipue ecclesiasticas exhortantes, ne commercium cum Sigismundo, duce Litvaniae habeant. SOPKO i. m. I. 177e sz; Litterae Martini V. papae Romae 23. II. 1422 et 24. II. 1424 emanatae, ad bellum contra hussitas in Bohemia hortantes excommunicationeque persequentes eos, qui ratione hussitas adiuvant. SOPKO i. m. I. 177f sz.

²⁴ II. Pál két levele Podjebrád György cseh királyhoz, illetve a boroszlói püspökhöz szól. SOPKO i. m. I. 86x, ah sz.; Vö.: BARTONIEK 1940, i. m. 391.

Mint látható e szövegek egy sokkal szűkebb közönségnek szólnak, az értő, értelmiségi rétegnek. Erre nemcsak a hosszabb traktátusok számából lehet következtetni, de a rövidebb polemikus hangvételű művek vagy Thomas Ebendorfer bécsi egyetemi tanárnak a husziták pozsonyi tetteiről írott rövid értékezése²⁵ szintén ide sorolható és ezt a feltevést erősíti. Ezeket szemmel láthatóan nem arra szánták, hogy a templomokban vagy a szószékről, valamiféle korai „ellenreformációs” célzattal előadják a híveknek. Erre utal egyébként a másolt művek szerzőinek a listája, de a *possessorok* személye is. Az auktorok listája azért is tanulságos, mert többen a prágai egyetem tanárai voltak, olykor egyenesen „kiugrott” husziták,²⁶ s egyben az itt vizsgált csoportban is ők képezik a legnagyobb al csoportot, összesen tíz művel. Némely esetben azonban a szerzőség kérdése még nem teljesen tisztázott.²⁷ A prágai egyetem tíz korábbi professzorán kívül két spanyol (Martinus Talayero de Tortosa, Johannes de Palomar²⁸), egy lengyel (Henricus de Cracovia),²⁹ két osztrák (Petrus Rosenheim,³⁰ Thomas Ebendorfer) és egy itáliai (Jacobus de Marchia) szerepel a listán, a (négy pápai oklevél nélkül) fennmaradó hét szöveg szerzői egyelőre nem ismertek.

²⁵ ÖNB Cod. 468o; http://manuscripta.at/m1/hs_detail.php?ID=6947 (letöltés ideje: 2017. 08. 23.).

²⁶ Pavel Soukup mutatott rá először arra az érdekes tényre, hogy a korai időkben az antihusziták között tekintélyes szerepet vállaltak a prágai egyetem emigrációba kényszerült egykori diákjai és professzorai. Pavel SOUKUP, *Die Rolle der Prager Universitätsemigration in der Antihussitischen Polemik 1409–1436 = Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 49 (2009/2), 79. A „kiugrott husziták” közé tartozik elsősorban Stanislaus de Snewma (SOPKO i. m. II. 368b sz.) és Stephanus de Palecz (*Bibliotheca Hungarica* i. m. III. 1328. sz.), de a prágai professzorokat erősítette Andreas de Broda, Stephanus de Dolan, Johannes de Grecz Regine, Mauritius de Praga és a Zsigmond király által az óbudai egyetem újjászervezésére is felkért Paulus de Praga. Ugyanis ő maga mondja el 1417-ben az olmützi püspök vikáriusa előtt, hogy nem menekültként ment Magyarországra, hanem a prágai érsek javasolta őt Zsigmond királynak az egyetem megszervezésére. *Zsigmondkori Oklevéltár* I–XIII, összeáll. MÁLYUSZ Elemér et al., Bp., Akadémiai, 1951–2017, VII, 899. sz. (a továbbiakban: ZsO).

²⁷ Sopko Andreas de Broda munkájának tartja a *Tractatus de sacramento eucharistiae et de communione sub utraque specie* című írást, míg Pavel Soukup kutatásai értelmében a szöveget Johannes de Grecz nevéhez kellene kötni. SOPKO i. m. II. 329h sz. Sopko szerint a Prágában található NKC XIII E 5 jelzetű kódexről készült kivonatról van szó. <http://antihus.eu/search.php> (letöltés ideje: 2017. 08. 23.); Vö.: Dušan COUFAL, *Die katholischen Magister Peter von Mährisch Neustadt, Johann von Königgrätz, Nicolaus von Pavlíkov und die Formierung der uraquistischen Universität in Prag 1417 = Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 49 (2009/2), 130–131; Ugyanígy az *Epistola ad hussitas* szintén nem Andreas de Broda, hanem Stephanus de Dolan műve Soukup szerint. <http://antihus.eu/search.php> (letöltés ideje: 2017. 08. 23.); Vö.: Pavel SPUNAR, *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans I–II, Wratislawiae–Varsaviae–Cracoviae–Gedaniae–Lodziae, Academiae Scientiarum Poloniae*, 1985, I. 1023. sz.

²⁸ SOPKO i. m. II. 256h sz.

²⁹ Valószínűleg azonos azzal a Krakói Henrikkel, aki 1390-ben, mint a bártfai ágostonos rendház perjele tűnik fel. HUŤKA, Miroslav, Augustiniáni na území stredovekého Slovenska (Uhorska), Ružomberok, Verbum – vydavateľstvo KU, 2015, 176.

³⁰ SOPKO i. m. I. 861 sz.

A könyvek birtokosai között szintén nem egy esetben találunk értelmiségieket, így például a Krakkóban tanult Szepesi Miklóst,³¹ a talán szintén Krakkóban vagy Itáliában tanult Tamás kánonjogi *baccalaureus*,³² Mathias de Cobilino krakkói professzor,³³ Prágai Pál, dolani plébánost vagy épp Branda Castiglionét. Szintén meg kell említeni Liebhardt Egkenvelter pozsonyi jegyzőt, akinek a végrendelete tartalmazza könyveit is, amiből igen tág érdeklődési körre következtethetünk,³⁴ de ide tartozik Aranyasi Márton is, aki feltehetően azonos az ugyanilyen nevű egyik lőcsei jegyzővel,³⁵ s aki a szepesi 24 plébános testvérületére hagyta Henricus de Cracovia *Libellus contra Johannem Hus* című írását.

A kéziratok szerzői és ismert *possessorai*, valamint a műfaji sajátosságok arról vallanak, hogy az antihuszita műveket a szűkebb, értelmiségi rétegnek szánták. Logikus következtetés lenne, hogy a Magyarországon elharapózó eretnekség elleni harcban kívánták használni ezeket az írásokat, ám a feltevés hibásnak bizonyul, amint a művek keletkezési idejét és Magyarországra kerülésük további körülményeit vesszük górcső alá.

A magyarországi huszitákról, néhány, többnyire kérdéses vallási hovatartozású megmozdulástól eltekintve³⁶ az 1430-as évekből vannak először információink el-

³¹ HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 86.

³² Az MTA-ELTE Egyetemtörténeti kutatócsoport eddig összegyűjtött adatai szerint ilyen fokozattal rendelkező Tamás keresztnévű személy ebben az időben nem ismert, vagyis elképzelhető, hogy Itáliában vagy Krakkóban szerezte grádusát. Krakkóból ugyanis hiányzik a jogi kar összes anyaga, az Itáliára vonatkozó anyaggyűjtés pedig még nem fejeződött be, noha Veress Endre munkájában sem találni ilyen nevű személyt. KELÉNYI Borbála, *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen a középkorban* = HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*, I. Bp., ELTE Levéltára–MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016, 43.

³³ *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, szerk. Josephus MUCZKOWSKI, Cracoviae, Typis Universitatis, 1849, 116.

³⁴ Mollay Károly valószínűnek tartja, hogy Egkenvelter a bécsi egyetemen tanult, s ott szerzett *baccalaureatus* is. MOLLAY Károly, *Többnyelvűség a középkori Sopronban II. A latin nyelv (1352–1450)* = *Soproni Szemle* 21 (1967), 31.

³⁵ MNL OL DF 214439.

³⁶ Az 1418. évi kazsoki incidens, az 1421. évi inkvizíciós kérvénye a dalmáciai ferences előljárónak, de Johannes Dominici bíboros pápai legátusi kinevezése mögött is inkább kérdéses a huszita eredet, mint bizonyított. 1428-ban Molnári Kelemen győri püspök hívott össze egyházmegyei zsinatot, amelynek egyik fő témája a huszita veszély volt. Az viszont kérdéses, hogy az egyházmegyei belüli, avagy a husziták ez évi Pozsonyig tartó előrenyomulása miatt. A pozsonyi husziták szervezkedése 1429-ben pedig már sokkal valószínűbb, hogy a régióban tevékenykedő huszita csapatok és propaganda hatását sejtethetjük. Henry Charles Lea említ még egy magyar huszitát ismeretlen időből, akit az inkvizíció nyomorított meg, s később pálos szerzetesként élte életét. Egyedül a Szepességből tudunk biztosan huszitákról 1420-ban, akiket elűldöztek otthonaikból. Csupán ekkor vethető fel nagyobb valószínűséggel (ám konkrét bizonyítékok nélkül), hogy egykori diákok is bekapcsolódhattak az itteni térítésbe. Ezután viszont mintegy másfél évtizednyi csend következett. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 227–228; GALAMB György, *Eretnekség*

sősorban a déli és keleti egyházmegyék főpásztorainak Marchiai Jakabhoz írott levelei alapján.³⁷ Ezzel szemben az itt vizsgált antihuszita kéziratok többsége, tizennégy szöveg ez előtti időpontra datálható, öt további kézirat még a század első felére keltezhető, s a pápai oklevelekkel együtt tudunk nyolcat datálni a 15. század második felére. Vagyis a legtöbb szöveg egy olyan időszakban érkezett az országba, amikor Magyarországon hallgatnak a források huszita megmozdulásokról vagy szimpatizánsokról. Ez azért is figyelemre méltó tény, mert a környező országokban olykor már az 1410-es években felbukkannak huszita eretnek csoportok,³⁸ az 1420-as években pedig egész Közép-Európában komoly problémává nőtt a huszita veszély. Magyarországon mégis csak az 1430-as évek derekán jelentek meg az első viharfellegek. Vagyis míg a huszita kéziratoknál azt lehetett látni, hogy nem vehettek részt a huszita eszmék hazai elterjesztésében, addig az antihuszitáknál pedig úgy tűnik, hogy nem volt mire reflektálniuk. Ezzel lehet összefüggésben az is, hogy a magyar főpapok az 1430-as években látták először szükségét annak, hogy beavatkozzanak az események menetébe.³⁹

A kéziratok keletkezési helyének a meghatározása szintén hasznos információkkal szolgál. A huszonhét kéziratból nyolc Bécshez vagy Ausztriához, négy-négy Krakkóhoz és Csehországhoz köthető, négy szöveg egyéb külföldi területhez, így pl. Konstanzhoz vagy Bázélhez köthető, három keletkezési helye egyelőre ismeretlen, s mindössze egyről tudjuk biztosan, hogy Magyarországon készült. A szövegek keletkezési idejét és helyét, valamint a husziták régió belüli felbukkanását összevetve azt kell mondanunk, hogy a

és inkvizíció Dél-Magyarországon = *A Fehér lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, Szeged, Lazi–SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015, 140; Augustinus THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie shronologica disposita* I–II, Romae, 1859–1860, II, 196–199; ZsO VII, 48, 153, 437, 438–439, 1633. sz.; *A székesi egyház történetére vonatkozó kivonatos krónika*, közli: PEKÁR Károly = *Magyar Történelmi Tár* IV. sorozat 5. (1904), 51; HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 79; MNL OL DL 43733; Henry Charles LEA, *Geschichte der Inquisition im Mittelalter*, Bonn, 1905, 467. Vö.: HARASZTI SZABÓ, *Books and their Creators*, 2017, i. m. 31–45.

³⁷ GALAMB 2015, i. m. 141.

³⁸ Paweł KRAS, *Polish–Czech Relations in the Hussite Period. Religious Aspects = The Bohemian Reformation and Religious Practice* 4 (2002), 182–183; Paweł KRAS, *Libri suscepti, libri prohibiti: Wycliffite and Hussite writings in fifteenth century Polish towns = Uses of the written word in medieval towns: medieval urban literacy* 2, szerk. Marco MOSTERT, Anna ADAMSKA, Turnhout, Brepols, 2014, 206–209, 213–216; Paul P. BERNARD, *Jerome of Prague, Austria and the Hussites = Church History* 27 (1958), 18; Richard KIECKHEFER, *Repression of Heresy in Medieval Germany*, Liverpool, University Press, 1979, 88–89; Thomas A. FUDGE, *Heresy and the Question of Hussites in the Southern Netherlands (1411–1431) = Heresy and hussites in late medieval Europe*, szerk. Thomas A. FUDGE, Farnham, Routledge, 2014, 7–II, 14–20.

³⁹ Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az erdélyi püspök szerint az ő egyházmegyéjébe, az ő tudomása szerint Moldva felől érkeztek az eretnekek. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*, szerk. Georgius FEJÉR, Budae, Typ. Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844. XI/7, CCCLXXXIX.

kéziratok feltehetően a származási hely viszonyairól árulkodnak. Az antihuszita polémia központjai a régióban belül Bécsben⁴⁰ és Krakkóban,⁴¹ a két nagy egyetemi városban voltak, de mint láthattuk a cseh antihuszita emigráció kapcsán, a cseh területek sem hagyhatók figyelmen kívül, főleg Morvaország tekintetében, ahol a katolicizmus erősebb maradt Csehország más területeihez képest.⁴² Mind Ausztriában, mind Lengyelországban korán jelentkeztek a problémák, amelyekre választ kellett adnia az egyháznak és az egyetemeknek. A bécsi és krakkói egyetemen tanuló diákok, illetve a városokban megforduló klerikusok testközelből érezhették a husziták jelentette veszélyt, s fogékonyak lehettek a szövegek tartalmára. Arra azonban, hogy a másolás oka valamiféle tudatos előkészület vagy pusztán érdeklődés volt-e szinte lehetetlen válaszolni.

Arra, hogy mégis inkább utóbbiról lehet szó utalhat talán, hogy az antihuszita szövegek nem is a magyar viszonyokról szólnak. Ennek mindössze néhány kézirat mond ellent. Egy korai példája ennek a Racsici Laurini János elleni eretnekvád, s az erről szóló vitairatok, vagyis Prágai Pál két írása.⁴³ Látszólag ez valóban ellentmond annak, hogy 1430 előtt nem voltak huszita megmozdulások Magyarországon, de egyrészt a nyitrai egyházmegyében, ahol Racsici javadalommal rendelkezett, nem voltak huszita megmozdulások. Ezen kívül János még hosszú évekig betöltötte a nyitrai káptalanban az iskolamesteri posztot is,⁴⁴ és a per Olmützben zajlott le, ahol János tisztázta magát a vádak alól.⁴⁵ Vagyis Prágai Pál két írása ebben a perben nem tükrözi a magyar viszonyokat. Ugyanez mondható el egy másik perről, amely Salzburgban folyt le Zágrábi Domokos ellen, noha erről az eljárásról csak egy levélváltásból értesülünk a bécsi egyetem rektora és a zágrábi káptalan között.⁴⁶ Zágrábi pere ugyanabba a kategóriába esik, mint Racsicié, s elmondható, hogy Zágrábban, eltérően a vele szomszédos pécsi egyházmegyétől a későbbiek során sem hallunk huszita megmozdulásokról.⁴⁷ E két eset tehát elszigetelt és következmények nélküli volt Magyarország szempontjából.

⁴⁰ Bécs szerepét erősíti egy Brassóban fennmaradt, antihuszita felhangokat is tartalmazó vers a 15. század közepéről, melynek lejegyzője feltehetően a bécsi egyetem növendéke volt. Ezúton köszönöm Somogyi Szilviának, hogy erre a forráshelyre felhívta a figyelmemet. SOMOGYI Szilvia, *A brassói dékánság Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete. Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez* = *Micae Mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. FARKAS Csaba, RIBI András, VERESS Kristóf György, Bp., ELTE Történettudományok Doktori Iskola, 2018, 152.

⁴¹ Krzysztof OZÓG, *Migration von Professoren und Studenten aus Prag nach Krakau zu Beginn des 15. Jahrhunderts* = *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 49 (2009/2), 112.

⁴² ŠMAHEL 2002, i. m. III, 1714; Vö.: Howard KAMINSKY, *A history of the Hussite revolution*, Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1967, 147.

⁴³ SPUNAR i. m. I. 980–981, 988–990.

⁴⁴ VÁGNER József, *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*, Nyitra, Huszár I. Könyvnyomdája, 1896, 73–74.

⁴⁵ ZsO VII. 564; 617; 899. sz.

⁴⁶ HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 43.

⁴⁷ Noha Székely a zágrábi városi mozgolódások mögött is huszitákat sejtett. SZÉKELY 1954, i. m. 150.

Két másik szöveg viszont vitán felül alátámasztja az eddigi okfejtést. Az egyik a pozsonyi husziták cselekedeteiről szóló rövid értekezés.⁴⁸ Az északnyugati országrész az 1420-as évek végétől folyamatos nyomásnak volt kitéve a huszita háborúk során,⁴⁹ s Pozsony megye ebből a szempontból szinte állandó fenyegetettségben élt. A városi jegyző már 1428-ban levélben figyelmeztette a tanácsot, hogy huszita szimpatizánsok vannak a városban,⁵⁰ ám Pozsony azután került komoly veszélybe, hogy 1432-ben a csehek csellel elfoglalták Nagyszombatot és a környező területeket, s a város huszita parancsnoka, Borotini Blaskó ugyanígy csellel kívánta bevenni Pozsonyt is, amely végül is nem vezetett eredményre.⁵¹ Az erről szóló pozsonyi városi feljegyzések és a jelen gyűjtésben is szereplő, s Bécsben fennmaradt kézirat tehát az 1430-as évek elejére tehető, bár a városban már voltak huszita szimpatizánsok néhány évvel korábban is.

Nem sokkal ezután készült a másik kézirat, a Marchiai Jakab által feltehetően Erdélyben összeállított *Articuli hussitarum*.⁵² Jakab testvér, előbb mint a boszniai ferences rendtartomány előjárója, később pedig a magyar provincia vikáriusaként is többször megfordult Magyarországon, hazai tevékenységét újabban Galamb György vizsgálta. Galambnak a Jakab által lejegyzett huszita tézisekből sikerült leszűrnie, hogy az egyértelműen a kelyhes irányzathoz köthető (noha vannak benne táborita jegyek is)⁵³ és, hogy hatottak rá egy 1426-ban Prágában tartott huszita „zsinat” határozatai is, vagyis az erdélyi husziták között csak ezután terjedhettek el ezek a nézetek. Moldvában ekkoriban már nagyobb számú huszita közösség élt, akik Lengyelországból, Csehországból menekültek ide, de a moldvaiak között is terjedni kezdett ez az eretnokség.⁵⁴ Nem tudni, hogy végül is mely területről és kik által kerülhettek ennek a huszita zsinatnak a határozatai Moldvába, s onnan Erdélybe, mindenesetre ebben az esetben is azzal szembesülhetünk, hogy az 1430-as években kezdődtek a problémák, amikor Marchiai Jakabot Lépes György püspök meghívta magához.⁵⁵ Egyszersmind

⁴⁸ ÖNB Cod. 4680. http://manuscripta.at/mi/hs_detail.php?ID=6947 (letöltés ideje: 2017. augusztus 24.).

⁴⁹ TÓTH SZABÓ 1917, i. m. 87–91.

⁵⁰ MNL OL DL 43733.

⁵¹ TÓTH SZABÓ 1917, i. m. 112–113.

⁵² A kéziratot ma Rómában őrzik Vat. Lat. 7307 jelzeten. Jakabnak mindazonáltal volt még két másik, mára sajnos elveszett kézírata a témában. Köszönöm Galamb Györgynek, hogy ezekre felhívta a figyelmemet!

⁵³ Thomas A. Fudge ugyanakkor némi hasonlóságot vet fel a Jakab által lejegyzett huszita tézisek és a valdensek vallási elképzelései között. THOMAS A. FUDGE, *Image Breakers, Image Makers: The Role of Heresy in Divided Christendom = Christianity in East Central Europe*, szerk. Paweł KRAS, Wojciech POLAK, Lublin, Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 1999, 214–215, 217. Jakab magyarországi tevékenységét ismerve azonban Fudge azon nézete nem állja meg a helyét, mi szerint a huszitizmus egész Magyarországon, Szlavóniában és Erdélyben elterjedt volna. Uo. 213.

⁵⁴ Robin BAKER, *The Hungarian-Speaking Hussites of Moldavia and two English Episodes in their History = Central Europe* 4 (2006/1), 4. A moldvai huszita közösség létrejöttében magyar husziták is részt vettek. Valószínűleg az 1420-ban Szepesből elmenekültek is itt találtak menedéket.

⁵⁵ A Szerémségből elmenekült husziták korai moldvai jelenlétére és tanaikra világít rá a nem sokkal Jakab testvér írása után, valamikor 1440–1442 között, Juan de Torquemada bíboros által készült

ez az első antihuszita jellegű munka, amely Magyarországon keletkezett és a magyar viszonyokról szól, hiszen bár a pozsonyi történetek is a magyar viszonyokról vallanak, abban az esetben inkább Blaskó és a területen tevékenykedő cseh huszitákhoz, semmint Prágában képzett magyarokhoz köthetőek az események.

Ennek megfelelően a magyar huszitizmus gyökereit is ebben az időben kell keresnünk. Ezért ki kell térnünk egy olyan szövegcsoporthoz, amelyet a történészek hagyományosan a huszitizmushoz kötnek, s amely ugyan több kérdést is felvet, mégis alátámasztja az itt leírtakat.

A „Huszita Biblia” kérdése

Az első magyar bibliafordítás eredete és politikai-vallási gyökerei már hosszú ideje parázs viták tárgyát képezik a szakirodalomban. Noha már korán a huszita irányzathoz kapcsolta a fordítást Melich János,⁵⁶ amelyet Josef Jireček megjegyzései a másolók személyéről alátámasztani látszottak,⁵⁷ és amit például Kniezsa István a mellékjeles írásmód miatt el is fogadott,⁵⁸ de hamar megjelentek az ennek ellentmondó vélemények. Gálos Rezső⁵⁹ és Bánhegyi Jób bencés eredetet valószínűsített,⁶⁰ míg Tímár Kálmán ugyan több ponton kétségbe vonta a huszita eredetet, de ő maga nem foglalt állást,⁶¹ míg Jakubovich Emil a helyesírás miatt vonta kétségbe a fordítás huszita kötődését.⁶² Károly Sándor cáfolta Kardos Tibor azon elképzelését, hogy a fordítás se nem huszita, sem pedig katolikus, hanem boszniai patarénus lenne, s ő maga is a katolikus álláspont mellett foglalt állást.⁶³ Korompay Klára éppen Szabó Flóris fő érvét vonta kétségbe a ferences eredet mellett, vagyis a helyesírást, amelyet ő maga is elsősorban Husz személyéhez köt, s amely szerinte így a fordítást is a husziták-

Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent heretici Usitici de Moldavis című munkája. A bíboros számára a moldvai husziták tanairól a pápa jóváhagyásával és Újlaki Dénes valamint Vajai János vezetésével indult ferences „expedíció” eredményei szolgáltatták az alapot műve megírásához. Noha nem magyar területen élő huszita közösségről van tehát szó, közöttük szép számmal lehettek a Szerémségből, Tamás és Bálint papokkal elmenekült magyar eretnekek, így érdemes megemlíteni a bíboros munkáját. GALAMB György, *Juan de Torquemada bíboros Reprobatióinak datálása = Acta Historica (Szeged)* 106 (1998), 31–37.

⁵⁶ MELICH János, *A Bécsi és a Müncheni kódex írói = Magyar Nyelvőr* 27 (1898), 358–359.

⁵⁷ JOSEF JIREČEK, *Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhunderte und über die ungarischen Hussiten = Sitzungsberichte der Kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften*, Prague, 1885, 101–113.

⁵⁸ KNIEZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952, 178.

⁵⁹ TÍMÁR KÁLMÁN, *Legrégibb magyar bibliánk naptára és helyesírása. A bibliafordítás eredete*, Kalocsa, 1931, 3.

⁶⁰ BÁNHEGYI JÓB, *A magyar irodalom története*, Bp., 1929, 22.

⁶¹ TÍMÁR 1931, i. m. 27–28.

⁶² TÍMÁR 1931, i. m. 3.

⁶³ KÁROLY SÁNDOR, *A huszitizmus és a magyar bibliafordítás = Létünk* 2 (1972), 86–88.

hoz kapcsolhatja.⁶⁴ Hadrovics László 1994-ben felvetette, hogy a 15. századi fordítók ismertek olyan korabeli német és cseh bibliafordításokat, amelyek feltehetően egy, a magyar fordításhoz is használt latin változaton alapultak,⁶⁵ s noha kételyek felmerülhetnek munkájával kapcsolatban,⁶⁶ okfejtése logikáját a szakma elismerte.⁶⁷ A ferences eredet képviselői ugyanakkor elsősorban Szabó Flóris 1989-es tanulmányára építkeznek, aki a mellékjeles helyesírást nem Husztól eredezteti, hanem általános, elsősorban szerzetesi közegeben már korábban megjelent jelenségnek tartja azt. Ezek és a naptárban szereplő információk miatt a moldvai ferenceseket sejtí a *Müncheni Kódex* mögött, azoknak éppen a moldvai fejedelem (és katolikus, magyar felesége) segítségével Tatrosban és Bákón történt megtelepedésük miatt.⁶⁸ Ezt a nézetet fogadja el többek között Madas Edit,⁶⁹ míg Szabó érveit Galamb György cáfolta meggyőzően.⁷⁰ Jelen kutatás során a fordítók személyén keresztül lehet további szempontokat felvetni, amelyek a jövőben talán segítenek jobban megérteni a bibliafordítás keletkezési körülményeit.

Szabó Flóris néhány érve viszonylag könnyen megcáfolható a másolók személyének az eddigiektől eltérő beazonosításával. Tamás és Bálint papokat Jireček 19. századi azonosítása miatt tartotta, s tartja még sok esetben ma is Pécsi Tamással és Újlaki Bálinttal azonosnak a szakma, noha a Délvidékről történő 1439. évi menekülésükor betöltött idő életkoruk miatt jogosan merültek fel kételyek már korábban is.⁷¹ Szabó teljesen helyesen mutatott rá 1989-ben, hogy a két prágai magyar diákot a keresztnévek egyezésén kívül semmi sem köti a fordító papokhoz.⁷² Van azonban egy sokkal egyszerűbb magyarázat is. Mint arra Galamb rámutatott, Szalkai Balázs ferences krónikája igen megbízható forrása az 1430-as évek délvidéki eseményeinek.⁷³ Ebben pedig azt olvashatjuk, hogy Kamanci Balázs számára a kamanciak adták össze a prágai tanulmányaihoz szükséges pénzt, majd hazatérte után kezdte el terjeszteni

⁶⁴ KOROMPAY Klára, *Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírára* = *Magyar Nyelv* 102 (2006/2), 206–207; Vö: KOROMPAY Klára, *Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita Biblia = Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerk. MÉSZÁROS Andor, KOVÁCS Eszter, Esztergom–Bp., Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2017, 60–62.

⁶⁵ HADROVICS László, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Bp., Akadémiai, 1994, 26, 52.

⁶⁶ FORGÁCS Tamás, *Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban* = *Magyar Nyelv* 93 (1997/3), 280–281.

⁶⁷ BÜKY Béla, *Két munka a Huszita Bibliáról* = *Magyar Nyelv* 91 (1995/2), 226–228; MADAS Edit, *Hadrovics László, A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. Bp., Akadémiai, 1994. 146 l. (Recenzió)* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/5–6), 648–651.

⁶⁸ SZABÓ Flóris, *Huszita-e a huszita Biblia?* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989/1–2), 120–123.

⁶⁹ MADAS Edit, *Középkori Bibliafordításainkról* = *Iskolakultúra* 8 (1998/1), 50–51.

⁷⁰ GALAMB György, *A Huszita Biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez* = *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009/2), 3–12.

⁷¹ KNIEZSA 1952, i. m. 178; SZABÓ 1989, i. m. 119–120; Vö.: GALAMB 2009, i. m. 4.

⁷² SZABÓ 1989, i. m. 119.

⁷³ GALAMB 2009, i. m. 6. Vö.: GALAMB 1998, i. m. 35.

az eretnekséget.⁷⁴ Az eddigi szakirodalom azonban kevésbé szentelt jelentőséget két apró, ám meghatározó ténynek a délvidéki husziták első hittérítőjével kapcsolatban, pedig ez a Biblia fordítóinak személyéhez is fontos adalék lehet. Egyrészt, hogy Szalkai krónikája az 1430-as évek első felének az eseményei között tárgyalja az imént leírtakat, másrészt Balázs nem egyedül tért haza, s nem egyedüli terjesztője volt a cseh eretnekségnek a Szerémségben. Szalkai ugyanis egy helyütt két társát említi,⁷⁵ akik talán azonosak lehetnek Tamás és Bálint papokkal, akik szintén kamanciak voltak. Ennek azért van jelentősége, mert V. Márton pápa,⁷⁶ az 1429/30. tanévben engedélyezte a prágai egyetemen az oktatást ismét, másrészt kizárja annak a lehetőségét, hogy pécsi és újlaki diákokkal azonosítsuk a bibliafordítókat. Tehát Balázs is csak 1429/30 után tanulhatott Csehországban, s felmerülhet annak a gyanúja, hogy Balázs Tamással és Bálinttal együtt mehetett Prágába tanulni,⁷⁷ ahol megismerkedhettek azokkal a nézetekkel, amelyek hazatérésük után Marchiai Jakab beavatkozását tették szükségessé. Galamb mutatott rá IV. Jenő egyik bullájára is, amely az inkvizíció által elítélt Mihály fia András, bácsi egyházmegyei papot szintén csehországi, vagyis talán ott tanult eretneknek mondja.⁷⁸ Hadrovics értekezése a Huszita Biblia német és cseh rokonságáról szintén beleillik kronológiailag ebbe az eseménysorba. Hadrovics meggyőző érvelése alapján ugyanis Johannes Viler német fordítását (vagyis szerinte egyik korábbi változatát, elődjét) használhatták a magyar fordítók is munkájuk során. Viler ráadásul 1434–35 között készítette fordítását, s ahogy Hadrovics rámutatott, Csehországban is járnia kellett, mivel a fordításból kiolvasható, hogy Viler ismerte a cseh nyelvet.⁷⁹ Ha pedig feltesszük, hogy Tamás és Bálint az 1430-as években járt a prágai egyetemre, akkor felmerülhet a gyanú, hogy valahogy kapcsolatba kerülhettek akár Viler fordításával is.⁸⁰ Ez a lehetőség azért is valószínűbb, mint az eddigi azonosítás, mert kiküszöböli azt a 20, sőt, 30 éves hiátust, amely Pécsi Tamás és Újlaki Bálint prágai tanulmányai, valamint a huszitizmus szerémségi megjelenése között eltelt.

⁷⁴ *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, szerk., kiad. Franciscus TOLDY, komm., utószó Geisa ÉRSZEGI, Bp., MTA, 1986, 240.

⁷⁵ GALAMB 2009, i. m. 4.

⁷⁶ Michal SVATOŠ, *The Utraquist University (1419–1556)* = Ivana ČORNEJOVÁ, Michal SVATOŠ, Petr SVOBODNÝ, *A History of Charles University*, Prague, Charles University, 2001, 189.

⁷⁷ Azt, hogy Balázs nem egyedül tanulhatott Prágában már Galamb György is feltételezte Kamanci Balázs inkvizíciónak tett vallomása alapján, miszerint nem ő, hanem társai terjesztették az eretnekséget a Szerémségben. GALAMB 2015, i. m. 145.

⁷⁸ GALAMB 2009, i. m. 4–5.

⁷⁹ HADROVICS 1994, i. m. 20–21.

⁸⁰ Rendkívül érdekes adalékkal szolgál magyarok csehországi Biblia-másolataira Melich János, aki rámutatott, hogy 1423-ból ismert egy adat, miszerint Kolozsvári György fia Mihály erdélyi aléneklókanonok lemásoltatott magának egy Bibliát, amely azonban soha nem jutott el hozzá, s mindmáig Prágában őrzik. MELICH János, *Legrégibb bibliafordításunk történetéhez* = *Magyar Nyelv* 7 (1911), 292–293.

Akár ők voltak a „Huszita Biblia” fordítói, akár nem, az mindenesetre biztos, hogy a huszita eretnokség az 1430-as években jelent meg a Szerémségben, s ebben része volt a prágai egyetem magyar növendékeinek, de nem azoknak, akik 1420 előtt, hanem akik 1429/30 után tanultak a cseh fővárosban.

Néhány tényező azonban továbbra is megfontolásra érdemes. Szabó Flóris kutatásai szerint a mellékjeles helyesírás nem huszita sajátosság, hanem többfelé is ismert volt a korabeli Európában, s valószínűleg Huszra is ez hatott.⁸¹ Tímár szerint ugyanakkor a csehek maguk is csak későn tették magukévá Husz rendszerét, az ő korában azt még elvetették, fénykora pedig 1422–1452 közé tehető.⁸² Ezzel a helyesírási rendszerrel tehát az 1430-as évek elején Prágában tanuló három magyar fiatal minden gond nélkül megismerkedhetett, s a huszita tézisekkel együtt átvehette, s azokat fejleszthette, módosíthatta. Galamb György jogos felvetése a másik alternatíva, amely szerint a ferences (amennyiben valóban az volt) hatás akár annak is betudható, hogy a moldvai huszitákhoz ferencesek is csatlakozhattak.⁸³

A másik gyakran hivatkozott tézis, hogy a *Münchener Kódex* nyugat-dunántúli dialektusban íródott, amely Balassa János 1891-es kutatásaira épül.⁸⁴ Károly Sándor 1955-ben azonban arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a *Münchener* és a *Bécsi Kódexek* dél-magyarországi dialektusban szólnak az olvasókhöz.⁸⁵ Mivel nyelvészeti szempontból érdemben nem tudok a témához hozzászólni, e helyen csupán az elmentésre szeretném felhívni a figyelmet. A megoldás kulcsa talán abban lehet, hogy a *Münchener Kódexen* is több kéz munkája fedezhető fel.

Tímár Kálmán az ereklyék tiszteletének a megünneplését, de Husz ünnepének az elhagyását is felhossa a *Münchener Kódex* ferences eredete mellett érveket.⁸⁶ Ha azonban elfogadjuk, hogy a két másoló az 1430-as évek elején került kapcsolatba a mozgalommal akkor mindkettő könnyen magyarázható. Az ereklyék ünnepét utoljára 1437-ben tartották meg Prágában, így azt a magyar husziták is átvehették, míg Husz ünnepét csak 1441-ben tette ismét kötelezővé minden huszita felekezet számára egy prágai zsinat.⁸⁷ Az „ismét” utalhat arra is, hogy még a husziták között is voltak olyanok, akik nem tartották ezt az ünnepet, s ha ezt nem, akkor az olyanok, mint Prágai Jeromos vagy egyéb huszita szentek ünnepei szintén háttérbe szorulhattak, s az egyes gyülekezetek belátására volt bízva megünneplésük.

Egy ide kapcsolódó probléma a naptár kérdése is. Noha nem tudni, hogy ki és mikor fordította, illetve, hogy mikor illesztették a fordítás elé a *Münchener Kódexben*,

⁸¹ SZABÓ 1989, i. m. 120–121.

⁸² TÍMÁR 1931, i. m. 14.

⁸³ GALAMB 2009, i. m. 10.

⁸⁴ BALASSA József, *Codexek és a nyelvjárássok = Hunfalvy Album*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1891, 5–12; SZABÓ 1989, i. m. 119.

⁸⁵ KÁROLY 1972, i. m. 84.

⁸⁶ TÍMÁR 1931, i. m. 5–8.

⁸⁷ TÍMÁR 1931, i. m. 8.

Tímár Kálmán elfogadta Békesi Emil véleményét, amely szerint a bibliai szövegeket és a naptárt ugyanaz a személy fordította.⁸⁸ Tímár ezek után ugyan azt írja, hogy a naptár nem árul el semmilyen huszita hatást, hiszen a huszita szentek ünnepei nem voltak benne,⁸⁹ viszont szintén nehéz ferences hagyománnyal megmagyarázni két, itthon igen kevésbé ismert angolszász szent ünnepének a bekerülését a naptárba. Egyikük a 7. századi Szent Aethelberg, aki férje, Edwin király megtérítésében játszott nagy szerepet,⁹⁰ míg másikuk Hitvalló Edward volt. Ezek minden bizonnyal Peter Payne angol származású huszita professzornak a révén kerültek a kalendáriumba, talán éppen akkor, amikor Payne Moldvában járt az ottani huszitáknál.⁹¹

Mindezek figyelembevételével nem lehet elvetni a fordítás és a fordítók huszita eredetét, és a jövőben komplexebb, több tudományág együttműködésével megvalósuló kutatások révén valószínűleg közelebb kerülhetünk a megoldáshoz. Addig is azonban a fennmaradt töredékek huszita eredetét lehet valószínűsíteni, amely így az egyetlen a vizsgált szövegek közül, amely helyi használatra, a magyar viszonyokra reflektálva és/vagy magyar másolók illetve fordítók által készült. Mindez azt is jelenti, hogy az első huszita és antihuszita szövegek arra az időszakra datálhatók, amikor az első jelentősebb huszita megmozdulásokról tudunk a korabeli Magyar Királyságban, ami nem lehet véletlen.

Fentebb amellet érveltünk, hogy a huszita szövegek mellett, a vizsgált korpuszt alkotó többi szöveg áttekintése választ adhat arra a kérdésre, hogy vajon valóban az egyház lelkes eretnek-ellenes fellépése folytán maradt-e ránk ilyen kevés huszita emlék, vagy esetleg más oka is volt ennek. Míg a huszita kéziratok egy jelentős része külföldön maradt, az antihuszita szövegek döntően nem a magyar, hanem inkább a keletkezési hely (főként Bécs, Krakkó és Csehország) viszonyairól szólnak, ráadásul igen nagy részük 1430 elé keltezhető, amikor Magyarországon a források hallgatnak a szomszédos területekhez hasonló huszita megmozdulásokról. Az antihuszita írások tehát azt az álláspontot erősítik, hogy azokra nem magyar inkvizíciós vagy eretnek-ellenes megnyilvánulások során volt szükség, vagyis, hogy nem lehetett számottevő a korabeli lakosság körében a huszita szimpatizánsok száma a 15. század első felében. Viszont az antihuszita szövegek nagy száma is arról tanúskodik, hogy elsősorban az értelmiségiek érdeklődtek a téma iránt.

Összegzés

Az összegyűjtött kéziratok a huszita eszmék magyarországi megjelenésének kérdésében segítenek tisztán látni. Egyrészt a huszita kéziratok provenienciája markáns cseh kapcsolatokra mutat és igen nagy a magyar személyekhez köthető szövegek száma

⁸⁸ TÍMÁR 1931, i. m. 4.

⁸⁹ Ld. a 88. jegyzetet.

⁹⁰ KLANICZAY GÁBOR, *Az uralkodók szentsége a középkorban*, Bp., Balassi, 2000, 83.

⁹¹ BAKER 2006, i. m. 12–15.

is. Másrészt viszont a magyarokhoz köthető kéziratok közül egy sem került Magyarországra, és a csoport döntő többsége egyáltalán nem kapcsolódott be a huszita eszmék terjesztésébe az országban. Ily módon továbbra is csekélynek mondható a prágai egyetem szerepe a magyarországi huszitizmus megjelenésében. Ez alól egyedül az ún. „*Huszita Biblia*” szövegei jelentenek kivételt, amelyeknél ugyan többször felmerült a katolikus eredet gyanúja, de jelenleg is több érv szól a huszita keletkezés mellett. A fordítók személyét illetően valószínűsíthető, hogy nem Újlaki Bálint és Pécsi Tamás fordíthatta a Bibliát magyarra, hanem a prágai egyetem 1429/30-ban történt „újra-nyitása” után ott tanult és a ferences krónika által is kamanciaknak nevezett Tamás és Bálint papok, akik a később megtért eretnek, Kamanci Balázs diáktársai lehettek az egyetemen.

Az antihuszita szövegeknél feltűnő, hogy nem a magyar viszonyokkal foglalkoznak, nem azokra reflektálnak, s mindez egybevág azzal, hogy a huszita szövegek száma mily kevés, továbbá, hogy néhány elszigetelt esettől eltekintve (1420, Szepesség) nem tudunk huszita megmozdulásról az 1410-es, 1420-as évek Magyarországon. Műfajilag ezek a szövegek ráadásul inkább szóltak az értelmiségiekhez, semmint az egyszerű emberekhez, így – ellentétben a huszita szövegekkel, ahol épp ezek voltak többségben – a célközönségből sem következethetünk ekkor még a huszitizmus elterjedésére az országban. Az első olyan szöveg, amely már a helyi viszonyokkal foglalkozik, Marchiai Jakab inkvizítor feljegyzése, az *Articuli hussitarum*. Ez a mű az 1430-as években keletkezett, akár csak az első huszitanak nevezhető szövegcsoporthoz, a Biblia fordítása.

Úgy tűnik tehát, hogy az 1430-as éveknél korábban igen alacsony lehetett a lakosság érdeklődése Husz eszméi iránt. Összességében tehát a mozgalomra reflektáló kéziratok első áttekintése arra vezetett, hogy az egyetem szerepe csekély volt az eszmék terjesztésében, továbbra sem találni nagyszámú, huszítává lett magyarokat, s úgy tűnik, hogy a huszitizmus valóban az 1430-as években vált komoly magyar belpolitikai kérdéssé.

Péter Haraszti Szabó*The Role of the Universities in Hussite Propaganda: Manuscripts Reflecting Hussitism in Hungary in the 14th and 15th Century*

The collected corpus of manuscripts about Hussitism or Antihussitism help us to specify the interests of Hungarians in this kind of heresy and to ascertain an approximate time when the heresy took hold in Hungary. Among the collected 61 manuscripts, there are only 13 which were dedicated to the teaching of Hus, while 27 were on the opposite side. I can enumerate 21 writings which can be identified as works of precursors of Hus, while in the case of 23 texts, one needs to make further research about which side they belong to. As one of the consequences of this research, I found out that the University of Prague had minor influences on Hungarian Hussitism, at least in the initial stages. On the other hand, the interest towards these kind of teachings was low among the population in Hungary during the first third of the 15th century. Among the copyists or writers of the Hussite texts can be found many Hungarian students. However they never returned home from the university, nor did the manuscripts. The only exception is the so-called "Hussite Bible" which is the earliest Hungarian translation of the Holy Scriptures. Most probably Thomas and Valentine were priests, the translators are not equal to Thomas de Quinqueelesiensis and Valentinus de Vylak from the University of Prague. They probably studied together with Blasius de Camanz at Prague shortly after the reopening of the university in 1429/30. Thus they could be identical with the two Hussite preachers of Sremska Kamenica, who, according to the Franciscan Chronicle, led the Hungarian Hussites to Moldavia in 1439. This was the first serious Hussite activity in Hungary which happened in the 1430s. Similarly to the first anti-Hussite inquisition actions in Hungary, led by Jacobus de Marchia. His writing, the *Articuli Hussitarum*, is the first evidences of the Hungarian Hussites' teachings and this was the starting point of Father Jacob's activities against them. The first Hussite and anti-Hussite manuscript were born almost at the same time in the 1430s, which obviously shows us that the Hussitism became a serious domestic problem in Hungary only in the middle of the 1430s. On the other hand, the University of Prague had a small role in disseminating Hussite teachings before 1418/1420, when the university could maintain its activity.

*Krakkói diákok könyvtára a középkorban**

A tanulmány célja, hogy bemutassa azokat a magyarországi diákokat, akik a középkorban, azaz 1400–1526 között Krakkóban tanultak és egyetemi tanulmányaik vagy későbbi életük során könyvhasználatuk ismert. A tanulmányi adatok csekély kivétellel az *artes* fakultásra vonatkoznak, mivel a Jagelló Egyetem iratai közül jórészt ennek a karnak a dokumentumai maradtak meg. A 4476 magyarországi hallgató közül összesen 148 személy esetében sikerült kimutatni, hogy milyen könyveket használtak.¹ Az egyetemi tanulmányok során megismert könyvek különösen fontosak a kutatás számára, mivel még a kora újkorban is jellemző volt, hogy a peregrinusok tanulmányaik során jutottak hozzá könyveik jelentős részéhez.²

A kutatás forrásai a Bibliotheca Jagellonica kéziratára katalógusainak egyes tételei,³ illetve a középkori Magyarország teljes kódex és nyomtatott anyagának összegyűjtését célzó Bibliotheca Hungarica,⁴ valamint Julius Sopkónak a mai Szlovákia

* A szerző az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (213TKI738) munkatársa.

¹ A diákok adatait ld. a Függelékben, valamint KELÉNYI Borbála, *Magyarországi diákok a Krakkói Egyetemen a középkorban* = HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*, I, Bp., ELTE Levéltára, MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016, 43–87; HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*, II, szerk. DRASKÓCZY István, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2017, 77–471.

² KLANICZAY Tibor, *Az értelmiség egyetemnélküli országban* = Uő., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 81; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 65.

³ Władysław WISŁOCKI, *Katalog Rękopisów biblijoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, I–II, Kraków, Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1877–1881; Władysław WISŁOCKI, *Incunabula typographica bibliothecae Universitatis jagellonicae cracoviensis inde ab inventa arte imprimendi usque ad a. 1500. Secundum Hainii „Repertorium bibliographicum”, una cum conspectu virorum, qui libros olim habuerant, benefactorum Bibliothecae ligatorum Cracoviensium*, Cracoviae, sumptibus Universitatis Jagellonicae, 1900; *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae aservantur. Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, I–X, szerk. Zofia WŁODEK, Maria KOWALCZYK, Gdańsk–Kraków–Warszawa–Wrocław, Institutum Ossolinianum, 1980–2012.

⁴ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988–1994.

területére vonatkozó gyűjteményének kötetei voltak.⁵ Emellett hasznos adatokkal szolgált a *Liber diligentiarum* is, mivel nemcsak a Krakkóban oktató professzorok nevét őrizte meg, hanem az általuk kommentált művet is.⁶ Az *Acta rectoralia* a diákok egymás közti mindennapos ügyeit tárgyalja, és ezekben is található a magyarországi hallgatók könyveire vonatkozó adat.⁷

Az általam vizsgált adatok nem ismeretlenek a hazai kutatás számára, Csontos János már a 19. század végén bemutatta az általa ismert és elérhető tételeket,⁸ Tonk Sándor erdélyi peregrinusokkal foglalkozó alapvetése szintén foglalkozott a témával.⁹ A diákok könyvtáráról újabban Adinel Dincă jelentette meg kutatásait a mai Románia területéről.¹⁰ A teljes krakkói diáksereggel és többek közt könyvhasználatukkal legutóbb Krzysztof Boroda¹¹ és Paul W. Knoll¹² is foglalkozott, illetve Wacława Szelińska egy monográfiát szentelt a krakkói professzorok könyvtárának.¹³

Az adatok gyűjtésének kezdetén felmerült a gyanú, hogy azok a diákok, akik tanulmányaik vagy életük során kapcsolatba hozhatók könyvekkel, valószínűleg nagyobb arányban szereztek fokozatot, mint többi társuk. Jelentős különbségre mutat, hogy amíg az összes hallgató mindössze 25,5%-a szerzett fokozatot,¹⁴ addig azok esetében, akikről tudjuk, hogy könyveik is voltak ez az arány 65,5%. Egyúttal ismert, hogy az egyetemen a magyarországi diákok eleve nagyobb arányban szereztek fokozatot, mint az átlag (20%).¹⁵ Nem hagyható azonban figyel-

⁵ Július SOPKO, *Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*, I–III, Martin, Matica Slovenská, 1981–1986.

⁶ *Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis: ex codice manuscripto in bibliotheca Jagellonica asservato*, szerk. Wisłocki, Wladislaus, Cracoviae, sumptibus Academiae Litterarum, 1886.

⁷ *Acta rectoralia abnae universitatis studii Cracoviensis inde ab anno MCCCCLXIX*, I (1469–1537), szerk. Wladislaus WISŁOCKI, Cracoviae, Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1893–1897; vö. Krzysztof BORODA, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Kraków, Avalon, 2010, 230–239.

⁸ CSONTOSI János, *A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratai = Magyar Könyvszemle* 7 (1882), 5–6, 373–398.

⁹ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979, 161–167.

¹⁰ ADINEL C. DINCĂ, *Unknown Books from Medieval Universities. Some Transylvanian Examples = University and Universality. The Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day. International University History Conference. 12–13 October 2017. Pécs. Conference Volume*, szerk. FISCHER-DÁRDAL Ágnes, LENGVÁRI István, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, Pécs, University Library of Pécs and Centre for Learning, 2017, 164–176.

¹¹ BORODA 2010, i. m.

¹² PAUL W. KNOLL, „A Pearl of Powerful Learning”. *The University of Cracow in the Fifteenth Century*, Leiden–Boston, Brill, 2016.

¹³ A könyvben magyarországi diákra vonatkozó adatot nem találunk, a Magyar Királyság területéről mindössze egy minorita szerzetes szerepel benne. Wacława SZELIŃSKA, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1966, 238, 253.

¹⁴ Vö. KELÉNYI 2016, i. m. 72–73.

¹⁵ IRENA KANIEWSKA, *Les étudiants de l'Université de Cracovie aux XVe et XVIe siècles (1433–1560) = Les universités européennes du XVIe au XVIIIe siècles. Histoire sociale des populations étudiantes I. Bohême, Espagne, États italiens, Pays germaniques, Pologne, Provinces-Unies*, szerk. Dominique JULIA, Jacques REVEL, Roger CHARTIER, Paris, EHESS, 1986, 127; Krzysztof STOPKA, *From Foundation to the Late 18th Century* = Krzysztof STOPKA, Andrzej Kazimierz BANACH, Julian DYBIEC, *The History of the Jagiellonian*

men kívül, hogy könyveikről is ismert és mesteri fokozatot is szerző tanulók fele, 21 személy professzorként is működött a fokozat megszerzése után az egyetemen, ami azt jelenti, hogy ők mindenképpen szerepelnek a jelen tanulmányban felsorolt diákok között.

Közismert, hogy a magyarországi hallgatókat gyűjtő *Bursa Hungarorum* virágkora a 15. század legvége és a 16. század legeleje közötti időszakra esett.¹⁶ Habár tagjainak aránya csekély a teljes magyarországi diáksereg között, a *Bursa* népszerűsége és hírneve vitathatatlan volt, nemcsak a magyarországi diákok körében – erre utalnak a hallgatók adományai hazatérésükkor –, hanem a teljes diáksereg körében is, 1489-ben például Konrad Celtis itt tartotta krakkói bemutatkozó előadását a levélírás művészetéről.¹⁷ A *Bursa* lakói között található nagyszámú, könyvet birtokló diákból nem következik egyenesen az, hogy ez a magyar diákok tudományos központja is lett volna. Sokatmondó mindenesetre, hogy azoknak a diákoknak, akik tanulmányaik vagy életük során kapcsolatba hozhatók könyvekkel, a 31%-a, illetve 1490 után 50,6%-a a *Bursa* tagja volt, míg a teljes magyarországi diákseregnek csak kisebb része, 16%-a, illetve 1490 után 38%-a volt *bursarius*.¹⁸

Nem hagyhatók figyelmen kívül a diákok más felsőoktatási intézményekben folytatott tanulmányai sem. A könyveikről ismert diákok nagyobb arányban fordultak meg a krakkói mellett más egyetemen is, mint a teljes magyarországi hallgatóság. Míg a magyarországi diáksereg összességének mindössze 8,4%-a fordult elő más intézményben is,¹⁹ addig a könyveikről ismertek között ez az arány 29% – közülük a legtöbben Bécsbe és/vagy Itáliába jártak. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a könyveket gyűjtő tanulók között sokan itáliai tanulmányaik idején vagy később, az ott kialakult humanista érdeklődésüknek köszönhetően szereztek meg könyveiket, nem pedig a krakkói stúdiumok következtében.

Ahogy fentebb említettem, összesen 148 hallgató esetében sikerült könyvgyűjtésre és használatra utaló adatot kimutatni (1. diagram). Míg az első diák az 1408-ban beiratkozott Pálóci György esztergomi érsek volt, a legtöbben természetesen a 15. század

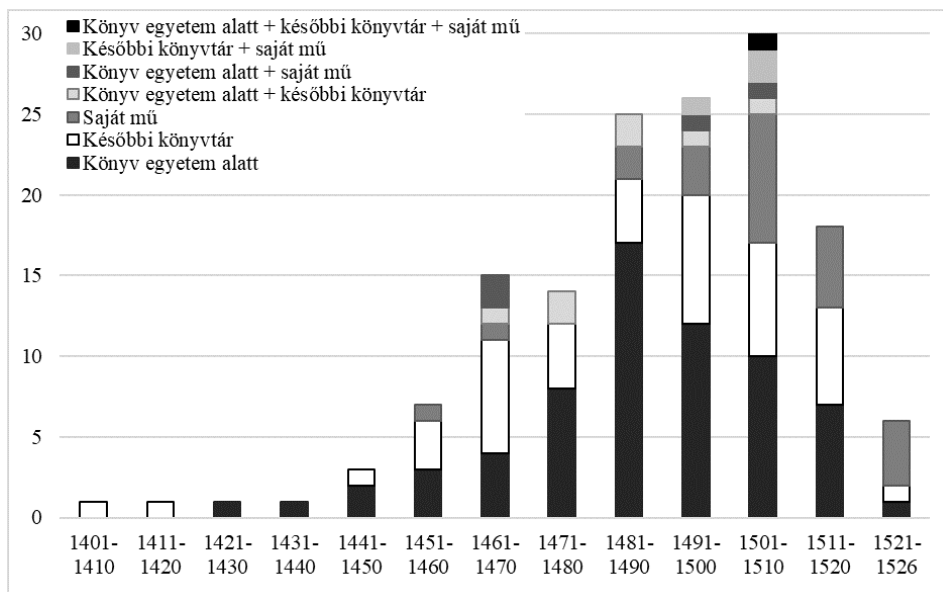
University, Kraków, Jagiellonian University Press, 2000, 46; Antoni GĄSIOROWSKI, *Die Graduierten der Krakauer Universität im 15. jh. im Lichte des Liber promotionum Facultatis Artium in Universitate Cracoviensi* = *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, szerk. Anna ADAMSKA, Marco MOSERT, Turnhout, Brepols, 2004, 248; BORODA 2010, i. m. 372–373 (27. melléklet).

¹⁶ KELÉNYI 2016, i. m. 56–61.

¹⁷ Jan DĄBROWSKI, *Les relations de Cracovie et son Université avec la Hongrie à l'époque de l'humanisme* = *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650)*, szerk. FÜGEDI Erik, SZÉKELY György, Bp., Akadémiai–Mouton, 1963, 460; KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar-lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1964, 39; TONK 1979, i. m. 108; KNOLL 2016, i. m. 579.

¹⁸ Vö. *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakói (!) magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*, kiad. Karl SCHRAUF, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893, XIV–XVII; Jan DĄBROWSKI, *Kraków a Wegry w wiekach średnich* = *Rocznik Krakowski* 13 (1911), 220; KELÉNYI 2016, i. m. 58; KELÉNYI Borbála, *Krakkótól Wittenbergig. Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században* = *Gerundium* 8 (2017), 4, 34 (5. táblázat), 37 (7. táblázat).

¹⁹ Vö. KELÉNYI 2016, i. m. 78–76 (1. ábra).

1. diagram: A könyveikről ismert krakkói diákok időbeli eloszlása

utolsó negyedében és a 16. század első évtizedében matrikuláltak. Közismert, hogy mind a krakkói egyetem, mind a magyarországi hallgatók jelenlétének virágkora erre az időszakra esett, és ez az időszak hozta meg a krakkói professzorok könyvtárának fénykorát is.²⁰ Az időszak kiemelkedésének további oka a forrásadottságokban keresendő, tudniillik, hogy a *Liber diligentiarum* csak 1487-től kezdődően őrizte meg a professzorok névsorát, valamint az *Acta rectoralia* ügyei szintén csak 1469-től voltak lejegyezve.

A könyvet birtokló ismert diákokat a továbbiakban három csoportra osztottuk. Előszörként, a legtöbben (52,7%) azok voltak, akikről annyi információval rendelkezünk, hogy egyetemi tanulmányaik idején egy könyvet vagy kódexet biztosan forgattak a kezükben. A második kategóriába azok kerültek (36,5%), akiknek a könyvtáráról a tanulmányaik utáni időszakból ismerünk adatokat. A harmadik és egyben legszűkebb csoportot (21,6%) azok alkotják, akiknek már saját műve is ismert, vagy legalább egy magyarországi mű *scriptorai* voltak.²¹

A legkevesebb magyarázatot igénylő csoport a harmadik, a saját műveikről ismert diákok csoportja (32 fő), akiknek működési területe vagy művének műfaja sokszínű. Ezeknek a hallgatóknak egy része más egyetemen is megfordult. A szerzők nem szorulnak részletes

²⁰ Vö. SZELÍNSKA 1966, i. m. 95; BORODA 2010, i. m. 52–53, 66–74; KELÉNYI 2016, i. m. 50–55, 61–66 (1–2. grafikon).

²¹ Az első csoport adatait ld. a Függelékben. A második és harmadik csoport adatai hely hiányában nem szerepelnek a Függelékben, azonban a HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. második kötetének vonatkozó tételeinél megtalálhatók a pontos adatok hivatkozásokkal.

bemutatásra, Temesvári Pelbárttól,²² a középkori magyarországi irodalom Európa-szerte ismert képviselőjétől kezdve megjelennek a pálos rendtörténetírók, a szerzetesi könyvek fordítói vagy másolói, költők és asztrológiai munkák szerzői, valamint a 15. század legvégén és a 16. század elején a neves humanisták, hitújítók, vagy éppen annak ellenzői is. A szerzők között szükséges megemlíteni (Kis)Várdai Jánost, akinek oktatási tananyagát tanítványa, Szalkai László későbbi esztergomi érsek jegyezte le a *Szalkai-kódex*-ben. Budai Kakas János naplója közismert. Pauschner Sebestyén nemcsak orvosi művek szerzőjeként ismert, hanem korábban, 1513-ban is kiadott egy számtankönyvet, amelyet öccsének szánt tanulási segédletül. A továbbiakban mindhármukra visszatérek.

A hallgatók saját írásainak felsorolásakor érdemes kiemelni az Újhelyi Ferenc és köre által kiadott Janus Pannonius epigrammáinak első, Krakóban nyomtatott kiadását 1518-ból. A kiadványt Borsa Gedeon ismertette a tudományos közönség számára 1991-ben.²³ Négy krakkói diák (Újhelyi Ferenc, Váradai Foris Benedek, Kaszonyi/Szentmiklósi Máté és Szegedi Bálint) saját szerzeményét is megjelentette a nyomtatványban, négy másik hallgató (Baranyai Bertalan, Korlátfalvi Imre, Losonci Bánfi Miklós és Szentmártoni Péterfi Gergely) a művek ajánlásában szerepel.

A második csoport (54 fő) esetében nem hagyható figyelmen kívül, hogy közülük sokan pozíciójuknak köszönhetően is hozzájutottak könyvekhez (a két esztergomi érsek, Pálóci György és Bakócz Tamás, illetve a püspökök, Szentlászlói Tűz Osvát, Thurzó János és Szaniszló, valamint Podmanicki István stb.). A városi tisztségviselők, plébánosok és a klérus tagjairól sokszor egy-egy végrendelet is megemlíti, hogy vagy a saját testamentumukban hagyományozzák valakire könyveiket, vagy más végakaratainak kedvezményezettjeként kapnak egy művet. Polirer Gáspár lőcsei káplán például könyvtárát a lőcsei Szent Jakab-plébániatemplomra hagyta, és Lőcse város középkori könyvtárának feldolgozása nyomán gyűjteményéből három kódex és tíz ősnymtatvány ismert.²⁴ Lomnici vagy Palocsai Horvát János szepesi prépost valószínűleg krakkói tanulmányai alatt került kapcsolatba Nicolaus de Toliszków (Mikołaj z Tuliszkowa) professzorral, aki az 1523. évi naptárának dedikációját Jánosnak ajánlotta.²⁵

²² Temesvári Pelbárt nemcsak a Jagelló Egyetem diákja volt, használták műveit is. Az egész egyházi évet átfogó prédikációit *Pomerium* (Hagenau, 1498–1508) gyűjtőcímen három kötetbe foglalt munka hat, a *Stellarium coronae Beatae Mariae Virginis* (Hagenau, 1498) című prédikációgyűjteménye pedig egy példányban fellelhető a Bibliotheca Jagellonica kódexei között (az azonosítható kötetek korábban a *Collegium Maius* könyvtárában voltak). Az előbbi művet még 1534-ben is használták a rektori akták tanúsága szerint. HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 145 (1124. sz.); *Acta rectoralia* i. m. 3215. sz.; WISŁOCKI 1900, i. m. 369–370.

²³ BORSA Gedeon, *Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása = Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991), 4, 417–426.

²⁴ CSAPODI, CSAPODINÉ GÁRDONYI 1988, i. m. I, 288–289, 397, 409, 413, 424–431, 434–436, 439 (1033, 1035, 1608, 1653, 1670, 1714, 1717, 1720, 1721, 1728, 1733, 1734, 1736(2), 1742, 1749, 1764, 1771, 1787. sz.); EVA SELECKÁ MÁRZA, *A középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum Kft., 1997, 14, 20, 35, 36, 40, 50, 51, 52, 56, 58, 59, 61, 65, 68, 84 (62, 65, 80, 119, 122, 126, 142–143, 152, 157, 165–166, 181, 192, 269. sz.).

²⁵ Mieczysław MARKOWSKI, *Astronomia et astrologia Cracoviensia ante annum 1550*, Firenze, Olschki, 1990, 157 (97/22. sz.).

Fel kell hívnunk a figyelmet a krakkói adattár megjelenése óta felbukkant új adatra: Besztercei Márton fia Tamás ugyanis Zsolna plébánosaként feljegyezte a kezében levő *Rationes vitrici Zolnensis* (1500 k.) c. műbe, hogy korábban a krakkói és bécsi egyetemek neveltje volt.²⁶ Ez a bejegyzés nemcsak a tanulmányairól és könyveiről tájékoztat és a későbbi életpályára vonatkozó ismereteinket bővíti, hanem azt is alátámasztotta, hogy az 1460-ban beiratkozott Tamás bizonyosan a Magyar Királyság területéről származott.²⁷

Az első csoportba tartoznak azok a hallgatók, akik krakkói egyetemi tanulmányaik során használtak egyes köteteket (78 fő). Figyelemre méltó tény, hogy míg az előbbi két csoport tagjai közismertek, addig az ebbe a csoportba tartozó személyek későbbi életpályája kevésbé ismert (kivéve néhányukat, pl. Budai Kakas János, Kassai Schinagel Márk, Schaider Pál, Thurzó János, Zákány Balázs stb.). Ez a csoport további három alcsoportra osztható. Elsőként említendőek azok, akik vagy egy-egy kötet bejegyzéseiben *possessor*ként fordulnak elő, vagy pedig a rektor előtt jelentek meg, mert valamilyen vitás ügyük támadt más diákokkal könyveik miatt (54 fő). A második alcsoportot azok a hallgatók képezik, akik a kötetekben *scriptor*ként, kommentár írójaként vagy kompilátorként fedezhetők fel (9 fő), a harmadik csoportot pedig az egyetemi professzorok alkotják (21 fő).²⁸

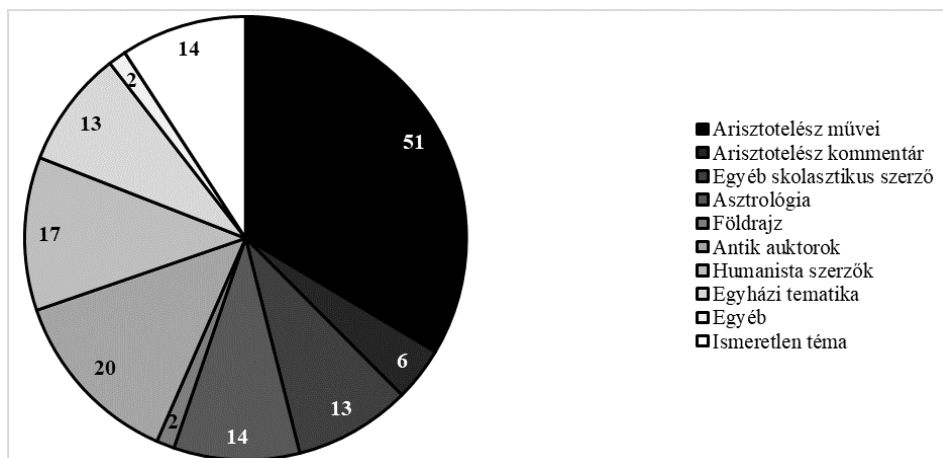
A középkori hagyományoknak és az egyetemi középkori tanagyagnak megfelelően a legtöbben Arisztotelész műveit és kommentárjait forgatták tanulmányaik során, kiegészítve más, a skolasztikus hagyományhoz kapcsolható szerzőkkel (2. diagram). A három csoport együtt kiteszi az összes kötet majdnem felét, 46%-át. A korabeli csillagászati képzés népszerűségét tükrözi, hogy az asztronómiai és asztrológiai, valamint földrajzi témájú művek az összes mű tizedét adják. A tananyag modernizációját és a humanizmus hatását mutatja, hogy a klasszikus auktorok és humanista szerzők a hazánkfiak által forgatott könyvek mintegy negyedét teszik ki. Figyelemre méltó, hogy teológiai tematikájú könyvek is szerepelnek a magyarországi diákok által olvasottak között, jöllehet mindössze egy eperjesi polgárról tudjuk biztosan, hogy ilyen jellegű tanulmányokat folytatott Krakkóban. A rektori akták néhány esetben viszont csak annyit árulnak el, hogy egy, pontosabban nem meghatározott könyv ügyében járultak a tanulók a kar vezetője elé.²⁹

²⁶ DINČA 2017, i. m. 167.

²⁷ A krakkói adattárban még a csak feltehetően magyarországiak között szerepel, a bécsi adattárban nincs nyoma. HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 455 (4566. sz.).

²⁸ A Magyar Királyság területéről származó krakkói egyetemi professzorok munkásságát Stanisław Sroka foglalta össze legutóbb. Stanisław Andrzej SROKA, *Profesorowie węgierscy na wydziale sztuk uniwersytetu Krakowskiego w latach 1487–1526 = Amico, socio et viro docto. Księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, szerk. Tomasz PUŁOCKI, Krzysztof STOPKA, Kraków, Historia Jagellonica, 2015, 285–294; Stanisław Andrzej SROKA, *Magyar professzorok a krakkói Jagelló Egyetem „Artes Liberales” karán 1487–1526 között = Koszta László emlékkötet*, megjelenés alatt (köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta). A professzoroknak egészen biztosan voltak saját könyveik. Vö.: KNOLL 2016, i. m. 605–606.

²⁹ A Prágában tanuló magyarországi diákok könyvtárának vizsgálata is kimutatta hazánkfiainak teológiai érdeklődését. Annak ellenére, hogy főként az *artes* karon tanultak, érdeklődésüket leginkább a teológiai témájú olvasmányok keltették fel. A jelenséget Harashti Szabó Péter azzal magyaráz-

2. diagram: Krakkói diákok könyveinek témája

A krakkói *artes* fakultás tananyaga Arisztotelész művein alapult,³⁰ mivel az 1406-os statútumok szerint a borostyánkoszorú megszerzéséhez szükséges *trivium* elsajátításához a 2–3 éves stúdiumok során Krakkóban Arisztotelész műveinek tanulmányozására szánták a legtöbb időt. A leghosszabban, háromnegyed-háromnegyed évig a *Physica*-t és az *Ethica*-t, fél évig a *Metaphysica*-t, továbbá 5 hónapig a *Politica*-t, 4–4 hónapig az *Ars vetus*-t, a *Libri priorum*-ot, a *De anima*-t és a *De coelo et mundo*-t, 14 hétig a *Metheora*-t, a *Parva naturalia*-t és az *Analytica posteriora*-t, 3–3 hónapig a *Liber elenchorum*-ot, a *Topica*-t és a *Perspectiva*-t, 10 hétig a *De generatione et corruptione*-t, 6 hétig a *Theorica*-t, 1–1 hónapig az *Oeconomia*-t, az *Aritmetica*-t és a *Musica*-t tanulták a krakkói hallgatók.³¹ A mesteri fokozat elnyeréséért folytatott 2–3 éves tanulmányok során az *Ethica* ismeretének továbbfejlesztésére 9 hónap, a *Metaphysica*-ra 6 hónap, a *Politica*-ra 5 hónap, a *De coelo et mundo*-ra és a *Metheora*-ra 4–4 hónap, a *Parva naturalia*-ra 3,5 hónap, a *Topica*-ra 3 hónap, a *De generatione et corruptione*-ra 7 hét, az *Oeconomica*-ra 1 hónap állt a diák rendelkezésére.³² Az egyéb, skolasztikus művek közül a krakkói tananyagban kiemelkednek Petrus Hispanus művei. A *Summulae logicales*-t az 1406-os statútumok

za, hogy birtokosaik későbbi karrierjük során mint plébánosok használták őket. Vö. HARASZTI SZABÓ, Péter, *Books and Their Creators from the Medieval Kingdom of Hungary at the University of Prague* = *Studia Historica Nitriensia* 21 (2017), 1, 17–31, különösen: 31.; Uő, *A prágai egyetem magyarországi diákjainak könyvkultúrája a középkorban* = *Magyar Könyvszemle* 134 (2018), 1, 1–16.

³⁰ Krzysztof OZÓG, *The Role of Poland in the Intellectual Development in Europe in the Middle Ages*, Cracow, Societas Vistulana, 2009, 94–95.

³¹ *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, szerk. Joseph MUCZKOWSKI, Cracoviae, Typis Universitatis, 1849, XIII; BORODA 2010, i. m. 223–224; KNOLL 2016, i. m. 102–103.

³² *Statuta nec non liber promotionum* i. m. CXLII–CXIV; KNOLL 2016, i. m. 103–104.

szerint 3 hónapig kellett tanulmányozni a logika megismeréséhez a borostyánkoszorú megszerzése előtt, míg Alexander de Villa Dei doktrínáinak második traktátusát a grammatika elsajátításakor 6 hétig, a *Computus chiometralis*-t 1 hónapig.³³ Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás művei, akárcsak az általános középkori tananyag-nak, úgy a 15. században Krakkóban is a tudományos gondolkodás részét képezték.³⁴ A mesteri fokozat megszerzéséhez Arisztotelész munkáin túl a következő munkák tanulmányozását várták el 1406-ban: John Peckham: *Perspectiva communis*-át 3 hónapig, a Gerhardus Cremonensisnek tulajdonított *Theorica planetarum*-ot 6 hétig, Johannes de Sacrobosco: *De algorithmo*-ját és Johannes de Muris: *Musica*-ját 1-1 hónapig, továbbá nem meghatározott ideig Euklidész: *Geometria*-ját.³⁵

A *trivium* tárgyai közül a *grammatica* elsajátításához használták Arisztotelész (*Analytica posteriora*) és Petrus Hispanus műveit, valamint Alexander de Villa Dei doktrínáit és ezek kommentárjait. A 15. század folyamán bővítették a tananyagot Priscianus és Donatus munkáival is, valamint a kortárs lengyel professzorok kommentárjaival.³⁶ A *retorica* – amelynek oktatására már a kezdetektől, 1406-tól nagy hangsúlyt fektettek a lengyel intézményben – alapjainak megismeréséhez Krakkóban Geoffroi de Vinsauf: *Poetica nova*-ját vették alapul, amit az 1420-as évektől Boëthius és Alanus de Insulis műveivel és a 15. század közepén Jan z Dąbrówki (Johannes de Dąbrówka) kommentárjaival egészítettek ki.³⁷ A *logica* vagy *dialectica* alapjait Arisztotelész *Analytica posteriora* című műve adta, kiegészítve a mű kommentárjaival.³⁸

A *quadrivium* tárgyai közül a *musica* oktatásához Boëthius *De musica* c. művét és Johannes de Muris ezen alapuló munkásságát használták.³⁹ Az *astronomia* tanítása már az 1420–1430-as években nagy hangsúlyt kapott a lengyel egyetemen, arab és görög előzményekre támaszkodva. A tananyag egyik alapja a Gerhardus Cremonensisnek tulajdonított *Theorica planetarum* c. mű volt, kiegészülve Johannes de Sacrobosco írásaival. A csillagászat 15. század második felétől felívelő népszerűsége Krakkóban Marcin Król z Żurawicy (Martinus Rex de Premisla) oktatási tevékenysége nyomán indult meg, akit Ilkusi vagy Olkuszi Bylica Márton (Marcin Bylica z Ilkusa/Olkusza) követett, és a csillagászati oktatás máig tartó hírnevét Nikolausz Kopernikusz (Mikołaj Kopernik) tette múlhatatlanná.⁴⁰ A 15. század végén az oktatás jóhírére öregbítették a kortársak⁴¹

³³ *Statuta nec non liber promotionum* i. m. XIII; BORODA 2010, i. m. 223–224; KNOLL 2016, i. m. 102–103.

³⁴ STOPKA 2000, i. m. 48; BORODA 2010, i. m. 224.

³⁵ *Statuta nec non liber promotionum* i. m. CXLII–CXLV; KNOLL 2016, i. m. 104.

³⁶ KNOLL 2016, i. m. 292–295.

³⁷ STOPKA 2000, i. m. 52; KNOLL 2016, i. m. 300–309.

³⁸ KNOLL 2016, i. m. 314–319.

³⁹ KNOLL 2016, i. m. 320–321.

⁴⁰ Mieczysław MARKOWSKI, *Astronomie an der Krakauer Universität im XV. Jahrhundert = The Universities in the Late Middle Ages*, szerk. Jozef IJSEWIJN, Jacques PAQUET, Leuven, Leuven University Press, 1978, 265–368; STOPKA 2000, i. m. 49–51; KELÉNYI 2016, i. m. 51; KNOLL 2016, i. m. 372–401.

⁴¹ 1492: „a coniectoris et astrologis, quibus referta Cracouia est.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae, stirpis mixtae*. X, Ord. XVII, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1793, 258.

és Hartmann Schedel is.⁴² Bár a tananyagban az *arimetica* és *geometria* jóval kevesebb figyelmet kapott, a 15. század végére magas színvonalat ért el,⁴³ a számtan oktatása a 16. század elejére a Jagelló Egyetemet Európa élvonalába emelte. Az intézmény vonzásában kialakult tudóskör tagjai közül sokan foglalkoztak különböző számtankönyvek szerkesztésével mind iskolai, mind kereskedelmi használatra.⁴⁴ A *geometria* tananyagának alapját Krakkóban is Euklidész művei adták, amit a 15. század közepétől Marcin Król munkásságával egészítettek ki. A tanulmányok idejét pontosan nem határozták meg az *artes* fakultás statútumai. Az *arimetica* ismereteinek elsajátítására mindössze 1 hónap állt a krakkói diákok rendelkezésére Johannes de Muris művei alapján. Az utóbbi két tantárgy oktatását segítették Johannes de Sacrobosco és Georg von Peurbach művei is. Trigonometriát Krakkóban önálló tananyagként nem tanítottak.⁴⁵

Mindezekén túl az oktatás magját – mint említettük – Arisztotelész művei (*Ethica, Politica, Oeconomia, Metaphysica, De anima, Physica, De coelo et mundo, Metheora, De generatione et corruptione, Parva naturalia*) és azok kommentárjai adták.⁴⁶

A tananyag és az órarend a magyarországi diákok hagyatékából is fennmaradt. A már említett, közismert *Szalkai-kódex* anyaga az 1481–1484 és 1489–1490 közötti krakkói tananyagot őrizte meg. A tankönyv-kolligátum első része tartalmazza a *Computus novellus* c. művet, továbbá csillagászati szabályokat és számításokat, egy naptárt, valamint egy pseudo-arisztotelészi szöveget is. A második részben a Calirvaux-i Szent Bernátnak is tulajdonított *Carmen paraeneticum ad Rainaldum* c. költemény és a hozzá írt kommentárok olvashatók. A harmadik rész már a humanista oktatás hatásait mutatja, ti. Theodolus eklogáját tartalmazza glosszákkal és magyarázatokkal. A negyedik rész a családjoggal foglalkozik, több ábrával kiegészítve. Az ötödik rész a cseh Tibinus levélfogalmazási segédletként alkalmazott retorikáját tartalmazza. A legutolsó rész a zeneoktatást segíti, az elméleti és gyakorlati ismereteket kottával és táblázatokkal is szemlélteti.⁴⁷ Az 1498. évi téli szemeszter anyagát Bártfai György feljegyzéseiből ismerjük, aki a borostyánkoszorú megszerzéséhez a következőket tanulta: Petrus Hispanus traktátusait, Arisztotelész műveit – azaz a *Parva logicalia*-t, az *Ars vetus*-t, a *De anima*-t, a *Priorum*-ot, az *Analytica posteriora*-t, a *Liber elenchorum*-ot és a *Physica*-t –, valamint Johannes de Sacrobosco *De sphere materiali* c. munkáját és Franciscus Pescennius Niger és Donatus műveit, továbbá tanult a naptárkészítésről is

⁴² De Cracovia: „Hanc ... est ingens celebre gymnasium multis clarissimis doctissimisque viris pollens, ubi plurimae ingenue artes recitantur. Studium eloquentie poetices philosophiae ac phisices. Astronomiae tamen studium maxime viget. Nec in tota Germania, ut ex multorum relatione satis mihi cognitum est, ille clarius reperitus.” Hartmann SCHEDEL, *Liber Chronicarum*, Nürnberg, 1493, f269r. Elérhető: <https://www.wdl.org/en/item/4108/view/1/610/> (letöltés ideje: 2017. 12. 28.).

⁴³ KNOLL 2016, i. m. 368.

⁴⁴ BORSA Gedeon, Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 27 (1963), 261.

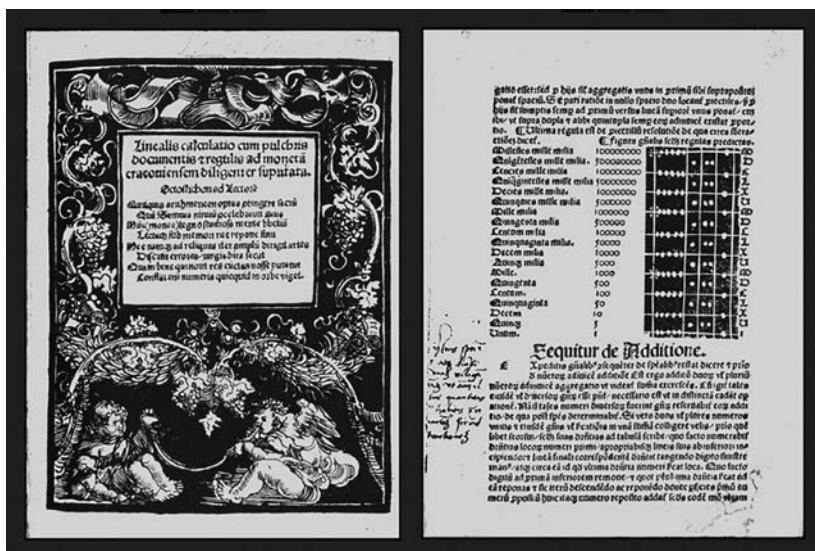
⁴⁵ KNOLL 2016, i. m. 368–372.

⁴⁶ STOPKA 2000, i. m. 46–47; KNOLL 2016, i. m. 322–368.

⁴⁷ MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai, 1972, 12–15, 55–198.

(*Computus cyrometralis*). Ezek alapján jól érzékelhető, hogy még a 15. század legvégén is Arisztotelész munkái voltak túlsúlyban.⁴⁸ A számtani oktatás elmeit őrizte meg a már említett Pauschner Sebestyén által 1513-ban kiadott tankönyv (*Linealis calculatio cum pulchris documentis regulis ad monetam Cracouiensem diligenter suputata*), amely testvérének, Gergelynek szánt segédletül a számolás megtanulásához. A munka a tízes számrendszer ismertetésével és a számok abacus-féle jelzésével kezdődik. Ezután a különféle számtani műveleteket (összeadás, kivonás, felezés, szorzás, osztás, sorozat – régebbi nevén haladvány –, arany szabály, kereskedelmi szabály) mutatja be, valamint Pythagorasz táblázatát is tartalmazza. Későbbi használatára utalnak a nyomtatott szöveget kiegészítő glosszák, valamint egy megrajzolt Európa-, illetve a Lengyelország egy részét ábrázoló térkép is.⁴⁹ Budai Kakas János közismert naplóját egy Krakkóban 5 forintért vásárolt Johann Stoeffler és Jakob Pflaumen által szerkesztett *Almanach nova* 1504. évi velencei kiadásába vezette. A kötet terjedelmes csillagászati és kronológiai bevezetőket és táblázatokat is tartalmaz, amit Kakas János inkább tankönyvként használhatott, tükrözve tudományos érdeklődését.⁵⁰

1. kép: Pauschner Sebestyén számtankönyvének kezdőlapja és a számok abacus magyarázata (3. oldal)⁵¹

⁴⁸ KEDVEK Vera, *Egy bátfiai diák a krakkói egyetemen 1498–1499-ben* = *Magyar Könyvszemle* 130 (2014), 2, 256–258.

⁴⁹ DIVÉKY Adorján, *Egy lőcsei szerző műve 1513-ból* = *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 4 (1912), 116–118; BORSA 1963, i. m. 260–261, 263–264.

⁵⁰ KUBINYI András, *Budai Kakas János történeti feljegyzése* = *Tanulmányok Budapest múltjából* 18 (1971), 59–79.

⁵¹ Sebastian PAUSCHNER, *Linealis calculatio cum pulchris documentis regulis ad monetam Cracouiensem diligenter suputata*, Cracoviae, 1513. Elérhető: <https://polona.pl/item/linealis-calculatio-cum-pulchris-documentis-et-regulis-ad-monetam-cracouiensem,NDA3NzAoMTU/3/#item> (letöltés ideje: 2017. 12. 28.).

Mint említettük, a magyarországi hallgatók is legtöbbször Arisztotelész munkáit tanulmányozták, a művek harmada ide sorolható. Hazánkfiak a 15. század második felétől a 16. század első évtizedéig használták műveit, a legtöbbször az 1480–1490-es években, tehát a humanizmus eszméinek terjedése sem csökkentette Arisztotelész népszerűségét, sőt, a legkorábbi példa csak 1469-ből ismert. A legtöbbször előforduló munkák – *Analytica posteriora*, *De anima*, *Metaphysica*, *Nova logica*, *Parva logicalia*, *Parva naturalia*, *Topica*, *De coelo et mundo*, *Ethica* – mutatják azt, hogy milyen fontos szerepet töltöttek be a tananyagban. Mellettük, Arisztotelész kommentárjai is feltűnnek hazánkfiainak könyvtárában, jellemzően a 15. század végén és a 16. század elején. Az egyéb, skolasztikus oktatáshoz kapcsolódó szerzők közül a legismertebbek – Petrus Hispanus, Alexander de Villa Dei, Boëthius, Donatus – művei is szerepelnek a magyarországi tanulók és professzorok könyvei között.

Az asztronómiai és asztrológiai témájú művek esetében feltűnő, hogy a legtöbb magyarországi diák a 15. század közepén használta azokat, tehát a krakkói egyetemen folyó csillagászati oktatás virágzásának kezdetén. A hat mű közül kettő Liptói Miklós fia Péter nevéhez köthető. Péter későbbi karrierje nem ismert, mindössze annyit tudunk róla, hogy 1432-ben tűnt fel a lengyel intézményben, amikor borostyánkoszorút szerzett, 1439-ben pedig mesteri fokozatot. Ezt követően is Krakkóban maradt, ugyanis 1442-ben egy ügy tanúja a könyvtárban mint az ispotály iskolájának rektora, 1447-ben és 1450-ben az egyetem dékánjává választották, és 1460-ban a különféle asztrológiai traktátusok és Johannes Eschuid művének *possessoraként* tűnik fel. Apja neve alapján felmerül a lehetősége, hogy azzal az 1420-ban beiratkozott Liptói Miklós fia Péterrel azonos, aki 1430-ban közjegyzőként fordult elő Krakkóban. Két magyarországi diák is kommentálta a *Theorica planetarum* c. művet, amely 1420–1427 között már a krakkói tananyag részét képezte. Érdekességként említendő, hogy Újvárosi Pál, a *Tabularum resolutarum planetarum* egyik kompilátora 1461-ben mint *studens Cracoviensis*, még a beiratkozók között sem nem fordul elő az egyetemi dokumentumokban.

A csillagászat mellett a földrajztudomány is jelentős volt Krakkóban, az egyetem a 15–16. században európai központnak számított. Az oktatás magas színvonalára utal az 1510 körül készült ún. Jagelló-globusz, amely Amerikát külön világrészként tünteti fel.⁵² A földrajzi témájú munkák között említeni kell az Izsépi Vince tulajdonában levő Schedel-féle *Világkrónika* egy példányát, amely 1493-ban jelent meg és Vince egy év múlva a krakkói egyetem könyvtárának ajándékozta. Az eset arra is rávilágít, hogy a magyarországi hallgatók követték a kurrens, legújabb műveket. Hazánkfiak érdeklődtek a térképek iránt is: Kalocsai Imre 1510-ben hazautazása előtt egy térképet hagyott a *Bursára*.

A humanizmus eszméinek terjedése igen korán, már az 1430–1440-es évektől kimutatható volt Krakkóban.⁵³ A tananyag változását jelzi, hogy az új ízlésnek megfelelően az

⁵² Kovács 1964, i. m. 17–18, 47–75.

⁵³ Dąbrowski 1963, i. m. 456; Klaniczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993, 50; Rainer M. Müller, *Humanismus und Universität im östlichen Mitteleuropa = Humanismus und Renaissance In Ostmitteleuropa vor der Reformation*, szerk. Winfried Eberhard, Alf-

antik auktorok az 1440-es évektől szivárogtak be a krakkói tananyagba, és az 1470–1480-as évektől egyre gyakoribbá váltak. A 16. században például Vergilius műveinek tanulmányozása olyan népszerűvé vált, hogy legalább egy kurzus foglalkozott vele minden egyes szemeszterben.⁵⁴ Vergiliust egyes vélekedések szerint Szánoki Gergely ismertette meg a krakkói publikummal, ugyanő pedig Juvenalist is kommentálta már az 1440-es évektől.⁵⁵ A változások az egyetem tantervének 1449-es reformjában hivatalosan is megjelentek, ekkor ugyanis kibővítették a borostyánkoszorú megszerzéséhez szükséges művek listáját többek között Cicero, Boëthius, Vergilius, Ovidius, Horatius, Terentius stb. műveivel.⁵⁶ A 16. század első negyedében az antik auktorok egyre népszerűbbé váltak, így a diákok nyomására fokozatosan felváltották Arisztotelész műveit.⁵⁷ Ebben az időben Erasmus írásai is igencsak közkedveltek voltak a Jagelló Egyetemen, a mester számos ismert követője (pl. Leonard Cox, Valentinus Echius, Konrad Celtis stb.) professzorként is működött itt, és számos hazánkfia itteni képzése során ismerkedett meg munkásságával.⁵⁸

A korai humanista szerzők mellett a 15/16. század fordulóján váltak közkedvelté a kortárs szerzők művei Krakkóban. A levélírás művészetével foglalkozó művek közül az auschwitzi származású és Itáliában is tanult Johannes Sacranus kezdte el kommentálni Franciscus Philelphus műveit a 15. század végétől,⁵⁹ Franciscus Pescennius Nigert pedig id. Johannes Sommerfeld (Aesticampianus).⁶⁰

Az antik auktorok a magyarországi hallgatók könyvtárában szintén igen korán, 1461-ben megjelentek (Juvenalis satírái), nagy számban azonban 15. század legvégétől tűnnek fel, köztük a legnépszerűbbek Cicero, valamint Horatius és Vergilius művei.

A humanista szerzők között említenünk kell a már tárgyalt Janus Pannonius kiadványt, valamint a lengyel szerzők műveit. Az 1474-es születésű kiváló szónok, Erasmus Ciołek – későbbi plocki püspök (1503–1522) – írásait Szegedi Kis Orbán már 1500-

red A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996, 255–268; Jan PIROŻYŃSKI, *Der internationale Rang der Krakauer Universität in der Renaissancezeit = Polen und Österreich im 16. Jahrhundert*, szerk. Walter LEITSCH, Stanislaw TRAWKOWSKI, Wien, Böhlau Verlag, 1997, 92–93; STOPKA 2000, i. m. 54–55; Krzysztof BACZKOWSKI, *Humanismus in Krakau und Wien um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert = Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert. Prag – Krakau – Danzig – Wien*, szerk. Andrea LANGER, Georg MICHELS, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001, 54; KELÉNYI 2016, i. m. 51.

⁵⁴ SZELIŃSKA 1966, i. m. 64–67; KNOLL 2016, i. m. 577.

⁵⁵ KNOLL 2016, i. m. 555–558.

⁵⁶ *Codex diplomaticus Universitatis studii generalis cracoviensis. Continet privilegia et documenta quae res gestas academiae eiusque beneficia illustrant, Ab Anno 1471 usque ad Annum 1506*, III, szerk. Julianus DUNAJEWSKI, Cracoviae, Sumptibus et typis Universitatis, 1880, 45–48 (250. sz.); STOPKA 2000, i. m. 54; BORODA 2010, i. m. 224; KNOLL 2016, i. m. 564–571.

⁵⁷ KOVÁCS 1964, i. m. 20–21.

⁵⁸ KOVÁCS 1964, i. m. 101–106; Jan DĄBROWSKI, *Krakkó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében = Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. CSAPLÁROS István, HOPP Lajos, Jan REYCHMAN, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1969, 67–68.

⁵⁹ KNOLL 2016, i. m. 310–311, 582–583.

⁶⁰ KNOLL 2016, i. m. 311.

ban kommentálta mint professzor,⁶¹ míg Nicolaus Schadek (Szadkovius) traktátusait Váradi Ferenzi Péter 1519-ben. Schadek 1512-ben szerezte meg a *magister artium* fokozatot Krakkóban, 1515-ben az asztronómia professzora, 1523-ban az *artes* kar dékánja, 1534-ben a teológiai kar doktora és dékánja, majd 1548–1561 között az egyetem rektora lett.⁶² Franciscus Pescennius Niger és Franciscus Philelphus műveit a 15. század végén és a 16. század legelején találjuk meg a magyarországi diákok könyvtárában, de a 15. század végén hazánkfiak forgatták az 1505-ben elhunyt professzor és orvos, Gabriel Veronensis Zerbus munkáit is.⁶³ Figyelemre méltó, hogy az 1524-ben elhunyt, több itáliai egyetemen is professzorként oktató Omnibonus Leonicensis (Niccolò Leonicensis) 1475-ben, Velencében kinyomtatott Marcus Annaeus Lucanus római költő műveire fűzött kommentárjait az eperjesi Melczér Márton 1504-ben Krakkóban vásárolta meg.⁶⁴ Sónai Sós György 1510-ben vette meg azt a kötetet, amely antik auktorok – Vergilius, Servius Maurus Honoratus, Donatus és Domitianus – művei mellett a 15. század második felének humanista szerzőitől – Christophorus Landinustól⁶⁵ és Antonius Mancinellustól⁶⁶ – is tartalmazott egy-egy alkotást.

Teológiai témájú művet kevés magyarországi hallgató használt, ami azzal magyarázható, hogy alig ismerünk olyan hazánkfiát, aki Krakkóban teológiát tanult volna. A Biblia magyarázatai mellett a *baccalaureus cursor biblicus* cím megszerzése után, a *sententiarius* titulus megszerzéséhez Petrus Lombardus Szentenciáinak ismerete is szükséges volt, és a kurzus sikeres elvégzését a *licenciatusi* címmel jutalmazták. A további, teológiai témájú tanulmányokhoz szükséges művek között említendő az egyházatyák (pl. Nagy Szent Gergely, Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Jeromos, Aquinói Szent Tamás) munkái, valamint kommentárjaik is.⁶⁷ Az 1458-ban beiratkozott löcsei származású Löcsei Pecz Messingsloer Kristóf 1460-ban lett a szabad művészetek borostyánkoszorúsa, azonban ezek után valószínűleg teológiai tanulmányokat folytatott, ugyanis az 1461. év nyári félévében Petrus Lombardus Szentenciáinak *scriptoraként* tűnik fel. Besztercei Jakab – aki egyébként nem biztos, hogy magyarországi származású volt, születhetett a mai Lengyelország

⁶¹ Stanisław ŁEMPICKI, *Ciolek Erazm = Polski Słownik Biograficzny*, I–LI, Wrocław etc., Ossolineum, 1935–2017, IV, 78–81 (a továbbiakban PSB); SROKA 2015, i. m. 292.

⁶² Henryk BARYCZ, *Mikolaj z Szadka* = PSB XXI, 138–140.

⁶³ Zerbis, Gabriele de = *Dizionario Biografico degli Italiani*
Elérhető: <http://www.treccani.it/enciclopedia/gabriele-de-zerbis> (letöltés ideje: 2017. 12. 30.).

⁶⁴ Niccolò Leonicensis = *Dizionario Biografico degli Italiani*
Elérhető: <http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-leonicensis> (letöltés ideje: 2017. 12. 30.).

⁶⁵ Simona FOÀ, Landino, Cristoforo = *Dizionario Biografico degli Italiani* 63 (2004)
Elérhető: <http://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-landino> (Dizionario-Biografico) (letöltés ideje: 2017. 12. 30.).

⁶⁶ Carla MELLIDI, Mancinelli, Antonio = *Dizionario Biografico degli Italiani* 68 (2007)
Elérhető: <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-mancinelli> (Dizionario-Biografico) (letöltés ideje: 2017. 12. 30.).

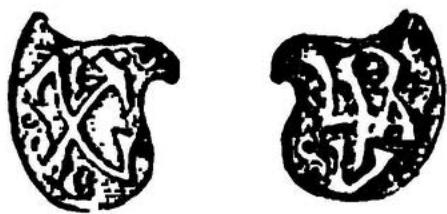
⁶⁷ STOPKA 2000, i. m. 56–62; KNOLL 2016, i. m. 106–109, 467–527.

vagy Csehország területén is – egy teljesen új kiadást használt, ugyanis 1493-ban a fizetség körül támadt vitája egy lengyel könyvkötővel, akit megbízott, hogy kösse be Szent Ambrus három kötetben kiadott műveit, amelyet mindössze egy évvel előtte, 1492-ben adott ki Johann Ammerbach. Gilbertus Porretanus művét Gyulai László magával vitte egyetemi tanulmányai végeztével, és 1529-ben adta el Hátszegi Márton váradai kanonoknak.

Figyelemre méltó, hogy jogi vagy orvosi témájú könyv használatát egyetlen magyarországi diák esetében sem sikerült kimutatni, köszönhetően annak, hogy ilyen jellegű tanulmányokat Krakkóban nem vagy elenyésző számban folytattak a magyarországi diákok.

Az egyéb, nem tananyaghoz kötődő kötetek között a legérdekesebb a későbbi híres csillagász, Kassai Schinagel Márk által használt *De vita Antichristo et quindecimo signis* c. mű, amelyet egy krakkói festővel illumináltatott 1470-ben, azonban a ki-fizetés körül vitáik támadtak. A munka olyan népszerűsége tett szert, hogy 1455–1488 között 15 alkalommal nyomtatták ki.⁶⁸ Ezen felül Jacobus de Voragine, az *Aranylegendában* fennmaradt langobárd történetét Keceli András 1489-ben adta el Cicero és Franciscus Philelphus műveivel együtt.

A pontosabban nem azonosítható munkákról csak annyi tudható, hogy milyen ügyekben említik őket a rektor előtt. A legtöbbször természetesen a tulajdonjog körüli vagy adósság miatti vita kapcsán járultak a felek a kar vezetője elé, hogy az igazságot tegyen. Ez nem is véletlen, hiszen a könyv komoly értéket képviselt, s számos zálogügylet ismerünk. Minden bizonnyal az egyes művek értékét jelzi, hogy könyvlopási esetekre is fény derül a rektori aktákban.⁶⁹

2. kép: Nagybányai Psitacus Benedek könyvkötő jegye⁷⁰

A krakkói diákok adattárának kiadása óta az újabb források vizsgálatával egy könyvkötőt is sikerült azonosítani: az 1488. év téli félévében beiratkozott és 1492-ben borostyánkoszorút szerzett Nagybányai Psitacus Benedek⁷¹ már tanulmányai

⁶⁸ PETNEKI Áron, *Krakkó*, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2001, 131.

⁶⁹ BORODA 2010, i. m. 236–239.

⁷⁰ Könyvkötői jegye: L. P. R. V. A. B. WISŁOCKI 1900, i. m. 406.

⁷¹ HARASZTI SZABÓ, KELÉNYI, SZÖGI 2017, i. m. 271 (2637. sz.).

alatt is könyvkötőként működött Krakkóban,⁷² majd 1522-ben a város polgáraként említik.⁷³

Sajnos egyetlen magyarországi diák teljes könyvtárát sem tudjuk olyan mértékben rekonstruálni, mint egy-két szerencsés esetben a lengyelekét.⁷⁴ Mindenesetre az hazánkfiainak könyvtárával kapcsolatban is elmondható, hogy az eddig ismert könyvek témája hasonló az egyetem többi diákjához: a 15. század első feléből ismert munkák gyakran teológiai témájúak, az egyetem tananyagához kötődnek, és a század közepén felbukkan a humanista műveltség egyes darabjai is, majd a század végétől a számos szerző műveit tartalmazó könyvek igen széles érdeklődési körrel tesznek tanúbizonyságot.⁷⁵ Tehát a magyarországi diákok olvasmányai illeszkednek a tananyagba, követik annak változásait, hazánkfiak az éppen aktuális ideológiai irányzatok szerint nyerték el képzésüket.

Jóllehet a 4476 magyarországi diák közül mindössze 148 személy – közülük képzése során 78 hallgató – került bizonyíthatóan kapcsolatba tanulmányai vagy élete során könyvekkel, számuk nem elhanyagolható, hiszen a tendenciák jól követhetők. Minden bizonnyal minden egyetemi hallgató forgatott a kezében könyveket. Sajnálatos módon azonban nem maradt fenn mindenkiről adat, valamint a legtöbben egészen biztosan nem engedhették meg maguknak, hogy saját könyvük legyen, ez ugyanis igencsak drága mulatság volt. A legtöbb diák maximum saját jegyzetével rendelkezett, ti. a középkori oktatás úgy zajlott, hogy a professzor felolvasta és kommentálta előadása során a művet, amit a diákok memorizáltak vagy rövid jegyzeteket készítettek és abból tanultak.⁷⁶

Mindemellett figyelemreméltó, hogy a 78 személy közül 42 későbbi életútjáról is tudunk.⁷⁷ Természetesen majdnem mindegyikük egyházi pályára lépett, ami mutatja, hogy tanulmányaik és olvasmányaik valóban hasznosak voltak későbbi karrierjük szempontjából is. A magyarországi hallgatók figyelemreméltó könyvtárral rendelkezettek, jelenlegi adataink szerint összesen 152 mű fordult meg kezükben egyetemi tanulmányaik során, amelyeknek nagyjából a fele a skolasztikus műveltség, negyede pedig a humanizmus eszméinek megismerését segítette elő.

⁷² WISŁOCKI 1900, i. m. 277, 355, 406, 411.

⁷³ *Acta rectoralia* i. m. 593 (2517. sz.).

⁷⁴ Wacława Szelińska munkája megkísérelte összesen 32 krakkói professzor könyvtárát rekonstruálni négy korszakra bontva a 15. század elejétől 1540-ig. SZELIŃSKA 1966, i. m. Vö. BORODA 2010, i. m. 225–229; KNOLL 2016, i. m. 606–634.

⁷⁵ KNOLL 2016, i. m. 634–636.

⁷⁶ Vö. HAJNAL István, *Írásktatás a középkori egyetemeken*, Bp., Gondolat, 2008, 132–172; Rafał Wójcik, *The art of memory in Poland in the Late Middle Ages (1400–1530)* = Kiss Farkas Gábor – Lucie DOLEZALOVÁ – Rafał Wójcik, *The art of memory in late medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*, Bp.–Paris, L'Harmattan, 2016, 65–107.

⁷⁷ Az ismert életpályák aránya (54,5%) igencsak magas, a teljes krakkói magyarországi diáksereg esetében ez mindössze ennek ötöde, alig 10%. KELÉNYI 2016, i. m. 77.

Függelék⁷⁸

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Göbölfalvi Miklós	Krakkó 1426 (BA 1429)	Kódex scriptora (1434, benne: <i>Expositio Orationis Dominicae</i> , Conradus de Soltau: <i>Lectura. Quaestiones libri sententiarum</i> , Pseudo-Ambrosius: <i>De mansionibus filiorum Israel</i>).	
Liptói Péter	Krakkó 1420/1432 (BA 1427/1432, MA 1439, dékán 1447, 1450)	Kódex tulajdonosa (1456, benne: <i>Compendium Divinorum</i>). Kódex tulajdonosa (1460, benne: többféle <i>Tractatus astrologici</i> , Johannes Eschuid: <i>Summa iudicialis de accidentibus mundi</i>).	
Garai Máté	Krakkó 1442 (BA?, MA 1447)	Kommentár írója (1447, Gerardus Cremonensis: <i>Theorica planetarum</i>).	
Nagyszombati Miklós	Krakkó 1446 (BA 1447)	Kommentár írója (1446, Gerardus Cremonensis: <i>Theorica planetarum</i>).	
Esztergomi Lukács	Krakkó 1454 (BA 1454, MA 1458)	Kódex scriptora (benne: <i>Canones tabularum regis Alphonsi</i>).	
Váradi Miklós	Krakkó 1457 (BA 1460, MA 1464)	Kódex tulajdonosa (benne: Paulus de Worczyn: <i>Quaestiones super libris I–IV Ethicae Nicomacheae Aristotelis</i>).	
Lőcsei Pecz Messingsloer Kristóf	Krakkó 1458 (BA 1460)	Kódex scriptora (1461, benne: Petrus Lombardus: Szentenciák, Juvenalis: Szatírák).	
Újvárosi Pál	Krakkó 1461 (<i>Bursa Divitum</i> tagja)	Kódex kompilátora (1461, benne: <i>Canones Tabularum resolutarum planetarum super meridianum Cracoviensem</i>).	

⁷⁸ A dőlt betűvel jelölt személyek származása kétséges, ti. csak feltételezhető, hogy valóban a Magyar Királyság területéről származtak.

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 93 (Nr428), JS II 191 (Nr335), BH I 405 (Nr1639)
		HSzKSz 87, 101 (Nr356, 549), WW I 150, 210 (Nr462, 695), CCM I 301 (Nr262/4), III 56 (Nr462), V 78 (Nr695/3), IX 343 (Nr1390/2f), BH II 33 (Nr1910a), CsJ KK 383, 387
		HSzKSz 112 (Nr691), WW II 459 (Nr1918), CsJ KK 391–392, HBJ 106, MM 121 (Nr82)
		HSzKSz 118 (Nr760), WW I 445 (Nr1684), BH II 38 (Nr1930), CSJ 301, CsJ KK 391
		HSzKSz 134 (Nr987), WW I 170 (Nr548), BH II 33 (Nr1911), CsJ KK 383
		HSzKSz 141 (Nr1083), CCM V 151–153 (Nr714/2f)
		HSzKSz 143 (Nr1104), JS II 153–154 (Nr299), BH I 397 (Nr1607), ESM 28 (Nr30)
		HSzKSz 154–155 (Nr1239), WW I 194 (Nr614), CCM IV 303–304 (Nr614/8), BH II 35 (Nr1917), CSJ 301–302

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Kassai János	Krakkó 1462/1463/ 1466/1467/1469/1471 /1486/1491 (BA 1465/1475/ 1494)	Kódex tulajdonosa (benne: <i>Commentarius super Logicam Aristotelis et aliae quaestiones philosophicae</i>).	
Pálóci János	Krakkó 1464/1468 (BA 1470)	Kódex tulajdonosa (benne: <i>Commentarius super Logicam Aristotelis et aliae quaestiones philosophicae</i>).	
Kassai Schinagel Márk	Krakkó 1466 (BA 1470)	Egy krakkói könyvfestő adósa a <i>De vita Antichristi et XV signis</i> c. mű díszítéséért (1470). Szepesi (Felkai) Adorján adósa 26 garassal Alexander de Villa Dei és Donatus műveit tartalmazó könyvekért (1470).	
Szepesi/Felkai (Wolphardus?) Adorján	Krakkó 1468 (BA 1471)	Kódex scriptora (1471 k., benne: Arisztotelész <i>Ethica</i> 10 könyve, Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás művei). Kassai Schinagel Márk tartozik neki 26 garassal Alexander de Villa Dei és Donatus műveit tartalmazó könyvekért (1470).	
Bártfai Schwarz János	Krakkó 1468 (BA 1470)	Teológiai témájú munkákat gyűjtő mű scriptora és tulajdonosa (1462–1473, benne: Bernardus Claravallensis: <i>Planctus</i> etc.).	
Eperjesi Gáspár	Krakkó 1469 (BA 1470)	Magántanítóként oktatta a harmadik traktátust Petrus Hispanus: <i>Summulae logicae</i> c. művéből és Arisztotelész: <i>Parva naturalia</i> c. munkáját, hogy tanítványa megszerezze a borostyánkőszórút (1469). Egy diáktársa könyvét elvette (1470, benne: ismert énekek (<i>Notum Kanthonem</i> ?) és <i>Quadrivium</i> ?).	
Brassói Antal	Krakkó 1473 (BA 1476, MA 1485)	Brassói Antal Garai Berecket azzal vádolta, hogy bizonyos szabad művészetekről szóló skolasztikus tankönyvét ellopta, de Bereck azt állította, hogy 17 garasért megvette (1484).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 158, 162, 163, 175, 180, 190, 196, 262, 282 (Nr1278, 1325, 1333, 1480, 1483, 1525, 1529, 1637, 1727, 2517, 2770), WW II 454–455 (Nr1900), BH II 38 (Nr1931), CsJ KK 391
		HSzKSz 153–154, 186 (Nr1225, 1591), WW I 454–455 (Nr1900), BH II 38 (Nr1931), CsJ KK 391
	1487–1501 között évente összesen 14 darab csillagászati prognosztikont és almanachot készített.	HSzKSz 176–177 (Nr1487), AR 30, 32, 41–42 (Nr135, 153, 190), CCM I 3, 5 (Nr8/1), MM 110–113 (Nr75)
Talán azonos a Wolphardus testvérek apjával, akinek nagyenyedi házában könyvtár is volt, amelyben Janus Pannonius műveit is őrizték.		HSzKSz 183 (Nr1560), AR 41–42 (Nr190), CCM IV 388–390 (Nr643/1), JK KE 103–104
	A leubusi ciszterci kolostorban könyvmásoló.	HSzKSz 186 (Nr1588), BH I 119 (Nr306a), CsJ 143–145
		HSzKSz 189 (Nr1625), AR 15–16, 17, 18, 23–24, 26, 36 (Nr72, 75, 81, 101–102, 114, 168)
		HSzKSz 197 (Nr1743), AR 207 (Nr943)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Kolozsvári Lőrinc	Bécs 1471? Krakkó 1474	Egy könyvét és annak fedelét Sándorházi Márton ellopta (1479, benne: Arisztotelész: <i>Quaestiones Novae logicae, Lectura et anima, Lectura priorum</i>).	
Zólyomi Albert	Krakkó 1475	28 pénzérméért vett egy kötött kódexet (benne: Gasparinus Barzizius Bergamensis: <i>Epistolae</i> , Cicero: <i>Orationes</i> , Cicero: <i>Synonima</i> , Antonius Mancinellus: <i>Modus orandi scribendique</i> , [Heymericus de Campo/Heinrich Quentel]: <i>Promptuarium argumentorum</i> , Pietro da Ravenna: <i>Phoenix sive artificiosa memoria</i>).	
Németprónai Imre	Krakkó 1476 (BA 1484, MA 1492, <i>Bursa Jerusalem</i> tagja)	Professzor (1492–1512): Arisztotelész (<i>Metaphysica, Ethica, Metheora, De generatione et corruptione, Oeconomia, Parva naturalia, Politica, Topica, Parva logicalia, De anima, Ars vetus, Logica [Ars] nova, Analytica posteriora</i>), Petrus Hispanus (5. és 6. traktátusa a <i>Summulae logicales</i> -ből), Franciscus Pescennius Niger, Donatus és Alexander de Villa Dei (második részét) munkáit kommentálta. Gerardus de Harderwijk: <i>Epitomata seu reparationes totius philosophiae naturalis Aristotelis</i> c. munkát használta (1510 után, minden bizonnyal Arisztotelész kommentálásához).	
Kamanci Mihály	Krakkó 1477	Egy könyv nála van zálogban (1478).	
Bártfai Ambrus	Krakkó 1479 (BA 1486 előtt, <i>doctor</i> 1486 előtt)	Kódex scriptora (15. sz. vége, <i>Tabulae resolutae super meridianum Cracoviensem ad annos 1428–1808</i> c. mű). Kódex scriptora (1486, benne: Johannes Regiomontanus: <i>Tabulae directionum profectionumque cum canone</i> , Georg von Peurbach: <i>Tabulae eclipsis</i> és Jean Blanc: <i>Tabulae latitudinum planetarum</i> c. művek).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 202 (Nr1798), AR 168 (Nr795), BH III 171 (Nr1494)
		HSzKSz 203 (Nr1822), ITBUJ 546
		HSzKSz 207–208 (Nr1878), LDFAC 21, 22, 24, 26, 27, 29, 37, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 101, 102, 103, 105, ITBUJ 408
		HSzKSz 213 (Nr1944), AR 184 (Nr635)
		HSzKSz 217 (Nr1989), WW I 194 (Nr617), CCM IV 311, 314–315, 317–318 (Nr616, 617/16), BH II 35–36 (Nr1917a–1918), CsJ 303–304, ÁJ BE 42

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt
Dengelegi Ferenc	Krakkó 1479 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1486, MA 1496) Padova 1506 (1503 e.?)	Dengelegi Ferenc Privigyei Miklóstól kérte Petrus Hispanus: <i>Summulae logicales</i> c. skolasztikus könyvét, amely Arisztotelész: <i>Analytica posteriora</i> c. művet is tartalmazza. Miklós azt mondta, hogy ő Pókafalvi Pétertől vette 6 garasért, de Péter azt mondta, hogy ő a könyvet Ferenctől vette 5 garasért (1486). Professzor (1496): egy <i>Carmina</i> [szerzője talán Horatius] c. művet kommentált.
Thurzó János	Krakkó 1479 (BA 1484, MA 1488) Padova 1489	Professzor (1488): Ovidiust, majd Arisztotelész: <i>De coelo et mundo</i> c. művet kommentálta.
Sándorházi Márton	Krakkó 1479	Kolozsvári Lőrinc egy könyvét és annak fedelét ellopta (1479, benne: Arisztotelész: <i>Quaestiones Novae logicae</i> , <i>Lectura et anima</i> , <i>Lectura priorum</i> c. művei).
Lőcsei Sebestyén	Krakkó 1479 (<i>Bursa Jerusalem</i> tagja, BA 1482, MA 1487)	Professzor (1487–1489): Arisztotelész: <i>Parva logicalia</i> és <i>Liber elenchorum</i> c. műveit kommentálta.
Garai Bereck	Krakkó 1480 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1485, MA 1487) Itália 1499 e.	Brassói Antal Garai Berecket azzal vádolta, hogy bizonyos szabad művészetekről szóló skolasztikus tankönyvét, ellopta, de Bereck azt állította, hogy 17 garasért megvette (1484). Professzor (1487–1488): Arisztotelész: <i>Topica</i> c. és Boëthius műveit kommentálta.
Belényesi/ Szebeni Gergely	Krakkó 1480/1483 (BA 1485, MA 1488)	Professzor (1488): a levélírás művészetét [vö. Franciscus Pescennius Niger: <i>Modus epistolandi</i> c. műve] kommentálta.
Besztercei Jakab	Krakkó 1482 (<i>sacrae canonum baccalarius</i> 1486)	Szerződést kötött Bertalan krakkói klerikussal, hogy könyveit 3 forintért arannyal és virágdíszekkel ékesíti (1482).

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 218–219 (Nr2009), AR 232–233 (Nr1072), LDFAC 33
Könyvtárának több darabja ismert: Hóráskönyv. <i>Missale Wratislawiense</i> , egy kódex (benne: Nolai Szent Pál: <i>Epistolae</i> , [Pseudo-] Ignatius: <i>Epistolae</i> , Uranius presbyter: <i>De vita et obitu Pauli Nolensis</i> c. műveket tartalmazó, Ursinus Velius egy verse Erasmusról).		HSzKSz 220–221 (Nr2031), LDFAC 4, 6, 7–8, BH I 261 (Nr906), II 190, 324–325, 347 (Nr2568, 3257, 3387)
		HSzKSz 222 (Nr2045), AR 168 (Nr795)
Nicolaus de Lyra: Postilláit az egyházára hagyta (1509).		HSzKSz 224 (Nr2073), LDFAC 2, 3, 5, 6, 9, 11, CCM I 287 (Nr249/1), ESM 62 (Nr167)
		HSzKSz 226 (Nr2095), AR 207 (Nr943), LDFAC 2–4, 6, BH III 162 (Nr1429)
		HSzKSz 227, 237 (Nr2101, 2216), LDFAC 6
		HSzKSz 461 (Nr4627), AR 185–186 (Nr872), BH III 165 (Nr1442)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
<i>Kamanci Armatius Jodok</i>	Krakkó 1483 (BA 1486)	Könyvkötő, Szent Ambrus munkáit három kötetbe kötötte [Szent Ambrus munkáit c. művét 3 kötetben adta ki 1492-ben Ammerbachi János] 7 garasért kötetenként egy diáktársa számára, aki azonban azt állította, hogy a teljes munkáért állapodtak meg 7 garasban, végül a rektor ítélete szerint kötetenként 6 garast kell fizetni (1493) Priscinianus kis kötetbe kötött munkája nála van (1493).	
Váradi László	Krakkó 1483 (BA?, MA 1488)	Professzor (1488).	
Lőcsei Lőrinc	Krakkó 1483 (BA 1485, MA 1489)	Professzor (1489–1490): Arisztotelész: <i>Analytica posteriora</i> , Cicero: <i>De officiis</i> c. műveket kommentálta.	
Váradi Mihály	Krakkó 1483 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1484, MA 1488)	Professzor (1488–1490, 1492, 1496, 1497): Arisztotelész: <i>De coelo et mundo</i> , <i>Liber elenchorum</i> , <i>Parva logicalia</i> , <i>Topica</i> , <i>De anima</i> , <i>Logica [Ars] nova</i> és <i>Metaphysica</i> c. műveit kommentálta (1497-ben egyszer sem jelent meg az óráin). Egy néhai lengyel diák könyvei (a vörös bőrbe kötött <i>Katholikon</i> (?), a szintén vörös bőrbe kötött Arisztotelész: <i>Parva naturalia</i> c. műve, egy másik kötetben Arisztotelész: <i>Ars vetus</i> c. műve, a fehér bőrbe kötött Arisztotelész: <i>Physica</i> c. műve, a szintén fehér bőrbe kötött Arisztotelész munkáit és más traktátusokat tartalmazó műve, egy másik kötetben Arisztotelész: <i>Parva logicalia</i> c. műve, egy másik kötetben Juvenalis: Szatírák, egy másik kötetben Aquinói Szent Tamás: <i>De ente et essentia</i> c. műve) nála vannak zálogban fél márkáért (1490). Megegyezett Vencel, a krakkói katedrális scriptorával megegyezett a <i>Septem psalmo</i> , <i>Vigiliarum</i> és a <i>De domina</i> c. szerkönyvek másolása miatt 1,5 forintért vagy 15 garasért (1494).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 461 (Nr4627), AR 356, 357 (Nr1617, 1619, 1622)
		HSzKSz 238 (Nr2231), LDFAC 4
		HSzKSz 238–239 (Nr2236), LDFAC 11, 13
		HSzKSz 240 (Nr2251), AR 294–295, 391 (Nr1343, 1728), LDFAC 6, 12, 13, 17, 18, 20–22, 24–29, 31–32, 35, BH III 218 (Nr1934)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Nyalkai Albert	Krakkó 1484 (BA 1486, MA 1489)	Egy lengyel diák elzalogosította Gabriel Veronensis Zerbus: <i>Metheorica</i> c. könyvét Rákosi Menyhértnél 1 Ft és 8 széles garasért, Nyalkai Alberttel közös tartozása fejében (1489).	
Fehérvári Antal	Krakkó 1484 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1486, MA 1487)	Megtalálhatók feljegyzései azon előadásokról, amelyeket látogatott (1487, Petrus Hispanus traktátusai a <i>Summulae logicales</i> c. műből, Arisztotelész: <i>Physica</i>).	
Körmöci Schaidér Pál	Krakkó 1484 (BA 1487) Ferrara 1493	Egy kölcsönadott könyv miatt pereskedett Zalai Andrással (1485).	
Pókafalvi Péter	Krakkó 1484	Dengelegi Ferenc Privigyei Miklóstól kérte Petrus Hispanus: <i>Summulae logicales</i> c. skolasztikus könyvét, mely Arisztotelész: <i>Analytica posteriora</i> c. művet is tartalmazza. Miklós azt mondta, hogy ő Pókafalvi Pétertől vette 6 garasért, de Péter azt mondta, hogy ő a könyvet Ferencről vette 5 garasért (1486).	
Erdélyi Kelemen	Krakkó 1485 (BA 1486)	Egy lengyel diák könyvéért adós (1491). Kozma könyvkötőnek egy könyv két kötetének kötéséért adósa 10 széles garassal (1491).	
Izsépi Vince	Krakkó 1485 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1491, MA 1494)	Hartmann Schedel Világkrónikáját (1493) a krakkói egyetemi könyvtárnak ajándékozta (1494).	
Rákosi Menyhért	Krakkó 1485 (BA 1487, MA 1490) Itália 1493 e. (<i>artium liberalium et decretorum doctor</i> 1493 e.)	Egy lengyel diák elzalogosította Gabriel Veronensis Zerbus: <i>Metheorica</i> c. könyvét Rákosi Menyhértnél 1 Ft és 8 széles garasért, Nyalkai Alberttel közös tartozása fejében (1489).	
Keceli András	Krakkó 1486 (BA 1489)	Más diák nadrágjait és könyveit (benne: Franciscus Philelphus: <i>Epistolae breviores</i> c., Jacobus de Voragine: <i>Historia lombardica</i> c. és Cicero művei) a zsidóknak pénzért eladta (1489).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 242–243 (Nr2281), AR 281 (Nr1284)
		HSzKSz 243 (Nr2296), WW I 92 (Nr243), CCM I 281 (Nr243/3), CsJ 301, CsJ KK 383
Ferrarában megvásárolta Cicero: <i>Epistolarum familiarium libri VII</i> c. művét (1495).		HSzKSz 249 (Nr2364), AR 223 (Nr1017), BH I 104 (Nr249)
		HSzKSz 250 (Nr2370), AR 232–233 (Nr1072)
		HSzKSz 252–253 (Nr2405), AR 314, 318, 320–321 (Nr1419, 1451, 1460, 1462– 1463), BH III 149 (Nr1282)
		HSzKSz 259 (Nr2476), ITBUJ 246, 444, BH II 39 (Nr1939), III 219 (Nr1942)
Nicolaus Tincor: <i>Commentum super Summulas Petri Hispani</i> c. mű tulajdonosa.		HSzKSz 256–257 (Nr2455), AR 2381 (Nr1284), BH II 103 (Nr2189)
		HSzKSz 259 (Nr2480), AR 271 (Nr1236)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Privigyei Miklós	Krakkó 1486 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja)	Dengelegi Ferenc Privigyei Miklóstól kérte Petrus Hispanus: <i>Summulae logicales</i> c. skolasztikus könyvét, mely Arisztotelész: <i>Analytica posteriora</i> c. művet is tartalmazza. Miklós azt mondta, hogy ő Pókafalvi Pétertől vette 6 garasért, de Péter azt mondta, hogy ő a könyvet Ferencről vette 5 garasért (1486).	
Szászsebesi Rewdolph Krisztián	Krakkó 1487 (BA 1489)	Mucsi János könyvét, amely Vergilius művének harmadik kinyomtatása, ellopta (1494).	
Dévai János	Krakkó 1487 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1493, MA 1495)	Egy asztronómiai témájú mű tulajdonosa (lelélben említik eladását).	
Kamanci Márton	Krakkó 1487	Szónoklatokkal és versekkel teli könyveit, köztük Cicero: <i>De officiis</i> és Boëthius: <i>De consolatú</i> c. műveit, amiket elvesztett és Grodek Jakabnál talált meg, visszakérte, azonban Jakab azt állította, hogy azokat egy másik diáktól kapta (1490).	
Pesti Ferenc	Krakkó 1490 (BA 1491, MA 1495)	Professzor (1502): Horatius: Szatíráit, majd Franciscus Philelphus: <i>Epistolae breviores</i> c. művét kommentálta (utóbbit nem fejezte be).	
Várad Foris Benedek	Krakkó 1492 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1494, MA 1507)		
Mucsi János	Krakkó 1492 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1494)	Könyvét, amely Vergilius művének harmadik kinyomtatása, Szászsebesi Rewdolph Krisztián ellopta (1494).	
Tamási Balázs	Krakkó 1494 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1496)	Arisztotelész: <i>Logica</i> és <i>Quaestiones philosophicae</i> c. műveinek tulajdonosa.	
Szegedi Kis Orbán	Krakkó 1495 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1497, MA 1500)	Professzor (1500): Arisztotelész: <i>Ethica</i> c. művét és Erasmus Ciolek műveit kommentálta (előbbit betegsége miatt nem fejezte be).	
Dési Osvát	Krakkó 1497 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja)	Várad Péter adása neki egy könyvvel 5 garas és egy ternarius értékben (1498).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 263 (Nr2539), AR 232–233 (Nr1072)
		HSzKSz 266 (Nr2576), AR 368 (Nr1655), BH III 149 (Nr1281)
		HSzKSz 267 (Nr2590), CCM I 281 (Nr243/4)
		HSzKSz 462 (Nr4643), AR 286 (Nr1310)
		HSzKSz 279 (Nr2735), LDFAC 55–56
Magnus Hund: <i>Anthropologium</i> és Magnus Hund: <i>Introductorium in universalem Aristotelis Physicam</i> c. művek tulajdonosa.	Újhelyi Ferenc 1518-as krakkói kiadványában Ferencet közszönti.	HSzKSz 283–284 (Nr2790), BGJ 419–420
		HSzKSz 284–285, 292 (Nr2799–2800, 2878), AR 368 (Nr1655)
		HSzKSz 298 (Nr2941), WW I 454–455 (Nr1900), BH II 38 (Nr1931), CsJ KK 391
		HSzKSz 308 (Nr3058), LDFAC 47–49, SS PW 292
		HSzKSz 311 (Nr3087), AR 419 (Nr1830–1831)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Bártfai György	Krakkó 1498 (BA 1500)	Franciscus Pescennius Niger: <i>Modus epistolandi</i> c. művének lapszélein és végén készített jegyzeteiből fennmaradt a krakkói diákok tananyaga és György felvett óráinak jegyzéke (1498/1499).	
Garai György	Krakkó 1498 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1499, MA 1502) Itália 1510 e.?	Professzor (1502): Arisztotelész: <i>Analytica posteriora</i> c. művét kommentálta.	
Lőcsei (Henckel?) János	Krakkó 1498 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1499, MA 1500)	Professzor (1503): <i>Parvulus philosophiae</i> c. művet kommentálta (nem fejezte be).	
Váradi Péter	Krakkó 1498	Adósa egy könyvvel Dési Osvátnak 5 garas és egy ternarius értékben (1498).	
Thurzó Szaniszló	Krakkó 1498 (BA 1503)	Vitába keveredett egy lengyel diákkal Horatius minden művét és Seneca: Tragédiáit tartalmazó könyvek miatt (1504).	
Eperjesi Melczer Márton	Krakkó 1499 (BA 1501)	1 forintért és 4 garasért könyvet vett (1504, benne: Omnibonus Leonicens: <i>Commentum in Lucanum</i> c. műve) Egy kötetbe kötött könyv tulajdonosa (1504, benne: Arnoldus de Tungeris: <i>Epitomata, sive Reparationes logicae veteris et novae Aristotelis</i> c. műve).	
Pécsi Bertalan	Krakkó 1500	Gabriel Veronensis Zerbus: <i>Quaestionum metaphysicarum liber ad Sixtum IV.</i> és <i>Ars venandi distinctiones</i> c. művek tulajdonosa.	
Császlóci Menyhért	Krakkó 1500 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1504, MA 1508)	3,5 márkás tartozása volt a lakbérért, ezért zálogba két tunikát adott, majd a könyveit akarta zálogba adni (1505) Később chiromantiával (tenyérjósással) is foglalkozott (1505). Professzor (1507).	

	Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
			HSzKSz 313 (Nr3110), BH I 297 (Nr1077), KV 253–260
			HSzKSz 313–314 (Nr3111), LDFAC 56
			HSzKSz 314–315 (Nr3120), LDFAC 59
			HSzKSz 318 (Nr3153), AR 419 (Nr 1830–1831)
	Bartolus de Saxoferrato: <i>Super II. parte Infortiati</i> (1492) c. művének tulajdonosa.		HSzKSz 318 (Nr3154), AR 449 (Nr1965), BH I 434 (Nr1763)
			HSzKSz 324 (Nr3212), ITBUJ 164–165
			HSzKSz 327 (Nr3250), ITBUJ 410, BH II 39 (Nr1940)
			HSzKSz 330 (Nr3286), AR 454–455, 460, 461, 464, (Nr1993, 2035, 2041, 2052), LDFAC 83

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt
Buda-felhévízi Bálint	Krakkó 1500 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1501)	Könyvek tulajdonosa (benne: Arisztotelész: <i>De anima</i> (a könyv fedelén található Mária a gyermekkel, Szent Orsolya és Szent Olaf alabárd-dal), Lambertus Montanus: <i>Super Aristotelis Physicorum libros iuxta doctrinam Thomae de Aquino</i> (utóbbi két mű egybe kötve és 1520-ban 12 garasért vásárolták meg a Collegium Maius számára) és Albertus de Eyb: <i>Margarita poetica</i> c. művek).
Makrai Balázs	Krakkó 1501 (BA 1502, MA 1504)	Professzor (1504): Arisztotelész: <i>Metaphysica</i> c. művét kommentálta (nem fejezte be a kurzust).
Eperjesi Künisch Mátyás	Krakkó 1501 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1503, MA 1521, <i>baccalarius theologiae</i> 1523)	1523-es levelében arról panaszkodott, hogy könyvtárának könyvei Krakkóban elégték.
Gönci (Melcer?) András	Krakkó 1502 (BA 1505, MA 1511)	Professzor (1511–1512): Arisztotelész: <i>Metaphysica</i> , Gerardus de Harderwijk: <i>Epitomata seu reparationes totius philosophiae naturalis Aristotelis</i> és Cicero: <i>De officiis</i> c. műveket kommentálta (a legelsőből három előadást nem tartott meg a kánikulai napok miatt, de később folytatta, az első kettő eredeti kézírata a krakkói Jagelló Könyvtár gyűjteményében fennmaradt).
Kassai Grotker Gergely	Krakkó 1502 (BA 1505, MA 1510)	Professzor (1509–1510): Arisztotelész: <i>Metheora</i> c. művét kommentálta.
Kassai Márton	Krakkó 1502 (BA 1503, MA 1510)	Professzor (1510–1511): Arisztotelész: <i>De coelo et mundo</i> , <i>De generatione et corruptione</i> és <i>Politica</i> c. műveit kommentálta (öt előadást nem tartott meg, a legelső nem fejezte be).
Zsidvei Mihály	Krakkó 1502 Bologna 1520 e. Ferrara 1520	Sommerfelt János tartozott neki 6 forinttal és a rektor ítélete szerint vagy a pénzt kapja meg, vagy annak értékében a könyvkereskedők árszabása szerint (1502).

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 333 (Nr3313), ITBUJ 97, BH II 39–40 (Nr1938, 1941)
		HSzKSz 334 (Nr3320), LDFAC 64
		HSzKSz 337 (Nr3350), BH III 250 (Nr2300), ETE I 89–90 (Nr90)
		HSzKSz 339 (Nr3378), AR Nr2048, 2051, LDFAC 98, 100, 102–103, 107–108, ITBUJ 197–198
Egy kódex tulajdonosa (benne: Titus Livius: <i>Decades</i> , Polybios: <i>De primo bello Punico</i> , Plutarchos: <i>Parallela</i> és Plutarchos: <i>Vitae</i> c. művek).		HSzKSz 342 (Nr3401), LDFAC 93–94, BH I 225 (Nr771)
		HSzKSz 344 (Nr3422), LDFAC 94, 97–98, 100, 102–103
		HSzKSz 344 (Nr3428), AR 486–489 (Nr1901, 1904, 1908, 1910–1911)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Baranyai Bertalan	Krakkó 1504 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1506)	Újhelyi Ferenc 1518-as kiadványában található versek egyikének címzettje.	
Kalocsai Imre	Krakkó 1504 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1509)	Hazautazván a Bursára hagyott egy fekete se-lyem terítőt és egy térképet (1510).	
Budai Kakas János	Bécs 1499 (BA 1504) Krakkó 1504 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, MA 1507) Bologna 1508 Padova 1511	Krakkóban vásárolta meg a Johann Stoeffler és Jakob Pflaumen által szerkesztett <i>Almanach nova</i> 1504. évi velencei kiadását, amelybe ké-sőbb naplóját vezette.	
Kaszonyi/ Szentmiklósi Máté	Krakkó 1504 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1506)		
Korlátfalvi Imre	Krakkó 1506 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1507)	Újhelyi Ferenc 1518. évi kiadványában az egyik versének címzettje.	
Sóvári Sós György	Krakkó 1509 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja)	Megvásárolt egy kötetet (1510, benne: Vergili-us, Servius Maurus Honoratus, Christophorus Landinus, Antonius Mancinellus, Donatus és Domitianus művei).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 352 (Nr3519), BGJ 419–420, 426
		HSzKSz 352 (Nr3524), RBHC 46
Bécsben vásárolta meg Jacobus de Voragine: <i>Legenda aurea sanctorum</i> c. művét.	Krakkóban vásárolt tankönyvét naplóként egészítette ki, amely máig fennmaradt.	HSzKSz 354–355 (Nr3547), KA BKJ 193–211, MaMüL XIII 344
	Újhelyi Ferenc 1518-as kiadványában fennmaradt egy verse.	HSzKSz 355 (Nr3553), BGJ 419, 426–427
		HSzKSz 363 (Nr3634), BGJ 419, 426
		HSzKSz 379 (Nr3791), BH I 181 (Nr563)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Lőcsei Pauschner Sebestyén	Krakkó 1509 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1511, MA 1514) Itália?		
Bodorfalvi Bodor Boldizsár	Krakkó 1510 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja)	Részt vett a Bartholomeus Bromirski által Svetonius: <i>De vitis imperatorum</i> c. művéről tartott kommentárokon (1515).	
Szegedi Zákány Balázs	Bécs 1509? Krakkó 1511/1512/1515 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1512/1514) Bologna 1522	Egy lengyel diák tartozik neki 1 forinttal egy elzálogosított könyvért, és ha Balázs az adósságot nem kapja meg, eladhatja a könyvet (1516).	
Gyulai László	Bécs 1510 Krakkó 1511 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1512, MA 1518)	Egy kötet birtokosa (1517, benne: Arisztotelész művei (<i>Physica</i> 8 könyve, <i>De coelo et mundo</i> 4 könyve, <i>Ethica</i> , <i>Topica</i> 8 könyve, <i>Politica</i> 8 könyve, <i>Oeconomia</i> , <i>De sensu et sensato</i> , <i>De memoria et reminiscentia</i> , <i>De somno et vigilia</i>) és Gilbertus Porretanus: <i>Libri sex principiorum</i> c. mű), amelyet 1529-ben eladott Hátszegi Mártonnak.	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
	<p>Kiadott egy számtankönyvet (<i>Linealis calculatio cum pulchris documentis regulis ad monetam Cracouiensem diligenter suputata</i>, 1513), amelyet a mindennapi kereskedői gyakorlatnak szánt, és öccsének, Gergelynek ajánlotta, mert kérte bátyját, hogy segítsen neki megtanulni számolni.</p> <p>Pestis elleni tanácsait könyvbe foglalta (<i>Eine kleine Unterrichtung über die Pest</i>, Szeben, 1530).</p> <p>Otto Brunfels berni orvos 1531–1532-ben megjelent Herbariumának példányába a latin feliratú ábrák mellé írta magyar és néha szász nevüket.</p>	<p>HSzKSz 383 (Nr3820), BG SP 257–271, MaMüL IX 79</p>
		<p>HSzKSz 385 (Nr3834), AR 557–558 (Nr2368)</p>
	<p>Janus Pannoniusról latin magasztaló verset írt Adrianus Wolphardus erdélyi humanista Bolognában, 1522-ben kiadott és Várdai Ferenc erdélyi püspöknek ajánlott antológiájába: <i>Joannis Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis poetae, et oratoris Clarissimi Panegyricus</i> címmel.</p>	<p>HSzKSz 390–391, 395, 410 (Nr3888, 3933, 4097), AR 567–568 (Nr2402), MaMüL XIII 63</p>
		<p>HSzKSz 392 (Nr3906), BH II 21 (Nr1862)</p>

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Károlyi Máté	Krakkó 1513 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja) Bécs 1515	Egy kötet ő írt be az egyetem könyvtárának katalógusába (Aquinói Szent Tamás: <i>Summa de veritate</i>).	
Keresztényfalvi György	Krakkó 1513	Arisztotelész: <i>Logica</i> és <i>Quaestiones philosophicae</i> c. műveinek tulajdonosa.	
Újhelyi Ferenc	Krakkó 1515 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1516)		
Szegedi Pictoris Bálint	Bécs 1514 Krakkó 1515 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1517)		
Sajószentpéteri Péter	Krakkó 1516 <i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1517, MA 1524)	Professzor (1524): Arisztotelész: <i>Topica</i> c. művét kommentálta (nem fejezte be).	
Szentmártoni Péterfi Gergely	Bécs 1511 Krakkó 1517 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1518)	Újhelyi Ferenc 1518-as kiadványában említi, hogy Janus Pannnonius epigrammáit Gergely mutatta meg neki, néhány nappal a kiadás előtt. Gergely valószínűleg Bécsből hozta magával az epigrammákat.	
Váradi Ferentzi Péter	Bécs 1513 Krakkó 1518 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1519, MA 1520)	Professzor (1519–1520): Nicolaus de Schadek: <i>Tractatus seu responsio de loco ad quaestionem promotoris ac astrologia iudiciaria</i> és <i>Quaestiones promotoris ex astrologia iudiciaria</i> c. műveket kommentálta (az eredeti kézirat a krakkói Jagelló Könyvtár gyűjteményében fennmaradt).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
		HSzKSz 404 (Nr4026), ITBUJ 259
		HSzKSz 402 (Nr4012), WW I 454–455 (Nr1900), CsJ KK 391
	1518-ban Janus Pannonius epigrammáit adta ki Vietor krakkói nyomdájában saját verseivel együtt, amelyeket Jagelló Zsigmond lengyel király és Bona Sforza esküvőjének alkalmából szerzett, a mű címe: <i>Opusculum adventum serenissimae dominae Bonae reginae, coniugis invictissimi principis domini, domini Sigismundi Poloniae regis declarans</i> (Krakkó, 1518).	HSzKSz 411 (Nr4105), BGJ 419–427, MaMüL XII 191
	Újhelyihez címzett verse fennmaradt Újhelyi Ferenc 1518-as kiadványában.	HSzKSz 414 (Nr4137), BGJ 419, 427
		HSzKSz 417 (Nr4164), LDFAC 164, 166, 169
		HSzKSz 420–421 (Nr4200), BGJ 423–424
		HSzKSz 429 (Nr4292), LDAFC 144, WW II 594 (Nr2489), BH II 38 (Nr1935), CsJ KK 393, MM 152–153 (Nr96/59)

Név	Egyetem (Fokozat)	Könyv egyetem alatt	
Hátszegi Márton	Bécs 1516 Krakkó 1518 (BA 1518)		
Losonci Bánfi Miklós	Krakkó 1519 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja)	Újhelyi Ferenc 1518-as krakkói kiadványában az egyik szövegét neki ajánlja.	
Vörösmarti/Karancsi György	Krakkó 1522 (<i>Bursa Hungarorum</i> tagja, BA 1524)	15 garas értékben a Bursa Hungarorumra hagyta Caesar Kommentárjait (1524).	

Későbbi könyvtár	Saját mű	Forrás
<p>Kötet birtokosa (1517, benne: Arisztotelész művei (<i>Physica</i> 8 könyve, <i>De coelo et mundo</i> 4 könyve, <i>Ethica</i>, <i>Topica</i> 8 könyve, <i>Politica</i> 8 könyve, <i>Oeconomia</i>, <i>De sensu et sensato</i>, <i>De memoria et reminiscentia</i>, <i>De somno et vigilia</i>) és Gilbertus Porretanus: <i>Libri sex principiorum</i> c. mű), amelyet 1529-ben vásárolt Gyulai Lászlótól.</p> <p>Gazdag humanista könyvtár gyűjtött össze: id. Plinius: <i>Naturalis historia</i>, szerk. Philippus Beroaldus (Párma, 1476), Pomponius Mela: <i>Libri de situ orbis tres, adiectis Ioachimi Vadiani in eosdem scholiis</i> (Velence, 1518), <i>Liber Iesu filii Syrach</i> (Bécs, 1519), Johannes Basadona: <i>De veriore mortalium fine ac felicitate dialogus</i> (Velence, 1518), Thomas Morus: <i>Utópia</i> (Bázel, 1518), egyháztörténészek művei (Bázel, 1523).</p>		<p>HSzKSz 427–428 (Nr4279), BH I 223, 383 (Nr760, 1543), II 21 (Nr1860), III 263 (Nr2445), JZs 165–167</p>
		<p>HSzKSz 432 (Nr4331), BGJ 419, 422</p>
		<p>HSzKSz 440 (Nr4421), RBHC 42</p>

Rövidítések jegyzéke

- ÁJ BE ÁBEL Jenő, *A bártfai Sz.–Egyed temploma könyvtárának története*, Bp., Hornyánszky Viktor sajtója, 1885.
- AR *Acta rectoralia almae universitatis studii Cracoviensis inde ab anno MCCCCCLXIX*, I (1469–1537), szerk. Wladislaus WISŁOCKI, Cracoviae, Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1893–1897.
- BGJ BORSA Gedeon, *Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása = Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991), 4, 417–426.
- BG SP BORSA Gedeon, *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 27 (1963), 257–271.
- BH CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988, 1993–1994.
- CCM *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur. Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, I–X, szerk. Zofia WŁODEK, Maria KOWALCZYK, Gdańsk–Kraków–Warszawa–Wrocław, Institutum Ossolinianum, 1980–2012.
- CsJ CSONTOSI János, *Adalékok a magyarországi XIV–XV. századi könyvmásolók- és betűfestőkhöz. 1–3. közlemény = Magyar Könyvszemle* 4 (1879), 1, 3, 6, 42–59, 134–149, 297–305.
- CsK KK CSONTOSI János, *A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratái = Magyar Könyvszemle* 7 (1882), 5–6, 373–398.
- ESM SELECKÁ MÁRZA, Eva, *A középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum Kft., 1997.
- ETE *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, I–V, szerk. BUNYITAI Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József, Bp., Szent István Társulat, 1902–1912.
- HBJ ZATHEY, Jerzy, LEWICKA-KAMINSKA, Anna, HAJDUKIEWICZ, Leszek, *Historia biblioteki Jagiellońskiej 1364–1775*, I, Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966.
- HSzKSz HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a Prágai és a Krakkói Egyetemeken 1348–1525*, II, szerk. DRASKÓCZY István, Bp., 2017.
- ITBUJ WISŁOCKI, Władysław, *Incunabula typographica bibliothecae Universitatis jagellonicae cracoviensis inde ab inventa arte imprimendi usque ad a. 1500. Secundum Hainii „Repertorium bibliographicum”, una cum conspectu virorum, qui libros olim habuerant, benefactorum Bibliothecae ligatorum Cracoviensium*, Cracoviae, sumptibus Universitatis Jagellonicae, 1900.

- JK KE JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár történetéből = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 31 (1987), 2, 103–114.
- JS SOPKO, Július, *Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*, I–III, Martin, Matica Slovenská, 1981–1986.
- JZs JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1977.
- KA BKJ KUBINYI András, *Budai Kakas János történeti feljegyzése = KUBINYI András, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., METEM, 1999, 193–211.
- KV KEDVEK Vera, *Egy bártfai diák a krakkói egyetemen 1498–1499-ben = Magyar Könyvszemle* 130 (2014), 2, 253–260.
- LDFAC *Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis: ex codice manuscripto in bibliotheca Jagellonica asservato*, szerk. Wladislaus WISŁOCKI, Cracoviae, sumptibus Academiae Litterarum, 1886.
- MaMül *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, I–XIV, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–2014.
- MM MARKOWSKI, Mieczysław, *Astronomica et astrologica Cracoviensia ante annum 1550*, Firenze, Olschki, 1990.
- RBHC *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakói (!) magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*, kiadta Karl SCHRAUF, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893.
- SS PW SROKA, Stanisław Andrzej, *Profesorowie węgierscy na wydziale sztuk uniwersytetu Krakowskiego w latach 1487–1526 = Amico, socio et viro docto. Księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, szerk. Tomasz PUDŁOCKI, Krzysztof STOPKA, Kraków, Historia Jagellonica, 2015, 285–294.
- WW WISŁOCKI, Władysław, *Katalog Rękopisów biblijoteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, I–II, Kraków, Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1877–1881.

Borbála Kelényi

The Library of the Krakowian Students from the Middle Ages

The present treatise aims at exploring the students from the medieval Hungarian Kingdom, whose book-usage is known during the course of the later Middle Ages (1400–1526). The majority of the students attended the faculty of arts. The book-usage of altogether 148 persons could be proved out of the 4,476 Hungarian students.

The sources of this research included the items of the catalogue of the manuscripts of the Bibiotheca Jagellonica, the Bibliotheca Hungarica (which contains all the codices and prints of the medieval Hungarian Kingdom) and the volumes of Julius Sopko (the collection of medieval codices from present-day Slovakia). Moreover, the Liber diligentiarum provided useful data, since it preserved not only the names of the academic professors, but also the works on which based they commented the lessons. The affairs of the Acta rectoralia, which discusses the students' everyday matters was useful as it contained information about their books, too.

It seems that those students, whose book-usage is known, gained a degree more frequently than the others, and a larger part of them appeared as the bursar of the Bursa Hungarorum, or among those who attended another university.

These students fall into three categories: most of them (52.7%, 78 persons) are known through their book-usage during their academic studies. The second group contains the ones whose library can be proved during their later career (36.5%, 54 persons). The third group (21.6%, 32 persons) includes those students who had a publication on their own, or who are known as a scriptor at least.

Discussing the first group in details, it appears to have three subgroups: 1. the ones who were mentioned as a manuscript's or print's possessor or had a dispute because of their books (54 persons) and 2. those who were a scriptor, the writer of an annotation or a compiler of a work (9 persons) or 3. those who were academic professors (21 persons).

Regarding the authors of the works used by the Hungarian students, Aristotle seemed evidently the most popular author and his interpretations with other scholastic authors (Petrus of Spain, Alexander de Villa Dei, Boethius, Donatus) (46%) made up the medieval academic curriculum. The works on astrology, astronomy and geography (Johannes Eschuid, Gerard of Cremona: Theorica planetarum, Tabularum resolutarum planetarum, the Nuremberg chronicle) (10%) demonstrate the popularity and high quality of education in Kraków. The high proportion (25%) of classical authors (Juvenal, Cicero, Horace, Vergil) and the Humanist authors (Erasmus Ciołek, Nicolaus Schadek, Francesco Negro, Francesco Filelfo, Gabriele Zerbi, Niccolò Leonicensi etc.) demonstrates the modernization of the curriculum and the effect of Humanism. In addition, a few theological works (Peter Lombard: Sentences, Ambrose) belonged to the curriculum.

The new sources provide an opportunity to identify a bookbinder too. Benedict Psitacus from Baia Mare/Frauenbach started to work during his studies in the 1490s and is mentioned as a citizen of Kraków in 1522.

None of the libraries of the students from the medieval Hungarian Kingdom can be entirely reconstructed. However, it is proved by the 152 works, which were used by them during their studies, that their books and readings followed the curriculum and its changes.

HAGIOGRÁFIA

Szent Katalin és a tükör

Alexandriai Szent Katalin a késő középkor egyik legnépszerűbb szentje volt, így legendájának számos verziója keletkezett. Jelen tanulmányban Szent Katalin megtérésének különböző verzióit vizsgálom meg, főként a magyarországi forrásokra koncentrálni, de közép-európai kitekintéssel. A magyar szakirodalom általában egyetlen ismert középkori (fő)verzióval szokott számolni az országban, így arra a kérdésre is megpróbálok válaszolni, hogy mennyiben módosítható ez a feltevés. Továbbá megkísérlem azt is rekonstruálni, hogy a magyarországi legendaverziókban a Katalin születését megjósoló bölcset miért Alphorabiusnak nevezik.

A megtérés

Szent Katalin legendája kezdetben csak a szent szenvedéstörténetét tartalmazta, csupán a 13–14. századtól kezdve terjednek el a *nativitas*ra vagyis a születésére, és a *conversió*ra vagyis a megtérésre vonatkozó részek. Szent Katalin megtérésének a szöveg hagyománya meglehetősen bőséges és komplikált, mivel számos szöveg maradt fenn,¹ de ezek – kevés kivételtől eltekintve – kiadatlanok.² Az egyik első megtéréstörténet a 13. század utolsó negyedéből maradt fenn a legkorábbi népnyelvű Katalinlegendában, amelyet egy Clemence nevű apáca írt a barking-i apátságban francia

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Hálával tartozom Szakács Béla Zsolt-nak a tanulmány készítése során nyújtott értékes megjegyzéseiért.

¹ BHL 1668c, 1669, 1669b, 1671, 1672, 1672b, 1672c, 1672e, 1672g, 1672k, 1672m, 1672p.

² Giovanni Battista BRONZINI, *La Leggenda di S. Catherina d'Alessandria, Passioni greche e latine*, Roma, Accademia nazionale dei Lincei, 1960, 416, 420. l.; Lorenzo CALVELLI, *Cypriot Origins, Constantinian Blood. The Legend of the Young Saint Katherine of Alexandria = Identity/Identities in Late Medieval Cyprus*, szerk. Tassos PAPACOSTAS, Guillaume SAINT-GUILLAIN, Nicosia, Kentro Epistēmonikōn Ereunōn, 2014, 363.

nyelven,³ de valószínűleg 12. századi latin előzményre megy vissza.⁴ Annyi azonban bizonyos, hogy a megtérést tartalmazó kéziratok a 13. század második felében, és a 14. században kezdtek elterjedni.

Alfons Hilka nagyszabású, majdnem egy évszázada megjelent tanulmányában három fő megtérés-verziót különített el. Az I. csoportba tartozó legendákban szerepel Katalin misztikus születéstörténete is: Costus ciprusi király már régóta vágyakozott örökös után, így népe jelenlétében ünnepélyes áldozatot mutatott be. Mivel a várt gyermek nem fogant meg, tanácsot kért egy Alphorius vagy Alphoncius nevű csillagjóstól, akinek a leírása alapján elkészített egy aranszobrot, ami a feszület formáját vette fel. Miután a csillagjós útmutatásai alapján áldoztak, Costusnak gyönyörű leánya született, akit a jós javaslatára *Katherinának* neveztek el (*universalis deorum ruina*). Costust egy császár elleni összeesküvéssel vádoltak meg, így Alexandriába mentek, ahol fény derült az ártatlanságára. Costus a halálos ágyán régenssé nevezte ki Katalint és megparancsolta neki, hogy csak olyanhoz mehet feleségül, aki egyenrangú vele. Katalin anyja a császár fiához akarta hozzáadni, de Katalinnak ez nem tetszett. Egyszer a birodalom határára kellett utaznia, azonban Katalin, az édesanyja és a kísérete eltévesztette az utat, így egy erdőben kellett éjszakázniuk. Másnap reggel megláttak egy kereszttel ékesített kunyhót, amelyben egy remete lakott. Katalin anyja elmondta a remetének, hogy a lánya visszautasítja a kéroket, a remete pedig megígérte, hogy segítségére lesz, s meggyőzi Katalint, hogy menjen férjhez. Katalin elmondta a remetének, hogy csak olyanhoz megy férjhez, aki szépségben, bölcsességben és nemességben egyenrangú vele, s tiszteletben tartja szűzi életét. A remete mutatott egy képet a Szűzről és a Gyermekről, ami felkeltette Katalin érdeklődését. Este a szobájában imádkozott a kép előtt, majd álomba merülve megjelent előtte a ragyogó szépségű Szűz karjában a gyermekével, ám a gyermek nem tekintett Katalinra, hanem elfordult tőle. Az álom után a remete egy angyal parancsára megkeresztelte Katalint. A következő éjjel újra álmot látott Katalin, s ekkor a gyermek már elfogadta őt, és gyűrűvel eljegyezte. Ezek után a gyermek kiszállt anyja karjaiból s megmutatta magát a Megváltóként, töviskoronával és a stigmáival. Katalin hűségéért felajánlotta számára a mennyei koronát. Felébredvén Katalin az ujján találta a gyűrűt, s elmondta a remetének, hogy mi történt vele, aki odaadta neki az evangéliumot. Anyja halála után egyedül igazgatta az országát. Az első kéziratcsoportnak van egy olyan változata is (I/B), ami az eddig bemutatott szövegtől számos helyen eltér, ám alaptörténetük megegyezik. Olyan különbségek vannak például, hogy Costus egy levelet kapott az uralkodótól; Katalin anyja sürgette a lányát, hogy menjen hozzá a császár fiához, vagy, hogy Katalin látomásában az anya és a gyermek mellett szerepelt a remete is. A történet végén már nagyobb változások olvashatóak: például Krisztus megparancsol-

³ Christine WALSH, *The Cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*, Aldershot, Ashgate, 2007, 137–138.

⁴ KATONA Lajos, *Alexandriai Szent Katalin legendája középkori irodalmunkban*, Bp., 1903, 11.

ta Katalinnak, hogy térjen vissza a remetéhez, hogy az megkeresztelje, majd Katalin megkérdezte, hogy a keresztvíz megvásárolható-e. Hiányzik viszont az a rész, amikor Jézus szenvedő Krisztussá alakul át, illetve ebben a változatban az evangélium átadása is elmarad. A szöveg Katalint kifejezetten Ciprus úrnőjének nevezi.⁵

A II. csoportot alkotó legendákból teljesen hiányzik Katalin születésének története. Costus a ciprusi Constantinában (Salaminia) élt, ám Maxentius elűzte, mivel megvádolták, hogy a perzsa királlyal összeesküvést sző ellene. Costus a családjával Alexandriába menekült. Apja halála után Katalin anyja férjhez akarta adni lányát a császár fiához, de ebben az esetben is, az csak egy hozzá méltó férfit lett volna hajlandó választani. Egy közeli remetelakban élő remete közbenjárására Katalin hamarosan megtért. Ebben a verzióban Krisztus parancsolja meg Katalinnak, hogy térjen vissza a remetéhez és keresztelkedjen meg.⁶

A III. csoport a Franz Spina által „tükörverziónak” nevezett legenda.⁷ A születés ebből a verzióból is hiányzik, ám Katalin tanultságát röviden említi. Sokan el akarták venni feleségül, ám ő továbbra sem volt hajlandó hozzámenni senkihez. Az anyja győzködte, hogy válasszon magának férjet, de ő egy tükörbe tekintve eldöntötte, hogy csak olyanhoz megy hozzá, akivel szépségben, nemességben és okosságban egyenlő. Így az anya azt javasolta, hogy a város szélén élő bölcs remetével találkozzanak. Ezt követően a történet leírja magát a megtérést: a remete jegyesül Krisztust ajánlotta neki. Mutatott neki egy fából készült képet Máriáról és a gyermek Krisztusról, s Katalin éjszaka álmában találkozott velük, ám Jézus visszautasította, mert Katalin nem volt keresztény. Másnap a remete segítségével megismerte a kereszténységet, és meg is keresztelkedett. Éjszaka Katalin újra álmodott, amelyben Jézus egy aranygyűrűvel jegyesévé fogadta. A remetétől – hasonlóan a I/B. kéziratcsoporthoz – Katalin megkérdezte, hogy megvehető-e a keresztvíz, mire a remete elmondta, hogy Krisztus oldalából folyik ez a forrás.⁸

Mint láthatjuk, az első két csoportban hangsúlyozták Katalin ciprusi eredetét. Lorenzo Calvelli szerint a 14. század első felében jelenik meg a Katalin ciprusi eredetére utaló változat,⁹ amely Hilka szerint feltehetően Cipruson is születhetett meg.¹⁰ Természetesen a három csoport változatain belül is vannak kisebb-nagyobb eltérések, illetve az egyes szereplők neveit is elhagyhatták, hozzáadhatták, illetve más verziókat is használhattak. Például Petrus de Natalibus 14. századi *Sanctorum*-ában

⁵ Alfons HILKA, *Zur Katharinenlegende: Die Quelle der Jugendgeschichte Katharinas, insbesondere in der mittelniederdeutschen Dichtung und in der mittelniederländischen Prosa* = *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 140 (1920), 173–174.

⁶ Uo. 174.

⁷ Franz SPINA, *Die alttscheische Katharinenlegende der Stockholm-Brünner Handschrift. Einleitung. Text mit Quellen. Wörterbuch*, Praha, Taussig & Taussig, 1913.

⁸ Uo. 175.

⁹ CALVELLI 2014, i. m. 361–390.

¹⁰ HILKA 1920, i. m. 174.

dátum szerint megadta a királylány életének eseményeit, valamint leírta, hogy apja, Costus alexandriai király öreg volt már, mikor leánya született. Maxentius római császár beleszeretett Katalinba és haddal fenyegette az anyját, ha nem adja hozzá a leányt, illetve említette a császárné – Faustina – nevét is. Frater Petrus itáliai ferences szerzetes már Katalin apjának az életét is részletezte, valamint a királylány megtérését is. Costus feleségét Sabinellának nevezte, aki férje halála után utazgatásba kezdett és találkozott egy Ananiás nevű remetével, aki megkeresztelte. Sabinella hazatérve férjhez akarta adni leányát, azonban az csak olyan kérőhöz volt hajlandó hozzámenni, aki méltó hozzá szépségben, okosságban és nemességben. Mivel ilyet nem talált, így anyja elkeseredésében a remetéhez fordult segítségért. Ezek után Katalin és az anyja álmodott, melyben megjelentek a mártírok és hitvalló szentek, majd Jézus Krisztus is 25 éves csodálatos szépségű ifjú képében, akit már szívesen választott volna Katalin, azonban Jézus visszautasította, mivel még nem volt megkeresztelve. Ezek után elment a remetéhez, aki megkeresztelte, így a következő álmában Jézus már gyűrűvel eljegyezte. Mikor az ország nemessége megtudta, hogy Katalin csak Krisztusnak akar élni és Alexandriába menni, bevádolták Maxentius császáránál, majd innentől a legenda a *Passió*-val folytatódik. Egy 1337-es müncheni kézirat szerint Katalin anyja titokban keresztény volt, ezért rávette a lányát, hogy menjen a remetéhez, aki felkeltette az érdeklődését Krisztus iránt.¹¹ A bölcsnek pedig a különböző legendavariációkban más-más nevet adtak, megtalálható az Alfoncius, Alforius, Alforabius és a Macrobius név is.¹²

Katalin bővebb legendája Magyarországon

Szent Katalin megtérésének hazai ismeretéről nem szöveges, hanem művészettörténeti források számolnak be elsőként. A 14. század első feléből ismert az első ábrázolása, a gelencei templom déli falán Szent Katalin legendaciklusa tartalmazza a szent misztikus eljegyzését.¹³ Vásári Miklós – jelenleg Padovában található – 1343-ban készített¹⁴

¹¹ KARDOS Gyula, *Alexandriai Szent Katalin cseh és magyar verses legendájának viszonya* = *A Kassai Főgimnázium Értesítője* (1906/1907), 20–22.

¹² RAJHONA Flóra, *Alexandriai Szent Katalin legendája Temesvári Pelbárt feldolgozásában* = *Plaustrum seculi I. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*, szerk. Bárczi Ildikó, Bp., Eötvös, 2004. http://sermones.elte.hu/?az=312tan_plaus_flora (letöltés ideje: 2017. 12. 14.).

¹³ JÉKELY Zsombor, *Saint Margaret or Catherine? Iconographical Problems of Transylvanian Wall-paintings from the 14th Century* = *Women in the Culture of the Middle Ages*, szerk. Alicija KARŁOWSKA-KAMZOWA, Poznań, 1995, 184.

¹⁴ KÖRMENDY Kinga, *Padova kánonjogi doktorai és kódexaik az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században* = *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi Roma-Napoli 9–14 settembre 1996*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–

kétkötetes dekretális gyűjteményének¹⁵ címlapján Szent Katalin életéből található meg négy jelenet,¹⁶ az első kettő a megtérését ábrázolja, a másik két illusztráció a kerékbetörés és a lefejezés jeleneteit mutatja be.¹⁷ Természetesen a megtérést ábrázoló alkotások jelenléte nem jelenti automatikusan egy legendaváltozat szöveges ismeretét is, hiszen az ábrázolások képi hagyományra is épülhettek. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy már korábbról ismert lehetett Szent Katalin bővebb legendája, mint az első szövegteremtő. A misztikus eljegyzés történetének Magyarországon a 15. század végétől maradt fenn szövege, ezeket legújabbban Korondi Ágnes vizsgálta monográfiájában.¹⁸ Szent Katalin megtérésének a története Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációiban és három nyelvemlék-kódexben – az *Érsekújvári*,¹⁹ *Érdy*²⁰ és *Debreceni Kódex*ekben²¹ – maradt fenn. A megtérés elbeszélése alapvetően hasonlóan épül fenn mindegyik változatban, hiszen Pelbárt elbeszélése mindegyikhez alapul szolgált.

Pelbárt beszédeit az egyházi év liturgiája szerint rendezi sorba, általában egy-egy ünnepre négy *sermót* adva.²² Három *sermo*-gyűjteményt adott ki *Pomerium Sermonum* cím alatt, ebből az első, 1498-ban a *Sermones de Tempore* volt, amely 171 prédikációt tartalmaz, ezek a vasárnapok és az ünnepnapok rendje szerint követték egymást. A következő évben megjelent *Sermones de Sanctis* 211 *sermója* a szentek ünnepeit öleli fel, majd ugyanebben az évben jelent meg a *Quadragesimale*, mely tematikus rendben tartalmaz 50 prédikációt a bűnről, bűnbánatról és a tízparancsolatról.²³ Pelbárt feldolgozásának a forrásai valószínűleg régebbi és újabb prédikáció-gyűjtemények, talán egyházatyák, antik szerzők és különböző breviáriumok szövegei lehettek, de valószínűleg a Katalin-*sermo* írásakor nagyobb szabadságot engedett

Scriptum Rt., 1998, 528; GEREVICH Lászlóné, *Vásári Miklós két kódexe = Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957), 133–135.

¹⁵ Padova, Biblioteca Capitolare, A 25, fol. 1r.

¹⁶ MAROSI Ernő, BEKE László, *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, I–II, Bp., Akadémiai, 1987, I, 11. kép.

¹⁷ SZAKÁCS Béla Zsolt, *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*, Bp., Balassi, 2006, 153.

¹⁸ KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban, Misztikarecepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, 2016.

¹⁹ *Érsekújvári Kódex: 1529–1531*, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, H. L. ROZSONDAI Marianne és WEHLI Tünde közreműködésével, Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete – MTAK – Tinta, 2012, 959–1105. (447–520.)

²⁰ VOLF György, *Érdy codex*, Bp., MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876, 505–530. (656–675.)

²¹ ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, MADAS Edit, *Debreceni kódex, 1519. A nyelvemlék hasonmása és beüthő átírata*, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997, 1021–1153. (491–557.)

²² BÁRCZI Ildikó, *A tematika sokszínűsége Temesvári Pelbárt prédikációiban = Emlékkönyv Temesvári Pelbárt halálának 500. évfordulója alkalmából 1504–2004*, szerk. BERHIDAI Piusz, KEDVES Ilona, Esztergom, Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium, Kollégium és Szakközépiskola, 2006, 65.

²³ KERTÉSZ Balázs, *Two Hungarian Friars Minor in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko = Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, szerk. E. Kovács Péter, Szovák Kornél, Bp., Corvina, 2009. 63–64.

meg magának.²⁴ Négy Katalin-beszéde Laskai Osvát prédikációgyűjteményéhez, az *Érdy-kódex* Katalin *sermőjához* és az *Érsekújvári* és a *Debreceni Kódex* legendájához is forrásul szolgált.²⁵

Temesvári Pelbárt feldolgozásában részletesen tárgyalta Katalin születését: élt egy gazdag és hatalmas király Alexandriában, akit Costusnak hívtak, de hosszú idő óta hiába reménykedett a gyermekáldásban, mígnem megkérdezett egy Alforabius nevű bölcset, hogy ő maga vagy a királyné hibájából nem születik-e utódja. A bölcst az mondta, hogy gyermektelenségüknek az az oka, hogy rossz istennek áldoztak, így Alforabius tanácsát követve öntettek egy feszületet és annak mutattak be áldozatot, miközben a többi bálvány összeomlott. A királyné pedig nemsokára teherbeesett. Pelbárt legendaverziója szerint Alforabius *historia ab Alforabio descripta* címen legendát is írt Katalinról, amelyben az szerepel, hogy Krisztus másodszor is megjelenik Katalin előtt és megígéri neki a mártírhalált.²⁶ Az Alforabius név Pelbárt saját alkotása lehet, melyet az ismert arab bölcst nevének a hatására alakíthatott át. Katona szerint az Alphorabius név vagy a korábbi Alphorius verzióból eredhetett, vagy éppen a későbbi Alphorius, Alphoncius, Alphonsus és Macrobius korai alakja.²⁷ Alforabius bizonyosan nem írt legendát Katalinról, mivel a 9–10. században élt, amikor a Katalin-legendák csak a *passiót* tartalmazták, így Rajhona Flóra szerint Pelbárt a legenda valamely keleti feldolgozására utalhatott.²⁸ Alforabius szerepeltetése asztrológusként már csak azért is érdekes, mivel Alforabius egyáltalán nem volt asztrológus. Ha a szerző szándéka az lett volna, hogy egy jelentős keleti csillagjóst szerepeltessen, akkor miért nem egy híres csillagjós után, például Albumasarnak vagy Alcabitiusnak nevezte a bölcset?²⁹ Egyes legendaváltozatokban valóban egy igazi asztrológus neve szerepel a történet csillagjósaként (Macrobius). Hogyan magyarázhatjuk mégis Alforabius szereplését a Pelbárt által írt beszédekben és a magyar nyelvű legendákban?

A kérdés megválaszolásához érdemes áttekinteni Pelbárt és az asztrológia viszonyát. Horváth Cyrill³⁰ és Szilády Áron³¹ véleménye szerint Pelbárt a józan ésszel ellenkezőnek gondolta az asztrológiát. Újabban Zsoldos Endre bizonyította be, hogy valójában Pelbártnak csak az asztrológia egy fajtájával volt problémája, a többinek „lelkes híve” volt, s a *Rosariumban* számot is adott csillagászati ismereteiről, amelyet Krakkóban sajátított el.³² Zsoldos Endre Pelbárt csillagászati ismereteit vizsgálva

²⁴ KATONA 1903, i. m. 21.

²⁵ RAJHONA 2004, i. m.

²⁶ RAJHONA 2004, i. m.

²⁷ KATONA 1903, i. m. 41.

²⁸ RAJHONA 2004, i. m.

²⁹ Hálával tartozom Veszprémy Mártonnak, hogy felhívta erre a részletre a figyelmemet!

³⁰ HORVÁTH Cyrill, *Temesvári Pelbárt és beszédei* = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, Pótkötet I (1889), 165–166.

³¹ SZILÁDY Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Bp., Franklin, 1880, 32–33.

³² ZSOLDOS Endre, *Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya* = *Magyar Könyvszemle* 129 (2013), 37–39.

megállapította, hogy a ferences szerző számos tekintélyre hivatkozott (Arisztotelész, Plinius, Albumasar, Alfraganus, Avicenna, Averroes és Alpetragius) ám a legtöbb esetben valószínűleg nem az említett szerzőket olvasta, hanem a forrása Beauvais-i Vince *Speculum maiusa* volt.³³ Ez a téma szempontjából pedig azért fontos, mert Beauvais-i Vince az említett művében az asztrológia és az asztronómia megkülönböztetésekor Alforabiust idézi.³⁴ Jelenlegi ismereteink szerint csupán a magyarországi legendákban fordul elő az Alforabius név, a forrásul szolgáló és/vagy hasonló motívumokkal rendelkező legendákban az Alfoncius vagy Alforius név olvasható (I. csoport legendái). Vajon nem lehetséges, hogy Pelbárt Katalin-napi beszédeiben hiperkorrekcióval állunk szemben? Úgy vélem, Pelbárt a beszédek írásakor a forrásaiban találkozott a Katalin születését megjósoló csillagjós nevével, ám a véleménye szerint hibás Alforius/Alfoncius formát kijavította az általa az asztrológia kapcsán gyakran forgatott Beauvais-i Vincénél szereplő tudós névére.

A szent csodás születésének az elbeszélése után a történetek rátérnek arra, hogy a szülei halála után az immár egyedül uralkodó Katalin kísérettel járta az országot. A verses legenda tolmácsolásában ez így hangzik: „Ez szíznak szokása vala, / Hogy egyedül nem jár vala. / Vala huszonnég leánnyal, / És méganné vénasszonnyal. / Vala kezel száz lovaggal / És nagy sok vén jámborokkal” (710–715. sor).³⁵ Katalin a kíséretével elért egy remete-lakhoz, ahol a remetével beszédbe elegyedik „Nagy sok királfiak vótak / Kik énutánam jártanak, / És nagy soktúl követtetem, / De még egyhez sem mentem, / Mert atyám, ha lőn ő halálán, / Nekem őtőle úgy lőn hagyván, / Hogy soha férjhez ne menjek, / Hanem ha ily bölcslet lelnék, / Ily szépet és ily kazdagot, / Mely bölcs, mely szép és kazdag én vagyok.” (879–888. sor)³⁶ A remete ezek után Jézus Krisztust ajánlotta jegyesül. Katalin az éjszakai látomásában találkozott Szűz Máriával és Jézussal, ám mivel ekkor Katalin még nem volt megkeresztelve, Jézus elfordult tőle. Csak megkeresztelkedése után álmában részesült a misztikus eljegyzés kegyében. Az *Érdy-kódex*ben a misztikus eljegyzést leíró lapokat kitépték a kódexből. Az *Érsekújvári Kódex* esetében a legenda megszakadt a misztikus eljegyzést taglaló résznél. Csupán a *Debreceni Kódex* tartalmazza teljes egészében a misztikus eljegyzést: Katalin előtt a szenvedő Krisztus jelenik meg, aki követésre szólítja fel a szüzet. Korondi Ágnes szerint csak a *Debreceni Kódex* jelenete nevezhető misztikus felhangokkal tarkított elbeszélésnek, mivel a többi variánsban az eljegyzés csupán az élettörténet egyik csodás eseménye, nem

³³ ZSOLDOS 2013, i. m. 37–39.

³⁴ VINCENTIUS BELLOVACENSIS, *Speculum Maius: Quorum Primo Tota Naturalis Historia: Altero omnium doctrinarum disciplinarumq[ue] farrago: Tertio vero omnis moralis Philosophia: Quarto denique universa totius orbis omniumq[ue] populorum ab orbe condito, ad Auctoris usque tempus ... continetur Qui Speculum Doctrinale Inscritbitur*. Tomus secundus, Venetiis 1591. Liber 18. cap. 46. (287. oldal)

³⁵ MADAS, HAADER, ROZSONDAI, WEHLI 2012, i. m. 979. (457.) Az átírásban a könnyebb érthetőség kedvéért nem követtem a kiadást.

³⁶ Uo. 985. (460.)

pedig misztikus élmény.³⁷ Kérdés természetesen, hogy vajon a szenvedő Krisztus történetet Magyarországon hagyták-e ki a legendából, hiszen nem szükségszerűen kell szerepelnie minden verzióban ennek a jelenetnek, ahogyan a legendaváltozatok csoportosításánál már említettem. Szent Katalin legendái közül mindössze ezeket ismerjük írott verzióban a középkori Magyarországról. Az írott verziók vizsgálatából úgy tűnhet, hogy a megtérésnek csak egy (fő)változata volt ismert az országban, amely nagyrészt megegyezett Hilka-féle I. csoport szövegével.

Az írott források mellett a képi forrásokat ismét be kell vonni a vizsgálatba, hiszen ezek is segítségünkre lehetnek a szentkultusz sokszínűségének megismeréséhez. Az ún. báti mester Szent Katalin megtérését ábrázoló táblaképe (IV. tábla) mindenképpen egy igen értékes és különleges történetet mutatnak be. A táblakép jelenleg az esztergomi Keresztény Múzeumban található, talán a báti Szent Márton-templomból származik, de az is lehetséges, hogy egy közeli bányavárosból (talán Selmecbányáról) került először Báttra, majd onnan a múzeumba. Olyan vélemény is felmerült, hogy Garamszentbenedekről származik a táblakép.³⁸ Eredetileg egy nagyobb méretű oltár bal szárnyának a belső oldala volt, a külső oldalon Szent Katalin és Szent Borbála álló alakja található.³⁹ A képek elkészültét a művészettörténeti szakirodalom legújabbban 1420–1430 körüli időpontra datálja,⁴⁰ és Szent Katalin életének egy ritkábban ábrázolt eseményét: a megtérést jelenítik meg két képen. Az első képen Katalin önmagát egy tükörben szemléli, s meggyőződik szépségéről és bölcsességéről – és magához illő királyi jegyest keres –, mellette pedig egy fehér ruhás nő szerepel karba tett kézzel. A második képen a remete nyújt át neki egy Madonnát és Jézust ábrázoló képet, megmutatva számára a hozzáillő jegyest. A művészettörténeti kutatások szerint az első jelenet ikonográfiailag ritka, míg a képátadás motívuma gyakoribb, s Itáliában maradt fenn az első ilyen ábrázolás.⁴¹ Mucsi András csupán egyetlen ikonográfiai párhuzamot ismert⁴² a tükörképét szemlélő Szent Katalin ábrázolására, egy 16. századi cseh táblakép analóg ábrázolását, ame-

³⁷ KORONDI 2016, i. m. 173.

³⁸ TAKÁCS Imre, *Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése = Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk., rend. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 175.

³⁹ MUCSI András, *Az esztergomi Keresztény Múzeum Régi Képtárának katalógusa*, Bp., Corvina, 1975, 9.

⁴⁰ POSZLER Györgyi, *Két jelenet Alexandriai Szent Katalin legendájából = Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*, szerk. TAKÁCS Imre, Bp.–Luxemburg, Szépművészeti Múzeum, 2006, 623. Korábban Radocsay Dénes 1390–1400 körüli időpontot tartott lehetségesnek az elkészültéül (RADOCSEY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Bp., Akadémiai, 1955, 275.) Milena Bartlová pedig 1440–1450-ig terjedő időszakra datálta a képeket (*Gotika*, szerk. Dušan BURAN, (Dejiny Slovenského Výtvarného Umenia), Bratislava, Slovenská Národná Galéria, 2003, no. 4.21, 699–700. [Milena BARTLOVÁ]).

⁴¹ TÖRÖK Gyöngyi, *Báti I. Mester. Két jelenet Alexandriai Szent Katalin legendájából = Keresztény Múzeum, Esztergom*, szerk. CSÉFALVAY Pál, Bp., Corvina, 1993, 175.

⁴² MUCSI András, *A báti képek ikonográfiája = Annales Strigonienses I* (1960), 13.

lyet a litoměřicei-oltár mestere készített.⁴³ A szakirodalom a táblaképen ábrázolt jeleneteket a verses legenda alapján mutatta be, mivel az „teljes összhangban áll” a báti ábrázolásokkal. A tükör szerepeltetésére olyan magyarázatok születtek, mint „a tisztaság, önismeret, bölcsesség jelvénye”⁴⁴, illetve pedig metafora, Isten megismerése a lélek és a test tükrében. A fehér ruhás nő pedig egyes vélemények szerint Katalin „lelki képe”,⁴⁵ míg más vélemények szerint csak Katalin személyének kiemelésére szolgál és a legendában nem szerepel,⁴⁶ vagy a Katalin legendájában szereplő népes kíséretet sűríti egy személyre.⁴⁷ Az analóg cseh táblaképről újabban Alena Volrábová írt, aki tanulmányában áttekintve a tükör pozitív szimbolikáját (tisztaság, bölcsesség, illetve Krisztus mint az Atya tükröződése) arra a megállapításra jutott, hogy a táblaképen látható tükör feltehetően Krisztusra, Katalin menygyegesére utal, illetve hangsúlyozta az óceh legenda és a kép kapcsolatát.⁴⁸

Noha nagy vonalakban valóban megegyezik a báti ábrázolás Temesvári Pelbárt-nál olvasható és a többi Magyarországon fennmaradt megtérés történettel – így az *Érsekújvári Kódex* legendájával –, azonban véleményem szerint számos jel arra utal, hogy az ábrázolás szövegpárhuzamát egy másik legendaverzióban kell keresni. Fentebb már említettem, hogy Hilka beosztása nyomán a megtérés történetnek három fő változatát ismerjük; az általa írt szinopszis, illetve Peter Schill disszertációjának az utalása nyomán, amelyben felhívta a figyelmet a báti táblakép és a legenda lehetséges kapcsolatára,⁴⁹ a Prágai Nemzeti Könyvtárban tanulmányoztam a megtéréstörténet III. csoportjába tartozó latin nyelvű legendaváltozatot, amely valóban érdekes párhuzamul szolgál az ábrázoláshoz.

A Prágai Nemzeti Könyvtár 1380 körüli XIV. A 7 jelzetű kódexében különböző szentéletrajzok olvashatóak, de nem naptári sorrend szerint: a legfontosabb szentek a kézirat végén találhatóak, és itt olvasható a *De conversione beate Katherine virginis* címet viselő szöveg is. Ezen a kódexen kívül még két másik prágai kéziratban is szerepel ugyanez a legenda. A XVIII. C 17 jelzetű kódex a 14–15. század fordulójáról származik, s különböző *sermó*kat tartalmaz. A kódex vége felé található egy *Historia et miracula sanctae Katherinae* című szöveg, amely szintén ugyanezt a legendát tartalmazza. A VI. D 15 jelzetű kódex Szent Bonaventúrától a *Speculum beate virginis Mariae*-t, egy pentenciáról szóló traktátust, Szent Katalin életét, majd Aranyszájú Szent János be-

⁴³ Jaroslav PESINA, *Tafelmalerei der Spätgotik und der Renaissance in Böhmen, 1450–1550*, Praha, Artia, 1958, 167–168. kép. Alena VOLRÁBOVÁ, *Sv. Kateřina Alexandrijská – ješitná, čistá, moudrá či jaká vlastně? Ikonografické poznámky ke svatokateřinskému cyklu Mistra litoměřického oltáře = Umeni* 49 (2001), 124–131. Hálával tartozom a szerzőnek, aki a rendelkezésemre bocsátotta a tanulmányát.

⁴⁴ MUCSI 1960, i. m. 13.

⁴⁵ TÖRÖK 1993, i. m. 175.

⁴⁶ MUCSI 1960, i. m. 15; POSZLER 2006, i. m. 623.

⁴⁷ MUCSI 1960, i. m. 15.

⁴⁸ VOLRÁBOVÁ 2001, i. m. 124–131.

⁴⁹ Peter SCHILL, *Ikonographie und Kult der heiligen Katharina von Alexandrien im Mittelalter*, PhD disszertáció, LMU Munich, 2002, 336–337.

szédeit tartalmazza. A kötet a 15. században készülhetett. Az incipit alapján ausztriai és németországi kéziratárakban is megtaláltam a szöveget, azonban ezeket még nem volt alkalmam tanulmányozni.

E rövid legenda szerint Szent Katalin 6 vagy 7 éves volt, mikor az apja tudományokra oktatta. Apja halála után számos nemes el akarta venni nemes származása, bölcsessége nagysága és teste szépsége miatt, és a híre még a császárhoz is eljutott. Ám Katalin minden kéréjét elutasította, ami Katalin édesanyjának ellenszenvét is kiváltotta. Ekkor Katalin bement a szobájába, és elgondolkodott azon, hogy milyen férj felel, illetve nem felel meg neki, majd a fal felé fordult, belenézett a tükörbe, meglátta a visszatükröződő arcát, és elmondta, hogy csak olyanhoz megy hozzá, aki szépségben, bölcsességben és nemességben felér hozzá. Az anyja utána ment a szobájába és megkérdezte, hogy mit csinált egyedül, Katalin pedig elmondta neki előbbi gondolatait.⁵⁰ Ezután az anya javaslatára találkozott a remetével, ahol a Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló kép hatására Katalin megtért, megkeresztelkedése után pedig álmában egy aranygyűrűvel jegyesévé fogadta Krisztus. Szent Katalin megtérése után nem sokkal meghalt az anyja, és a leendő szent egyedül igazgatta királyságát.

Mint látjuk, ebben a szövegvariációban egyrészt nem nagy tömeg – vagyis szolgák és udvarnokok – közepette találkozik a remetével, hanem csak az édesanyjával együtt. A tükör-jelenet pedig felettébb érdekes, hiszen ez a legendaszöveg leírja a báti táblaképen látható jelenetet. Azt pedig felettébb gyanús egybeesésnek tartom, hogy mind az egyetlen analóg táblakép, mind a legtöbb ismert példánya ennek a legendaváltozatnak Csehországban található.⁵¹ A párhuzamos ábrázolású táblaképen viszont egyértelműen Katalin édesanyját ábrázolták, míg a magyarországi ábrázoláson egy fiatal nő szerepel. Ez a különbség talán úgy magyarázható, hogy a báti mester (vagy egy korábbi mester) félreértette a motívumot, mivel (talán) nem ismerte azt a legendaváltozatot, ami alapján a mintául szolgáló képet festették.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ismert volt-e Magyarországon a tükör-jelenet leíró legendaverzió? Ez esetben két lehetséges választ adhat a medievista: az

⁵⁰ „[...] sed cum Katherina quadam die sola cameram introisset cepit de marito *quem acceptura erat* cogitare ac intra se ipsam dicere: Katherina maritum accepisti nec eum unquam vidisti forte est claudus vel turpis si ergo tibi non placuit quid facies hic forte est scultus, ubi est sapientia tua et hec dicens vertit se ad parietem et speculum quoddam respexit, vidensque suam pulchritudinem admirans ait: Ego omnes dominas de Alexandria pulchras vidi prout mihi viderentur pulchriorem me non reperi sed nec in sapientia parem non novi ut quid in maritum non cognitum iam consensi, unde ex quadam presumptione intra se ipsam dixit: certe nullum maritum accipiam nisi sit tam pulcher tam sapiens et tam nobilis sicut ego. Hec eadem cogitans mater eius superveniens cameram introivit et quid Katherina faceret inquisivit: Illa vero omnia que de viro cogitaverat enarravit [...]” Prágai Egyetemi Könyvtár, XIV. A. 7., 363v.

⁵¹ A felsorolt három prágai legendán kívül a herzenburgi, Augustiner-Chorherrenstift, MS 42. kézírata (amely tartalmazza ezt a verziót) Csehországból ered. Illetve Hilka a tanulmányában boroszlói kéziratokat idézett, Boroszló pedig a késő középkorban Csehországhoz tartozott. HILKA 1920, i. m. 175.

egyik az, hogy ismert, de a forráspusztulás során ez a legendaverzió is elveszhetett, de szerencsére egy azt ábrázoló táblakép megmaradt. A másik pedig, hogy soha nem is létezett ilyen variáns Magyarországon. Magam nem tudom egyértelműen eldönteni a kérdést, de azt valószínűnek gondolom, hogy nem a Magyarországon fennmaradt középkori legendaverziók 15–16. századi anyanyelvű változatait kell párhuzamként használni a báti mester képeihez. A művészettörténeti szakirodalom szerint a táblakép mind stílusát mind ikonográfiáját tekintve itáliai eredetű,⁵² illetve újabban német eredetűnek tartják.⁵³ Magam – művészettörténész nem lévén – a stílus eredetéhez nem tudok hozzászólni. Azt a véleményt meggyőzőnek találom, hogy a megtérés képi ábrázolása (ikonográfiája) Itáliából ered, ám a megtérés azon egyedi ábrázolása, amit a báti mester és a litoměřicei-oltár mestere készített, véleményem szerint inkább Közép-Európa irányába mutat. Mindennek a tisztázásához fontos lenne megismerni a legenda szöveghagyományát, amit reményeim szerint a közeljövőben bemutatathatok.

⁵² MUCSI 1960, i. m. 18–19, 21; GEREVICH Tibor, *A régi magyar művészet európai helyzete*, Bp., Minerva, 1924, 14.

⁵³ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., Akadémiai, 1987, 714. (Török Gyöngyi); SARKADI NAGY Emese, *A Keresztény Múzeum középkori magyarországi, a német és osztrák tartományokból származó tárgyainak online katalógusa*, Keresztény Múzeum, 2017. <http://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=292&page=0&vt> (letöltés ideje: 2018. 03. 04.).

Dorottya Uhrin

Saint Katherine and the mirror

In this article I analyze the late medieval versions of the legend of Saint Katherine. My focus is on the birth and conversion of the saint. The basis of my work is the article of Alfons Hilka, in which he grouped the different versions of the legend. The late medieval Hungarian written versions of the legend of Saint Katherine belong to the so-called Group I. The main difference between them and the other legends of the Group I, is that the Hungarian legends call the astrologer of the legend Alphorabius instead of Alphorius, Alponcius or Macrobius. Alphorabius was a real person, but he was not an astrologer. In my paper, I argue, that naming the astrologer of the legend Alphorabius derives from Pelbartus de Themeswara. Some of his sermons deal with astrology, the main source for which was Vincent of Beauvais. The *Speculum Maius* of Vincent names Alphorabius an astrologer. Thus, I think, Pelbartus hyper-corrected the name Alphorius to Alphorabius. Moreover, I turn to art historical sources in my article. I mainly focus on the panel painting of Bát, which represents the conversion of Saint Katherine. I argue that the panel painting of Bát represents the version of the legend of Katherine which was marked as Group III by Hilka. In the painting, Saint Katherine holds a mirror, a depiction which can be found literally in this version of the legend.

*A Vita et transitus Sancti Hieronymi kelet-közép-európai és magyarországi elterjedéséről**

A Nyulak szigeti domonkos apácák számára 1529 és 1531 között másolt *Érsekújvári Kódex* kiadási munkálatai kapcsán írott, 2011-es tanulmányában Madas Edit meggyőzően érvelt amellett, hogy e változatos tartalmú, igen terjedelmes kézirat¹ már az apácákat hamarosan kolostoruk végleges elhagyására kényszerítő török fenyegetés árnyékában készült, s mint ilyen, a *sororok* számára fontos anyanyelvi olvasmányokat gyűjtötte egybe, talán azzal a céllal, hogy kisebb, hordozható könyvtárat képezzen, ami menekülés esetén könnyen szállítható.² A kézirat Régi Magyar Kódexek sorozatbeli kiadásának bevezetőjében Madas Edit és Haader Lea megállapították, hogy a kódex vegyes tartalma ellenére tudatosan szerkesztett; nemcsak a Sövényházi Márta által másolt első rész, amely az egyházi év hamvazó szerdától pünkösdig terjedő időszakára való olvasmányokat, illetve a helyes szerzetesi életre buzdító és a halálra felkészítő szövegeket tartalmaz, hanem a második nagy szerkezeti egység is, amelyben a szentek élete a leghangsúlyosabb, s amelyet Sövényházi négy másik *scriptorral* együtt másolt.³ Az ívfüzetek, vízjelek és kezek vizsgálata alapján a kiadók arra a következtetésre jutottak, hogy „a kódex nem különálló művek későbbi összekötéséből jött létre, hanem az első kéz mindenütt jelen van, ő siettetheti az egybekötést is.”⁴

Ennek az elég tudatos szerkesztésnek az ismeretében, és figyelembe véve azt aényt is, hogy a kódex anyaga, különösen a szentekről szóló rész szervesen kiegészíti a margitszigeti zárda számára korábban másolt összeállítások anyagát (le-

* A szerző az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány elkészítését az OSZK kutatónap megítélésével támogatta.

¹ MTAK Kézirattára, K 45. Kiad.: *Érsekújvári Kódex: 1529–1531*, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, H. L., ROZSONDAI Marianne és WEHLI Tünde közreműködésével, Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete – MTAK – Tinta, 2012.

² MADAS Edit, *Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás (Műhelytanulmány) = Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2011, 91–104.

³ MADAS, HAADER 2012, i. m. 20–21.

⁴ *Uo.*, 14. Ld. még HAADER Lea, *Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról = „Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 73.

gendái közül egyik sem fordul elő a *Cornides-kódex*ben), igen érdekes redundanciának tűnhet, hogy a kézirat két Szent Jeromosról szóló szöveget is tartalmaz. Az egyik, a kódex második nagy szerkezeti egységének első szövege, amelyet már a Sövényházit felváltó 2. kéz másolt egy két bifóliumból álló ívfüzet lapjaira,⁵ a *Szent Jeronimos doktornak ő boldogságos életi* címet viseli. Forrása, akárcsak a kódex legtöbb legendaforrásáé, a *Legenda aurea*.⁶ Hét levéllel és két szövegegységgel (egy ismeretlen forrású, jórészt dialogikus prédikáció a Krisztus üres sírjánál kesergő Mária Magdolnáról,⁷ valamint Ferreri Szent Vince spanyol domonkos prédikátor *De tempore* sermőgyűjteményéből fordított két karácsonyi beszéd⁸) ez után egy újabb Jeromosról szóló írás olvasható a következő címfelirattal: „Ezenképpen ír vala Szent Ágoston doktor egy levelében, kit vala küldendő Szent Cirilasnak bódogságos Szent Jeronimosnak nagy dücséségéről, kit az véghetetlen irgalmasságú Úristen ada az ő szerető szolgáljának Szent Jeronimosnak az ő érdeme szerént.”⁹ E szöveg a korábbi legendától eltérően nem a szent élettörténetét ismerteti, bár tartalmaz olyan epizódokat, amelyek az egyházatyról szóló hagiográfiai szövegekből és életrajzokból részben ismerősek (pl. az aszketikus gyakorlatairól írottak). Fő célja, amely a gondolatmenet alakítását is meghatározza, a szent dicsérete, kiválóságának hangsúlyozása. Az állítólagos levél ennek érdekében túlradó csodálatot kifejező, lírai részeket és a tudós askéta tiszteletére buzdító passzusokat ötvöz látomásokat elbeszélő, narratív részekkel, illetve az utóbbiakba ágyazott (a levélíró Ágoston előtt megjelenő megboldogult Jeromos szájába adott) teológiai tárgyú, értekező szakaszokkal.

Az episztola forrása¹⁰ a *Patrologia Latina* Jeromos-kötetében *Epistola Augustini Hipponensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentiis beati Hieronymi* címen szereplő, Szent Ágostonnak tulajdonított latin levél.¹¹ Ezt ebben a kiadásban, sok más korábbi kiadáshoz és kézirat másolathoz hasonlóan, két másik, Jeromos haláláról és a közreműködésével végbemenő csodákról szóló, szintén illusztris szerzőknek tulajdonított levél kíséri. A három szöveg közül a leghosszabb a Jeromos-tanítvány Cremonai Eusebiusnak tulajdonított írásmű.¹² Az Ágoston-episztolá-

⁵ *Érsekújvári Kódex*, i. m. 156^r–158^v/311–316. (A magyar nyelvű kódexekre hivatkozva lehetőség szerint a szakirodalomban általában használt paginaszámok mellett a fóliószámokat is megadom.)

⁶ HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Bp., 1911, 39–40.

⁷ *Érsekújvári Kódex*, i. m. 159^r–160^v/317–321.

⁸ *Érsekújvári Kódex*, i. m. 160^r–161^v/321–324; 161^v–165^v/324–332.

⁹ *Érsekújvári Kódex*, i. m. 165^v–171^r/332–343.

¹⁰ CSAPODI Csaba, A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (*K 31 – K 114*), Bp., MTAK, 1973, 25.

¹¹ [PSEUDO]-AUGUSTINUS, *Epistola Augustini Hipponensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentiis beati Hieronymi* = *Patrologiae cursus completus: Series Latina* (PL), red. Jacques Paul MIGNE, Paris, 1845, tom. 22, 281–289. *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis* (BHL), vol. 1, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1898–1899, 3867. Eligius DEKKERS, Aemilius GAAR, *Clavis patrum latinorum* (CPL), Turnhout, Brepols, 1995, 367.

¹² [PSEUDO]-EUSEBIUS, *De morte Hieronymi ad Damasum* = PL 22, 239–282. BHL 3866.

nál jóval terjedelmesebb Jeruzsálemi Cirill erre megfogalmazott állítólagos válasza.¹³ A három művet gyakran *Vita et transitus Sancti Hieronymi* gyűjtőcímen emlegetik. Jelen tanulmány e szövegek eredetének, valamint kelet-közép-európai terjedésének (kéziratok, népnyelvű fordítások) bemutatásával világítja meg a magyar részfordítások irodalmi, kulturális és kegyességi hátterét.

A *Vita et transitus Sancti Hieronymi*, amint arra Jeromos reneszánszkori tiszteletét és ikonográfiájának alakulását vizsgáló monográfiájában Eugene Rice rámutatott, fontos szerepet játszott Szent Jeromos kultuszának 14–15. századi felívelésében és átalakulásában.¹⁴ Rice a három apokrif levél keletkezését a 14. század első évtizedére tette, s valószínűnek tartotta, hogy Jeromos tiszteletének népszerűsítése céljából készülhettek a szent ereklyéit őrző, római Santa Maria Maggiore bazilika környezetében, akárcsak a szent testének Betlehemből Rómába kerülését elmesélő *Translatio corporis beati Hieronymi*. Szerzőjük domonkosrendi szerzetes lehetett.¹⁵

Erika Bauer, aki a levelek Heinrich Haller által készített német fordítását adta ki¹⁶ és vizsgálta több publikációjában,¹⁷ a latin szövegek történetével foglalkozó tanulmányában, Ferdinand Cavallera 1922-es Jeromos-biográfiájának¹⁸ nyomdokain haladva, több ponton vitába szállt Rice elméletével.¹⁹ Amellett érvelt, hogy VIII. Bonifác pápa 1295. szeptember 20-i, a négy latin egyházdoktor tiszteletének fontosságát hangsúlyozó dekretálisa, amelynek szövege érintkezést mutat az Eusebius-levéllal, s amelynek alapján Rice 1295-öt *terminus post quem*nek tekintette, nem forrásul szolgált az apokrif íráshoz, hanem éppen ellenkezőleg, annak hatását mutatja. A leveleket tartalmazó két korai kódex tanulmányozása alapján meggyőzően cáfolta Rice azon kijelentését, amit az Bernard Lambert a Jeromos-művek kézíratait egybegyűjtő munkájának az apokrif levelekre vonatkozó adatai²⁰ alapján tett, miszerint a levelek egyik kézírata sem származik bizonyosan 1300 előtről. Bauer két fontos kéziratot is kétségkívül a 13. századra datált, s úgy vélte, a három mű jóval 1300 előtt keletkezhetett. Emellett

¹³ [PSEUDO-]CYRILLUS, *Epistola Cyrilli episcopi Jerosolymitani de miraculis Hieronymi ad Sanctum Augustinum episc. Hipponensem* = PL 22, 289–326. BHL 3868. CPL 367. A lefordított részek a kiadás második és harmadik fejezetében olvashatóak: PL 22, 290–295.

¹⁴ Eugene F. RICE, *Saint Jerome in the Renaissance*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1985, 49–63, 218–219.

¹⁵ Uo., 63, 218–219, 223–224.

¹⁶ Heinrich Hallers *Übersetzung der 'Hieronymus-Briefe'*, szerk. Erika BAUER, Heidelberg, Winter, 1984.

¹⁷ Köszönöm Sarbak Gábornak, hogy Bauer írásaira felhívta a figyelmemet.

¹⁸ Cavallera a monasztikus szerzetesi eszményeket tükröző Eusebius-levelet a 12. századra teszi, míg a másik két episztolát jóval későbbre a bennük megjelenő teológiai terminusok alapján. – Ferdinand CAVALLERA, *Saint Jérôme: sa vie et son oeuvre*, tome 2, Louvain–Paris, „Spicilegium Sacrum Lovaniense” Bureaux – H. Champion 1922, 144–145.

¹⁹ Erika BAUER, 'Zur Geschichte der Hieronymus-Briefe' = *Festschrift Walter Haug und Burghart Wachinger*, Bd. I, szerk. Johannes JANOTA et al., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 305–321.

²⁰ Bernard LAMBERT, *Bibliotheca Hieronymiana manuscripta: La tradition manuscrite des oeuvres de saint Jérôme*, vol. III B, Haga, Martinus Nijhoff, 1970, 642–663 (903-as tétel).

a három levél tartalmi és szerkezeti elemzése alapján több szerzőt feltételezett. Az Eusebius-levél igényesebb, műveltebb közönség számára készült, szerkezete komplex, számos bibliai citátumot használ, s Jeromos halálát mint a példaszerű keresztény élet betetőzését mutatja be. A kéziratokban ritkábban fordul elő két társánál, viszont a német kutató által legrégebbinek tekintett kódex csak ezt tartalmazza. Az egyszerűbb kivitelű, látomásokat és csodaelbeszéléseket tartalmazó Ágoston- és Cirill-levél Bauer szerint valószínűleg nem a harmadik episztola megalkotójának tollából származik.

Még ha a levelek datálásának tekintetében Bauer közelebb látszik is járni az igazsághoz, Rice monográfiája jól vázolja a Jeromos-kultusz és -ikonográfia 14–17. századi alakulásának főbb irányvonalait. Míg a korábbi századokban egy, az egyházatya történeti alakjától itt-ott elhajló, de viszonylag józan, az életműhöz közeli Jeromos-kép élt, amelyet a tudós, az egyháztanító és az aszkéta szerzetes hármasa határozott meg, a 14. század elején drámai változás következett be a szent tiszteletében, aki ekkor emberfölötti erejű csodatevővé vált, s erős, dinamikus kultusz épült alakja köré.²¹ A 14. század első felében Szent Jeromos népszerűsítéséért a híres bolognai kánonjogász, Giovanni d'Andrea (Johannes Andreae) valóságos kampányt folytatott. Nemcsak gyűjteményt állított össze az egyházatyáról szóló legendákból, csodaelbeszélésekből, dicsérő szövegekből *Hieronymianus* címmel, hanem maga is szerzett verseket, imádságokat a tiszteletére, szertartásosan megülte ünnepét, templomokat, kápolnákat, oltárokat szenteltetett neki, az életét és csodáit ábrázoló festményciklust rendelt, s kialakította és terjesztette a választott patrónusát bíborosi kalappal és a megszelídített oroszlánnal ábrázoló képtípust.²² A 14. század közepétől a remete Jeromost példaképüknek tekintő itáliai és spanyol bűnbánó és remeteközösségek, például a Giovanni Colombini által alapított *gesuati*k vagy a Spanyolországban nagy népszerűsége szert tevő hieronymiták tették a *sancta rusticitast* hirdető, a világtól elvonuló, önmegtartóztató, bűnbánó szentet szélesebb társadalmi rétegek, kevésbé művelt hívők számára is hozzáférhető, kedvelt kegyességi modellé.²³ Ezzel szemben a 15. század humanistái, köztük a szent ünnepének tiszteletére minden évben szónoklatot tartó Pier Paolo Vergerio,²⁴ a tudós egyházatyát és bibliafordítót helyezték panegirikusaik középpontjába.²⁵

A *Vita et transitus Sancti Hieronymi* kéziratai együtt terjedtek a népszerűsödő Jeromos-kultusszal előbb Itáliában, majd Itálián kívül is. Bernard Lambert már fen-

²¹ RICE 1985, i. m. 46–48.

²² RICE 1985, i. m. 64–68.

²³ RICE 1985, i. m. 68–83.

²⁴ Vergerio Jeromosról készített beszédeiről ld. John M. McMANAMON, *Pier Paolo Vergerio (The Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome = The Catholic Historical Review* 71 (1985), 353–371; *Pierpaolo Vergerio the Elder and Saint Jerome: An Edition and Translation of Sermones pro Sancto Hieronymo*, szerk. John M. McMANAMON, Tempe, Arizona, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999.

²⁵ RICE 1985, i. m. 84–104.

tebb említett repertóriumában négyszáztíz olyan latin kódexet listázott, amelyek tartalmazzák legalább egyik, de több esetben inkább két, vagy mindhárom levelet. A kéziratok között sok a 14. századi, de zömük az 1400-as évekre datált.²⁶ Erika Bauer háromszázkilencven meglévő kéziratot említ a levelekről írott szócikkében.²⁷ A művek sikerét nemcsak a számos latin kézirat mutatja, hanem sok népnyelvű (toszkán, szicíliai, német, holland, francia, spanyol, katalán, dán, angol, cseh) fordításuk is.²⁸

A három szöveg disszeminációjában a 15. század második felétől fontos szerep jutott a nyomtatásnak is. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* internetes változatából ötvenhét olyan ősnymotatvány-kiadást gyűjtöttem ki, amelyek legalább részben tartalmazzák a *Vita et transitus Sancti Hieronymi*.²⁹ Ezen inkunábulumok egy része mindhárom levelet tartalmazza,³⁰ de előfordul külön az Eusebius-levél,³¹ illetve az Ágoston- és Cirill-levél közös, két Pszeudo-Jeromos episztolával kiegészített kiadása is.³² Viszonylag gyakran kerültek bele az apokrif levelek a Jeromos episztoláit összegyűjtő kötetekbe is.³³ Az említett ötvenhét ősnymotatvány-edíció több mint fele azonban a *Vita et transitus* anyanyelvű fordításait hozza. Az olasz kiadványok többségében a három levelet Jeromos-vita előzi meg, majd a dél-italiai Troia városában a szent közbenjárásával végbement csodák leírása, az egyházatyáról szóló idézetek és egy verses imádság követik.³⁴ E nyomtatványok nagy száma is jól mutatja, hogy a megújult Jeromos-kultusz Itáliában volt a legerősebb. Az egy-egy alnémet,³⁵ holland³⁶

²⁶ 12–13. századi: 1; 13. századi: 2; 13–14. századi: 4; 14. századi: 58; 14–15. századi: 21; 15. századi: 319; 15–16. századi: 2; 16. századi: 3. – LAMBERT 1970, i. m. 642–663. Mivel a kéziratok őrzőhely szerinti csoportosításban szerepelnek, s csak helyenként van feltüntetve az eredetük vagy középkori provenienciájuk, földrajzi megoszlásukra nem tudunk e repertóriumból pontos képet alkotni.

²⁷ 13. századi: 6; 14. századi: kb. 75; 15. századi: kb. 300; 16. századi: 1. – Erika BAUER, *Hieronymus-Briefe* = *Die deutsche Literatur des Mittelalters Verfasserlexikon*, III, szerk. Kurt RUH et al., Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1981, 1234.

²⁸ Lambert több mint ötven olyan kódexet sorolt fel, amelyben a három levél népnyelvi változatai legalább részlegesen előfordulnak: LAMBERT 1970, i. m. 743–789.

²⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWEN.xhtml> (Megtekintve: 2018. január 10.)

³⁰ GW 09447, GW 09448, GW 09449, GW 09450, GW 8 Sp.134a, GW 09452, GW 09453, GW 09454.

³¹ GW 09446.

³² GW 02949.

³³ GW 12420, GW 12421, GW 12423, GW 12424, GW 12425, GW 12426, GW 12428, GW 12429, GW 12430, GW 12431, GW 12432, GW 12433, GW 12434, GW 12435, GW 12436.

³⁴ GW 0294910, GW 09455, GW 09456, GW 09457, GW 09458, GW 09459, GW 09460, GW 09461, GW 09462, GW 09463, GW 09464, GW 09465, GW 09466, GW 09467, GW 09468, GW 09469, GW 09470, GW 09471, GW 09472, GW 09473, GW 09474, GW 02950 (csak az Ágoston- és Cirill-levelet tartalmazza).

³⁵ GW 09477.

³⁶ GW 09478.

és angol³⁷ kiadáshoz képest magasabb az ibériai félszigeten napvilágot látott katalán³⁸ és spanyol nyelvű³⁹ inkunábulumok száma, ami szintén nem véletlen. Amint fentebb már említettük, Itálián kívül itt működtek még a Jeromos patronátusa alá rendelt remeteközösségek, kongregációk. Ezek tagjai és a spirituális vonzáskörükbe tartozó hívők szívesen olvashatták anyanyelvükön a szentet magasztaló korpuszt.

Ösnyomtatványokról lévén szó, itt érdemes megemlítenünk egy olyan magyarországi kiadványt is, amelyik a három levél ismeretéről, felhasználásáról tanúskodik. Ez Laudivius Zacchia olasz humanista latin nyelvű Jeromos-életrajza, amelynek mára csak egyetlen példányban⁴⁰ ismert negyedik kiadása Magyarország második ősnyomdájában, az ún. Confessionale-nyomdában látott napvilágot 1478-ban vagy 1479-ben.⁴¹ Akárcsak a nyomda betűtípusa, a tudós bibliafordító életrajza is Nápolyból került Budára az Aragóniai Beatrix és Hunyadi Mátyás házasságának következtében megélénkülő nápolyi–magyar kapcsolatoknak köszönhetően. Ez a korábban Olaszországban háromszor is kiadott *vita* Jeromos szerzetesi, hittudói érdemei mellett klasszikus műveltségét is kidomborítja a humanista szónokok által az egyházatyáról készített panegirikuszok modorában. Csupán röviden hivatkozik az Eusebius-, Cirill- és Ágoston-levelekre és az általuk felsorakoztatott csodákra,⁴² miután hőse halálának körülményeit Pszeudo-Eusebius alapján foglalja össze.⁴³ A magyarországi nyomtatvány bizonyára könnyen olvasókra talált a királyi udvar humanistái között, akiknek körében Jeromos és művei népszerűek voltak. Ám e tudós humanisták Jeromos-képében az apokrif levelek csodái éppúgy kissé háttérbe szoríthatnak az egyházatyá bölcse jámborságot ékesszólással egyesítő, művelt nyelvtudói és filológusi oldala mellett, mint azt a 15. századi itáliai humanista orációk kapcsán Rice megállapította.⁴⁴

Amennyire azt a középkori magyarországi könyvkultúra fennmaradt töredékeiből meg tudjuk állapítani, a *Vita et transitus Sancti Hieronymi* valószínűleg nem (vagy legalábbis nem csak) itáliai humanisták közvetítésével érkezett Magyarországra. Ennek bizonyítása érdekében szemügyre kell vennünk a levelek kelet-közép-európai megjelenését és terjedését.

³⁷ GW 12414.

³⁸ GW 09475, GW 09476.

³⁹ GW 0947810N, GW 09479, GW 09480, GW 09481.

⁴⁰ ELTE Egyetemi Könyvtár, Inc. 862.

⁴¹ *A második magyarországi ősnyomda egyik nyomtatványa: Laudivius Zacchia: Vita beati Hieronymi 1478/1479*, Hasonmás, bev. SOLTÉSZ Zoltánné, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke – Zrínyi Nyomda, 1975.

⁴² „Signa vero, ac porro miracula, que vivo ei ac mortuo testimonio sancitatis accessere hoc in loco referrem, nisi Cyrillus, Eusebius Cremonensis et Augustinus summa apud nostros auctoritate viri duobus pene eulogiis singula explicassent.” – SOLTÉSZ Zoltánné 1975, i. m. 75.

⁴³ RICE 1985, i. m. 102–104.

⁴⁴ RICE 1985, i. m. 84–104.

Jeromos kultusza a középkor folyamán kiemelt fontosságú volt a régió szláv népeinek körében. Mivel az egyházatya Dalmácia és Pannónia határán született, helyi szentként különös tiszteletnek örvendett a később azon a vidéken letelepedett szlávok körében, különösen Isztria, Dalmácia és Horvátország latin rítusú, de az egyházi szláv nyelvet és a glagolita írást használó kolostoraiban.⁴⁵ Itt nemcsak magától értetődő természetességgel tartották a szentet is szláv származásúnak, hanem fokozatosan kialakult és kezdett elterjedni az a tévhit, miszerint szláv nyelvre fordította a mise, illetve a Szentírás szövegeit, e szláv nyelvű szövegek terjesztésére pedig speciális szláv betűket talált fel, a glagolita ábécét. Ezt a hosszú évszázadokig virágzó, egyházpolitikailag, politikailag és kulturálisan egyaránt gyümölcsöző konstrukciót John V. Fine,⁴⁶ majd pedig több tanulmányban⁴⁷ és egy kitűnő monográfiában⁴⁸ Julia Verkholantsev elemezte. Mindkét szerző egyetért abban, hogy a szláv liturgikus szövegeknek és nyelvnek, amely Cirill és Metód a Morva Birodalomból a Balkánra menekülő tanítványaival érkezett délre, komoly egyházpolitikai tétje volt Dalmáciában és Horvátországban, a nyugati egyház peremvidékén, a keleti kereszténység határán. A pápaság e liturgikus nyelv használatával kapcsolatos álláspontja a 10–13. század folyamán többször változott; olykor betiltották, majd újra engedélyezték, amint ezt zsinati határozatok és különböző pápai ediktumok, levelek tanúsítják.⁴⁹ Egy ilyen pápai jóváhagyás, amelyben IV. Ince 1248-ban engedélyezte Fülöp zenggi püspök számára a szláv nyelv liturgikus használatát egyházmegyéjében, az első írásos dokumentum, amely megőröki, hogy a horvát klérus Jeromostól eredeztette szláv glagolita írását. Fine szerint ez a mítosz a szláv liturgikus nyelv támogatóinak tudatosan alkalmazott stratégiája volt a latinistákkal szemben.⁵⁰ Tőle és a horvát historiográfiától eltérően Verkholantsev felveti,

⁴⁵ Erről a glagolita írásbeliségről összefoglalóan ld. Eduard HERCIGONJA, *Glagolists and Glagolism = Croatia and Europe I: Croatia in the Early Middle Ages: A Cultural Survey*, szerk. Ivan SUPIČIĆ, London–Zagreb, Philip Wilson Publishers–AGM, 1999, 369–398; Uő, *Glagolism in the High Middle Ages = Croatia and Europe II: Croatia in the Late Middle Ages and the Renaissance: A Cultural Survey*, szerk. Ivan SUPIČIĆ, Eduard HERCIGONJA, London–Zagreb, Philip Wilson Publishers–Školska knjiga, 2008, 171–225. A témáról szóló, szélesebb közönséget megcélzó, reprezentatív kiadvány: Anica NAZOR, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: „Ja slovo znajući govorim...”*, Zagreb, Erasmus, 2008.

⁴⁶ John V. A. FINE, *The Slavic Saint Jerome: An Entertainment = Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk*, szerk. Zvi GITELMAN et al., Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 2000, 101–112.

⁴⁷ Julia VERKHOLANTSEV, *Litera specialis... a beato Jeronimo: How Did Sts. Cyril and Methodius Lose Recognition as Inventors of the Glagolitic Letters to St. Jerome?* = *Ricerche slavistiche* 8 (54) 2010, 225–263; Uő, *St. Jerome, Apostle to the Slavs, and the Roman Slavonic Rite* = *Speculum* 87 (2012), 37–61; Uő, *St. Jerome as a Slavic Apostle in Luxemburg Bohemia* = *Viator* 44 (2013), 251–286.

⁴⁸ Julia VERKHOLANTSEV, *The Slavic Letters of St. Jerome: The History of the Legend and Its Legacy, or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs*, DeKalb, IL, Northern Illinois University Press, 2014.

⁴⁹ FINE 2000, i. m. 101–104; VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 19–26, 37–45.

⁵⁰ FINE 2000, i. m. 101–104.

hogy szándékos hamisítás helyett a glagolita ábécét nem ismerő latin papság tévedése eredményezhette ezt az elképzelést, akik a Pseudo-Jeromos-i *Cosmographiában* közölt Aeticus Istricus-féle, állítólag Jeromos által nagyra becsült és megörökített ábécét azonosíthatták a glagolita írással. Az amerikai kutató szerint a horvát glagolitáknak sosem kellett megvédeniük írásuk jeromos-i eredetét a Római Kúriánál, ennek viszont érdekében állt a szláv rítus propagálása, mert ez eszköz lehetett a szláv nyelvű liturgiához szokott keleti keresztények felé közeledésben, terjeszkedésben. Rómának tehát kapóra jöhetett a latin keresztény, de szláv nyelvű liturgia feltételezett kapcsolata a nagy egyházatyával.⁵¹

Jeromos kultuszának és a *Vita et transitus Sancti Hieronymine* kelet-közép-európai térhódítása a szent szláv apostoli státuszának köszönhető. A csak anyai ágon Přemysl származású IV. Károly cseh király és német-római császár uralkodói reprezentációjában nagy szerepet szánt a szláv elemnek.⁵² 1347-ben megalapította az Emmausz (*Na Slovanech*) kolostort Horvátországból érkező, szláv nyelvű liturgiát használó, bencés szerzetesek számára. Az új intézményt egyéb szláv védőszentek mellett különösen a szláv patrónusnak tekintett Jeromos tiszteletére szentelték, s a szláv (egyházi) kultúra fő csehországi központjává vált.⁵³ A kolostor szerzetesei, patrónusuk állítólagos példáját követve, fontos szerepet játszottak a glagolita ószláv és cseh nyelvű szövegek készítésében, másolásában.⁵⁴ Ez a virágzó cseh írásbeliség később hatást gyakorolt a lengyel, horvát, sőt ruszin anyanyelvű irodalomra is.⁵⁵

⁵¹ VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 54–60.

⁵² VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 76–86.

⁵³ A kolostorról és szerepéről IV. Károly uralkodói reprezentációjában gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ebből ld. Marie BLÁHOVÁ, *Klásterní Fundace Karla IV. = Emmauz, Benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy: soubor statí věnovaných znovuootevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma benediktinského kláštera Na Slovanech, Opatství Emmauz*, szerk. Klára BENEŠOVSKÁ, Kateřina KUBÍNOVÁ, Praha, Academia, 2007, 18–31; Zoë OPAČÍČ, *Emmauzský klášter a Nové Město pražské: slovanská tradice, císařská ideologie a veřejný ritual v Praze 14. století = Emmauz* 2007, i. m. 32–60; Kateřina KUBÍNOVÁ, *Emmauzský cyklus: ikonografie středověkých nástěnných maleb v ambitu kláštera Na Slovanech*, Praha, Artefactum, 2012; *Slovanský klášter Karla IV.: Zbožnost, umění, vzdělanost / The Slavonic Monastery of Charles IV: Devotion, Art, Literary Culture*, szerk. Kateřina KUBÍNOVÁ, Praha, Artefactum, 2016. Megfontolásra érdemes Jan Dienstbier álláspontja, aki a korábbi szakirodalommal szemben amellett érvel, hogy a kolostor freskóinak programját a szerzetesi közösség bencés spiritualitása és Szent Jeromos művei határozták meg, nem pedig a császári reprezentáció: Jan DIENSTBIER, *Král nebo konvent? Otázky nad ikonografií emauzského typologického cyklu = Karel IV. a Emmauz: Liturgie - text - obraz*, szerk. Kateřina KUBÍNOVÁ et al., Praha, Ústav dějin umění AV ČR, 2017, 123–149; Uő, *Poznámka k poznámce: Ikonografie a emauzský typologický cyklus = Ikonografie: Témata, motivy, interpretace: Kniha k počtě Jana Royta*, szerk. Richard BIEGEL et al., Praha, Karolinum, 2017, 125–138.

⁵⁴ VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 90–106. Václav ČERMÁK, *Církevněslovanské písemnictví Slovanského kláštera v Praze = Cyrilometodějská misie a Evropa: 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*, szerk. Pavel KOUŘIL et al., Brno, Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 2014, 292–296.

⁵⁵ Erről többek között ld. VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 136–139, 148–150, 160–161. Uő, *Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland*, Wien,

IV. Károly más módon is népszerűsítette Jeromost, s erőfeszítései következtében az egyházatyá tisztelete megnövekedett Csehországban, noha a kultusz első-sorban a tudósok, értelmiségiek körében vált kedvelté, a kevésbé művelt rétegekben kisebb visszhangra talált.⁵⁶ Az uralkodó kultusznépszerűsítő tevékenységének köszönhető Giovanni d'Andrea *Hieronymianus*ának, valamint a *Vita et transitus Sancti Hieronymi*nak Csehországba érkezése is. Tőle kapott megbízást Johann von Neumarkt (a cseh szakirodalomban Jan ze Středy),⁵⁷ a humanista író, császári kancellár és litomyšli, majd olmützi püspök, hogy itáliai útján Jeromosról szóló szövegeket szerezzen be. E kérés értelmében ő másoltatta le ura számára ezeket a Jeromos itáliai kultuszában oly nagy szerepet játszó szövegeket. 1371 és 1375 között a jelentős írói életművet⁵⁸ hátrahagyó püspök a három apokrif levelet a császár sógornője számára német nyelvre is lefordította. Ezt a fordítást legutóbb⁵⁹ Joseph Klapper adta ki kritikai igénnyel.⁶⁰ Ő a német szöveggel párhuzamosan közli a latin forrásszöveget is nyolc olyan kelet-közép-európai kódex alapján, amelyek a IV. Károlynak címzett ajánlást is tartalmazzák, tehát biztosan a kancellár szövegének leszármazottai.⁶¹ A *Patrologia Latina* kiadásától eléggé eltérő szövegváltozatot Klapper a püspök-kancellár egyéni redakciójának tekintette.⁶² Azonban Erika Bauer megállapítása fényében, miszerint az általa vizsgált berni kézirat sok olyan olvasatot is tartalmaz, amelyet az olmützi

Berlin, Lit, 2008 (Slavische Sprachgeschichte, 3); Ludmila PACNEROVÁ, *Staročeske literární památky a charvátská hranatá hlabolice = Slovo* 55–56 (2008), 405–420. Martina KRAMARIČ, *Starochorvatské středověké překlady ze staročestiny a její staročeské předlohy = Cesta k rozmanitosti aneb Kavárenský povaleč digitálním historikem středověku: Sborník příspěvků k životnímu jubileu PhDr. Zdeňka Uhlíře*, szerk. Renáta MODRÁKOVÁ, Tomáš KLIMEK, Praha, Národní knihovna České republiky, 2016, 155–166.

⁵⁶ Eva Doležalová Jeromos kultuszának, alakjának népszerűsödését vizsgálva a huszittizmus előtti Csehországban a prágai ordinációs jegyzőkönyvek névadatai alapján jut erre a következtetésre: Eva DOLEŽALOVÁ, *Stopy svatého Jeronýma v Čechách na konci 14. století = Evropa a Čechy na konci středověku: Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*, szerk. Eva DOLEŽALOVÁ, Robert NOVOTNÝ, Pavel SOUKUP, Praha, 2004, 207–220.

⁵⁷ Róla ld. Ferdinand TADRA, *Kancléř Jan ze Středy a jeho „Život sv. Jeronyma“ = Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 8 (1899), 421–426; Joseph KLAPPER, *Johann von Neumarkt, Bischof und Hofkanzler: Frührenaissance in Böhmen zur Zeit Kaiser Karls IV.*, Leipzig, 1964; Hans Jürgen RIECKENBERG, *Zur Herkunft des Johann von Neumarkt, Kanzler Karls IV = Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 31 (1975), 555–569.

⁵⁸ Többek között németre fordította még Pszeudo-Ágoston *Liber soliloquiorum animae ad Deum*át, és számos imádságot is írt. – *Schriften Johannis von Neumarkt*, szerk. Joseph KLAPPER, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, I–IV, 1930–1935.

⁵⁹ Korábban, a 19. században Anton Benedikt publikálta, de ő csak néhány kézirat alapján dolgozott: *Das Leben des Heil. Hieronymus: in der Uebersetzung des Bischofs Johannes VIII. von Olmütz*, szerk. Anton BENEDIKT, Prag, 1880.

⁶⁰ KLAPPER II, 1932.

⁶¹ A felhasznált latin kéziratok listáját és a szövegváltozataik egymáshoz való viszonyát összefoglaló stemmát ld. KLAPPER II, i. m. VIII–IX.

⁶² KLAPPER II, i. m. V–IX.

püspöknek tulajdonítottak, Johann von Neumarktnak a latin szöveg kezelésében felfedezni vélt „eredetisége” megkérdőjelezhető.⁶³

A *Vita et transitus Sancti Hieronymi* valószínűleg Johann von Neumarkt tevékenységének köszönhetően terjedt el nemcsak Csehországban, hanem a tágabb régióban is. A latin szöveg disszeminációjáról teljesen biztosat csak egy az összes kézirat alapján készített kritikai kiadás alapján mondhatnánk. Kérdés, hogy azok a kelet-közép-európai kódexek, amelyeket Klapper nem használt fel latin szövegkiadásához, mind a Johann von Neumarkt által lemásolt változatra mennek-e vissza. Itt nem vállalkozhatunk a három levelet tartalmazó összes kelet-közép-európai kézirat bemutatására, az általuk megőrzött szövegváltozatok filológiai viszonyrendszerének megrajzolására, viszont érdemes pár észrevételt tennünk a művet tartalmazó kódexek tartalmi felépítésére. A *Vita et transitus Sancti Hieronymi* szövegkörnyezetei ugyanis bizonyos mértékben árulkodnak arról is, hogy milyen szerepet és értelmezést tulajdonítottak e mű(vek)nek a kódexek összeállítói, illetve hogy milyen értelmezési lehetőségek nyílhattak meg 14. és 15. századi csehországi vagy ausztriai olvasók előtt. Ennek fényében azt is világosabban láthatjuk, milyen célból és milyen funkciókkal, lehetőségekkel felruházva érkezhettek meg a szövegek a középkori Magyarországra.

A cseh Nemzeti Könyvtár által létrehozott és fenntartott *Manuscriptorium* nevű,⁶⁴ illetve az Osztrák Tudományos Akadémia által működtetett manuscripta.at digitális könyvtárak, valamint a megfelelő kéziratkatalógusok segítségével áttekintettem e két országban őrzött, a vizsgált szöveget tartalmazó kódexek jelentős részét⁶⁵ különös tekintettel szövegválogatásukra, továbbá az eredetükről és provenienciájukról rendelkezésünkre álló adatokra. Mivel a kutatásnak ez a része még korántsem lezárt,⁶⁶ csak óvatos következtetéseket vonhatunk le az eddig megfigyelt általános tendenciákkal kapcsolatosan.

A vizsgált anyag alapján szembetűnő, hogy a levelek gyakran fordulnak elő a monasztikus irodalom kedvelt szerzői, például Clairvaux-i Szent Bernát vagy a szentviktori teológusok írásai mellett. A szerzetesi élet és lelakiség olyan népszerű szövegeinek társaságában olvashatók, mint a karthauzi II. Guigo általában e kódexekben Clairvaux-i Szent Bernát neve alatt szereplő misztikus traktátusa, a *Sca-*

⁶³ BAUER 1992, i. m. 311.

⁶⁴ <http://www.manuscriptorium.com/>

⁶⁵ Az összes Lambert által felsorolt (LAMBERT 1970, i. m. 642–663.), Prágában őrzött, cseh eredetű kódexet számba vettem, s az általa megadott listát további kódexekkel bővítettem, míg az osztrák állományból egyelőre a kisebb gyűjtemények és kolostori könyvtárak (Grác, Egyetemi Könyvtár/Neuberg, ciszterci kolostor; Klagenfurt, Studienbibliothek; Klosterneuburg, Stiftsbibliothek; Michaelbeuern, Benediktinerstift; Rein, Zisterzienserstift; Salzburg, Universitätsbibliothek; Sankt Florian, Stiftsbibliothek) Lambert által említett kéziratait vizsgáltam. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár nagyszámú, a leveleket tartalmazó kódexe, valamint a lengyel anyag még hátra van.

⁶⁶ A rájuk vonatkozó kutatási eredmények összegzése és digitális másolatuk megtekintése után a kódexek kézbevétele is szükség lesz, ami egy hosszabb távú kutatás keretei között valósítható meg.

la claustralium,⁶⁷ Nagy Szent Gergely *Dialógusok négy könyve* című műve, amely a levelekhez hasonlóan számos, szerzetesekhez kapcsolódó csodát ír le,⁶⁸ vagy III. Ince pápa *De contemptu mundi sive de miseria humanae conditionis* című aszketikus munkája.⁶⁹ Előfordul Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores*,⁷⁰ és a neki tulajdonított *Regula monachorum*⁷¹ is. S nem véletlen az egyházatya nevezetes Eustochiumhoz írott 22., a szüzességről szóló levelének közvetlenül a *Vita et transitus* mellé másolása sem,⁷² hiszen az aszketikus élet lelkes híve ebben fogalmazta meg legvilágosabban életideálját. Ezeknek a szövegeknek a társasága a három apokrif levél olyan olvasatát erősíthette fel, amely Jeromost ideális szerzetesként, kolostoralapítóként és aszkétaként állította az olvasók elé.

A Jeromosról szóló versek, imák gyakori megjelenése⁷³ (általában Giovanni d'Andrea neve alatt) a levelek után egyértelműen az itáliai kultuszépítő szövegek importálásának, Johann von Neumarkt közvetítői tevékenységének nyomát őrzi, s hozzájárulhatott az egyházatya tiszteletének kelet-közép-európai erősödéséhez.

Azonban a *Vita et transitus* kétségtelenül leggyakoribb kontextusát a bűnbánatról, gyónásról szóló traktátusok képezik, mint például Pszeudo-Ágoston *Soliloquiája*⁷⁴ vagy Sevillai Izidor a bűnös lélek és a vigasztaló értelem bűnbánatra sarkalló dialógusát leíró *Synonymorum libri duója*.⁷⁵ Ezeknek a szövegeknek a Jeromosról szólókkal való együtt forgalmazása a szent világmegvető vezeklői, aszkétai oldalával függhet össze, amely annyira kedveltté tette őt az itáliai bűnbánó és remeteközösségek körében, mint azt fentebb láttuk. Ezek a traktátusok kiegészülve a vizsgált kódexekben szintén gyakran előforduló, bűnökkel és erényekkel foglalkozó írásokkal pasztorációs segédanyagként is szolgálhattak, ugyanis az ezeket tartalmazó kódexek több esetben lelkipásztori feladatokat is ellátó szerzetesi közösségek (ágostonos kanonokok, minoriták) birtokában voltak a 14–15. században.⁷⁶

Talán az a tény, hogy e kódexeket pasztorációs segédletnek is szánták, eredményezhette egy olyan szöveganyagnak az apokrif levelek szomszédságába kerülését,

⁶⁷ Prága, Národní knihovna České republiky: V.G.21.; XII.B.14.; XIV.D.23.

⁶⁸ Prága, Národní knihovna České republiky: XII.B.14.; Klagenfurt, Studienbibliothek: Pap.-Hs. 55; Klosterneuburg, Stiftsbibliothek: CCI 234.

⁶⁹ Prága, Národní knihovna České republiky: XIV.D.23.; Klosterneuburg, Stiftsbibliothek: CCI 265.

⁷⁰ Prága, Národní knihovna České republiky: VII.E.13.

⁷¹ Michaelbeuern, Benediktinerstift: Man. cart. 41.

⁷² Prága, Národní knihovna České republiky: I.F.9.; Michaelbeuern, Benediktinerstift: Man. cart. 41.

⁷³ Prága, Národní knihovna České republiky: IV.B.25.; VII.E.13.; VIII.D.23.; IX.B.4.; XIV.D.23.

⁷⁴ Prága, Národní knihovna České republiky: IV.B.25.; Klagenfurt, Studienbibliothek: Pap.-Hs. 55.

⁷⁵ Prága, Národní knihovna České republiky: IV.B.25.; V.G.21.; Salzburg, Universitätsbibliothek: V.1.H.153; Brünn, Moravská zemská knihovna v Brně: Mk-0000.046.

⁷⁶ Az ilyen provenienciájú kódexek: Klosterneuburg, ágostonos kanonokok: CCI 208; CCI 265; Sankt Florian, ágostonos kanonokok: XI.106.; Borovany, ágostonos kanonokok (Prága, Národní knihovna České republiky: I.F.9.); Třeboň, ágostonos kanonokok (Prága, Národní knihovna České republiky: XIV.C.18.); Krupka (Graupen) minoriták (Prága, Národní knihovna České republiky: VII.E.13.)

amely Jeromos harcos eretnekellenességét, *athleta fidei* szerepkörét erősítette fel. A felső-ausztriai Sankt Florian ágostonos kolostorának könyvtárában őrzött, XI.106. jelzetű, 15. századi papírkódex kánonjogi témájú szöveggel indul, majd *quaestiók* következnek a keresztelezésről, a feltámadásról és az eucharisziáról. Ezeket Henricus de Hassia *Summájának* egyes *quaestiói* és egyházjogi feljegyzések követik, majd a világi papok életére vonatkozó szabályok olvashatóak. Ide (fol. 107–154) másolták be a három, Jeromosról szóló apokrif levelet, s közvetlenül utánuk ugyanaz a kéz több mint száz levélnyi (fol. 155–265) a husziták tanításait cáfoló, s az ellenük szervezett keresztes háborúhoz kapcsolódó szöveget jegyzett le.⁷⁷ Ezek a huszitaellenes írárok nagy érdeklődésre tarthattak számot a Csehországhoz közeli kolostor lelkigondozást is végző lakói körében. Jeromos kultuszának sokrétűségét jelzi, hogy csehországi kódexek ezzel szemben Husz János vagy John Wyclif művei mellé válogatják be a szláv apostol dicséretét hirdető leveleket. A cseh Nemzeti Könyvtár III.C.13. jelzetű, 1412–1413-ra datált papírkódexe⁷⁸ a három levél mellett többek között Hugo von Ripelin teológiai kompendiumát, két Husz-művet, egy beszédet az eucharisziáról, egy traktátust a gyónásról, egy a Talmuddal polemizáló teológiai munkát, Szűz Mária és Szent Anzelm passiódialógusát, valamint III. Ince pápa a subiacói szerzetesekhez írott levelét⁷⁹ tartalmazza. Az ugyanott őrzött, IV.B.25. jelzetű, a 15. század első negyedében másolt kódex⁸⁰ a prágai egyetem utrakvista rektorának, az ifjabb Václav Korandának a tulajdonában volt, s valószínűleg tükrözi az érdeklődési körét. A kézirat Wyclif *De officio regis* című traktátusával indul, nagybőjti beszédekkel és egy a hitről szóló értekezéssel folytatódik, amit a hét bűnbánati zsoltár Cassiodorusnak tulajdonított magyarázata követ. Ezután került bele a három Jeromosról szóló episztola és Franciscus Thebaldini a szentet dicsérő és a cseh kódexekben az apokrif levelek végén gyakran felbukkanó verse. Ezek után egy 14. századi, Jan Hus előfutárának tekintett cseh prédikátor, Jan Milíč z Kroměříže neve alatt szereplő, Szűz Máriáról szóló prédikáció bevezetője, *prothematája* áll. Majd Pszeudo-Ágoston *Soliloquiája* és Sevillai Izidor *Synonymorum*

⁷⁷ A kódex leírását ld. Albin CZERNY, *Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Florian*, Linz, 1871, 48–49. A huszitaellenes szövegeket Valentin L. Portnykh azonosította: Valentin L. PORTNYKH, *An Unknown Short Version of the Treatise De predicatione sancte crucis by Humbert of Romans = Studi medievali* 56 (2015), fasc. 2, 731–733.

⁷⁸ Leírását ld. Joseph TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, I, Praga, Regia Societas Scientiarum Bohemica, 1905, 173–174 (444-es tétel), illetve: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=RASTIS-NKCR_III_C_13____1OY24Xr-cs#search. (Megtekintve: 2018. 04. 18.)

⁷⁹ A kódex a pápa nevét nem említi. Címként a levél a huszita egyházkritika szempontjából igencsak beszédes témáját adja meg: *Contra proprietatem monachorum*.

⁸⁰ Leírását ld.: TRUHLÁŘ 1905, i. m. 252 (627-es tétel), illetve: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_IV_B_25____2BXJY82-cs#search. (Megtekintve: 2018. 04. 18.)

libri duója olvasható. A kódex végén álló levélre különböző teológiai feljegyzéseket írtak. E két kódex szemléletesen mutatja, hogy Jeromos alakja és kultusza a huszita értelmiség számára is vonzerővel bírt.

Mielőtt rátérnénk a *Vita et transitus Sancti Hieronymi* középkori magyarországi jelenlétére, nem szabad megfeledkeznünk a régió – a már említett Johann von Neumarkt-féle német fordítás melletti – egyéb anyanyelvű átültetéseiről sem. A kancellár nagy népszerűségnek örvendő⁸¹ szövegének születésével körülbelül egyidőben egy ausztriai karthauzi szerzetes egy másik középfelnémet részfordítást készített, amely azonban csupán egyetlen bécsi kódexben maradt fenn.⁸² A harmadik középfelnémet változatot jóval később, 1464-ben hozta létre a dél-tiroli Allereingelberg karthauzi kolostorban a már fentebb említett Heinrich Haller.⁸³

Még a 14. században, nem sokkal azután, hogy a latin szöveg Csehországba érkezett, ismeretlen fordító cseh nyelvre is átültette a leveleket.⁸⁴ A cseh fordítást négy kézirat is megőrizte,⁸⁵ egy 14.⁸⁶ és három 15. századi. Míg a 14. századi prágai és a 15. század eleji, Olmützben őrzött kódexek⁸⁷ csak az episztolákat tartalmazzák, a 15. század második felében másolt olmützi kézirat két másik cseh nyelvű szöveget is tartalmaz, Szent Brigitta népszerű revelációinak fordítását és egy példagyűjteményt, amit a cseh szakirodalom *Olomoucké povídky* néven szokott emlegetni.⁸⁸ Az 1433 és 1466 közé datált másik prágai kódexben⁸⁹ pedig még *Tobiáš könyve*,

⁸¹ Erika Bauer öt 14. századi, több mint negyven 15. századi kéziratot, s ezen a középfelnémet verzió alapuló alnémet és holland variánsokat említ. – BAUER 1981, i. m. 1235.

⁸² Bécs, Österreichische Nationalbibliothek: Cod. 2956. A kódex leírását ld. Hermann MENHARDT, *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Bd. 1, Berlin, Akademie Verlag, 1960, 663–666, illetve: http://manuscripta.at/mit/hs_detail.php?ID=11988 (Megtekintve: 2018.04.19.).

⁸³ A további német fordításokra, amelyek azonban már az általunk vizsgált régió kívül jöttek létre, itt nem térünk ki. Ezekről ld. BAUER 1981, i. m. 1236–1238.

⁸⁴ *O sv. Jeronymovi knihy troje: Podle rukopisu Musea Království českého v Praze*, szerk. Adolf PATERA, Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903.

⁸⁵ PATERA 1903, i. m. VI–XIV.

⁸⁶ Prága, Knihovna Národního muzea, III. B. 8. Patera leírása mellett még ld. František Michálek BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*, I, Praha, 1926, 116 (568-as tétel) http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=RTRBAR-NMP_III_B_8_3174CS2-xx (Megtekintve: 2018.04.19.).

⁸⁷ Olmütz, Vědecká knihovna: M I 1. Leírása: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-VKO_M_I_1_oEZUA7E-cs, valamint: <http://dig.vkol.cz/dig/mi1/popis.htm> (Megtekintve: 2018.04.19.).

⁸⁸ Olmütz, Vědecká knihovna: M II 190. Leírása: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-VKO_M_II_190_2PLT9XE-cs, valamint: <http://dig.vkol.cz/dig/mi190/popis.htm> (Megtekintve: 2018.04.19.).

⁸⁹ Prága, Národní knihovna České republiky: XVII. E. 9. Leírása: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a univerzitní knihovny pražské*, Praha, I. a III. třída České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnot a umění, 1905, 73 (1865-ös tétel), illetve <http://www.manuscriptorium.com>.

valamint a bűnről, Isten szeretetéről, a kegyelemről, a lelki menyegzőről, Mária mennybeviteléről és az áldozásról szóló traktátusok és elmélkedések olvashatók.

A *Vita et transitus Sancti Hieronymi* nemcsak észak-nyugati és nyugati szomszédaink körében talált olvasókra, fordítókra. Fentebb már volt szó a horvát-országi, isztriai és dalmáciai glagolita szerzetesek Jeromos-kultuszáról. Amint azt a szent dalmáciai tiszteletéről doktori disszertációt készítő Ines Ivić több tanulmányában bemutatta, a glagolita kolostorok lokális kultusza a 15. századi Dalmáciában újabb impulzust kapott az intenzívebbé váló olasz kulturális kapcsolatoknak köszönhetően, és a regionális, etnikai identitásformálás eszközévé vált a régió egyes városainak velencei fennhatóság alá kerülésével.⁹⁰ A három apokrif levél bizonyára közvetlenül Itáliából származó példányaival kerülhetek kapcsolatba az olyan dalmáciai humanisták, mint a latinul és horvátul is alkotó spalatói/spliti Marko Marulić, aki kéziratban maradt latin nyelvű Jeromos-életrajzot készített. Ehhez a *Vita et transitus* fontos forrásul szolgált.⁹¹ A dalmáciai költő egy másik munkájának, a *De institutione bene vivendine* a kapzsiságról szóló fejezetében⁹² a Cirill-levél egyik csodájára hivatkozik. Az új, humanista típusú írói körök mellett a glagolita szerzetesi irodalom is ápolta Jeromos emlékét. Több életrajzi és liturgikus szöveg is olvasható róla a 15. századi horvát glagolita írásbeliség fennmaradt emlékeiben.⁹³ A *Legenda aurea*-beli legendaváltozat egy cseh nyelvű *passionale* közvetítésével került be az 1468-ban glagolita írással másolt, főként hagiográfiai szövegeket és apokrifokat tartalmazó *Petris-gyűjteménybe* (*Petrisov zbornik*).⁹⁴ A Cirill- és Ágoston-levelek latin mintán alapuló glagolita változata a 14–15. századi *Ivančičev-gyűjteményben* (*Ivančičev zbornik*), míg az Eusebius-levél részlete egy 15. századi glagolita töredéken⁹⁵ olvasható.⁹⁶ A három levél Jeromos *vitájának*, a troiai csodáknak és egy

com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_E_9____3BI9BL7-cs (Megtekintve: 2018.04.19.).

⁹⁰ Ines Ivić, *Jerome Comes Home: The Cult of Saint Jerome in Late Medieval Dalmatia* = *Hungarian Historical Review*, 5 (2016), 618–644; Uő, *The “Making” of a National Saint: Reflections on the Formation of the Cult of Saint Jerome in the Eastern Adriatic* = *Il Capitale Culturale: Studies on the Value of Cultural Heritage*, Supplementi 7 (2018) 247–278.

⁹¹ Darko NOVAKOVIĆ, *Novi Marulić: Vita divi Hieronymi (British Library Ms. Add. 18. 029) = Colloquia Maruliana*, 3 (1994), 12.

⁹² *The Marulić Reader*, szerk. Bratislav LUČIN, Split, Književni krug Split, 2007, 40–41.

⁹³ Ines Ivić jó angol összefoglalást ad ezekről a horvát szakirodalom alapján: Ivić 2016, i. m. 623–626. Horvátul ld.: Vesna BADURINA-STIPČEVIĆ, *Legenda o Jeronimu u starijoj hrvatskoj književnoj tradiciji* = *Wiener Slawistischer Almanach Sonderband* 82 (2013), 17–26.

⁹⁴ Vesna BADURINA-STIPČEVIĆ, *Legenda o svetom Jeronimu u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku (1468) = Radovi: Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 47 (2015), 337–350.

⁹⁵ Zágráb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fragm. glag. 77.

⁹⁶ Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *Glagoljski Transit Svetog Jeronima u starijem prijevodu = Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964) 106–143; BADURINA-STIPČEVIĆ 2015, i. m. 340; Uő 2013, i. m. 20–21.

Marulić által írott versnek a társaságában egy 1487-es velencei nyomtatvány alapján készült 1508-as zenggi glagolita ősnymtatványban is megjelent.⁹⁷

Bár e dalmáciai fordítások és kiadások is közvetíthették a Jeromos-kultuszt és a *Vita et transitus Sancti Hieronymi*t a magyarországi literátusok felé, a fennmaradt latin kódexek északi terjedési útvonalat mutatnak. A kelet-közép-európai régió e sokoldalú szentjéről szóló három levél a 15. század folyamán Magyarországra Lengyelország felől jutott el, ahová minden bizonnyal Csehországból került át. A Csehországban meghonosított kultuszt (és a három apokrif levelet) a prágai egyetemen tanult krakkói egyetemi professzorok, vagy a prágai *Na Slovanech* kolostorból Anjou Hedvig és Jagelló Ulászló által Krakkóba hívott glagoliták közvetíthették Lengyelországba. Az utóbbiak számára az uralkodópár Kleparzban szláv rítusú kolostort alapított.⁹⁸ Jeromos szláv apostoli oldala nem talált visszhangra Lengyelországban, de a dicséretét hirdető három levél olvasókra és terjesztőkre lelt.

Krakkóban készült két olyan, az episztolákat tartalmazó latin kódex is, amelyek később Magyarországra kerültek. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 108 jelzetű, 339 fóliós papírkódexét, a *scriptori* bejegyzések⁹⁹ szerint, 1429–1433-ban másolta egy Johannes Pfaffen de Zeypisch (Zjwiec) nevű pap.¹⁰⁰ Egy másik bejegyzés elárulja, hogy a kézirat a krakkói Szűz Mária kolostor birtokában volt.¹⁰¹ A kéziratban a kifejezetten lengyelországi vonatkozású jogi szövegek mellett¹⁰² olyan teológiai munkák veszik körül a három levelet, amelyek, akárcsak amint fentebb láttuk több cseh és osztrák kódex esetében, a lelkipásztori munkát segíthették, például Pszeudo-Jeromos *Speculum peccatorum*a,¹⁰³ Thomas de Chabham itt IV. Inccének tulajdonított *Summa de poenitentiá*ja,¹⁰⁴ vagy Henricus de Frimaria a tízpa-

⁹⁷ ŠTEFANIĆ 1964, i. m. 100–106; Anica NAZOR, *Senjski Transit svetoga Jerolima i njegov predložak*, *Slovo* 18–19 (1969), 171–188; Uő, *Neki pokušaji ponovnog izdanja senjskoga Transita sv. Jerolima = Senjski glagoljaški krug 1248. – 1508.: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Zagrebu 21. i 22. studenoga 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskoga glagoljskoga Misala 1494.*, szerk. Milan MOGUŠ, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998, 121–127; NAZOR, *Dvanaesterička legenda o svetom Jeronimu = Slovo* 15–16 (1965), 214–224.

⁹⁸ A kleparzi alapításról, céljairól és rövid utóéletéről, valamint a lengyelországi cseh kulturális hatásról ld. VERKHOLANTSEV 2014, i. m. 124–157.

⁹⁹ Fol. 126^v: „Explicit summa Innocentii quarti de penitentia finita per Johannem Pfaffen de Zeypisch” (Zjwiec), fol. 188: „Expliciunt Statuta provincialia Anno (MCCCC) XXIX per manus Johannis presbiteri de zeypisch.”

¹⁰⁰ A kódex leírását ld. Mezey László katalógusának Tóth Péter által revideált és bővített változatában: TÓTH Péter, *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, Bp., 2008, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32258> (Megtekintve: 2017.05.23.).

¹⁰¹ Fol. 254^v: „Anno domini millesimo cccc° in dote plebani ad Sanctam Mariam Cracovie.”

¹⁰² Fol. 153–188: Nicolaus Traba: *Statuta provincialia archiepiscopatus Gnesnensis*; fol. 188–198: Adalbertus Jastrzembiec Episcopus Cracoviensis: *Constitutiones Synodales*.

¹⁰³ Fol. 1^r–3^r.

¹⁰⁴ Fol. 5^r–124^r.

rancsolatról szóló magyarázata.¹⁰⁵ Az olyan misztikus munkák, mint Bonaventura *Soliloquima*,¹⁰⁶ vagy az aszketikus életről szóló művek, mint az Ágostonnak tulajdonított Adalgerus Episcopus-traktátus, *Admonitio ad nonsuindam reclusam*¹⁰⁷ és a prágai Hieronymus Albertus *Linea salutis heremitaie*¹⁰⁸ már a kódex későbbi tulajdonosai számára is találó olvasmánynak bizonyulhattak. A kézirat ugyanis Krakkóból a lehnici karthauziak könyvtárába került. A Lengyelország felé vezető egyik fő útvonal mentén elhelyezkedő kolostor gyűjteménye gyakran bővült átutazók vagy a kolostorban időzők (köztük krakkói papok, egyetemi tanárok) könyvajándékaival.¹⁰⁹ A remeteségbe vonuló, aszkéta Jeromost magasztaló levelek¹¹⁰ és szövegekörnyezetük kiválóan szolgálhatták a remeterend lehnici tagjainak lelkiépülését. A többnyelvű Szepeességben működő lehnici kolostor németajkú lakói anyanyelvükön is olvashatták a *Vita et transitust*, ugyanis a ma Cod. Germ. 1 jelzettel szintén az Egyetemi Könyvtárban őrzött kódex tartalmazza a szöveg Johann von Neumarkt-féle fordítását.¹¹¹

Szepeességi, löcsei provenienciájú az a valószínűleg szintén lengyel eredetű, 15. század eleji kódex, amelybe a három levél elé Matthaeus de Cracovia *Dialogus sive Conflictus conscientiae et rationis* című művét másolták be, s amelyet ma a gyulafehérvári Batthyáneumban őriznek.¹¹² További két, a *Vita et transitus Sancti Hieronymi*t vagy részleteit tartalmazó kódex a körmöcbányai plébánosok segédköny-

¹⁰⁵ Fol. 198^r–231^r.

¹⁰⁶ Fol. 284^r–306^r.

¹⁰⁷ Fol. 126^v–139^r.

¹⁰⁸ Fol. 306^r–330^r.

¹⁰⁹ A lehnici karthauzi könyvtár állományának rekonstruálását az ELTE Egyetemi Könyvtárban fennmaradt darabok alapján ld. FODOR Adrienne, *A lehnici karthauzi könyvtár*, Bölcsészdoktori disszertáció, Bp., 1979 (a krakkói kapcsolatról: 34, 51–53). A dolgozat rövidebb, német nyelvű, publikált változata: Uő, *Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500 (Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion)* = *Armarium: Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum/ Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica*, szerk. PÍROSKA DEZSÉNYI SZEMZŐ, László MEZEY, Bp., Akadémiai, 49–70. A lehnici karthauzi kolostor történetét újabban, többek között a szlovák források és szakirodalom felhasználásával, Vida Beáta foglalta össze doktori disszertációjában, ahol a kolostor könyveire is kitér: VIDA Beáta, *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén: A néma barátok megtelepedése és berendezkedése*, Doktori értekezés, Szeged, SZTE, 2017, 216–219.

¹¹⁰ Fol. 233^r–279^v. Ezek szerzőjeként FODOR (1979, i. m. 83–84, 173) és TÓTH (2008, i. m.) is Johann von Neumarktot jelöli meg. Tény az, hogy sok helyen a kódex szövege a Klapper által közölt latin változathoz közelebb áll, mint a *Patrologia latina* Klapper szerint az itáliai szövegahagyományon alapuló kiadása.

¹¹¹ Leírását ld.: VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, I–II, Wiesbaden, Harrassowitz, 1969–1973, II. 73–74 (33-as tétel).

¹¹² Gyulafehérvár (Alba Iulia), R III 37. Leírása: SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958, 200 (349-es tétel); JÚLIUS SOPKO, *Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*, I–III, Martin, Matica Slovenská, 1981–1986, II. 405. sz.

ve volt. A mindhárom szöveget hozó, a 15. század második felében hat másik kéz mellett Bartholomaeus Smelzar de Chremnicia által másolt,¹¹³ 301 leveles könyvet a század végén egy pozsonyi, Kristóf nevű férfi birtokolta,¹¹⁴ aki 1524-től körmöcbányai plébános volt.¹¹⁵ Ennek megfelelően a kötet pasztorációs munkában segítséget nyújtó műveket gyűjt egybe, például Bonaventura *De praeparatione ad missam*-ját, a bécsi egyetem tanárának, Nikolaus von Dinkelsbühlnek a megtestesülésről szóló traktátusát, a *Stella clericorum*-ot, valószínűleg prédikációírásnál használható, auktoritásoktól származó idézeteket, magyarázatokat zárandoklásról és búcsúkról, illetve több erényekről és bűnökről szóló traktátust. A körmöcbányai plébánia tulajdonában levő másik, Sopko szerint közép-európai eredetű kéziratba, amelynek egyik *scriptora* az 1423-ban másoló Miklós, csak a Cirill-level eleje került bele rövidebb *exemplum*ok és a misézésről szóló szövegek mellé.¹¹⁶

Ezek a kódexek jól mutatják, hogy a *Vita et transitus Sancti Hieronymi* Magyarországon egyrészt a világtól elvonult, szigorú aszkézisre törekvő szerzetesi közösségek számára szolgált követendő mintát felmutató olvasmányaként, másrészt prédikációs segédletnek is megfelelő volt, hiszen Jeromos erényei és a vele kapcsolatos csodák könnyen beépíthetőek lehettek nemcsak a szent ünnepére készített prédikációkba, hanem *exemplum*ként erényekről és bűnökről, a jó halálról vagy bűnbánatról tartott beszédekbe is.

Az apokrif levelek és részleteik magyar nyelvű fordításai is ezt a kettős funkciót látszanak tükrözni. Az *Érsekújvári Kódex* a tanulmány elején említett Ágoston-levele az ágostonos regulát követő, obszerváns domonkos apácák elé állítja példaként az önmegtagadó, Keresztelő Szent Jánossal egyenrangú, erényekben gazdag, tudós és csodatevő hatalommal felruházott aszkétát, aki nem mellesleg szerzetesnők tanítója, lelki vezetője is volt. Nem véletlen, hogy a *Leganda aurea vitája* mellett ezt a korban nagyon népszerű, jelentésgazdag, Jeromos dicsérő szöveget is bemásolták a kódexbe. Az episztola egyes részletei,¹¹⁷ amint azt Horváth Cyrill kimutatta,¹¹⁸ kisebb tömörítésekkel és kihagyásokkal az *Érdy-kódex* Jeromosról szóló prédikációjában is felbukkannak az *Érsekújvári Kódex*-étől eltérő, annál könnyebben érhető, „magyarosabb” fordításban.¹¹⁹ A prédikáció ezt megelőző, az oroszlanos történet után álló része az Eusebiusnak tulajdonított levélből származik.¹²⁰ A zárószakasz¹²¹ pedig a Cirill-episz-

¹¹³ A fol. 291^r-n olvasható bejegyzés szerint: „per manus Bartholomei Smelzar de Chremnicia.”

¹¹⁴ A második pergamen előzéklapon szerepel a tulajdonosi bejegyzése: „Iste liber est domini Cristofferi Arcuensis de Posonio.”

¹¹⁵ Körmöcbánya (Kremnica), Farska Knížnica: Vx XXIV. Leírása: SOPKO i. m. I. 185. sz.

¹¹⁶ Körmöcbánya, Farska Knížnica: Cx III. Leírása: SOPKO i. m. I. 164. sz.

¹¹⁷ PL 22, 281–288.

¹¹⁸ HORVÁTH 1911, i. m. 41.

¹¹⁹ OSZK MNY 9. Kiad. *Érdy codex*, kiad. VOLF György, Bp., MTA, 1876, 563–565. (A könnyebb vizsgálathoz kedvéért az *Érdy-kódex*-beli szövegnél zárójelben megadom a Nyelvméltár oldal- és sorszámaint is: 359₃₀–363₁₇.)

¹²⁰ A lefordított részek a Patrologia-kiadás 52., 53. és 55. fejezeteiben találhatók: PL 22, 274–277.

¹²¹ *Érdy codex*, i. m. 565–566 (363₁₇–366₁₅).

tolából kerül ki,¹²² szintén bevallottan („sok deklarációt elhagyván, de csak riveden az derekát kijelentvén”¹²³) tömörítő fordításban.¹²⁴ Amint azt Horváth megállapította, mindhárom latin levél Temesvári Pelbárt közvetítésével került a Karthauzi Névtelen kódexébe.¹²⁵ Végül pedig a Cirill-levél 13. fejezete¹²⁶ a ferences eredetű *Kazinczy-kódex* 18–19. levelén önálló példaként¹²⁷ tanította az apácákat Jeromos csodatevő hatalmára.¹²⁸

Sajnos a középkori magyar kéziratok anyaga töredékes volta nem teszi lehetővé, hogy a *Vita et transitus Sancti Hieronymi* 15–16. századi magyarországi használatáról általános érvényű állításokat fogalmazzunk meg. A tanulmányban azonban talán sikerült a három levéllel kapcsolatosan egy-két olyan interpretációs lehetőséget felvázolni, amelyek a középkor végének magyarországi olvasói számára kézenfekvőek lehettek. A kelet-közép-európai szövegek további vizsgálata még árnyalhatja majd e képet, a magyarországi Jeromos-kultusz egyéb emlékeinek elemzése pedig szélesebb értelmezői keretet nyújthat. Azonban a magyarországi kéziratok pontos elhelyezését a mű disszeminációs térképén csak a latin szöveg minél több kéziratát feldolgozó, a főbb szövegváltozatok egymáshoz való viszonyát rögzítő, kritikai kiadása alapján tehetnénk meg. Reméljük, lesz majd erre lehetőség!

¹²² A lefordított részek a kiadás második és harmadik fejezetében olvashatóak: PL 22, 290–295.

¹²³ *Érdy codex*, i. m. 565.

¹²⁴ Horváth Cyrill fentebb hivatkozott tanulmányában (HORVÁTH 1911, i. m. 41.) véletlenül Pseudo-Cyryllus neve helyett Pseudo-Augustinusé szerepel. A megadott *Patrologia latina*-hasábok alapján egyértelmű, hogy csupán elírásról van szó.

¹²⁵ HORVÁTH 1911, i. m. 40.

¹²⁶ PL 22, 309–311.

¹²⁷ OSZK, MNY II. Kiad.: *Kazinczy-kódex: 1526–1541*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003, 35–38 (a kiadásban szintén feltüntetett paginaszámozás szerint).

¹²⁸ Erről részletesebben: KORONDI Ágnes, *A Kazinczy-kódex Szent Jeromos hatalmát illusztráló exemplumának forrásáról = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 289–293.

Ágnes Korondi*The Dissemination of the Vita et transitus Sancti Hieronymi in Hungary and East-Central Europe*

The paper outlines the route by which a collection of three letters attributed to Eusebius of Cremona, Saint Augustine, and Cyril of Jerusalem respectively, and often referred to as the *Vita et transitus Sancti Hieronymi*, reached medieval Hungary. These epistles, describing the death and the miracles of Saint Jerome, helped reshape and popularize the Church Father's cult in Renaissance Italy. While the hypotheses referring to the origin and author(s) of the Latin works are subject to debate, their arrival to East-Central Europe is well documented. They were brought from Italy to Bohemia by John of Newmark, chancellor to Holy Roman Emperor Charles IV. Jerome, born somewhere at the border of Dalmatia and Pannonia, and regarded by Slavic people as their apostle, played an important role in Charles IV's imperial representation. This contributed to the dissemination of the *Vita et transitus Sancti Hieronymi* first in Bohemia, then farther in East-Central European. The German and Czech translations of the letters, as well as the numerous Latin copies offer the possibility to remark on the interpretational contexts of these hagiographic texts and the aspects of Jerome's cult emphasized by them. The *Vita et transitus* probably reached Hungary in the 15th century from the direction of Poland as some codices used in Northern Hungary during the 15th century testify to it. Although the cult of Jerome and the three letters might have come to Hungary from Dalmatia where they were popular, no extant manuscript can prove this. By the first decades of the 16th century, some parts of the *Vita et transitus* came to be translated into Hungarian as well. Augustine's letter figures in its entirety in a vernacular codex copied by and for the Dominican nuns living on the Island of Rabbits, near Buda. A fragment of Cyril's epistle landed in a Franciscan codex as an exemplum, while the Jerome sermon in a Carthusian sermon collection prepared for lay brothers and sisters was influenced by all three texts via its source, a Latin sermon written in late medieval Hungary.

CORVINÁK

VESZPRÉMY MÁRTON

*Asztrológiai művek
Mátyás király könyvtárában**

Szathmáry László 1940-es tanulmánya óta közismert tény, hogy az asztrológia igen jelentős szerepet játszott Mátyás király udvarában.¹ Ennek fényében a Mátyás udvarának asztrológiai kultúrájáról szóló elemzések is meg szokták említeni, hogy az uralkodó érdeklődésének megfelelően a Corvina-könyvtárban is szép számmal voltak jelen

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ekler Péternek és Orbán Áronnak, akik a tanulmány kéziratát elolvasva hasznos bibliográfiai tanácsokkal szolgáltak.

¹ SZATHMÁRY László, *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában = Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Franklin, [1940], 413–452. Mátyás udvara és az asztrológia kapcsolatának legrészletesebb összefoglalására ld. 2015-ös kiadatlan mesterszakos diplomamunkám (VESZPRÉMY Márton, *Asztrológia a 15. század második felének Közép-Európájában, A krakkói Jagelló Könyvtár BJ 3225 ms kéziratának magyar vonatkozásai*, MA Szakdolgozat, Bp., ELTE, 2015). A korábbi szakirodalomból mindenképpen említést érdemel: Zofia AMEISENOWA, *The Globe of Martin Bylica of Olkusz and Celestial Maps in the East and in the West*, Wrocław [etc.], Polska Akademia Nauk, Komitet Hist. Nauki, 1959; Leslie S. DOMONKOS, *The Polish Astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary = The Polish Review* 13 (1968), 71–79; Mieczysław MARKOWSKI, *Martin Bylica aus Olkusz als Vermittler zwischen Johannes Regiomontanus und der Krakauer astronomischen Schule in der vorkopernikanischen Zeit = Studia mediewistyczne* 26 (1989), 125–132; Darin HAYTON, *Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus, Astrology and Politics in Renaissance Hungary = Centaurus* 49 (2007), 185–198; Uő, *Expertise ex Stellis, Comets, Horoscopes and Politics in Renaissance Hungary = Osiris* 25 (2010), 27–45; SZOVÁK Kornél, *Ilkusi (Bylica) Márton pápai bullái. Forrásközlés a Vatikáni Levéltárból = Magyarország és a római Szent-szék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére / Hungary and the Holy See of Rome, Sources and Perspectives, Studies in Honour of Cardinal Erdő*, szerk. TUSOR Péter, Bp.–Róma, MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport – Gondolat, 2012, 27–49; ORBÁN Áron, *Judiciális asztrológia Mátyás király udvarában = Mikro & makro: Fiatal kutatók konferenciája, Tanulmánykötet*, szerk. LOVAS Borbála [et al.], Bp., [s.n.], 2013, 191–204; Uő, *Astrology at the Court of Matthias Corvinus = Terminus*, 17 (2015), 113–146; VESZPRÉMY Márton, *Biblioteka Jagiellońska, Ms. 3225 and Court Astrology in Renaissance Hungary = Scientiarum miscellanea, Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS FARKAS Gábor, MOLNÁR Dávid, Szeged, Lazi, 2017, 85–94. Regiomontanus legalaposabb életrajza még mindig Ernst ZINNER, *Regiomontanus, His Life and Work*, transl. Ezra BROWN, Amsterdam, Elsevier, 1990.

asztrológiai munkák.² Mindezt erősíti az a szintén közismert tény,³ hogy a könyvtár két termét is reprezentatív asztrológiai falfestmények (horoszkópok) díszítették.⁴

A lyoni asztrológus, Simon de Phares (1444–1499 k.?)⁵ nem sokkal Mátyás király halála után keletkezett *Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes* című művében – melyben az asztrológia védelmében igyekezett összegyűjteni a történelem nagy asztrológusait, illetve az asztrológia mecénásait – külön megemlékezik Mátyásról, mint az asztrológia támogatójáról.⁶ A könyvnyomtatás fel-találása és a városi polgárság megerősödése előtti időszakban az asztrológia legfőbb patrónusai valóban gyakran az uralkodók közül kerültek ki. II. Frigyes német-római császárt, X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai királyt (ur. 1252–1284) és V. (Bölcs) Károly francia királyt (ur. 1364–1380) megérdemelten tekintik ma is az asztrológia patrónusának. Ez utóbbi uralkodó hatalmas könyvtára lehetőséget ad az összehasonlításra Mátyás híres Corvina-könyvtárával.⁷

Történeti könyvtárak állományának elemzését igen gyakran a mennyiségi összehasonlítás dominálja. Ez valóban nem elhanyagolható szempont, így érdemes megvizsgálni, hogy a 14–15. században⁸ az uralkodói, fejedelmi könyvtárak mekkora hányadát tették ki csillagászati, illetve asztrológiai művek, és ezekhez az adatokhoz hogy viszonyul mindaz, amit Mátyás könyvtáráról tudunk.

² BARLAI Katalin, BORONKAI Ágnes, *Csillagászati kódexek a Corvina könyvtárban = Meteor Csillagászati Évkönyv* (1996), 192–199; Rudolf METT, *Regiomontanus: Wegbereiter des neuen Weltbildes*, Stuttgart–Leipzig–Zürich, Teubner, vdf, Hochsch.-Verlag AG an der ETH, 1996, 97–98; Jean-Patrice BOUDET, Darin HAYTON, *Matthias Corvin, János Vitéz et l’horoscope de la fondation de l’Université de Pozsony en 1467 = Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*, szerk. Jean-François MAILLARD, MONOK István, Donatella NEBBIAI, Bp., OSZK, 2009, 205–213., 207–209; HAYTON 2010, i. m. 30–31.

³ Legutóbb és legalaposabban Végh András foglalkozott a kérdéssel. VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei = Művészettörténeti Értesítő* 59 (2010), 211–232.

⁴ A falfestmények ábrázolásmódjukat tekintve formailag égtérképek voltak, ám egy adott időpont bolygóállásait ábrázolták, így tartalmilag horoszkópnak tekinthetők.

⁵ Autográf kézirati széljegyzet alapján tudjuk, hogy Simon de Phares 1444. augusztus 9-én született. Jean-Patrice BOUDET, *Lire dans le ciel, La bibliothèque de Simon de Phares, astrologue de XVe siècle*, Bruxelles, Centre d’Étude des Manuscrits, 1994, VII, 77. Halálozási éve nem ismert, 1499 után nem bukkan fel a forrásokban.

⁶ BOUDET, HAYTON 2009, i. m. 205.

⁷ A könyvtár kutatásának legalapvetőbb szakirodalma ma is Léopold Delisle 1907-es két kötetes monográfiája. A második kötet tartalmazza az V. Károly könyvtárából ismert művek jegyzékét. Léopold Victor DELISLE, *Recherches sur la librairie de Charles V*, I–II, Paris, Champion, 1907.

⁸ A vizsgálatot azért nem érdemes kiterjeszteni a 16. századra, mert a könyvnyomtatás széles körű elterjedése nagymértékben megkönnyítette a könyvekhez való hozzájutást. A 16–17. században bármelyik vidéki püspök, gimnázium vagy tanító versenyre kelhetett a korábbi uralkodói könyvtárakkal, ahogy azt a T. Tóth Sándor és Szabó Árpád által összegyűjtött adatok fényesen bizonyítják. T. TÓTH Sándor, SZABÓ Árpád, *Matematikai műveltségünk keretei, Középkor és reneszánsz*, Bp., Gondolat, 1988, 146–149, 152.

Szerencsére a korábbi kutatások nagyban segítik egy ilyen vizsgálat elvégzését. Egyrészt, bár Mátyás könyvtára javarészt elpusztult és szétszóródott, utólag rekonstruálható állományáról megközelítőleg teljes képpel rendelkezünk Csapodi Csabának köszönhetően, aki részben a korábbi eredményeket összegezte máig alapvető monográfiájában.⁹ Másrészt a vizsgált korszak fejedelmi könyvtáaira vonatkozó adatokat Jean-Patrice Boudet gyűjtötte össze számos tanulmányában és *Entre science et nigromance* című monográfiájában.¹⁰ Vizsgálatom nagyban támaszkodik ennek a két szerzőnek a munkásságára.

Rögtön szembesülünk azonban két módszertani problémával. Egyrészt a történelem viharai következtében ezeknek a könyvtáraknak gyakran nem maradt fenn a teljes állománya – ahogy az a Corvina-könyvtár esetében is történt. Néhány esetben azt sem könnyű megbecsülni, vajon hány kötetet számlálhatott a teljes állomány. Ha a statisztikát a feltételezett teljes kötetszám alapján készítjük, mindenképpen torz adatot fogunk kapni. Ám ennek a veszélye még akkor is fennáll, ha csupán a fennmaradt állományt vesszük figyelembe, ugyanis semmi nem garantálja, hogy az egyes szakterületekhez tartozó művek azonos arányban pusztultak vagy kallódtak el, illetve maradtak fenn. Ha az állomány nagy része elpusztult, az általunk vizsgált szakterület könnyen alul- vagy felülreprezentált lehet a mintában.

A másik módszertani nehézség a vizsgált szakterület pontos határainak a kijelölésével kapcsolatban merül fel. Vethetjük-e egy kalap alá a csillagászati és asztrológiai műveket? Ha nem, vajon hol húzható meg a határ a két terület között? Hova soroljuk azokat a műveket, amik csak részben foglalkoznak egyik vagy másik témával, vagy esetleg éppen mindkettővel egyszerre? Ezzel a problémával részletesen a tanulmány második részében, Mátyás könyveinek tételes vizsgálatakor áll módomban foglalkozni.

Boudet értékelése szerint a 14–15. században a franciaországi és itáliai hercegi könyvtárak 2–5%-át tették ki asztrológiai művek.¹¹ Eredményeit az alábbi táblázat foglalja össze. (A táblázat már tartalmazza a Mátyás könyvtárára általam számított adatokat is. A részletes elemzés a tanulmány második felében található.)

⁹ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973.

¹⁰ Jean-Patrice BOUDET, *Entre science et nigromance, Astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XIIe–XVe siècle)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2006.

¹¹ Jean-Patrice BOUDET, *La papauté d'Avignon et l'astrologie = Fin du monde et signes des temps, Visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIIIe – début XIVe siècle)*, Toulouse, Privat, cop. 1992, 57–293, 265.

Tulajdonos	Dátum	Teljes állomány	Csillagászati	Asztrológiai	
avignoni pápaság	1369	2059	7 (0,3%)		i
V. Károly francia király	1380	914	70 (7,7%)	75 (8,2%)	ii
William Rede chichesteri püspök	1385	250-ból: 50	5 (10%)		iii
Francesco Gonzaga, Mantova ura	1407	292	9 (3%)	9 (3%)	iv
I. Márton aragón király	1410	340	52 (15,3%)		v
Jean I. de Berry	1416	297		3 (1%)	vi
III. (Jó) Fülöp burgundi herceg	1420			(2%)	vii
Filippo Maria Visconti, Milánó ura	1426	800	14 (1,8%)	18 (2,3%)	viii
Raphaël de Marcatelle apát	1478	80	6 (7,5%)		ix
Mátyás magyar király	1490	2000–2500-ból: 216 + 4	5 (2,3%)	5 (2,3%)	
Giovanni Pico della Mirandola	1496	1190	45 (3,8%)		x
Don Juan de Guzman, Medina-Sidonia hercege	1507		(10% felett)		xi

i BOUDET 2006, i. m. 304.

ii BOUDET 2006, i. m. 304.

iii BOUDET 1994, i. m. XXV, 95. jegyzet.

iv BOUDET 2006, i. m. 305.

v BOUDET 2006, i. m. 305.

vi LEOPOLD OF AUSTRIA, *Li compilacions de le science des estoilles, Books I–III*, edited from MS French 613 of the Bibliothèque Nationale, with notes and glossary by Francis J. CARMODY, Berkeley, University of California Press, 1947, 38.

vii BOUDET 2006, i. m. 304.

viii BOUDET 2006, i. m. 305.

ix BOUDET 2006, i. m. 305.

x BOUDET 1994, i. m. XXV, 95. jegyzet.

xi BOUDET 2006, i. m. 305–306.

A számadatok elég vegyes képet mutatnak, és önmagukban nem sokat árulnak el a könyvtárak állományáról. Éppen ezért érdemes egyenként számba venni a Mátyás udvarából ismert asztrológiai vagy csillagászati témájú műveket, és megvizsgálni őket az alábbi szempontok szerint:

- 1) Mit is tartalmaz valójában a könyv? Ki a szerzője, milyen kultúrkörből származik? Milyen ismeretekhez juttatja az olvasót (pl. lehetett-e horoszkópot felállítani vagy értelmezni a könyv segítségével)?
- 2) Tükröz-e valós érdeklődést a könyv birtoklása? Mikor és hogyan került Mátyás udvarába? Vannak-e bizonyítékaink a tényleges használatra?

Jelenlegi ismereteink szerint a horoszkópkészítő asztrológia¹² a Kr. e. 2–I. században alakult ki a hellenisztikus Alexandriában. A legkorábbi asztrológiai művek olyan (látszólag)¹³ mitikus személyek nevei alatt születtek, mint Hermész Triszgemisztoosz, Nehepszo és Petosiris, Zarathusztra, Anubisz, Aszklépiosz és Orpheusz, ám ezek a legjobb esetben is csak töredékesen maradtak fenn. A legelső ránk maradt asztrológiai mű Marcus Manilius *Astronomicája* (Kr. u. 14–37 k.);¹⁴ így paradox módon a görög asztrológia legkorábbi teljes egészében fennmaradt műve latin nyelvű. Az ókori asztrológiai irodalom itt válik ketté egy görög és egy latin nyelvű hagyományra. Manilius műve nem volt nagy hatással az ókori asztrológiai irodalomra: egyedül Firmicus Maternus, a másik latin nyelvű asztrológiai mű, a *Mathesis* (355 u.)¹⁵ szerzője

¹² A kifejezéssel az angol nyelvű szakirodalomban bevett „horoscopic astrology” terminust próbáltam lefordítani. Ennek segítségével különbséget tehetünk a mezopotámiai asztrális ómenek és a horoszkópokkal operáló hellenisztikus asztrológia között.

¹³ Nehepszo rejtélyét számos téves kísérlet után Kim Ryholt oldotta meg 2011-es tanulmányában. Új forrásszövegek alapján rámutatott, hogy a helyes alak Nehepsos, aki II. Nékó fáraóval azonosítható, a Petosiris név helyes alakja pedig Peteris. A Nehepsos név jelentése „bölcsh Nékó”, így az okkult tudományokkal foglalkozó és ezért bölcshnek nevezett uralkodók sora Bölcsh Alfonz és Bölcsh Károly előtt egy újabb névvel gyarapítható. Ryholt ezen felül amellezt érvelt, hogy ugyanebben a kontextusban Aszklépiosz azonosítható egy bizonyos Imhoteppel, Ptah fiával, illetve Hermész azonosítható a thébai Amenhoteppel, Hapu fiával. Kim RYHOLT, *New Light on the Legendary King Nehepsos of Egypt = The Journal of Egyptian Archaeology* 97 (2011), 61–72. Ryholt azonosítása ugyanakkor önmagában még nem bizonyító erejű az ezek alatt a nevek alatt terjedő asztrológiai írásos korára vonatkozóan.

¹⁴ A Kr. u. 9-ben vívott teutoburgi csata említése alapján biztosra vehető, hogy az I. és II. könyv még Augustus császár életében, 9–14 között íródott. A III. és az V. könyv semmilyen datálható elemet nem tartalmaz, a IV. könyv azonban bizonyosan Tiberius alatt készült. Az *Astronomica* IV/773–777. szerint ugyanis a császár a Mérleg jel alatt született. Augustus pontos horoszkópja ismert, és a horoszkóp egyetlen eleme sem áll a Mérlegben. Tiberiusnak azonban a Mérlegben állt a Holdja. Anthony Thomas GRAFTON, Noel Mark SWERDLOW, *The Horoscope of the Foundation of Rome = Classical Philology* 81 (1986), 148–153, 152.

¹⁵ A *Mathesis* egyetlen példahoroszkópja Ceionius Rufius Albinus horoszkópja, aki 337. március 10-ig volt római *praefectus*. Mivel ez a tisztsége szerepel a műben, Theodore Mommsen úgy gondolta, hogy az 334–337 között keletkezett. E mellett szól az a tény, hogy Firmicus Maternus egyetlen kéziratban fennmaradt másik műve, a *De errore profanorum religionum* 346-ban íródott. A *Mathesis*-ben sincsen semmilyen utalás a kereszténységre, és Firmicus Maternus keresztény művében sincsen semmilyen utalás az asztrológiára, ezért általában azt szokták feltételezni, hogy a szerző a két mű írása között

ismerte. A görög hagyomány sokkal gazdagabb, ám sokkal töredékesebben maradt ránk, és a középkori Európában – Ptolemaiosz *Tetrabiblosz*ának kivételével – teljesen ismeretlen volt. Manilius és Firmicus Maternus ismert volt a középkorban, igaz, a *Mathesis* nyolc könyvéből csak az első négy,¹⁶ Manilius *Astronomicáj*át pedig csak 1417 januárjában fedezte fel Poggio Bracciolini Sankt Gallenben, amikor a konstanzi zsinat szünetében a környékbeli kolostorokban ókori kéziratok után kutatott. Ez utóbbi műnek közvetve magyar vonatkozása is van: első (vagy második)¹⁷ kiadása Johannes Regiomontanus nevéhez fűződik, aki 1465/1467 és 1471 között¹⁸ Magyarországon tartózkodott. Ahogy arra Borsa Gedeon 2013-as monográfiájában rámutatott, az első magyarországi nyomdának, Andreas Hess műhelyének a felállítását is minden bizonnyal Regiomontanus ösztönző hatásának köszönhetjük.¹⁹ Ptolemaiosz *Tetrabiblosz*át a 12. századi fordítási hullám ismertette meg a latin Európával. A sors iróniája, hogy az ókori asztrológiai irodalomból éppen az a három mű jutott el a középkori Európába, melyeknek a szerzője nem volt gyakorló asztrológus.²⁰

megkeresztelkedett. Ám ahogy James Herschel Holden felhívta rá a figyelmet, hogy a *Mathesis* szövege 355-ös eseményekre is utal, így minden bizonnyal hosszú idő, mintegy 20 év alatt keletkezett. James Herschel HOLDEN, *A History of Horoscopic Astrology. From the Babylonian Period to the Modern Age*, Tempe, Az., A.F.A., 2006, 66–68. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az asztrológia és a kereszténység nem feltétlenül zárta ki egymást Firmicus Maternus gondolkozásában. Ha a szerző megtérése után valóban elítélte volna az asztrológiát, a végeredmény sokkal inkább Szent Ágoston műveihez hasonlítana, aki fiatal korában érdeklődött az asztrológia iránt, de keresztényként keményen bírálta azt. Ezzel szemben a *Mathesis*-ben semmilyen utalás nincs az asztrológiára. Egyébként egyáltalán nem biztos, hogy Firmicus Maternus megtérése és a *De errore* keletkezése időben egybeesett.

¹⁶ Stephan HEILEN, *Paul of Middelburg's Use of the Mathesis of Firmicus Maternus = Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe*, szerk. Wiebke DEIMANN, David JUSTE, Köln [etc.], Böhlau, 2015, 105–137, 113.

¹⁷ Regiomontanus kiadása 1473-ban vagy 1474-ben jelent meg, a névtelen bolognai kiadás pedig 1474-ben.

¹⁸ Magyarországra érkezésének éve nem ismert. ZINNER 1990, i. m. 89.

¹⁹ Borsa Gedeon, *Andreas Hess*, Bp., Argumentum [etc.], 2013, 200.

²⁰ Árulkodó, hogy Manilius és Ptolemaiosz egyetlen példahoroszkópot sem közöl, Firmicus Maternus pedig csak egyetlen egyet. Manilius költő volt, Firmicus Maternus szenátor pedig jogász. A műveikben olvasható csillagászati hibák egyértelművé teszik, hogy egyikük sem volt hivatásos asztrológus. (Például Firmicus Maternus nem tudja, hogy a Merkúr és a Vénusz éjszaka nem tartózkodhat a 8. és a 9. horoszkópházban, vagy hogy a Vénusz nem tartózkodhat nappal a 2. horoszkópházban. Ezen kívül Firmicus Maternus azt feltételezi, hogy az aszcendens és az MC közti ekliptikai távolság mindig 90°, ami azonban nem igaz.) A Manilius „szakértelmével” kapcsolatos kételyeknek hangot adott: Frederick H. CRAMER, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1954, 97; Tamsyn BARTON, *Ancient Astrology*, London [etc.], Routledge, 1998, 41. („It may well be the case that Manilius was no more an astrologer than Vergil was a farmer, and that much of the appeal was in the difficulty of versifying such unlikely material.”) Manilius csillagászati tudását kritizálta: Auguste BOUCHÉ-LECLERCQ, *L'astrologie grecque*, Paris, E. Leroux, 1899, 267, 1. jegyzet (idézi: J. D. NORTH, *Horoscopes and History*, London, Warburg Institute, University of London, 1986, 7, 17. jegyzet). A Maniliust érintő további kritikai megjegyzéseket Wolfgang Hübner gyűjtötte össze: Wolfgang HÜBNER, *Manilius als Astrologe und Dichter = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Principat. 32.1 Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen*

Mindkét ókori latin nyelvű asztrológiai mű, az *Astronomica* és a *Mathesis* is ismert volt Mátyás környezetében, ám érdekes módon nincs tudomásunk róla, hogy megtalálhatóak lettek volna a Corvina-könyvtárban. (Pedig a birtoklást ebben az esetben az asztrológia iránti érdeklődésen kívül a humanista filológiai érdeklődés is indokolta volna.) Közismert tény, hogy Manilius *Astronomicáját* Zrednai János érsek²¹ és Galeotto Marzio közösen emendálta 1469-ben: mindezt a műnek a vatikáni könyvtárban fennmaradt kéziratából²² tudjuk. Ahogy fentebb említettem, Regiomontanus is ismerte az *Astronomicát*. Hogy hármójuk közül ki kit ismertetett meg a művel, az egyelőre nem tisztázott, ahogy a vatikáni kézirat és a Regiomontanus-féle kiadás esetleges kapcsolata sem. A *Mathesis* Mátyás udvari asztrológusának, Marcin Bylicának (1435–1493/1494)²³ a könyvei közül került a krakkói Biblioteka Jagiellońskaba.²⁴ Bylica possessorai bejegyzése alapján a könyv 1470 vagy 1472 után kerülhetett a tulajdonába.²⁵ A római szenátor asztrológiai műve később II. Ulászló corvinái között bukkan fel.²⁶

A Mátyás könyvtárban ténylegesen fennmaradt csillagászati művek közül a legjelentősebb Ptolemaiosz *Almagestje* (Μαθηματικὴ σύνταξις). A 2. század közepén keletkezett könyv az ókori csillagászat csúcsteljesítménye, melyet egészen Keplerig nem sikerült teljesen meghaladni. A műnek nem a Cremonai Gerhard-féle 12. századi fordítását találjuk Mátyás könyvtárban, hanem Georgiosz Trapezuntiosz (1395–1472?) sokat kritizált, 1451. március eleje és december között készült új fordítását. A fordítást nem, de a szöveghez írt kommentárt a szerző részben az uralkodónak dedikálta.²⁷

Zeit), szerk. Wolfgang HAASE, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1984, 126–320, 147, 79. jegyzet. Firmicus Maternus szaktudását kritizálta: Robert EISLER, *The Royal Art of Astrology*, London, Joseph, 1946, 44 („as ignorant of astronomy and spherical trigonometry as Firmicus Maternus”), 108; Wilhelm GUNDEL, Hans Georg GUNDEL, *Astrologumena, Die Astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1966, 228; Otto MAZAL, *Geschichte der abendländischen Wissenschaften des Mittelalters*, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2006, II. 77. Firmicus Maternust James Herschel Holden is amatőr asztrológusnak nevezte. HOLDEN 2006, i. m. 66.

²¹ Legutóbb C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet a Vitéz János névalak helytelen voltára. C. TÓTH Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században, I. rész, A kanonoki testület és az egyetemjárás*, Bp., MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2015, 105, 58. jegyzet.

²² Bibliotheca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1711.

²³ Bylica születési dátumára ld. VESZPRÉMY 2017, i. m. 85, 2. jegyzet.

²⁴ Krakó, Biblioteka Jagiellońska BJ 580.

²⁵ Bylica a lengyelországi Kielce Szűz Mária társaskáptalanjának örkanonoki stallumát 1470-ben kapta meg, budai plébánosi címére legkorábban 1472 januárjából van adat. SZOVÁK 2012, i. m. 30–31., 35., 37–39.

²⁶ Uppsala, universitetsbibliotek Inc. 1338; MADAS, Edit, *La Bibliotheca Corviniana et les corvina „authentiques” = Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*, szerk. Jean-François MAILLARD, MONOK István, Donatella NEBBIAI, Bp., OSZK, 2009, i. m. 35–78, 74. (212. sz.)

²⁷ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Math. Fol. 24.; John MONFASANI, *George of Trebizond, a Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden–Boston, Brill, 1976, 194; EKLER Péter, *Adalékok a korvinák történetéhez, Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák = Magyar Könyvszemle* 123 (2007), 265–277, 273. Köszönöm Ekler Péternek, hogy helyesbítette korábbi pontatlan megfogalmazásomat.

A fordításnak a Mátyás könyvtárából fennmaradt példányát ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek őrzi.²⁸ A kézirat tartalmazza a befejezés dátumát: 1467. március 17.

Baszileosz Besszárión (1403–1472) niceai érsek 1460-as bécsi követsége alkalmával kötött ismeretséget Georg von Peurbach (másként Purbach vagy Peurbach, eredetileg Aunpekh, 1423–1461) osztrák csillagással, akit Ptolemaiosz *Almagest*jének fordításával és rövidítésével bízott meg. Peurbach halála miatt a munkát tanítványa, Regiomontanus fejezte be 1462-ben vagy 1463-ban. A mű (*Epytoma Joannis de Monte Regio in almagestum ptolomei*) megszületését, mely egyben kritika és kiegészítés is volt, a trigonometria fejlődése tette szükségessé. Közismert, hogy a Regiomontanus által befejezett *Almagest*-kivonatot még Kopernikusz²⁹ és Galilei³⁰ is tankönyvként használta. A műnek Beatrix királyé tulajdonából ismerjük egy fennmaradt példányát.³¹

Szintén megtalálható volt a Corvina-könyvtárban Regiomontanus két másik csillagászati műve. Az 1463–1468 között keletkezett *Tabulae primi mobilis*t a szerző Magyarországon fejezte be. A Mátyásnak ajánlott mű annyira elnyerte az uralkodó tetszését, hogy egy értékes ruhával és 80 arannyal jutalmazta.³² A másik mű egy értekezés a *regula Ptolomei* nevű műszer használatáról, amit Regiomontanus szintén Mátyásnak ajánlott. Míg az első munka fennmaradt,³³ a másodiknak csak a kivonatát ismerjük Krakkóból – utóbbiról Csapodi láthatóan nem tudott.³⁴

A csillagászati művek sorát Johann Tolhopf (?–1503)³⁵ (más írásmóddal Tolhopff vagy Dolhopff) *Stellariuma* zárja.³⁶ A német költő és asztrológus-csillagász 1480-

²⁸ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24.; CSAPODI 1973, i. m. 338. (558. sz.); MADAS 2009, i. m. 61. (107. sz.)

²⁹ ZINNER 1990, i. m. 54; Felix SCHMEIDLER, *Einleitung = Joannis Regiomontani Opera collectanea, Faksimiledrucke von 9 Schriften Regiomontans u. e. von ihm gedruckten Schrift seines Lehrers Purbach*, szerk. Felix SCHMEIDLER, Osnabrück, Zeller, 1972, XVI; METT 1999, i. m. 64; David A. KING, Gerard L'Estrange TURNER, *The Astrolabe Presented by Regiomontanus to Cardinal Bessarion in 1462 = Nuncius* 9 (1994), 165–205, 168.

³⁰ ZINNER 1990, i. m. 54.

³¹ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 44.; CSAPODI 1973, i. m. 344. (572. sz.); MADAS 2009, i. m. 71. (197. sz.)

³² ZINNER 1990, i. m. 101; BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, I–II, Bp., Akadémiai, 1966, I. Adattár, 645; Uő, *Mátyás király és a művészet*, Bp., Magvető, 1985, 51.

³³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 412 (korábban: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2363); CSAPODI 1973, i. m. 343–344. (568. sz.); MADAS 2009, i. m. 61. (III. sz.)

³⁴ ZINNER 1990, i. m. 99.

³⁵ Tolhopf születési éve nem ismert. A szakirodalomban az 1429-es dátumot, illetve az 1440-es éveket (azon belül is 1440-et, 1445-öt vagy 1450-et) szokás megadni. Ez utóbbi nézetet képviselte Christoph Schöner, amikor 1994-ben összefoglalta Tolhopf életrajzát. Christoph SCHÖNER, *Mathematik und Astronomie an der Universität Ingolstadt im 15. und 16. Jahrhundert*, Berlin, Duncker und Humboldt, 1994 (Ludovico Maximiliana. Forschungen, 13) 117., 75. jegyzet. Tolhopf legkorábban 1465-ben bukkan fel a forrásokban, amikor beiratkozott a lipcsei egyetemre. SCHÖNER 1994, i. m. 163. A pontos születési év kérdését Tolhopf születési horoszkópjának megtalálása oldaná meg véglegesen. Köszönöm Orbán Áronnak, hogy Schöner könyvére felhívta a figyelmemet, és rendelkezésemre bocsájtotta.

³⁶ Természetesen, ahogy Orbán Áron felhívta rá a figyelmemet, a csillagászati tartalmú művek célja is igen gyakran a horoszkópkészítés elősegítése volt. (Erre éppen a *Stellarium* kapcsán Zsoldos End-

ban Budán járt, és munkáját Mátyásnak ajánlotta, amiért cserébe magyar nemességgel jutalmazták. A műnek a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekben fennmaradt példányát³⁷ legutóbb Zsoldos Endre és Zsupán Edina vizsgálta két tanulmányban.³⁸

Ezen a ponton merül fel az a kérdés, hogy Zrednai János érsek politikai bukása és halála után Mátyás beolvastotta-e a könyvtárát a Corvina-könyvtárba? A kérdés vitatott a hazai szakirodalomban.³⁹ Ismerünk konkrét példát a beolvasztásra és az ellenkezőjére is. A Regiomontanus által Marcin Bylica segítségével befejezett *Tabulae directionum et profectionum* Zrednai János által emendált és jegyzetelt példánya (melyről a későbbiekben még bővebben szó lesz) a Corvina-könyvtárba került, Peurbach *Theoricae novae planetarum*ának Zrednai János címerével ellátott példánya ugyanakkor Bylica hagyatékának részeként került Krakóba.⁴⁰ Ha szabad feltételezéssel élni a kérdésben, megkockáztatnám, hogy Zrednai János könyveit Mátyás annak adta, akinek éppen igénye volt rá. Bylica elkérte Peurbach munkáját, mert őt nem ismerte személyesen, így a könyve nem volt meg neki, ám a *Tabulae directionum*ra nem volt szüksége, mert társszerzőként abból természetesen rendelkezett egy saját példánnyal. A könyvek külön sorsa utal arra a tényre is, hogy az udvari asztrológus könyvtárát és Mátyás könyvtárát nem szabad azonosnak tekintenünk, és az utóbbi kizárólag az uralkodó személyes érdeklődését tükrözi.⁴¹ A beolvasztás kérdése ezért nem mellékes számunkra, mert Csapodi Csaba számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Peurbach által Zrednai János számára készített művek (*Canones pro compositione et usu gnomonis geometrici*, illetve *Tabulae eclypsum seu Tabulae Varadienses*) jelen lehettek a Corvina-könyvtárban, annak ellenére, hogy nem maradtak fenn.⁴² A kutatás jelenlegi stádiumában a kérdés eldönthetetlen.

re is rámutatott, ám a jelenség általánosan jellemző az ókori és középkori csillagászatra. ZSOLDOS Endre, *The Stellarium of Johannes Tolhopff = Corvina Augusta, Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bp., Bibl. Nat. Hung., 2014, 213–221., 219.) A jelen tanulmányban használt csoportosítás tehát nem a használati, hanem a tartalmi szempontokat helyezi előtérbe.

³⁷ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 84. I. Aug. 4°; CSAPODI 1973, i. m. 378–379. (664. sz.); MADAS 2009, i. m. 63. (134. sz.)

³⁸ ZSOLDOS Endre, ZSUPÁN Edina, *Stellarium – egy csillagászati kódex Mátyás könyvtárában = Orpheus noster* 5 (2013), 64–87; ZSOLDOS 2014, i. m.

³⁹ Csapodiné Gárdonyi Klára szerint nem kobozta el, és nem olvastotta be saját könyvtárába. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Vitéz János könyvtára = Janus Pannonius. Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975, 235–245, 236–237; CSAPODI-GÁRDONYI, Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984, 56–57.

⁴⁰ Krakó, Biblioteka Jagiellońska BJ 599.

⁴¹ Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a Corvina-könyvtár minden kötete Mátyás akaratából került a gyűjteménybe. A kötetek egy részét elődeitől örökölte, egy részét pedig ajándékba kapta.

⁴² CSAPODI 1973, i. m. 314. (495–497. sz.)

Külön kategóriát képeznek az asztrológiai célú csillagászati és matematikai művek. Ide tartozik a már említett *Tabulae directionum*,⁴³ melyben Regiomontanus kritizálta (és ezáltal egyúttal ismertté is tette) az albán származású Gjon Gazulli (1400 k.–1465) (Ivan Gazulič, olaszul Giovanni Gazulo, a régebbi magyar irodalomban használatos nevén Gazulo János) által képviselt, első vertikálist használó horoszkóp-házrendszert (mai nevén a Campanus-házrendszert), és helyette a ma Regiomontanusról elnevezett egyenlítői házrendszert népszerűsítette. A mű asztrológiai jelentőségét az a tény adja, hogy Regiomontanus csillagászai tekintélyének köszönhetően az általa képviselt házrendszer széles körben felváltotta a korábban használt Alcabitius-házrendszert, és a 18. századig egyetemes népszerűségnek örvendett. Olyan ismert okkultisták, csillagászok és asztrológusok használták, mint a nettesheimi Cornelius Agrippa,⁴⁴ Galileo Galilei,⁴⁵ Tommaso Campanella,⁴⁶ Johannes Kepler,⁴⁷ Jean-Baptiste Morin⁴⁸ és William Lilly.⁴⁹ A mű matematikai jelentősége, hogy a *Tabulae directionum* tartalmazta az első modern tangenstáblákat.⁵⁰ Szintén az asztrológiai célú csillagászati művek sorába tartoznának Regiomontanus nyomtatott efemeridái (*Ephemerides astronomicae ab anno 1475, ad annum 1506*), melyekről elterjedtségük okán feltételezte Csapodi, hogy meg kellett lenniük a Corvina-könyvtárban.⁵¹

A tisztán asztrológiai tartalmú könyvek közül csupán kettő hozható kapcsolatba Mátyás könyvtárával. Az egyik a 8–9. századi Abū ‘Alī al-Khayyār könyve a születési horoszkópokról (*Kitāb al-mawālīd*).⁵² A Nyugaton latinos alakban

⁴³ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek. 69. 9 Aug. 2°; CSAPODI 1973, i. m. 345. (579. sz.); MADAS 2009, i. m. 61. (112. sz.)

⁴⁴ Lynn THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, I–VIII, London–New York, Macmillan, Columbia University Press, 1923–1958, V, 131.

⁴⁵ Noel Mark SWERDLOW, *Galileo's Horoscopes = Journal for the History of Astronomy* 35 (2004), 135–141, 135–136.

⁴⁶ Anthony GRAFTON, *Cardano's Cosmos, The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer*, Cambridge, (Mass.), Harvard University Press, 1999, 36.

⁴⁷ Többek között a híres Wallenstein-horoszkópjában is. Ld. még Habsburg Albrecht főherceg (1559–1621) horoszkópját: Christian GASTGEBER, *Astronomie und Astrologie im Mittelalter zwischen den Kulturen = Juden, Christen und Muslime, Interkultureller Dialog in alten Schriften*, [Anlässlich der Ausstellung Juden, Christen und Muslime. Interkultureller Dialog in Alten Schriften im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek vom 7.5.2010 bis 7.11.2010], szerk. Andreas FINGERNAGEL, Wien, K & S, 2010, 177–254, 250.

⁴⁸ Wilhelm KNAPPICH, *Geschichte der Astrologie*, Frankfurt a. M., Klostermann, 1967, 274; HOLDEN 2006, i. m. 175.

⁴⁹ Folke DAHL, *King Charles Gustavus of Sweden and the English Astrologers William Lilly & John Gadbury = Lychnos* 2 (1937), 161–186., 175. (X. Károly Gusztáv svéd király horoszkópja); KNAPPICH 1967, i. m. 283.

⁵⁰ ZINNER 1990, i. m. 93; Rudolf METT, *Johannes Regiomontanus, ein Schüler des Georg von Peuerbach = Der die Sterne liebte, Georg von Peuerbach und seine Zeit*, szerk. Helmuth GRÖSSING, Wien, Erasmus, 2002, 89–103., 95; BARLAI Katalin, *Lapozgatás egy csillagászati Corvinában = Magyar Tudomány* 9 (2008), 1075–1084, 1078–1079.

⁵¹ CSAPODI 1973, i. m. 344. (571. sz.)

⁵² A tanulmányban az arab nevek és címek az angol nyelvű szakirodalomban használatos átírásban szerepelnek.

Albohaliként ismert szerző az arab asztrológusok első generációjához tartozó Māshāʾ allāh tanítványa volt. Könyve a születési horoszkópok elemzéséről szól, a házak jelentésének részletes leírásával, különös tekintettel az élet hosszának kiszámítására. Több példahoroszkópot is tartalmaz. A könyv latin fordítását a 12. századi Tivoli Platón 1136. július 15-én fejezte be. Sajnos azonban a Corvina-könyvtár példánya nem maradt fenn, és csak közvetett bizonyítékaink vannak egykori jelenlétére: az 1549-es nürnbergi kiadás szerint a könyv Mátyás könyvtárából származott.⁵³ A másik, valóban fennmaradt⁵⁴ mű ‘Alī ibn Riḍwān (988–1061/1062 vagy 1067/1068)⁵⁵ egyiptomi orvos *Tetrabiblosz*-kommentárja (1006 u.).⁵⁶ A mű fordítását Aegidius de Tebaldis készítette Bölcs Alfonz udvarában 1271–1275 között. Ezt a könyvet azonban Mátyás csak örökölte, ugyanis IV. Vencel cseh királyé volt. A helyzet tehát úgy áll, hogy egyetlen, Mátyáshoz köthető asztrológiakönyv sem maradt ránk.

A „határeset” kategóriába tartozik Marsilio Ficino *De triplici vita* című munkája, egy kozmológiai-orvosasztrológiai mű, melynek harmadik könyve (*De vita coelitus comparanda*) az égitestek földi hatásáról szól. A Mátyás megrendelésére készült firenzei példány⁵⁷ az uralkodó halála miatt soha nem érkezett meg Magyarországra.

Külön csoportba sorolhatóak a jóslatok, mégpedig azért, mert gyakran nem tisztán asztrológiai tartalmúak, és, még ha azok is, általában csak az asztrológiai vizsgálat eredményét közlik, az azt alátámasztó módszertan nélkül. Mátyás könyvtárának az esetében két jóslat jön szóba, és mindkettő csak feltételesen: Eustachio Candido bolognai kanonok *Iudicium seu prognosticon pro annis 1486/1487* című előrejelzése,⁵⁸ és Antonio Arquato (Torquato) *Prognosticon de Europae eversione, ab anno 1480 ad annum 1538* című munkája.⁵⁹ Mindkét szerző Mátyásnak ajánlotta munkáját, ám Corvina-példány egyikből sem maradt fenn.

Torquato jóslata azonban különösen problémás. Először 1534-ben jelent meg nyomtatásban Bécsben. Mivel az írás történeti pontossággal „jósol meg” bizonyos történéseket (például az 1526-os magyar eseményeket), hitelességét, vagy legalább is 15. századi datálását több kutató is kétségbe vonta. Ignaz Rohr 1896-os írása szerint a

⁵³ CSAPODI 1973, i. m. 120. (17. sz.)

⁵⁴ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2271.; CSAPODI 1973, i. m. 239. (314. sz.); MADAS 2009, i. m. 55. (64. sz.)

⁵⁵ ‘Alī ibn Riḍwān a fennmaradt horoszkópja tanúsága szerint 988. január 15-én délelőtt 10:04-kor született. Bernard R. GOLDSTEIN, David PINGREE, *Horoscopes from the Cairo Geniza = Journal of Near Eastern Studies* 36 (1977), 113–144, 140.

⁵⁶ A mű datálásának alapja, hogy a szerző megfigyelte az 1006-os szupernóvát.

⁵⁷ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 73. Cod. 39.; CSAPODI 1973, i. m. 218. (260. sz.); MADAS 2009, i. m. 68. (169. sz.)

⁵⁸ CSAPODI 1973, i. m. 173. (149. sz.)

⁵⁹ CSAPODI 1973, i. m. 379. (665. sz.)

jóslat 1527–1528 körül készülhetett.⁶⁰ Kenneth M. Setton⁶¹ és Láng Benedek⁶² is amellett érvelt, hogy a jóslat 16. századi hamisítvány. Lynn Thorndike azonban talált egy vatikáni kéziratot, amely csak 1507-ig ismerteti az eseményeket, ezért ő nem vetette el teljesen egy eredeti, Mátyásnak címzett jóslat létének lehetőségét, hanem inkább azt feltételezte, hogy az idő múlásával az eredeti művet folyamatosan „pontosították” és újra kiadták.⁶³ Dietrich Kurze is tényként közölte, hogy a jóslatot az újabb és újabb szerkesztők az aktuális politikai körülményekhez „igazították”. Kurze állítása szerint a Torquato-féle jóslat egyik fő forrása Johannes Lichtenberger 1488-as *Prognosticatio*ja volt.⁶⁴ Ha ez igaz, akkor az előbbi semmiképpen sem keletkezhetett 1480-ban, hanem valószínűleg csak 1492 körül, ami azt jelenti, hogy ebben az esetben a Mátyásnak dedikált és a könyvtárban elhelyezett mű lehetőségét el kell vetnünk.

Ezzel végére is értünk az asztrológiai és csillagászati témájú Corvinák áttekintésének.⁶⁵ Ha számszerűsíteni szeretnénk a vizsgálat eredményét, a mérleg így alakul (ha Beatrix példányát is Corvinának tekintjük):

	Fennmaradt	Feltételezett	Összesen
Csillagászat	4	1	5
Asztrológiai célú matematika	1		1
Asztrológia	1	1	2
Határeset	1		1
Jóslat		1	1
Összesen	7	3	

Ha az asztrológiát, az asztrológiai célú matematikát, Ficino orvosasztrológiai könyvét és Eustachio Candido jóslatát összevontan az „asztrológia” kategóriába tartozónak tekintjük, megkapjuk az előző táblázatban szereplő 5–5-ös arányt.

Ha százalékszámot szeretnénk kapni, a következő kérdés az, hogy ezt az 5–5 könyvet mihez viszonyítjuk? Mátyás könyvtárának feltételezett 2000–2500-as kötetszáma-hoz nem érdemes, mert ennek egy tizede sem maradt ránk. A fennmaradt Corvinák

⁶⁰ Hivatkozik rá: THORNDIKE 1923–1958, i. m. IV. 468.

⁶¹ Kenneth M. SETTON, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1992, 25–27.

⁶² LÁNG Benedek, *Classificatory Strategies in Late Medieval Celestial Sciences in Central Europe*, MA Thesis, Bp., CEU, 1999, 181. jegyzet.

⁶³ THORNDIKE 1923–1958, i. m. IV, 469, 471–472.

⁶⁴ Dietrich KURZE, *Prophecy and History, Lichtenberger's Forecasts of Events to Come (From the Fifteenth to the Twentieth Century), Their Reception and Diffusion = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 21 (1958), 63–85, 68.

⁶⁵ A késő középkorban igen népszerű és elterjedt *Secretum secretorum* nagyon kevés asztrológiát tartalmazott, így ebben a listában nem szükséges helyet kapnia. Köszönöm Fábián Laurának, hogy felhívta a figyelmemet a mű vizsgálatának lehetőségére.

kanonikus száma 216. Ha ehhez hozzáadjuk a fenti táblázatból a jogosan feltételezett három művet, illetve Beatrix kötetét,⁶⁶ a 220-as számot kapjuk. Ez kellemesen kerek ahhoz, hogy ne feltétlenül konkrét darabszámot értsünk alatta, ugyanakkor nagyságrendjét tekintve megfelel a céljainknak. Ha ezzel számolunk, azt a végeredményt kapjuk, hogy Mátyás fennmaradt könyvtárában az asztrológiai és a csillagászati művek aránya csoportonként 2,27% volt. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a feltételezett 90%-os állománypusztulás mellett ezek nagyon hozzávetőleges számok.

A történezt azonban nemcsak az érdekli, hogy mely könyvek voltak megtalálhatóak egy könyvtárban, hanem az is, hogy melyek nem. Ha végignézzük a Corvina-könyvtár állományán, az ókori asztrológia alkotásai közül joggal hiányolhatjuk magát a *Tetrabibloszt*, aminek 1138 és 1269 között hat latin fordítása is készült.⁶⁷ A művet G[uillaume?] Oresme 1356–1363 között franciára is lefordította.

Szintén hiányoznak az arab asztrológia klasszikusai, melyeken keresztül Európa a 12. századtól kezdődően megismerte és megtanulta az asztrológiát. Ezek közül a legjelentősebbek a következők. Abū Ma'shar (787–886)⁶⁸ nagyobbik bevezetője (*Kitāb al-mudkhal al-kabīr 'alā 'ilm aḥkām al-nujūm*, 848/849),⁶⁹ melynek két latin fordítása is készült (Sevillai János, 1133; Karintiai Hermann, 1140). Al-Qabīšī (10. sz.)⁷⁰ asztrológiai

⁶⁶ Természetes joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha az udvari asztrológus könyvtárát élesen elválasztjuk a Corvina-könyvtártól, akkor a királynéi könyveket vajon az udvari könyvtár részének tekinthetjük-e. Ennek kapcsán felmerülnek olyan kérdések, hogy ki használta Beatrix könyveit, a királyné olvasta-e a saját könyveit, Mátyás olvasta-e a saját könyveit, kik használták a Corvina-könyvtárat, stb. Ezek megválaszolása túlmutat a jelen tanulmány keretein, ám azt talán megállapíthatjuk, hogy a házasság és az öröklés jogán a királynéi könyvtár sokkal inkább része az uralkodóinak, mint mondjuk az asztrológusé, aki végső soron csak egy alkalmazott volt.

⁶⁷ A Ptolemaiosz által írt vagy neki tulajdonított művek fordításairól a legfrissebb áttekintést a Ptolemaeus Arabus et Latinus projekt honlapja nyújtja: <http://ptolemaeus.badw.de/> (letöltés ideje: 2017. december 21.).

⁶⁸ Abū Ma'shar a *Kitāb aḥkām taḥāwil sinī al-mawālīd* című művében fennmaradt horoszkópja szerint 787. augusztus 10-én, 21:55-kor született. *Albumasaris De revolutionibus nativitatū*, szerk. David PINGREE, Lipsiae, Teubner, 1968, 126–129. Az adatot David Pingree helyesnek fogadta el. David PINGREE, *Historical Horoscopes = Journal of the American Oriental Society* 82 (1962), 487–502, 487; PINGREE 1968, i. m. V. Ezzel szemben Abū Ma'shar tanítványa, Abū Sa'īd Shādhān ibn Baḥr leírása szerint mestere nem ismerte a saját horoszkópját. Lynn THORNDIKE, *Albumasar in Sadan = Isis* 45 (1954), 22–32, 28; HOLDEN 2006, i. m. 117. Ez a látszólagos ellentmondás azonban feloldható. Tudjuk, hogy Abū Ma'shar 47 éves korában kezdett el foglalkozni az asztrológiával. Így, mire oda jutott, hogy fel akarta állítani a saját horoszkópját, minden valószínűség szerint már nem volt kitől megkérdeznie, hogy mikor született. Így valószínűleg a születése pontos óráját és percét nem ismerte, esetleg talán a születése napjában is bizonytalan volt, de az évet nincs okunk kétségbe vonni.

⁶⁹ A mű datálására ld. Heinrich HERMELINK, *Datierung des liber introductorius von Albumasar (Kitāb al-mudkhal al-kabīr von Abū Ma'shar) = Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 46 (1962), 264–265.

⁷⁰ Al-Qabīšī halálozási éveként a szakirodalomban gyakran a 967-es évszámot szokták közölni. Azonban, ahogy Rüdiger Arnzen rámutatott, ez tévedés: al-Qabīšī patrónusa, Sayf al-Dawla halt meg 967-ben. Rüdiger ARNZEN, *Vergessene Pflichtlektüre, Al-Qabīšīs astrologische Lehrschrift im europäischen*

bevezetője (*Kitāb al-mudkhal ilā šināʿat aḥkām al-nujūm*, 948/949),⁷¹ melyet feltehetőleg sevillai János fordított le 1141 előtt.⁷² Az aleppói udvari asztrológus könyve az arab világban csak egy volt a számos asztrológiai bevezető közül, ám Európában hihetetlenül népszerű lett, poroszországi Pëlerin 1362-ben lefordította franciára, Arnold von Freiburg 1363–1365 között németre, és spanyol fordítása is létezett.⁷³ A harmadik a tunéziai udvari asztrológus, ʿAlī ibn Abī al-Rijāl (967–1037 u.)⁷⁴ munkája (*Kitāb al-bārī fi aḥkām al-nujūm*, 1037). A művet Aegidius de Tebaldis és Petrus de Regio 1265-ben fordította le ókasztíliairól latinra. Angol, francia⁷⁵ és portugál fordítása is létezett. A legjelentősebb korai arab asztrológus, Māshā ʿallāh öt traktátusa ismert francia nyelven.⁷⁶

Az arab eredetű aforizmagyűjtemények közül egyedül a pszeudo-ptolemaioszi *Centiloquium*⁷⁷ egyik fordítása ismert egy budai kéziratból,⁷⁸ az ún. „budai II. gyűjteményből”, ami éppen azért kapta ezt a nevet, hogy megkülönböztessék Mátyás könyvtárától. Csapodi ennek analógiájára feltételezte a *Centiloquium* létét a Corvina-könyvtárban.⁷⁹ Boudet és Hayton közös tanulmányában azonban a feltételezés már ténné változott,⁸⁰ alaptalanul.

Szintén hiányolhatóak az olyan asztrológiai kompendiumok, mint a Santallai Hugó által 1151 előtt összeállított *Liber novem iudicium I.*,⁸¹ melyet Robert Godefroy

Mittelalter = Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften 13 (1999/2000), 93–128, 95, 4. jegyzet.

⁷¹ A mű datálására ld. ARNZEN 1999/2000, i. m. 95.

⁷² Marseille-i Raymond már 1141-ben ismerte a latin fordítást. ARNZEN 1999/2000, i. m. 97.

⁷³ ARNZEN 1999/2000, i. m. 101–102., 110.

⁷⁴ „Hali filii Abenrager” születési adata Kepler horoszkópgyűjteményében maradt fenn: *Anno Ch[risti] 356 Feb[ruarii] D.11 H.22*. Johannes KEPLER, *Gesammelte Werke*, Bd. 21, 2.2, *Manuscripta astrologica, Manuscripta pneumatica*, bearbeitet von Friederike BOOCKMANN, Daniel A. DI LISCIA, München, Beck, 2009, 292. Az évszámnak a keresztény időszámítás szerint nincs értelme, de ha arab évnek tekintjük, úgy 967. február 12-vel azonos, és megfelel ʿAlī ibn abī al-Rijāl feltételezhető születési idejének.

⁷⁵ A mű francia változata már V. Károly könyvtárában fellelhető volt. Delisle jegyzékét idézi: BOUDET 2006, i. m. 326., 140. jegyzet.

⁷⁶ LEOPOLD OF AUSTRIA 1947, i. m. 50.

⁷⁷ A műre, szerzőségére és későbbi elterjedésére ld. Richard LEMAY, *Origin and Success of the Kitāb Thamara of Abū Jaʿfar Aḥmad ibn Yūsuf ibn Ibnāhīm from the Tenth to the Seventeenth Century in the World of Islam and the Latin West = Proceedings of the First International Symposium for the History of Arabic Science, Aleppo 5–12 April 1976*, szerk. Aḥmad Yusuf AL-HASSAN, Ghada KARMI, Nizar NAMNUM, Aleppo, University of Aleppo – Institute for the History of Arabic Science, 1978. Vol. II. 91–107.

⁷⁸ Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 2388 fol. 8 r.–40. r.; CSAPODI 1973, i. m. 336. (553. sz.) A 13–14. századi kéziratról eddig mindössze annyit tud a kutatás, hogy 1686-ban Budán volt.

⁷⁹ CSAPODI 1973, i. m. 336. (553. sz.)

⁸⁰ BOUDET, HAYTON 2009, i. m. 207.

⁸¹ Charles Burnett meggyőző érveket hozott fel amellett, hogy a *Liber novem iudicium* első szerkesztésének fordítója (vagy legalább is revideálója) és összeállítója santallai Hugó. Charles BURNETT, *A Hermetic Programme of Astrology and Divination in mid-Twelfth-Century Aragon, The Hidden Preface in the Liber novem iudicium = Magic and the Classical Tradition*, szerk. Charles BURNETT, W. F. RYAN, London, Turin, Warburg Institute, Aragon, 2006, 99–11, 102–103.

1361 előtt lefordított franciára is, és szintén megtalálható volt V. Károly könyvtárában. Ugyancsak a már Európában született művek közé tartozik a zsidó Abraham ibn Ezra (1089/1092 k.–1161 k.) hét kötetes héber nyelvű asztrológiai enciklopédiája is, melynek a latin fordítása a francia változat alapján készült el az 1290-es évek elején.

Az eddigiek fényében Mátyás könyvtárával kapcsolatban az alábbi négy megállapítást tehetjük:

- 1) Semmi nem utal rá, hogy Mátyás gyűjtötte volna a csillagászati vagy asztrológiai irodalmat.
- 2) Az ilyen tárgyú művek többsége a szerzők vagy fordítók ajánlása révén került a gyűjteménybe.
- 3) Feltűnő az asztrológiai irodalom törzsét képező arab művek hiánya.
- 4) Míg ezek a művek Nyugat-Európában a 14. század közepére gyakran népnnyelven is elérhető váltak, addig a 15. század második felében Magyarországon még latinul sem voltak hozzáférhetőek.

A pusztán mennyiségi összehasonlítás tehát félrevezető: Mátyás könyvtára sokkal inkább humanista könyvtár, mintsem egy asztrológus könyvtára. Ennek fényében különösen tarthatatlanok az olyan állítások, melyek még a mai szakirodalomban is felbukkannak,⁸² miszerint Mátyás „gyakorló asztrológus” lett volna, aki személyesen foglalkozott a szakterülettel.⁸³ Mátyás aktívan használta az asztrológiát udvari reprezentáció terén és politikai tanácsadás céljára, ám könyvtára személyes érdeklődésről nem tanúskodik.

⁸² Úgy érzem, ebben a tekintetben túlzóak az egyébként igen felkészült Pajorin Klára feltételezései. PAJORIN Klára, *Asztrológia, mágia és Apuleiusz-kultusz Mátyás műveltségében = Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014), 215–225, 216.

⁸³ Galeotto Marzio leírja, hogy Mátyás szívesen beszélgetett és vitatkozott másokkal a vacsoraasztalnál – azért ekkor, mert máskor nem volt rá ideje. Galeotto MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*, szerk. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 31. (Cap. 30./13.). Ennek fényében nehezen hihető, hogy lett volna ideje komolyan elmélyedni a matematikai számításokat igénylő horoszkópkészítésben. Idejének nagy részét az ország irányítása, a politika és a hadvezetés töltötte ki. Bár tudjuk, hogy Mátyás szeretett olvasni, véleményem szerint inkább Kubinyi Andrásnak van igaza, amikor azt írja, hogy Mátyás „belsőleg bizonyára inkább vidám katona, mint könyvmoly tudós volt.” KUBINYI András, *Mátyás király*, Bp., Vince, 2001, 134.

Márton Veszprémy*Astrological works in the library of King Matthias*

Since it has long been known that astrology played an important role in intellectual life and royal display at the court of King Matthias Corvinus of Hungary (r. 1458–1490), scholars writing on the subject often remarked that his famous library housed many works of astronomy and astrology. In my article, I wish to revisit this claim by re-examining the list of works known to have been present at the Corvinian Library. Among them we only find two works of astrology in the strict sense: the first one used to belong to Wenceslaus IV of Bohemia, and the other one was lost after the sacking of the capital city. The astronomical books are more numerous, but they were mostly contemporary (fifteenth-century) works, presented to Matthias by the authors or translators. Matthias apparently made little effort to collect works of astronomy and astrology. The books of the most important authorities of the age, namely the Arabic astrologers (Māshā'allāh, Abū Ma'shar, al-Qabīṣī), were completely absent from the Corvinian Library. There is also no trace in Hungary of the vernacular translation process attested in the court of Charles V of France a century earlier. All this leads to the conclusion that Matthias' library was far more a humanist's library than that of an astrologer.

ZSUPÁN EDINA

*Kék és (arany)sárga**

A FESTÉKEK ÉS AZ ARANYOZÁS VIZSGÁLATA MINT A KODIKOLÓGIAI
REKONSTRUKCIÓ ESZKÖZEI

„Mit szóljak hozzá, hogy a könyvecském, Galeotto,
megjött, s oly tiszták lapjai, mint azelőtt?
Én meg Aristarchos nyilait vártam s a Homérosz
művét tarkító cenzori csillagokat.
Mit tegyek? azt higgyem, hogy minden vers kitünő, vagy
azt, hogy minden vers ostoba, csapnivaló?
Tetszett minden sor? Nem, nem, nincs más lehetőség.
Azt kell gondolnom: rossz az egész kötetem.
Vagy tán untat a könnyű költészet, Galeotto,
és nem is olvastad verseim, úgy hiszem én.”

Janus Pannonius Galeottóhoz írt epigrammájából a következő szituáció bontakozik ki előttünk. Janus megküldte Galeottónak néhány versét egy kötetben, még hozzá valószínűleg a saját példányát. Úgy tűnik, hogy szabad, sőt kíváncsi volt a barátjának olvasásra és véleményezésre utaló jeleket elhelyezni a sorok között és a margón. Erre utal Aristarchos nyilainak, Homérosznak és a cenzori csillagoknak az emlegetése.¹

Az alexandriai filológusokra tett utalás Janus részéről természetesen metaforikusan is érthető: valamiféle visszajelzést, véleményt várt volna barátjától. Az epigrammát persze nagyon konkrétan is vehetjük: a küldő fél, Janus, a kódex fizikai jegyeiből – jelen esetben a jelzések (margináliák, javítások, áthúzások stb.) hiányából – vont le következtetéseket.

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének, valamint a K 120495 és a K 112283 számú NKFIH-programok támogatásával készült.

¹ A szamothrakéi Aristarchos (ca. 216 – ca. 144) a nagy alexandriai filológusgeneráció tagja volt, a bizánci Aristophanés tanítványa. Köreikben született meg a szövegkritika, ők dolgozták ki a legkorábbi szövegkritikai jelzéseket. Törekvésük a nagy görög szerzők műveinek rekonstruálására irányult. Aristarchos mindenekelőtt Homérosz szövegeinek kritikája terén jeleskedett. Az obelos, a nyárs (ez a versben említett nyíl) és az asteriscos, a csillag, az alexandriaiak legalapvetőbb szövegkritikai jelzései voltak. Ld. pl.: Rudolph PREIFFER, *History of Classical Scholarship from the Beginning to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, Clarendon, 1968, 171–233.

A középkori/középkor végi kódexek kutatója hasonlóképpen jár el. Jól tudjuk, hogy kevés olyan interdiszciplináris jelenség van, mint egy kódex. A tartalmi, azon belül elsősorban filológiai, liturgiátörténeti és művészettörténeti sajátosságokat a hordozó, azaz a kötet fizikai sajátosságai egészítik ki: ezek alátámaszthatnak, megcáfolhatnak bizonyos feltevéseket, sokszor pedig meg is oldhatnak egyébként megoldhatatlannak tűnő problémákat. A kódexkutatás ebben az értelemben régészet: könyvrégészet – olyan erős benne a könyv mint fizikai létező jelenléte.

A tanulmány számára egy olyan kódexet választottunk, amelynek „megfejtését” jórészt éppen ezek a fizikai sajátosságok tették lehetővé, közülük is kettő, az arany és az ultramarinkék.

Bennük a középkori díszítőanyagok királynőit tisztelhetjük.² A művészekkel kötött szerződések egészen a középkor végéig kitértek arra, hogy egy-egy műalkotás, kézirat esetében a mester milyen mennyiségű és minőségű aranyat és ultramarint tartozik felhasználni.³ Az aranyat illető kitüntetett figyelem magától értetődő, hiszen nemesfémről van szó. Az ultramarinkék már némi magyarázatra szorul.

A természetes ultramarint a lazúrkő (*lapis lazuli*) őrleményéből állították elő. Európa felé a levantei kereskedelem közvetítette, ugyanis a Bajkál-tó, Afganisztán és Tibet környékén bányásszák. Kurt Wehlte klasszikus műve szerint kékpigmentként Európában 1271 után vált ismertté, és a 14. század elejétől használták általánosan.⁴ Drága volta, szépsége és kiváló sajátosságai az arany mellé emelték. Michael Baxandall szerint ma már nem igazán értjük az ultramarin cizellált és bonyolult használatát, nem tudjuk értelmezni, hogy mit is jelent a festményeken, ha bizonyos elemeket – a közismerteken kívül, mint pl. Szűz Mária köpenye – ultramarinnal emeltek ki.⁵ A szerződések mindenesetre részletesen szabályozták mindezt. A Domenico Ghirlandaio és a firenzei Ospedale degli Innocenti elöljárója között *A királyok imádságára* 1485. október 23-án megkötött szerződésben például ez áll: „[Ghirlandaio] tartozik a táblát saját költségére, jó festékekkel, s ahol a díszítés kívánja, arannyal megfesteni, s a munka minden egyéb költségét viselni; a kék festéknek olyan ultramarinnak kell lennie, amelyből négy forint egy uncia {...}” (ez volt a legdrágább).⁶ Egy további

² Cennino Cennini szerint az ultramarin „colore nobile, bello, perfettissimo, oltre tutti i colori”. Majd pedig összekapcsolja az arannyal, és így ír róluk: „E di quel colore, con l’oro insieme (il quale fiorisce tutti i lavori di nostr’arte), o vuoi in muro, o vuoi in tavola, ogni cosa risprende.” (*Libro dell’arte o trattato della pittura* per cura di Caetano e Carlo Milanese, Firenze, Felice Le Monnier, 1859, c. 62.); Firenzében 2015-ben kiállítást szenteltek a lapis lazulinak a Museo degli Argenti-ben *Lapislazuli. Magia del blu* címmel. Katalógusa: *Lapislazuli. Magia del blu. Una pietra preziosa più dell’oro*. Catalogo della mostra (Firenze, 9 giugno – 11 ottobre 2015), szerk. M. SFRAMELI, V. CONTICELLI, R. GENNAIOLI, Sillabe, 2015. Köszönöm Pócs Dánielnek, hogy a kiállításra felhívta a figyelmemet.

³ Michael BAXANDALL, *Reneszánsz szemlélet – reneszánsz festészet*, Bp., Corvina, 1986, 13. skk.

⁴ Kurt WEHLTE, *A festészet nyersanyagai és technikái*, Bp., Balassi, 2004, 153–155.

⁵ BAXANDALL 1986, i. m. 19. (3. jegyzet)

⁶ Uo. 14–15.

szerződés pedig, amelyet Piero della Francescával kötöttek a *Könyörületes Madonna* megfestésére 1445. június 11-én, kijelenti, hogy „[a mester] finom aranyat és jó festéket, nevezetesen ultramarinkéket köteles felhasználni.”⁷

Baxandall ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a 15. század folyamán megfigyelhető egyfajta változás. Míg a korábbi századokban a festőanyagok értéke legalább olyan mértékben hozzájárult egy-egy műalkotás értékes voltaához, mint a festő tehetsége, addig a középkor utolsó századában a hangsúly az utóbbi javára tolódott el. A szerződések egyre hangsúlyosabban beszélnek a művész kvalitásáról, többször kikötik, hogy csak a főmester nyúlhat ecsethez a művön. Egyre fontosabb a neves mester személyével, tehetségével összefüggő minőség.⁸

Az Österreichische Nationalbibliothek csaknem 40 corvinát őriz. Ezek egyike egy küllemileg szerény, ám egyéb tekintetben annál összetettebb kézirat (Bécs, ÖNB, Cod. 138).⁹ Benne Marcellinus comes a consulok rendjében megírt történeti műve után olyan későrómai, koraközépkori (5–7. századi) szerzők következnek, akik Szent Jeromos *De viris illustribus*ának mintájára, azt követve, maguk is összeállítottak hasonló jellegű portrégyűjteményeket.¹⁰ A kézirat datált, 1471-ben másolták. Patrizia Stoppacchi kutatásai óta tudjuk, hogy a másolat minden bizonnyal Firenzében készült, egy bizonyos Marco di Michele Basili, a cortonai Santa Margherita obszerváns ferences konvent tudós szerzetese működése nyomán, aki előszeretettel készített bio-bibliográfiai és történeti-filozófiai tartalmú kompilációkat didaktikus céllal. Feltehetőleg ennek a kódexnek az összeállítása – tehát nem a másolása, hanem a tartalmi összeállítása – is neki köszönhető.¹¹

Nem tudjuk, hogy a másolat miként került Magyarországra, de valószínűleg része volt annak a bonyolult összetételű állománynak, amelynek darabjai tudós bibliofilek

⁷ BAXANDALL 1986, i. m. 28–31.

⁸ Uo., 22., különösen 24.

⁹ A részletes, új kódexleírást ld. a tanulmány szerzője által az alábbi, megjelenés előtt álló katalógusban: *Die Illuminierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Mitteleuropäische Schulen IX (ca. 1450–1500): Böhmen, Mähren, Schlesien, Ungarn*, szerk. Maria THEISEN (megjelenés alatt). Korábbi fontosabb kódexleírások: J. H. HERMANN, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance. 3. Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*, Leipzig, 1932, 36–38 (Kat. 28), Taf. VIII, I.; CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 283. (418. sz.); *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance, Handschriften aus der Bibliothek und dem Umkreis des Matthias Corvinus aus dem Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek*, Ernst GAMILLSCHEG, OTTO MAZAL, Brigitte MERSICH, Wien, ÖNB, 1994, a kódex jelzete szerint.

¹⁰ f. 1r–16v Marcellinus comes Illyrici, *Chronicon: Epitome* (Kr. u. 543-ig) f. 14r–16r: Anonymus, *Additamentum* Kr. u. 548-ig — f. 17r–34v Gennadius Scholasticus (Massiliensis), *De scriptoribus ecclesiasticis* (De viris illustribus-ként is) — f. 35r–47r Isidorus Hispalensis, *De viris illustribus*; f. 45v–46v: Braulio de Zaragoza, *Renotatio librorum domini Isidori*; f. 46v–47r: Marco di Michele Basili, *Declaratio* — f. 47v–55r Ildefonsus Toletanus, *De virorum illustrium scriptis*; f. 54r–55r: Julianus Toletanus, *Beati Ildephonsi elogium* — f. 55r–73r Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu sanctorum patrum*.

¹¹ Patrizia STOPPACCI, *Libri e copisti nel convento di Santa Margherita di Cortona (secc. XIV–XV) = In margine al progetto Codex*, szerk. Gabriella POMARO, Pisa, Pacini, 2014, 201–242.

közvetítésével vagy azok gyűjteményein keresztül jutottak el végül a királyi könyvtárba. A kézirat postcorvinianus története is igen rangos: a bécsi humanisták örvendezhettek neki. Megtalálhatjuk benne mind Johannes Grempert¹², mind pedig Johannes Cuspinianus bejegyzéseit. Cuspinianus Marcellinus comes *Chronicon Epitomę*-át teljes egészében beledolgozta a maga *Consulésébe*¹³.

A kódex illuminációja mindazonáltal vegyes képet mutat, stílusában is heterogén. Az öt jelentősebb tartalmi egységet egy-egy aranyozott iniciálé vezet be. Az iniciálék határozott és elegáns tagolást kölcsönöznek ennek a gyűjteményes kötetnek.¹⁴ (V–VI. tábla, 1–5. kép) Közülük az első (f. 1r), a harmadik (f. 35r) és az ötödik (f. 55r) sötétkék négyzetes háttér elé helyezett, laparannyal formált majuszkula, a sötétkék hátteret ezüst növényi ornamentika díszíti. A címlapon (f. 1r) L alakban színes florális bordűr is csatlakozik hozzá, az oldal kompozícióját pedig puttók által közrefogott Mátyás-címer teszi teljessé. A második iniciálé (f. 17r) bianchi girari alkotta háttér elé került, amely a margón rövid széldísszé nyúlik. Tollrajzzal kiegészített aranytallérok és arany-cseppek kísérik. A negyedik iniciálé (f. 47v) a második íveit ismétli, ám színezése teljesen eltérő, nem a bianchi girari hagyományos rózsza-zöld-fehér koloritját követi: a piros kontúrú ívek sötétkék háttér elé kerültek, a kompozíciót aranytallérok/cseppek és tollrajz egészíti ki.

A címlap minden kétséget kizáróan már Budán készült, az ún. „első címerfestő” munkája. Ez a kismester minden bizonnyal Firenzéből, talán Attavante környezetéből érkezett a budai műhelybe. Nevét legszembeötlőbb tevékenységéről kapta, nevezetesen, hogy Mátyás címereit festette a királyi könyvtár bizonyos kódexeinek címlapjaira. Megkülönböztetjük az ún. „második címerfestőtől”. Alakjának körvonalazásán túl Hoffmann Edith mutatott rá arra is, hogy ez a kismester a címerek mellett olykor szerényebb címlapdíszeket is készített¹⁵: ezek többnyire sötétkék négyzetes alapra helyezett arany nagybetű és hozzá csatlakozó színes florális széldísz ketősből álltak. Miként – láttuk – a jelen kódex esetében is. A florális ornamentikát puttókkal kiegészítve a mester sokszor a címerek körül is megismételte. Jellegzetes arany nagybetűi az ezüsttel díszített sötétkék (vagy vörös) háttér előtt pedig gyakran megjelennek azoknak a kódexeknek a belsejében, amelyeket alkalma volt valamilyen mértékben kidíszíteni. Legközelebbi stíluspárhuzamát az Attavante műhely egykorú,

¹² H. ANKWICZ V. KLEEHOVEN, *Magister Johannes Grempert aus Rheinfelden, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jahrhunderts* = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 30 (1913), 197–216 (213.)

¹³ H. ANKWICZ V. KLEEHOVEN, *Die Bibliothek des Dr. Johann Cuspinian*, Wien, 1948; Uő, *Documenta Cuspiniana. Urkundl. u. literar. Bausteine zu einer Monographie über den Wiener Humanisten Dr. Johann Cuspinian*. (ÖAW Phil.-hist. Kl. Hist. Kommission. Archiv f. österr. Geschichte 121, 3.), Nr. 8, Wien, 1957, 181–331; *Johannes Cuspinianus (1473–1529). Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext*, szerk. Christian GASTGEBER, Elisabeth KLECKER, Wien, Praesens Verl., 2012, 275, 276 A 24.

¹⁴ F. 1r P, f. 17r J, f. 35r O, f. 47v V, f. 55r Q.

¹⁵ HOFFMANN Edith, *Mátyás király budai műhelyének egyik címerfestője* = *Magyar Könyvszemle* 30 (1923), 70–75; HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, szerk., WEHLI Tünde, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992 [1929], 82–84.

egyszerűbb termékei képezik. Magyarországi tevékenységét most már biztosan datálhatjuk az 1480-as évek végére – mind a kutatóelődök megállapításai és feltételezései, mind a legújabb kutatási eredmények efelé mutatnak.¹⁶

Ahhoz, hogy tisztázhassuk ennek a kódexnek a díszítését és ezáltal rekonstruálhassuk a létrejöttét, jelen esetben három eszközt használhatunk fel: a formákat, az aranyozást és az ultramarinkéket.

A harmadik (f. 35r) és az ötödik iniciálé (f. 55r) kérdések nélküli. Mindkettő megismétli a címlapiniciálé formáját és szerkezetét, csupán a virágokból alkotott füzér hiányzik. Az első, a harmadik és az ötödik iniciálé tehát egyöntetűen az „első címerfestő” munkája és Budán készült. Problémát a második (f. 17r) és a negyedik iniciálé (f. 47v) jelent.

Induljunk ki a második iniciáléből (f. 17r), hiszen valójában ez az a stílus, amely megfelel a másolás dátumának, 1471-nek. A bianchi girari ugyanis a 15. század második harmadában uralta a firenzei és bizonyos megszorításokkal az egész itáliai könyvművészetet. Helyi jellegzeteségei voltak, stílusa városonként különbözött. A párhuzam jól mutatja, hogy formáiban a vizsgált kódex bianchi girari-iniciáléja közel áll a firenzei megoldásokhoz. Párhuzamként álljon itt a Curtius Rufus-corvina (Bp, OSZK, Cod. Lat. 160., VII. tábla, 6. kép). Illuminációja az egyik legjelesebb korabeli miniátor s egyben egyik legtermékenyebb bianchi girari-festő, Francesco Antonio del Chierico műhelyében készült, feltehetőleg egy, a mester alkalmazásában álló, kisebb miniátor által. Del Chierico munkáit méltán tekinthetjük a firenzei bianchi girari par excellence képviselőinek. Vékony, nagyon elegáns kanyarítású ívek jellemzik, nem túl sűrű, és nem szorítják pálcák közé. Van egyfajta lágyság abban, ahogy a sötétkék háttérfestés követi a fehér indák külső kontúráját. Ez többé kevésbé valamennyi firenzei bianchi girari jellemzője. A vizsgált iniciálé (f. 17r) valamelyest mégiscsak különbözik ettől. Befejezetlenséget sugall, hiányoznak róla a színes részeket díszítő három pontok, a rózsaszín és a zöld árnyalata szokatlanul harsány, az indafonatok kontúrja egyenetlen, nem beszélve az ismételt erősítő kihúzásról. Az egész jelenség befejezetlenséget, amatőrizmust s ebből fakadó ügyetlenséget, durvaságot áraszt. Felmerülhet a kérdés, hogy esetleg a budai kismester munkájáról lehet-e szó, aki 20 év elteltével – lévén más stílusban gyakorlott – már nem volt birtokában azoknak a készségeknek, amelyekkel a bianchi girarit meg kellett volna festeni. A válasz azt hiszem, nemleges, hiszen a formában való járatlanság nem egyenlő az amatőr ügyetlenséggel.

Azonban érdemes megfigyelni az iniciálé erősen lazúros ultramarin hátterét és azt összehasonlítani az oldalon található paragrafusjelekkel. Ez a paragrafusjel-típus egyébként itáliai, és igen elterjedt volt a 14–15. században. Az iniciálé és a paragrafusjelek ultramarinja mind színárnyalatában, mind minőségében, mind pedig felvite-

¹⁶ Az „első címerfestőről” legújabban részletesen: ZSUPÁN Edina, *A Corvina Könyvtár „első címerfestője” – A Philostratus- és a Ransanus-corvina provenienciájához = Művészettörténeti Értesítő* 66 (2017), 273–302.

lének módjában megegyezik. Mindkettőnél ugyanazt a mélykék, feketés árnyalatot, valamint ugyanazt az intenzív és egyenetlen lazúrhatást figyelhetjük meg. A paragrafusjelek bizonyos oldalakon szinte teljesen kifakultak.

Összevetve a kiinduló kék színt a kódexben található többi kékkel, talán fénykép alapján is jól érzékelhető a színárnyalat- és minőségbeli különbség a második (f. 17r), valamint például a negyedik (f. 47v) és az első (f. 1r) iniciálé között. Ez utóbbi kettő kékje jóval közelebb van egymáshoz, mint a második iniciálé (f. 17r) kékjéhez, s tudjuk, hogy közülük az egyik, f. 1r iniciáléja biztosan Budán készült, az „első címerfestő” munkája. Az egyik következtetés, amelyet mindebből levonhatunk az, hogy a bianchi girari iniciálé (f. 17r) a paragrafusjelekkel együtt valószínűleg a kódex itáliai rétegéhez tartozik. A másik következtetésünk pedig, hogy a V iniciálé (f. 47v) kék kifestése a kódex budai rétegéhez kell, hogy tartozzék.

Van azonban egy olyan tulajdonság is, amely nem a negyedik (f. 47v) és az első (f. 1r), hanem a második (f. 17r) és a negyedik iniciálé (f. 47v) közös halmaza. Ez pedig az aranyozás módja. Az említett két iniciálé betűtestének aranyozása nagyon hasonló: felületük sima, fényes, töredezésmentes. Ugyanez igaz az iniciálét körülvevő tallérokra is. Az első címerfestőnek tulajdonítható, tehát budai részekben azonban az aranyozás töredezett és emiatt fényét is veszítette. Olyan hatást kelt, mintha nagyon szorosan tapadna az alaphoz. Kurt Wehlte úgy véli, hogy „Az aranyozás művészete csaknem egyetlen jelent az alapozás művészetével.”¹⁷ A hordozó, a pergamen instabilitását a 2–3 rétegben felvitt vörös polimentréteg – ezzel tudták elérni a legnagyobb elaszticitást – sem tudta ellensúlyozni, s a repedés sokszor elkerülhetetlen volt. A poliment alkotóelemei velencei szappanból, tiszta méhviaszból, szarvasfaggyúból, bálnazsírból és bóluszból, azaz agyagföldszilikátból állnak.¹⁸ Tehát jelen esetben rosszul sikerült az alapozás. (Ez természetesen nem volt általános az „első címerfestő” esetében sem. Hozzá kell tennünk, hogy az aranyozó általában nem volt azonos a miniátorral.)

A V iniciálé aranyozásának tehát az I aranyozásával párhuzamosan kellett készülnie – Itáliában. Elképzelhető, hogy miután a másolat elkészült, a kézirat professzionális aranyozó kezébe került, aki két iniciálé aranyozását végezte el, az I-jét és a V-jét, a többiét valamilyen okból már nem. Az aranyozással együtt a bianchi girari alárajzolása is megszülethetett mindkét esetben – hiszen ez szorosan összefügg az aranyozott betűtest formájával. A kéziratot ezt követően valószínűleg nem hivatásos miniátor vette munkába, hanem az talán valamely, a szöveg gondozásáért felelős személy kezébe került vissza (esetleg magához a scriptorhoz), aki a paragrafusjelek és a kétsoros lombard kezdőbetűk megfestése mellett kifesthette az I iniciálét is a bianchi girari megszokott színezését követve – ám távolról sem professzionálisan. A V iniciálé esetében azonban ezt a munkát már nem végezte el. A kézirat ebben az állapotban érkezhett Budára: kevés aranyozással, még kevesebb kifestéssel és bekötetlenül.

¹⁷ WEHLTE 2004, i. m. 712 (4 j.).

¹⁸ Uo.

Mi történt a V iniciálével (f. 47v) Budán? Valószínűleg itt húzták ki vörössel a bianchi girari-alárajzolást, itt készítették el a kék háttérrel (a kék minőségéből láttuk), és itt látták el az aranytallérokat tollrajzos díszítéssel. Ha még mindig kételkednénk benne, hogy mindez az „első címerfestő” munkája, akkor a tollrajzok végleg eldöntik a kérdést. Talán kivethető az ívek azonossága, a három párhuzamos vonalka, amely szárukat metszi, az íveket lezáró fekete pontok, a tallérok körül sorakozó vonalkák azonos hosszúsága, és sorolhatnánk.¹⁹

Az „első címerfestő” tehát saját stílusában, saját eszközeivel komponálta egységgé, tette teljessé az illuminációt. Négyzetes háttér elé helyezett arany nagybetűi ritmusosan töltik ki az üresen hagyott helyeket, még ha más stílusban is. Ami igazán újszerű – helyesebben mondva a kutatás számára újszerű – jelenség a részéről, az a negyedik, V iniciálé kivitelezése, befejezése. Belenyúl egy félig kész elembe, és részben annak stílusát követve kiegészíti azt. Saját stílusától azonban alapvetően itt sem szakad el. A teljes képhez hozzátartozik, hogy az „első címerfestő” helyenként a kifakuló para-grafusjeleket, lombardákat is átfestette saját festékével. Erről is a kék szín árulkodik.

Zárszóként egy reflexió Michael Baxandall megállapításához. Valóban, a 15. század végén már az illuminátorokkal kötött szerződésekből is különös hangsúlyt kap a miniatűr művész tehetsége mint olyan tényező, amely a leginkább felelős az elkészítendő mű minőségéért.²⁰ Az a híres szerződés, amely 1494. április 23-án született a korabeli legjelentősebb firenzei miniatűr-cartolaio vállalkozó, Attavante degli Attavanti és Chimenti di Cipriano di Sernigi firenzei kereskedő között egy pompás Biblia elkészítésére, már nem tartalmaz aranyról és ultramarinról szóló kitételeket.²¹ Annál inkább próbálja biztosítani azt, hogy a többkötetes kódexsorozat kifestésének színvonala mindvégig egyenletes legyen, kövesse az első ívfüzetek szépségét, amelyek színvonalát a vezető miniatűr, tehát Attavante szavatolja a saját munkájával. Hogy a valóságban mégis mennyire jelen volt – továbbra is – az értékes díszítőanyag, az arany és az ultramarin, azt az elkészült Bibliára vetett egyetlen pillantásunk igazolja. Az itáliai miniatűr-művészet ezen utolsó nagy fellángolását a tudáshoz és a könyvhöz való viszony alapvető megváltozása tette lehetővé, amelyet kiegészített és magasba emelt a tehetős rétegek (gazdag városi polgárok, reneszánsz principék) reprezentációs igénye.

A budai udvarban ugyanakkor, az 1480-as évek végén hasonló tendenciát figyelhetünk meg. Ez az a néhány év, amikor elképesztő ütemben folyt a könyvtár szisztematikus bővítése itthon és Firenzében egyaránt. Pontosan látható, hogy egyre több az arany a budai műhelyben készült kódexeken, és az itt használt egyenletes minőségű, első osztályú kék festékanyag mind textúrája, mind pedig színárnyalata okán annyira jellegzetes, hogy szinte attribúciós erővel bír.

¹⁹ Az „első címerfestő” egyéni jegyeihez l. részletesen: ZSUPÁN 2017, i. m. 16. jegyzet.

²⁰ BAXANDALL 1986, i. m. 24. (3. jegyzet)

²¹ A szerződés szövegét ld: Jonathan ALEXANDER, *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven–London, 1992, 53, 181.

Edina Zsupán

Blue and yellow (gilt): the study of paints as a tool of codicological reconstruction

Research has little specific information on the details of how copyists and illuminators worked in the Buda workshop at the time of Matthias Hunyadi's rule (1458-1490). The present paper refers to this otherwise very complex question in a single case study. The manuscript in focus is a somewhat unspectacular item of the workshop's production (Vienna, ÖNB, Cod. 138), one of the Corvinas that had originally belonged to another owner. What makes the situation more interesting is that the codex arrived to Hungary from Italy unbound and half-illuminated. The essay attempts at exploring the genesis of the illumination with the purpose of separating the strata made in Italy from those made in Buda. The main tool it uses for that is the study of gilding and ultramarine, since both the quality and the way of using those decorative materials retain local characteristics. The analysis offers important details on the activity of "the first illuminator of Coats of Arms" - a Florentian lesser master working in Buda, and points out one of his most relevant methods: style imitation.

EGY BUDAPESTI OLASZ KÓDEX

*Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának története és ismertetése**

Hajtmanszki Péter emlékére¹

Közismert, hogy a mohácsi csata után, 1526 szeptemberében I. Szulejmán és hadserege kifosztotta, majd elhagyta a budai várat, ahol ezt követően, november elején a még meg sem koronázott I. (Szapolyai) János rendezkedett be. Független uralma nem tartott sokáig: 1527 augusztusában – I. Ferdinánd közeledésének hírére – elmenekült székvárosából, így az harc nélkül jutott az időközben szintén magyar királlyá választott Habsburg uralkodó kezére. I. János – miután kiszorult az országból – 1527/1528 telén szövetséget kötött a szultánnal, aki 1529 szeptemberében néhánynapos ostrommal újra elfoglalta Budát, és trónra ültette az előző évben vazallusává lett Szapolyait. Ekkortól többezer fős török helyőrség állomásozott a magyar fővárosban, amelyet 1530-ban, 1540-ben és 1541-ben sem sikerült visszafoglalnia I. Ferdinánd seregeinek. Sőt, a szultán 1541. szeptember 2-án deklarálta a város bekebelezését az Oszmán Birodalomba, és Budát csak napra pontosan 145 évvel később sikerült felszabadítani.

Az előbbiekből kitűnik, hogy bár valószínű, korántsem bizonyos az, hogy a budai királyi könyvtárból Konstantinápolyba szállított kötetek mindegyike – köztük *esetleg* a tárgyalat kódex is – 1526 őszén² került az Oszmán Birodalom fővárosába. Hasonlóan érdekes a kódexek egy részének Isztambulból Budapestre vezető (vissza)útja is.

* A kódexet a jelen kutatás keretében művészettörténeti szempontból Boreczky Anna vizsgálja, tartalmát tekintve és filológiailag Falvai Dávid elemzi, nyelvtörténeti vonatkozásait pedig Fridl Viktória mutatja be.

Ezúton is hálásan köszönöm Madas Edit segítségét, tanácsait, és azt, hogy a kódex vizsgálatai közül kettőn személyesen részt vett. Nagyon köszönöm Zsupán Edinának, hogy a tanulmányt elolvasta és észrevételeivel gazdagította. Az Egyetemi Könyvtár dolgozóinak köszönöm szépen a gyors és előzékeny kiszolgálást, valamint azt, hogy az intézmény térítésmentesen engedélyezte a képek közzétételét.

¹ Hajtmanszki Péter (1960–2018) tipográfus, az Egyetemi Könyvtár digitalizáló műhelyének egykori munkatársa.

² CSAPODI Csaba, *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = *Magyar Könyvszemle* 77 (1961), 399–421. Az ennek nyomán azóta megjelent, e témával foglalkozó publikációk zöme 1526. szeptemberi időpont mellett foglal állást. Ezt kétségbe vonja például: MONOK István, *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében* = *A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*, szerk. Monok István, Bp., Corvina – OSZK, 2004, 45–63, különösen: 56.

Az elhurcolt könyvek visszaszerzésére tett kísérletek szinte azonnal megindultak. Hungarusok közül a 16–18. században bizonyítottan egyedül Verancsics Antal³ járt sikerrel: 1553–1557-es isztambuli követjárása során legalább két hiteles corvinára, egy Horatius, Iuvenalis és Persius műveit tartalmazó kódexre⁴ és Aquinói Szt. Tamásnak a Lukács-evangéliumhoz írott kommentárjára⁵ tett szert. Föltételezhető, hogy követtársa, Zay Ferenc is ekkor jutott ahhoz az Aquinói Szt. Tamás Arisztotelész-kommentárjait tartalmazó corvinához, amelyben fiának, Zay Miklósnak bejegyzése olvasható.⁶ A következő háromszáz évben, egészen a 19. század második feléig egyetlen honfitársunknak sem sikerült hasonló eredményt elérnie, pedig sokan sokféleképpen próbálkoztak (Alvinczi Péter, Bethlen Gábor, Pázmány Péter, I. Rákóczi György mellett magyar jezsuiták stb.).⁷ Ugyanakkor ismeretes, hogy a 16–18. században Nyugat-Európában felbukkant corvinák egy része nem közvetlenül Budáról, hanem Isztambulon keresztül jutott későbbi őrzési helyére.⁸

Itt említendő az a 321 könyv, amelyet Buda felszabadítását követően a romos palotából a bécsi udvari könyvtárba szállítottak,⁹ továbbá az a legalább 27 kézirat és nyomtatvány, amelyet részben még a török megszállás idején, részben pedig közvetlenül a visszafoglalás után hoztak el a magyar fővárosból, és amelyek nem – vagy legalábbis nem akkor – kerültek Bécsbe.¹⁰ A jelenlegi ismeretek szerint azonban a negyedfélszáz kötet egyike sem (volt) corvina.¹¹

³ MIKÓ Árpád, *Gótika és barokk között: A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század) I–II*, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, JÁVOR Anna, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I, 22–35, különösen: 25–27.

⁴ Ma: London, British Library, Landsdowne Ms. 836 – részletek: CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 249–250 (337. sz.).

⁵ Ma: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 1391 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 370–371 (638. sz.) – újabban: B.[rigitte] M.[ERISCH], *Thomas Aquinas, Catena aurea seu Continuum in Lucae Evangelium = Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*, szerk. ERNST GAMILLSCHEG, Brigitte MERISCH, Wien, ÖNB, 1994, 89–90.

⁶ Ma: Prága, Národní knihovna České republiky, Cod. Lat. VIII. H. 73 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 371–372 (640. sz.) – újabban: MIKÓ Árpád, *Egy archeológus a művészettörténetben: Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár I. = Archaeologia és műtörténet: Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*, szerk. KERNY Terézia, MIKÓ Árpád, Bp., MTA BTK, 2015, 163–192, különösen: 163–167.

⁷ CSAPODI 1961, i. m. 404–419; MONOK 2004, i. m. 46–59.

⁸ Így például: CSAPODI 1973, i. m. 138 (58. sz.), 208 (231. sz.), 241–242 (321. sz.), 281 (414. sz.), 352 (590. sz.).

⁹ CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Bp., MTAK, 1984, 11–37.

¹⁰ CSAPODI 1984, i. m. 38–42. huszonhat tételt sorol föl, de nem említi az ELTE Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban ELTE EK) Inc. 16 jelzetű ősnymtatványát. Utóbbiról újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Szent Ágoston műve a budai királyi kápolna könyvtárából = Mátyás király: Magyarország a reneszánsz hajnalán*, bev. MADAS Edit, szerk. [és a tételleírások egy részét írta] BIBOR Máté János, Bp., ELTE EK, 2008, 60–61.

¹¹ CSAPODI 1984, i. m. 43–82.

Közben, a 17. század utolsó harmadában Peter Lambeck bécsi udvari könyvtáros tevékenységével megindult a corvinák tudományos feldolgozása, Julius Pflugk pedig kiadta róluk az első tudományos igénnyel megírt összefoglalót.¹² A 18. században már két magyaros tollából is jelentek meg könyvek a budai királyi könyvtárról.¹³

A 19. században felgyorsultak az események. 1805-ben Teleki Sámuel megszerezte az egyik Tacitus-corvinát.¹⁴ Valamikor 1818 előtt Jankovich Miklós szert tett a Curtius Rufus-corvinára,¹⁵ 1823-ban pedig a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának arra a példányára, amelyik valószínűleg I. (Hunyadi) Mátyás számára készült¹⁶ és 1835 előtt a már a király halála után befejezett Ransanus-kódexre is.¹⁷ Közben, 1822-ben – a rendelkezésére álló irodalom alapján – Horvát István összeállította az akkor ismert corvinák jegyzékét.¹⁸ 1840-ben Teleki József az Akadémiai Könyvtárnak ajándékozta a Carbo-corvinát.¹⁹ Négy évvel később a magyar országgyűlés felirattal fordult V. Ferdinánd királyhoz a Corvina-könyvtár Európa-szerzte szétszórt maradványainak

¹² MIKÓ Árpád, *Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz: Részletek egy stíluskorszak kutatásának történetéből* = *Mátyás király öröksége* 2008, i. m. II, 115–146, különösen: 116; ZSUPÁN Edina, *A wolffenbütteli corvinacsoport*, doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2016, 4. 24–25, 288–295.

¹³ Pavlo FABRI, *De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipsiae, Prelo Langenhemiano, 1756; F.[rater] X.[ystvs] S.[CHIER] A.[vgvstiniano], *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis*, Vindobonae, Typis viduae Georgii Lvdoici Schvlzii typographi academici, [1766].

¹⁴ Ma: New Hawen (Connecticut), Yale University Library F. 92-145 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 362–363 (620. sz.).

¹⁵ Ma: Bp., OSZK, Cod. Lat. 160 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 196 (209. sz.) – újabban: M.[IKÓ] Á.[rpád], *Curtius Rufus: Nagy Sándor élete = Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*, szerk. M. Á., Bp., Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, 2002, 223.

¹⁶ Ma: Bp., OSZK, Inc. 1143 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 375 (653. sz.) – újabban: SOLTÉSZ Zoltánné, *A Thuróczy-krónika és kiadásai* = THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, jegyz. H. J., BORONKAI Iván, tan. ENGEL Pál, S. Z., Bp., Helikon, 1986 [a hasonló kiadás kísérőkötet], 421–446, különösen: 430, 436–439; W.[OJTILLÁNÉ] S.[ALGÓ] Á.[gnes], *Thuróczy János Magyar krónikája* = *Jankovich Miklós* 2002, i. m. 269–271.

¹⁷ Ma: Bp., OSZK, Cod. Lat. 249 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 341–342 (565. sz.) – újabban: M.[IKÓ] Á.[rpád], *Pietro Ransano: A magyarok történetének foglalata = Jankovich Miklós* 2002, i. m. 224–226; ZSUPÁN Edina, *A Corvina Könyvtár „első címerfestője”: Stílusbűség és imitáció = Művészettörténeti Értéktár* 66 (2017), 273–302, különösen: 289–297.

¹⁸ *Bibliothecae Budensis Serenissimi Regis Hungariae Matthiae Corvini Reliquiae. Collectae studio et opera Stephani Horvát Bibliothecae Széchényiano Regnicolaris Custodis*. Pestini, M. D. CCC. XX. II. (Bp., OSZK, Quart. Lat. 1331) – A 118 főlő terjedelmű kézirat őrzési hely szerint sorolja föl a Bécsben, Besançonban, Brüsszelben, Drezdában, El Escorial-ban, Erlangenben, Firenzében, Jénában, Lipcsében, (akkor még) Marosvásárhelyen, Párizsban, Parmában, Prágában, Rómában, Velencében, Wolfenbüttelben stb. őrzött corvinákat. Készítésekor Horvát István elsősorban (szak)irodalmi anyaggyűjtésre támaszkodott. A kézirathoz tartozik egy, a 39. és 40. főlő között található, számozatlan, a 19. század második feléből származó, magyar nyelvű cédula, amelyen Attavante degli Attavantiról szóló, szakirodalmat kivonatoló jegyzetek olvashatók.

¹⁹ Ma: Bp., MTA KIK, K. 397 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 173–174 (152. sz.) – újabban: R.[OZSONDAI] M.[arianne], *Ludovicus Carbo: Dialogus de Mathie regis laudibus = A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*, szerk. PAPP Gábor György, ANDRÁS Edit, Veszprém – Bp., Magyar Képek, 2004, 101–103.

visszaszerzése ügyében. Metternich kancellár körlevele nyomán érkezett a modenai herceg följánlása, de a két kódex csak 1891-ben, ill. 1927-ben érkezett meg az OSZK-ba.²⁰ Sok más tudományághoz hasonlóan a corvinakutatásban is kulcsszerepe volt Rómer Flórisnak. Az ő ilyen tárgyú munkálkodásának jelképes kezdőéve 1861, amikor tanulmányban ismertette az általa fölfedezett, Győrben őrzött Blondus-corvinát.²¹ Áttörésre a következő évben került sor, amikor Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold és Kubinyi Ferenc bejutott az isztambuli szeráj gyűjteményébe, ahol mintegy hatvan kódexet tekinthettek meg, és ezek közül tucatnyit corvinaként azonosítottak.²² Ugyanennek az évtizednek a végén, 1869-ben Abdülaziz szultán négy darab, eredeti kötésű corvinát ajándékozott a szuezi csatorna megnyitó ünnepségén részt vevő, és utazása közben őt meglátogató Ferenc Józsefnek. Az Augustinus-, a Polybios-, a Plautus- és a Trapezuntius-kódex – Andrassy Gyula miniszterelnök közvetítésével – hamarosan az OSZK-ba került.²³ Néhány évvel később, 1873-ban Farkas Lajos özvegyétől vásárlás útján jutott a nemzeti könyvtárba a Scholasticus-corvina.²⁴ Újabb két év elteltével, 1875 szeptemberében Pulszky Ferenc is megtekintette a (még) Isztambulban őrzött kódexek egy részét, de útirajzában nem részletezte a látottakat.²⁵

Ilyen előzmények után, 1877-ben rendkívül értékes – a szó szoros értelmében fedelmi – ajándék érkezett az Egyetemi Könyvtárba: II. Abdülhamid szultán küldött az intézménynek 35 kódexet. Ezek mintegy harmada I. Mátyás könyvtárából származik.²⁶ (E kéziratokkal az akkor Magyarországon őrzött hiteles corvinák száma

²⁰ MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár története = Uralkodók és corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, szerk. KARSAY Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 123–138, különösen: 124–126; MADAS Edit, *A Corvina újkori története Magyarországon = A holló jegyében 2004*, i. m. 65–81, különösen: 70, 76. – A két „modenai” kódex ma is az OSZK-ban található: Cod. Lat. 346 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 181–182 (172. sz.); Cod. Lat. 347 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 243–244 (325. sz.).

²¹ Ma: Győri Egyházmegyei Könyvtár, Armadio I. No. 1 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 161 (118. sz.) – hasonló kiadás: FLAVIUS BLONDUS, *Roma Instaurata – Győri Korvina*, Bp., Pytheas, 2003 – újabban: ZSUPÁN Edina, *Egy archeológus a művészettörténetben: Rómer Flóris és a Corvina Könyvtár II = Archaeologia és műtörténet 2015*, i. m. 193–221, különösen: 195–197.

²² IPOLYI Arnold, *Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése 1862-ben = Magyar Könyvszemle 3* (1878), 103–120; JAKÓ Zsigmond, *Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinák megtalálása = Magyar Könyvszemle 105* (1989), 200–205.

²³ A négy kódex ma is az OSZK-ban található: Cod. Lat. 121 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 144 (75. sz.); Cod. Lat. 234 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 330 (540. sz.); Cod. Lat. 241 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 320–321 (510. sz.); Cod. Lat. 281 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 381 (672. sz.).

²⁴ Ma: Bp., OSZK, Cod. Lat. 344 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 258 (357. sz.).

²⁵ PULSZKY Ferenc, *A Corvina maradványai = Magyar Könyvszemle 2* (1877), 145–152, különösen: 147; Uő., *Uti-vázlatok, visszaemlékezések*, Bp., Aigner, s. dat., 36–37.

²⁶ A küldeményben talált kódexek mindegyike ma is az ELTE EK-ban található. Közülük hiteles corvinák: Cod. Lat. 1 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 369 (636. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Theophrastos növénytan munkája – corvina = Mátyás király 2008*, i. m. 28–30; Cod. Lat. 2 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 189 (192. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Cicero beszéde[i] Verres ellen – corvina = Mátyás király 2008*, i. m. 30–31; Cod. Lat. 3 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 191–192 (201.

megduplázódott!) A többi (vissza)kapott kódex közül kilenc hazai eredete és/vagy használata valószínű vagy bizonyos.²⁷ Nagyon kétséges azonban, hogy a tucatnyi

sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Ismeretlen szerző apostolregénye – corvina Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 31–32 és Uő, *Művészettörténeti megjegyzések a kiállított könyvekről = Az ELTE Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 14–15 (2011), 333–341, különösen: 335–339; Cod. Lat. 5 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 214 (250. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Eusebius világtörténete és Prosper hozzá írott folytatása – corvina = Mátyás király* 2008, i. m. 32–33; Cod. Lat. 6 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 215 (252. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Eusebios műve arról, hogy a keresztények helyesen járnak el, ha a zsidóságot többre becsülik a pogányságnál – corvina = Mátyás király* 2008, i. m. 33–34; Cod. Lat. 7 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 448–449 (968. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *A római császárok élete Hadrianustól Numerianusig (117–283) – corvina = Mátyás király* 2008, i. m. 34–35; Cod. Lat. 8 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 354–355 (596. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Silius Italicus eposza a II. pun háborúról – corvina = Mátyás király* 2008, i. m. 35–36; Cod. Lat. 9 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 363–364 (621. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Tacitus, Évkönyvek; Korunk története – corvina Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 14–15; Cod. Lat. 10 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 365–366 (628. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Tertullianus cáfolja, hogy a Biblia Ó- és Újszövetsége között ellentét van – corvina Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 16.

A jellegzetes metszés miatt szinte biztos, hogy (noha címlevele nincs meg) corvina a Cod. Lat. 11 is – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 169 (140. sz.) – újabban: R.[OZSONDAI] M.[arianne], W.[EHLI] T.[ünde], *Iulius Caesar művei – corvina Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 36–37.

Okkal feltételezhető, de nem bizonyított, hogy további három kódex is I. Mátyás könyvtárába tartozott, ezek: Cod. Lat. 12 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 442–443 (931. sz.), újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Római császárokat dicsőítő versek – corvina (?) Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 37–38; Cod. Lat. 13 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 360–361 (615. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Suetonius császár-életrajzai – corvina (?) Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 38–39; Cod. Lat. 31 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 365 (626. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Terentius komédiái és életrajza – Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 14. (Ez utóbbit Csapodi 1973-ban még nem sorolta a corvinák közé, később azonban már igen. Így szerepel a házaspár utolsó összegzésében is: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Helikon, 1990, 36.)

Egyesek a corvinák közé számítanak egy Beatrix magánkönyvtárából származó kódexet is: Cod. Lat. 4 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 196–197 (210. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], B.[IBOR] M.[áté] J.[ános], *Nagy Sándor viselt dolgai – Beatrix királyné tulajdonából = Mátyás király* 2008, i. m. 45–46.

²⁷ A küldemény nem-corvina, de a kutatás által – legalább feltételelesen – magyarországi eredetűnek tartott kódexei: Cod. Lat. 14 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 120 (16. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *(Nagy Szent) Albert, Az ásványokról – Vitéz János jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 42–43; Cod. Lat. 20 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 185–186 (182. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Cicero Művei – Vitéz János (?) jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 43–44; Cod. Lat. 21 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 193 (204. sz.); Cod. Lat. 22 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 217 (256. sz.) – újabban a Cod. Lat. 21–22-ről: R.[OZSONDAI] M.[arianne], *Két kódex – egy mitológiai kivonatgyűjtemény és egy etimológiai szótár – Francesco Sforza milánói herceg tulajdonából = Mátyás király* 2008, i. m. 39–40; Cod. Lat. 23 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 422 (835. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Latin nyelvtankönyv – Pier Palolo Vergerio bejegyzésével = Mátyás király* 2008, i. m. 13; Cod. Lat. 25 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 419–420 (828. sz.) – újabban: T.[ÓTH] P.[éter], *Gesta Romanorum = Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., OSZK, 2008, 80; Cod. Lat. 27 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 449 (969. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Római*

„maradék” kézirat bármelyike is Magyarországról került volna Isztambulba.²⁸ Ez utóbbi csoportba tartozik a jelen kutatás tárgyát képező kézirat is. Ismertetése előtt érdemes áttekinteni az ajándékozás történetét.

Nem csökkenti a küldemény értékét, de kissé talán kiábrándító, hogy a magyar könyvtártörténet eddigi legnagyobb kódexadományozásának egyértelműen politikai okai voltak. Az 1870-es évek közepén ugyanis fölgyorsult a Balkánt a 14–15. század óta megszállva tartó Oszmán Birodalom európai térvesztése. A szabadságát már a 19. század első felében kivívó Görögország és a *de facto* főlsszabadult Szerbia elvesztése után, 1875/1876-ban az oszmánoknak szembe kellett nézniük a bulgáriai, a hercegovinai és a boszniai felkelésekkel. Sőt, amellet, hogy Montenegró (Crna Gora) és Szerbia formálisan is hadat üzent nekik, körvonalazódott az orosz támadás is. Hogy nyugat felől biztosítsa magát, a cár többször tárgyalta az Osztrák-Magyar Monarchia vezetőivel, és a felek 1877. január közepén titkos egyezményben szavatolták, hogy abban az esetben, ha Oroszország háborúba bocsátkozik az Oszmán Birodalommal, a Monarchia semleges marad, és ezért cserébe a cár támogatni fogja Bosznia és Hercegovina annektálását. (Az orosz hadüzenetre 1877. április 24-én, az annexióra pedig 1878 nyarán és őszén került sor.) A kiélezett helyzetben különösen kellemetlenül érintette Magyarország vezetőit, hogy a hazai, – az 1848/1849-es szabadságharc vérbe fojtása után néhány évtizeddel – érthetően oroszellenes közhangulat egyre inkább törökbaráttá is vált, és szűk két évszázaddal Magyarország török alóli felszabadítása után, 1876 őszén az Oszmán Birodalom *melletti* rokonszenvtüntetések zajlottak Budapesten.

A demonstrációk közül a kódexek szempontjából az volt a legfontosabb, hogy a királyi magyar tudományegyetem (a mai ELTE) diáksága díszkardot csináltatott és nyújtott át az oszmán fővezérnek. A fegyvert Paholek György budapesti kardműves készítette egy 18. századi damaszkuszi penge felhasználásával. Mivel a megrendelők a hazai ötvösökkel elégedetlenek voltak, a díszítést egy bécsi mesterre bízták. Így az ő közreműkö-

császárok életrajzai – Francesco Sforza milánói herceg tulajdonából, Vitéz János (?) jegyzeteivel = Mátyás király 2008, i. m. 41; Cod. Lat. 28 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 355 (600. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Gyógyászati kézikönyv Vitéz János (?) jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 44; Cod. Lat. 32 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 393 (700. sz.) – újabban: W.[EHLI] T.[ünde], *Vitruvius, Tíz könyv az építészetéről – Francesco Sforza milánói herceg tulajdonából, Vitéz János (?) jegyzeteivel = Mátyás király* 2008, i. m. 41–42.

²⁸ Cod. Lat. 15 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 121 (18. sz.) – hasonmás kiadás: ALBUCASIS[/]Abul Kasem Chalaf Ben Abbas Alzahraw, *Chirurgia*, Bp., Pytheas, 2004; Cod. Lat. 16 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 139 (63. sz.); Cod. Lat. 17 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 430 (874. sz.); Cod. Lat. 18 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 400–401 (716. sz.); Cod. Lat. 19 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 163 (123. sz.); Cod. Lat. 24 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 121–122 (20. sz.); Cod. Lat. 26 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 327 (527. sz.); Cod. Lat. 29 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 355–356 (601. sz.); Cod. Lat. 30 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 451 (982. sz.); Cod. Ital. 1 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 202 (221. sz.) – hasonmás kiadás: DANTE ALIGHIERI, *Commedia: Biblioteca Universitaria di Budapest Codex Italicus I*, Verona, s. ed., 2006, I–II; Cod. Ital. 2 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 444 (938. sz.); Cod. Ital. 3 – részletek: CSAPODI 1973, i. m. 434–435 (887. sz.).

désével készült, és került a fegyverre Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi Ferenc mellképe, magyar-török kézfogás ábrázolása (a két alak fölé angyalok tartanak koszorút), valamint Máriának mint Magyarország védőszentjének, liliomot tartó, egészalakos képe, sőt egy kettőskereszt is. A kard felirata: *Deus, exercituum Pellator fortissime, esto mecum* ('Isten, hadak legerősebb harcosa, légy velem!'); *Maria, mater Dei, Patrona Hungariae, sub tuum Praesidium confugio* ('Mária, Isten anyja, Magyarország védelmezője, oltalmad alá futok'); *A magyar ifjúság, Abdul-Kerimnek, a djunisi²⁹ győzőnek, 1876.*³⁰ Magának a fegyvernek egyelőre nem sikerült a nyomára bukkanni, de közszemlére tétele alkalmából több ábrázolás (1. kép) és leírás is készült róla.³¹

A tucatnyi egyetemistából álló küldöttség 1877. január 4-én reggel indult a Delicatessen kávéházból.³² A sok útközbeli ünneplés miatt csak 6-án délután szálltak hajóra Triesztben, ahol ellentüntetők „Morte ai barbari!” ('Halál a barbárokra!') kiáltásokkal fogadták őket, és rohadt citromokkal, narancsokkal dobálták meg hajójukat. Csaknem egy hét múlva, január 12-én érkeztek Isztambulba, ahol a szultán palotájának ablakából üdvözölte őket. Másnap ünnepélyesen átnyújtották Abdülkerimnek a díszkardot. (2. kép) Két nappal később pedig – nem kis meglepetésükre – igen szívélyesen fogadta őket Zichy Ferenc, az Osztrák-Magyar Monarchia nagykövete is. (A magyar diplomácia föltehetően ezzel is el akarta terelni a figyelmet az oroszokkal éppen azokban a napokban Budapesten zajló titkos tárgyalásokról.) A következő két hétben változatos programok sora várt a magyar egyetemistákra, akiket január 22-én a szultán nevében Száva pasa a Medzsije-rendjellel tüntetett ki. A küldöttség végül csak február elején tért haza, természetesen itthon is óriási ünneplésben részesítették őket.³³

Isztambulban valószínűleg január végén vagy február elején született döntés arról, hogy az egyetemisták demonstrációjának viszonzásaként a szultán az összes³⁴ – az említett 35 – általa birtokolt, magyarországi eredetű (vagy annak vélt) kódexet elküldi a budapesti tudományegyetemnek. Kora tavasszal kerülhetett sor a kéziratok

²⁹ Utalás az oszmán sereg 1876. októberi, szerbek fölötti győzelmére.

³⁰ Ne feledjük, hogy bármennyire tragikomikus is Buda visszavívása után 190 évvel, a Balkán felszabadítását megakadályozni igyekvő Oszmán Birodalom egyik katonai vezetőjének – keresztes, szűzmáriás, ember- és angyalalakos, latinfeliratú – díszkardot adományozni, *éppen ennek* a gesztusnak a viszonzása volt az, hogy a szultán 35 magyarországi eredetű (ill. részben csak annak vélt) kódexet az Egyetemi Könyvtárnak ajándékozott.

³¹ Például: *Abdul-Kerim díszkardja = Vasárnapi Újság* 24 (1877)/2, január 14., 25–26.

³² A később Fiume nevét viselő kávéház a mai Ferenczy István utca és a Múzeum körút sarkán működött.

³³ A korabeli sajtó – az adott lap politikai irányultságától függő beállításban – bő terjedelemben foglalkozott a témával, ennek földolgozása azonban nem tárgya e tanulmánynak. A közölt áttekintés legfontosabb forrása: CSÉBY Géza, *A magyar egyetemi ifjúság konstantinápolyi küldöttsége = Honismeret* 14 (1986)/5, 23–27.

³⁴ Föltehetően figyelmetlenségből maradt ki a küldeményből legalább féltucat, Magyarországhoz köthető kódex, ezek máig Isztambulban vannak: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, Bp., MTAK, 1988–1994, II, 23–24 (1869–1874. sz.).

javítására és újrakötésére, mert az ajándékozás hivatalos dátuma április 9., tehát ezt megelőzően el kellett készülnie a munkálatoknak.

Budapesten egy héttel később értesültek arról, hogy a kódexeket átadó Tahir bej Triesztig hajóval utazik, ennek megfelelően a fogadóbizottság az Adria-parti városba ment elé. A szultán hadsegédje eredetileg azt az utasítást kapta, hogy az ajándékot egyenesen Budapestre vigye, és ott az egyetem rektorának adja át, azonban Triesztbe érkezésekor, április 19-én az a parancs várta, hogy a kódexeket Bécsbe szállítsa, és ott várjon további rendelkezésre. Természetesen a „trieszti” magyar fogadóbizottság is vele ment, és április 21-én meg is érkeztek az osztrák fővárosba. Itt egy időközben Budapestről érkező, másik bizottság nevében Pulszky Ferenc köszöntötte Tahir bejt, és meghívta a magyar fővárosba. Ő azonban ennek nem tehetett eleget, mert váratlanul haza kellett utaznia.³⁵ A kéziratok hivatalos átadására végül április 25-én, jóval alacsonyabb diplomáciai szinten került sor: Falcon efendi, a török követség titkára nyújtotta át őket egy külügyminisztériumi tisztviselőnek. Nikolics miniszteri titkár Bécsből április 28-án délután, feltűnés nélkül, vasúton hozta a küldeményt Budapestre.³⁶ Az *Egyetértés* tudósítója szerint „A vonat megérkezése után Nikolics leszállva a vagonból, az ott lévő vasúti szolgák leemelték a fekete viaszosvászonba takart ládát. »Íme átadom a nemzet kincseit« – mondá Nikolics, s azzal a két szolga vállára emelve kivitte a drága kincset az udvarra, hol a 72. számú nyílt bérkocsiba tették, s melléjük helyezkedve az egyetemi pedellus, megindultak a város felé, az egyetemhez.”³⁷ Erődi Béla szerint a pályaudvarról este hat előtt az Egyetemi Könyvtárba szállították a kódexeket, ahol tudósok, így Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, Szász Károly, Szilágyi Sándor, valamint Laubhaimer Ferenc rektor, Ráth Károly főpolgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester, Thaisz Elek rendőrfőkapitány „s néhány biz.[ottsági] tag” – köztük minden bizonnyal Erődi – „jelenlétében a láda azonnal felnyitattott.”³⁸ Az *A Hon* szerint ugyanezen személyek jelenlétében már a pályaudvaron kinyitották a ládát.³⁹ A helyszín kérdésénél fontosabb azonban, hogy a jávorfából készült, intarziával díszített, bársonnyal bélelt „szekrényben” a papírba göngyölt kéziratok viszonylag jól átvészelték a hosszúra nyúlt utazást.⁴⁰ (Más kérdés, hogy a korábbi évszázadok mostoha tárolási körülményei súlyos károkat okoztak a kódexekben. Erről később még lesz szó.) A küldeményhez csatolták a porta külügyminiszterének francia nyelvű levelét, amelyet az egyetem rektorának címeztek,⁴¹ és mellékeltek a kéziratok szintén francia nyelvű, de török záradékkal ellátott jegyzékét (*Catalogue de la Corviniana*) is.⁴²

³⁵ Gyors visszarendelésének oka a küszöbön álló (április 24-én kitört) orosz–török háború lehetett.

³⁶ ERŐDI Béla, *Csak jassa! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve: Çok yaşa! Türk heyetinin ziyaretinden hatıra kitabı*, bev. DÁVID Géza, tan. KNAPP Éva, Bp., Akadémiai – Magyar–Török Baráti Társaság, 2001, 17–23. [Az eredeti kiadás 1877-ben jelent meg.]

³⁷ *Egyetértés*, 11 (1877)/101(április 29.) – idézi: MIKÓ 2002, i. m. 129.

³⁸ ERŐDI 2001, i. m. 23.

³⁹ *A Hon*, 15 (1877), április 29. – idézi: MIKÓ 2002, i. m. 129.

⁴⁰ ERŐDI 2001, i. m. 26.

⁴¹ Magyar fordítását közli: ERŐDI 2001, i. m. 26.

⁴² ELTE EK, Kézirattár, J 256, fol. 1r – A jegyzéket lila tintával írták, a záradékot pedig feketével.

Újabb politikai vihart kavart, hogy közben egy másik, tizenöttagú török küldöttség is útnak indult, hogy viszonzza a pesti egyetemi ifjak januári isztambuli látogatását. Mivel a delegáció tagjai „magánemberként” utaztak, a szultán nem rendelhette vissza őket az Osztrák-Magyar Monarchia tiltakozásának ellenére sem.⁴³ A törökök a határról vasúton utaztak a magyar fővárosba, azonban ezt a kb. 500 km-t a folyamatos ünneplés miatt csak több nap alatt tudták megtenni, így csak április 29-én érkeztek meg. (3. kép) Az euforikus fogadtatás, ill. annak mértéke magukat a törököket is meglepte.⁴⁴ (Valóban, talán csak Lord Rothemere fiának – egészen más történelmi körülmények között lezajlott – fél évszázaddal későbbi vendéglátása⁴⁵ fogható az 1877 tavaszán történetekhez.) Május 1-én a küldöttség tagjai zsúfolt programjuk közepette is meglátogatták a bő egy évvel korábban új épületbe költözött Egyetemi Könyvtárat, bejegyzésük ma is látható a gyűjtemény vendégkönyvében.⁴⁶

Hamarosan mind a 35 kódexet (a négy 1869-ben visszakapottal együtt) ideiglenesen kiállították a Magyar Nemzeti Múzeumban,⁴⁷ de tudományos vizsgálatuk már korábban, úgyszólván megérkezésük pillanatában elkezdődött. Az első eredmények – összegző jellegű írásokkal együtt – a *Magyar Könyvszemle* 1877/3–4. összevont füzetében láttak napvilágot.⁴⁸ A publikációk a következő évben is folytatódtak,⁴⁹ 1879-ben pedig megjelent Ábel Jenő máig megkerülhetetlen filológiai értékelése a „visszakerült” kéziratokról.⁵⁰ Ebben a kegyetlen könyvecskében ő számolt le végképp több sokáig élő illúzióval, például azzal, hogy a corvinákkal együtt előkerülhetnek Hypereidés, Livius, Tacitus és mások elveszett művei.⁵¹ És ha ifjonti⁵² túlzásnak tartható is az a

⁴³ Az oszmán uralkodó célja éppen az lehetett, hogy ezzel a diplomáciai fogással lehetővé tegye a küldöttség magyarországi utazását.

⁴⁴ Az egy hétig tartó látogatás részletes ismertetése: ERŐDI 2001, i. m. 32–118.

⁴⁵ *Esmond Harmsworth Magyarországon: Egy csodálatos hét története írásban és képen*, szerk. BALASSA Imre, bev. RÁKOSI Jenő, Bp., Gloria, 1928.

⁴⁶ ELTE EK, Kézirattár, J 53/III, fol. 5r–v.

⁴⁷ A tárlat nyitva tartásának pontos időpontját nem sikerült tisztázni, de június 4-én, az Akadémián Pulszky Ferenc jelenidőben beszélt róla: PULSZKY 1877, i. m. 147.

⁴⁸ Például: PULSZKY 1877, i. m. 145–152; HENSZLMANN Imre, *A sztambuli szerailban európaiak által látott nyugati nyelveken írt codexek* = *Magyar Könyvszemle* 2 (1877), 153–157; CSONTOSI János, *A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismertetése* = *Magyar Könyvszemle* 2 (1877), 157–218.

⁴⁹ Például: [CSONTOSI János?], *A konstantinápolyi Eszki Szerail könyvtárában őrzött nyugati codexek* = *Magyar Könyvszemle* 3 (1878), 92–98; IPOLYI Arnold, Mátyás könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben = *Magyar Könyvszemle* 3 (1878), 103–120.

⁵⁰ ÁBEL Jenő, *Corvincodexek*, Bp., MTA, 1879. A további szakirodalmat – 1942-vel bezárólag – ld. ZOLNAI Klára, *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini: Mátyás király könyvtárának irodalma*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára, 1942, 45–50, 76–78.

⁵¹ Megjegyzendő, hogy nemrég előkerült 320 sornyi, korábban ismeretlen Hypereidés-töredék. Azonban nem egy újabb corvina bukkant fel, hanem egy palimpszeszt alsó írásréteget sikerült elolvasni. Részletesen: HORVÁTH László, *Az új Hypereidés: Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*, Bp., Typotex, 2015, különösen: 237–256.

⁵² Amikor Ábel a kiadvány alapjául szolgáló akadémiai előadást tartotta (1878. március 4.), még nem töltötte be 20. életévét, és a kötet megjelenésekor is alig volt 21.

sommás megállapítása, mely szerint „a bennök foglalt kiadatlan daraboknak semmi abszolút értékök nincsen”,⁵³ azzal egyet lehet érteni, hogy „a classicusoknak a Corvin-codexekben foglalt szövegeik habár nem ritkán nem épen a legrosszabbak közé tartoznak, mégis nagyon középszerűek”.⁵⁴ Ezt a képet az újabb kutatások árnyalták ugyan, de nem írták fölül.⁵⁵

A ma Cod. Ital. 3 jelzeten őrzött kódex sok szempontból osztozott a többi 34 sorsában. „II.” számon szerepel Ipolyi Arnold 1862 májusában készült, isztambuli jegyzeteiben, amelyeket nemrég Emódi András tett közzé.⁵⁶ Henszlmann Imre az Akadémián 1864. április 25-én bemutatott jelentésében „Olasz Seneca”-ként említi,⁵⁷ az 1877-ben a szultáni ajándékhoz csatolt francia nyelvű jegyzékben 31-es számon, mint „Aristotele, politique” szerepel.⁵⁸ Csontos utolsóként (no. 35) ismertette, és viszonylag részletes leírást adott róla, de „Código Español”-nak tartotta.⁵⁹ Ábel – bár pontosította Csontos közléseit – szintén spanyol nyelvűként tárgyalta.⁶⁰ „Codex hispanus”-ként, 35-ös számon szerepel az Egyetemi Könyvtár régi kódexkatalógusában is.⁶¹ A latin nyelvű középkori kéziratok katalógusának készítésekor a Cod. Lat. 33–35. jelzetre más kódexek kerültek, a korábban e sorszámokat viselő, három olasz nyelvű kézirat – köztük a jelen kutatás tárgyát képező kódex is – a Cod. Ital. 1–3. jelzetet kapta.⁶² Így természetesen sem a Mezey László-féle katalógusban,⁶³ sem ennek Tóth Péter által revideált és kiegészített változatában⁶⁴ nem szerepelnek.

A Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratot – számos Isztambulból (vissza)kapott kódexszel együtt – a Corvina-program keretében, az 1980-as években restaurálták. A munkálatok befejezése után, 1992. március 11-től 27-ig a többi restaurált kézirattal együtt

⁵³ ÁBEL 1879, i. m. 102.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Például: BORZSÁK István, *A Corvin-könyvtár Tacitusai = Antik Tanulmányok* 8 (1961), 183–197; HAJNÓCZI Gábor, *Vitruvius De architectura című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 32. kéziratában = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 363–373.

⁵⁶ EMÓDI András, *A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárban = Magyar Könyvszemle* 122 (2006), 315–337, különösen: 327–328.

⁵⁷ HENSZLMANN 1877, i. m. 155.

⁵⁸ ELTE EK, Kézirattár, J 256, fol. 1r.

⁵⁹ CSONTOSI 1877, i. m. 216–218.

⁶⁰ ÁBEL 1879, i. m. 6–9.

⁶¹ *A budapesti m. kir. egyetemi könyvtár codexeinek címjegyzéke*, bev. SZILÁGYI Sándor, Bp., A magyar királyi egyetem nyomdájában, 1881, 17.

⁶² KNAPP Éva, *A „törökországi” kódexek a budapesti Egyetemi Könyvtárban: Budapesti Üniserte Kütüphanesi’nin „Türkiye” kodeksleri* = ERŐDI 2001, i. m. 119–132, különösen: 129.

⁶³ *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, rec. Ladislaus MEZEY, Bp., Akadémiai, 1961.

⁶⁴ *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, rev., auct. Petrus TÓTH, Bp., [ELTE EK], 2008. – elektronikusan elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32258> (letöltés ideje: 2018. április 24.).

kiállították az OSZK-ban.⁶⁵ Egy bő évtizeddel később (2005. okt. 5–dec. 2.) ismét látható volt az Egyetemi Könyvtár egyik tárlatán.⁶⁶ A 2000-es évek végén nemzetközi kiállítások részeként Párizsban⁶⁷ és Isztambulban⁶⁸ is megtekinthető volt.

Az utóbbi három alkalomból a kódex a fol. 144v lapján látható rajz miatt szerepelt, és az eddigi kutatások is jórészt erre fókuszáltak. Ugyanakkor tartalmi és nyelvi szempontból korábban alig tanulmányozták, azonban az utóbbi években éppen ilyen megközelítéssel született róla egy szakdolgozat⁶⁹ és tárgyalja egy összegző tanulmány is.⁷⁰

A kódex anyaga jó minőségű pergamen, gondosan elrendezve: szőroldal szőroldallal, húsoldal húsoddallal van szemben stb. A kódex korábbi, mostoha tárolási körülményeire emlékeztetnek a fóliók alsó harmadát elborító penészfoltok. Természetesen a restaurálás megszüntette a fertőzést, azonban nyomai láthatók maradtak. A károsodás mértékét jelzi, hogy a kódex elején és végén található levelek (ff I, 1–12 és 132–146) alsó sarkát, ill. sarkait a restauráláskor kiegészítették.

A modern előzők az 1987–1988-as restauráláskor készült merített papírból. Az első, ill. hátsó kötéstábla belső oldalára kiragasztott egy-egy levélén kívül elől és hátul is két-két repülőlapból áll. Elöl ezeket a kódexszel egykorú pergamenelőzők (fol. I) követi. A kódex végén a 145–146. fóliószámot viselő bifolium is durvább pergamen, eredetileg ez volt a – repülő és kiragasztott – hátsó előzők.

A kódex leveleit – valószínűleg az 1877-es újrakötés során – körülvágták, jelenlegi méretük 275×205 mm. (A főszöveg sehol sem sérült a körülvágáskor.) A kódex 144 fólióból áll, ezeken kétféle levélszámozás látható, mindkettő a fóliók rectójának jobb felső sarkában. A korábbi koraujkori, arab számokkal, barnás tintával írott. Ennek jelentős részét levágták a 19. századi kötés készítésekor. A későbbit a 19. század végén (a körülvágást követően) ceruzával, szintén arab számokkal írták ugyanoda. A kódex 15 ívfüzetből áll, 14 quinióból és egy binióból: 14V^{1–140}+II^{141–144}.

⁶⁵ BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó, *A „Corvina program”: Az Egyetemi Könyvtár kódexeinek restaurálása 1982–1991* = *OSZK Híradó* 35 (1992/3–4), 6–8; Uő., *A Corvina-program* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1991–1993, 267–285; SZLABEY Györgyi, *A Bibliotheca Corviniana „maradványainak” megmentése: Kutatói és restaurátori tevékenység* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 7–8 (1995–1997), 257–282.

⁶⁶ PAPP Júlia, *A kódextől a szépséggalériáig: Tíz évszázad portréi a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiben*, bev. BUZÁSI Enikő, Bp., ELTE EK, 2005, 12–15.

⁶⁷ *De Byzance à Istanbul: un port pour deux continents: Galeries nationales (Grand Palais, Champs-Élysées) 10 octobre 2009–25 janvier 2010*, Paris, Éd. de la Réunion des musées nationaux, 2009, 76.

⁶⁸ *From Byzantium to Istanbul: 8000 years of a capital: June 5–September 4, 2010*, Sabanci University, Sakip Sabanci Museum Istanbul, Istanbul, Sabanci University – Sakip Sabanci Museum, 2010, 117, 202, 452.

⁶⁹ PALICSI, Petra, *L'analisi filologica del Cod. Ital. 3 che si trova nella Biblioteca Universitaria di Budapest: Az ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 elnevezésű kódexének filológiai vizsgálata*, [MA] Diplomamunka, Bp., ELTE BTK, 2013.

⁷⁰ FALVAY Dávid, *Codici italiani tra Costantinopoli e Budapest* = *Italia nostra: Studi filologici italo-ungheresi*, szerk. LUDMANN Ágnes, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2016, 95–109, különösen: 103–104.

A kéthasábos írástükör mérete: 208×68+15+68 mm. Minden lapon 40 halványan megvonalozott sor található. Mind az írástükör kijelölése, mind pedig a vonalazás igen gondos. A kódex végig egyetlen kéz írása, igényes itáliai rotunda a 14–15. század fordulójáról. Gyakori, hogy a betűszarak a legfelső sorban fölfelé, a legalsó sorban viszont lefelé megnyúlnak, egyes helyeken ezek utánzatai láthatók. Hasonló megoldás figyelhető meg az üresen maradt sorok vagy akár csak sorrészek alatti/fölötti sorban található betűszarakon is, ez azonban ritkábban fordul elő. Mindhárom jelenség megfigyelhető például a fol. 10v lapon. (VIII. tábla) A szintén kvalitásos, kék-piros, fleuronée iniciálékról Boreczky Anna tanulmányában esik szó. Igen gondos a fol. 10v-val kezdődően és a fol. 140v-val bezárólag minden ívfűzet utolsó lapjának alján a *scriptor* által írt őrszavak kivitelezése is.

A kódex jelenlegi kötése nem az eredeti. Arról, hogy az Egyetemi Könyvtárba kerülése előtt milyen kötése volt, egyetlen publikált, 19. századi jegyzékben vagy leírásban sincs szó, sőt, ilyen adat Henszlmann Imre megjelenés alatt álló jegyzeteiben sem szerepel.⁷¹

Jelenlegi papírtáblás, sima gerincű, vörös bőrkötését Isztambulban kaphatta 1877 kora tavaszán, mérete: 285×225×35 mm. Az 1987–1988-ban végzett restaurálás során Ádám Ágnes újrafűzte és -kötötte a kódexet, az új táblákra és a gerincre visszazagasztotta a török bőrkötés megőrzött részét. Mindkét tábla középmezőjének sarkaiban holdsarlók láthatók, az előtábla közepére stilizált magyar címer került (I. Mátyásra utaló hollós szív pajzs), a háttábla közepére pedig a török címer. (IX. tábla)

Rozsondai Marianne-t idézve: „A papírtáblás török »egyenkötések« zöld vagy piros színűek, ma⁷² egyetlen kivétel a Cod. Lat. 6, amely fehér bőrkötést kapott, de díszítése megegyezik a többi kötésével. A díszítés csupán hét, váltakozva vékony és vastagabb arany keretből, s a centrumba helyezett magyar vagy török címerből áll. [...] A kódexek [...] az isztambuli szeráj nyirkos helyén történt raktározás következtében különböző mértékű károsodást szenvedtek. A pergamenkódexek sínylették meg jobban a rossz körülményeket. A visszaadást megelőzően javították és átkötötték Isztambulban a kéziratokat. Ennek folyamán a valószínűleg erősen megrongálódott eredeti bársony- vagy bőrkötésekkel együtt a valódi bordákat is eldobták. A könyvtestet a gerincnél befűrésztették, a vájatba zsineget húztak, és ehhez fűzték az ívfűzeteket. Ezért sima a török kötésű kódexek gerince. Hazakerülésük után a kéziratok állaga tovább romlott. 1982 és 1991 között a »Corvina-program« keretében egy különböző szakemberekből álló bizottság tárgyalta meg a romlás megállítása és a kódexek helyreállítása érdekében teendőket. Akkor a török kötések megtartása mellett döntöttünk,

⁷¹ MIKÓ Árpád, *Az Egyetemi Könyvtár Dante-kódexének (Cod. Ital. 1.) eredeti kötéséről: Henszlmann Imre kiadatlan feljegyzése = Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014), 397–400; illetve Mikó Árpád szíves közlése, amelyet nagyon köszönök.

⁷² Utalás arra, hogy restaurálása előtt a Cod. Lat. 17 kötése is fehér volt. (Ez az egyetlen »törökországi« kódex, amelynek kötését a »Corvina-program« keretében nem restaurálták, ehelyett modern bőrkötést készítettek.)

mivel ezek már hozzá tartoznak a kódexek történetéhez. A török bőrkötéseket szűkre szabták, ezért a gerinc mentén el kellett vágni a bőrkötéseket, de minden kódexre ugyanaz a török kötés került vissza konzerválva.⁷³

A kódexben látható bejegyzések közül az első a kiragasztott előzék bal felső sarkába ceruzával írott jelzet: „Cod. Ital. 3.”. A fol. Ir közepén az Egyetemi Könyvtár 19. századi bélyegzőjének lenyomata látható. A fol. Iv felső negyedében, fekete tintával írt, 19. századi bejegyzés: „No 31 / Traduction Espagnola de la / Politique d’Aristote”. Ez minden bizonnyal még Isztambulban került a kötetbe, mert a sorszám és a tartalom meghatározása is szinkronban van az ajándékhoz csatolt jegyzék már idézett, megfelelő szöveghelyével. Ugyanezen a lapon lejjebb háromsornyi, kivakart/lemosott feketetintás török bejegyzés nyoma, a lap alsó felén pedig 14 sornyi, kivakart/lemosott barnatintás bejegyzés nyoma látható.

Ezt követi a főszöveg (ff 11–143r), és a mutató (fol. 143r–v). A mutató egy részét egy koraújkorai kéz beszámozta, az éppen kinyitott lappárt tekintve egy egységnek. Ez a kéz talán azonos lehet azzal, amelyik a sok helyütt látható korábbi foliószámozást készítette.

A fol. 143v második hasábjában olvasható az aranyfestéssel írott ajándékozási bejegyzés, amely mind a 35, az Egyetemi Könyvtár által kapott kódexben (Cod. Lat. 1–32 és Cod. Ital. 1–3) azonos. Ennek magyar fordítása: „[Ez a kötet] Törvényhozó Szulejmán szultán hán Őméltósága uralkodása óta a Topkapi Szeráj könyvtárában őrzött könyvek között található. / Az Oszmán Birodalom padisahjának, a boldogságos II. Abdülhamid hán őméltóságának ajándéka Magyarország egyetemének. Az 1294. esztendő rebi-ül-evvel havának 25. napján.” [= 1877. április 9.]⁷⁴ (X. tábla)

A további bejegyzések közül a fol. 13v-n, fent, a két hasáb között látható, barnás tintával, utólag írt „33” talán a mutató részben beszámozó és/vagy a korai foliószámozást készítő kéztől származik. Szintén használoktól származhatnak a fol. 85r-től (a Seneca-leveleknél gyakori, de a Cicero és Cassiodorus szövegek mellett is fölbukkanó) a lapszéleken és a hasábok között előforduló „n” betűk, valamint a fol. 90r-ra és 92r-ra rajzolt, figyelemfölvívó kezeckék (maniculák). Az egyébként üres fol. 144r-n, balra fent az olvasható, hogy: „et marcha h 59”. A fol. 144v-n fent látható bejegyzés Franz Babinger olvasatában: „*Noto q<uod> In<peratori-Imperatori> Fr<i>d<erico> si<mi>lis. Noto q<antu>m ve<re> simi<lis> Fig<urae>*”.⁷⁵ Ez alatt látható az a csaknem egészoldalas rajz, amelyről a kódex nevezetes, és amely Csontosit idézve „barna színű rajzban, lóháton ülő vitézt ábrázol, fején egyenes tollakból álló fűveg, kezében keresztes alma, lábán sandalia.”⁷⁶ (Ezzel, ill. felirataival, valamint a főszöveg-

⁷³ R.[OZSONDAI] M.[arianne], *Két kódex* 2008, i. m. 40.

⁷⁴ Idézi: W.[EHLI] T.[ünde], *(Nagy Szent) Albert, Az ásványokról* 2008, i. m. 43. – Ezúton is köszönöm F. Molnár Mónika és Sudár Balázs segítségét.

⁷⁵ Idézi: Arne EFFENBERGER, *Zu den beiden Reiterstandbildern auf dem Tauros von Konstantinopel = Millennium*, 5 (2008)/1, 261–297, különösen: 267.

⁷⁶ CSONTOSI 1877, i. m. 218.

gel Boreczky Anna, Fridl Viktória és Falvy Dávid tanulmányai foglalkoznak.) Itt említendő, hogy kép a kódexvégi binio (ff 141–144) utolsó, üresen maradt levelének hátlapján látható, tehát ha az ábrázolás esetleg utólag került is a kódexbe, hordozója a kódex integráns része. A kódexet záró, eredetileg hátsó előzékként szolgáló bifolium (ff 145–146) első levelének (egykori repülőlapjának) hátoldalán (fol. 145v) balra fent olvashatatlanul halványult bejegyzés nyomai láthatók, mellettük az Egyetemi Könyvtár 19. századi bélyegzőjének lenyomata. Ez alatt egy másik kéztől az olvasható, hogy *IHS / „Johannes Darius scripsit atramento nimphirii / p(er) ip(s)u(m) Kiriaco Aconitano ad scribendum / adducto”*.⁷⁷ Ugyanennek Csontosai a következő olvasatát közölte: „*I. H. S. Joannes darius scripsit attramento nemphit ... per ipsas (?) Lariaco Aconitano ad scribendum adducto*.”⁷⁸ Ez a feloldás még hibáival együtt is érdekes lehet, hiszen ő közvetlenül Budapestre-érkezésük után vizsgálta a kódexeket. Csaknem egy évszázaddal később Csapodi ettől eltérő olvasatot tett közzé: „*J. H. S. Johannes Darius scripsit atramento nimphyrius pinxit ... Kiriaco Anconitano ad scribendum adducto*.”, és a bejegyzést 1440 körülre datálta.⁷⁹ Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ez a kutatás szempontjából igen fontos néhány sor az egykori hátsó előzéken található, így elvileg akár független is lehet a képtől. Az eredetileg hátsó előzékként szolgáló bifolium második levelének előlapján (fol. 146r) legfelül található bejegyzésnek csak az elejét sikerült elolvasni, ez talán a kódex egykori áráról tájékoztat olasz nyelven: „questo libro costa den[...]8 [...]”. Az ez alatti bejegyzésnek is csak az eleje olvasható: „Liber Petri[?] [...]”. A jobb szélén függőleges számsor látható: 106, 106, 112, 110 stb. A modern, merített papírból készült hátsó előzék kötéstáblára kiragasztott lapján restaurátori címkét ragasztottak.

A fentiek alapján az ELTE EK Cod. Ital. 3 jelzetű kódexének készítési helyét nem sikerült közelebbről lokalizálni, de az írás alapján bizonyosan olasz környezetben készült, és a 14–15. század fordulójára datálható. Annak eldöntéséhez, hogy a kézirat Magyarországról került-e Isztambulba, ma már nem tűnik elégségesnek Pulszky Ferenc azon érve, mely szerint „nincs tudva, hogy a törökök valaha máshonnan is vittek volna el könyveket mint Budáról.”⁸⁰ Minthogy a hazai használat mellett ezen kívül semmilyen más érvet nem sikerült találni a Pulszky kijelentése óta elmúlt 140 évben sem, egyelőre valószínűbb, hogy ez a kódex 1877 előtt nem „járt” Magyarországon. A további kutatást megkönnyítheti, hogy a teljes kézirat digitalizált változata hozzáférhető a világhálón.⁸¹

⁷⁷ Közli: EFFENBERGER 2008, i. m. 268

⁷⁸ CSONTOSI 1877, i. m. 218.

⁷⁹ CSAPODI 1973, i. m. 434.

⁸⁰ PULSZKY 1877, i. m. 152.

⁸¹ Cod. Ital. 3 (EDIT) = ELTE Digitális Intézményi Tudástár: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/20477> (letöltés ideje: 2018. április 24.)

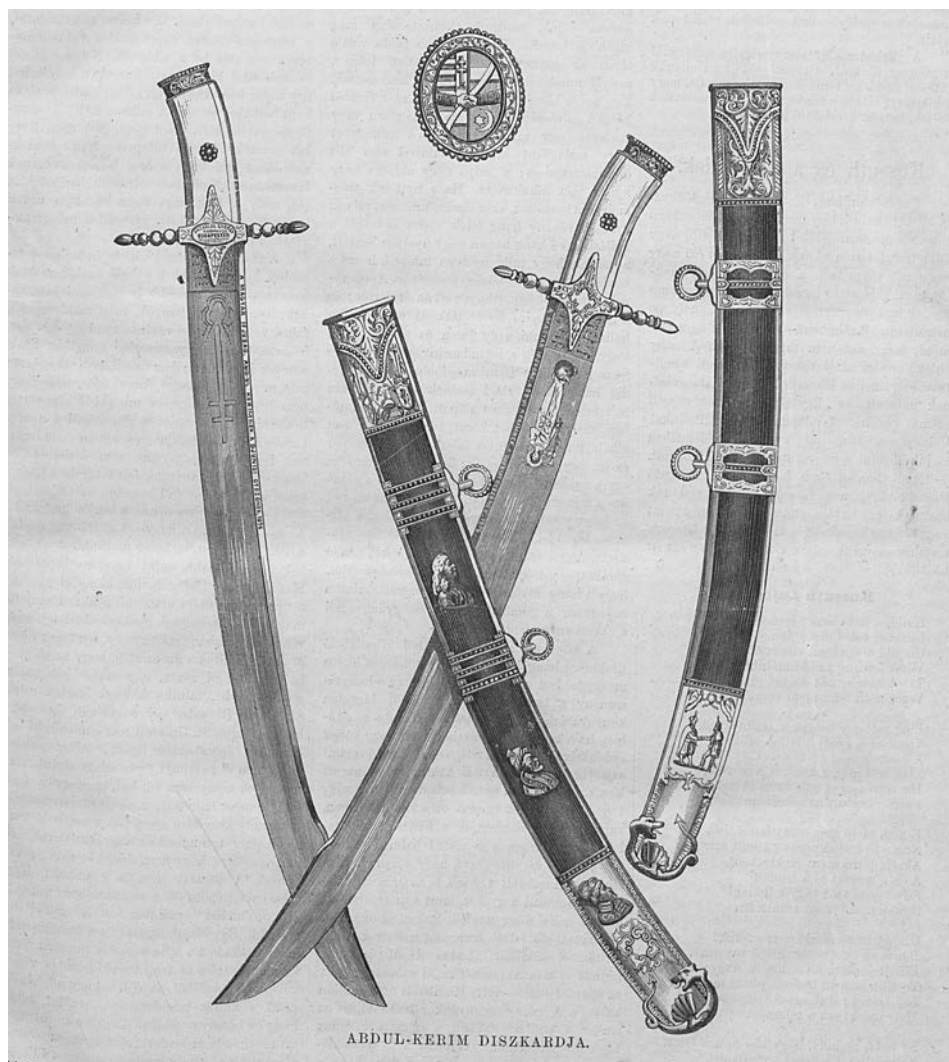
Máté János Bibor

The History and Physical Description of Cod. Ital. 3 in the University Library, Budapest

The dispersion of King Matthias Corvinus' library – the collection named *Bibliotheca Corviniana* during the Early Modern Age – began already after the monarch's death in 1490: humanist scholars visiting Buda carried off several of its volumes. The majority of the Corvinas known today have survived in this way. In 1526 Sultan Suleiman I only looted the city of Buda, but in 1529 he left a garrison supporting his vassal, King John I Zápolya, who had his seat there. In 1541 he integrated the former Hungarian capital into his empire. A significant portion of the books found in the royal castle by the conquerors was taken to the sultan's treasury as booty. A portion of the volumes left in Buda was destroyed, while the rest were found in 1686, after the city was retaken. Among these latter books there were no Corvinas; they must have belonged to other medieval collections (the chancery, the royal chapel etc.).

A few of the books taken to Istanbul were recovered during the 16th century, but further similar attempts proved unsuccessful over the next three hundred years. In 1862, three Hungarian scholars gained admittance into the Seraglio, where they identified eleven Corvinas among the approximately sixty volumes that they had the possibility to examine. Seven years later, Sultan Abdülaziz presented the visiting Emperor and King Franz Joseph with four Corvinas in their original binding. The king sent them to the Hungarian National Library.

By 1876, there was a real chance to liberate the entire Balkan Peninsula from under Ottoman occupation, and the Russo-Turkish War was brewing. At this time, a sympathy for the Turks was added to the traditional anti-Russian feelings among the ranks of the Hungarian opposition. In January 1877, university students from Budapest presented the Ottoman commander-in-chief, Abdülkerim, with a ceremonial sword. In return Sultan Abdul Hamid II sent the University of Budapest thirty-five uniformly rebound codices the following April. This was the largest codex donation in the history of Hungarian libraries. It contained approximately a dozen authentic Corvinas. Another third of the manuscripts could be connected to medieval Hungary, while the Hungarian use of the rest is doubtful. The Cod. Ital. 3 (old shelf mark: no. 35) belongs to the latter group. The final part of the study contains the physical description of this codex.

I. kép

Vasárnapi Újság, 24. évf. 2. szám (1877. január 14.) 25. p.

Abdul-Kerim diszkardja (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár)

2. kép: Vasárnapi Újság, 24. évf. 7. szám (1877. február 18.) 101. p.
A diszkard átadása Abdul-Kerimnek (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár)

3. kép: Vasárnapi Újság, 24. évf. 18. szám (1877. május 6.) 276. p.
A török küldöttség fogadtatása a fővárosban: a bevonulási menet a Deák-téren
(ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár)

*Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának filológiai problémái**

A magyar könyvtörténet és főképpen a magyar italianisztika egyik komoly adóssága a hazánkban őrzött olasz nyelvű kódexekhez kapcsolódik. Magyarországon több tucat, budapesti könyvtárakban több mint 10 olasz nyelvű kódex van, ezek töredékének van csak modern feldolgozása, és mindössze egynek van modern kiadása. E kéziratok egy része a hungarika-kutatás tárgyát is képezi, hiszen van magyar vonatkozása (személyi vagy tartalmi hungarikum), más részük a középkori Magyarországhoz köthető (területi hungarikum). Az azonban mindegyikükről elmondható, hogy a magyar itálíka-kutatás elsődleges tárgyát kellene képezniük, hiszen annak ellenére, hogy sok hazánkban őrzött kódex önmagában is fontos olasz irodalom- vagy nyelvtörténeti szempontból, ám ismertetésük, kutatásuk elsősorban az itthoni kutatók feladata volna.

Mielőtt rátérnék az elemzés tárgyát képező kézirat elemzésére, röviden meg szeretném említeni a Magyarországon, és elsősorban a két nagy budapesti könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár gyűjteményében található olasz nyelvű kódexeket. Megdöbbentő, hogy az Országos Széchényi Könyvtár olasz nyelvű kézíratairól mind a mai napig az egyetlen katalógust Luigi Zambra állította össze 1911-ben.¹ Ez a tény nem csak abból a szempontból érthetetlen, mivel az azóta eltelt több mint száz év tudományos eredményei, és az azóta a könyvtár állományába került kéziratok hiányoznak belőle, hanem azért is, mivel az a katalógust már a születése pillanatában sem szánták részletes kódexleírásnak, hanem alig több, mint egyszerű könyvjegyzék. Minden kéziratról körülbelüli datálás, valamint két-három soros tartalmi összegzés olvasható csak.

Mindazonáltal több, az OSZK-ban őrzött olasz kódexről született modern szakirodalom, esetenként kódex-leírás is, azonban ezek nem a szisztematikus forrásfeltáró munka eredményei, hanem egy-egy szöveg kézíratos hagyományának kutatói jutottak

* Köszönetet mondok Madas Editnek és Peter Schreinernek a tanulmány alapját képező kutatás során nyújtott segítségükért.

¹ Luigi ZAMBRA, *I manoscritti italiani nella Biblioteca Széchényi del Museo Nazionale Ungherese di Budapest* = *La Bibliofilia* 12 (1910), 94–102.

el az adott budapesti példányhoz. Erre jó példa Carlo Delcorno alapos kéziratfeltárása a Domenico Cavalca *Vite dei santi padri* című írása kapcsán, amely során – noha a pár évvel később megjelenő kritikai kiadáshoz közvetlenül nem használja fel – az OSZK Cod. Ital. 7. jelzetű budapesti kéziratát is ismerteti, és ad róla rövid, de korszerű kódexleírást.² Magyar vonatkozásai miatt a kutatás viszonylag jól ismeri a *Specchio delle anime semplici* című, Oct. Ital 15. jelzetű kéziratot is, amely a vallon Marguerite Porete (†1310) híres és eretnekként elítélt traktátusának olasz fordítását tartalmazza. E példány filológiai önértéke is fontos, hiszen az olasz fordítás mindössze 4 kéziratban őrződött meg, s ráadásul a budapesti kódex a második olasz verzióknak tartott szöveg egyik példánya, amely változat mind a mai napig kiadatlan, ráadásul az OSZK-ban őrzött szöveg tanú a verzióknak belül is egyedülálló szövegváltozatot tartalmaz, s e jellegzetessége miatt a nemzetközi kutatás érdeklődésére is számot tart.³

E kettőn kívül még mindenképpen megemlítené a *Pamphilia* című mű kéziratát (Quart. Ital. 56), amelyről, tudomásom szerint egyedül a fentebb említett Zambra tett közzé két rövid közleményt, valamint egy velencei krónika (Quart. ital. 48), amellyel Zambrán kívül Domokos György foglalkozott újabban.⁴ Néhány tanulmány említi

² Carlo DELCORNIO, *La tradizione delle "Vite dei santi Padri"*, Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2000.

³ Florio BANFI, *Specchio delle anime semplici dalla Beata Margarita d'Ungheria scripto = Memorie Dominicane* 57 (1940), 3–10, 133–140; Tibor KLANICZAY, *La fortuna di Santa Margherita d'Ungheria in Italia = Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*, szerk. Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, Olschki, 1995, 3–28; FALVAY Dávid, *Marguerite Porete, az Egyszerű lelkek tükré és annak magyar vonatkozásai = Aetas* (2002/4) 155–162; Idem, *Memory and Hagiography: The Formation of the Memory of Three Thirteenth Century Female Saints = The Making of Memory in the Middle Ages*, szerk. Lucie DOLEŽALOVÁ, Leiden–Boston, Brill, 2009, 347–364; Idem, Árpád-házi Szt. Margit és Marguerite Porete = „Köztes-Európa” vonzásában: Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére, szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely, Pécs, Kronosz, 2012, 151–161; Idem, *The Italian Version of the Mirror: Manuscripts, Diffusion and Communities in the 14–15th Century = A Companion to Marguerite Porete and The Mirror of Simple Souls*, szerk. Wendy R. TERRY, Robert STAUFFER, Leiden–Boston, Brill, 2017, 218–239; HUSZTHY Alma, FALVAY Dávid, *Problemi metodologici relativi a manoscritti italiani con riferimenti ungheresi: Un manoscritto dello Specchio delle anime semplici di Margherita Porete conservato a Budapest = Újlatin filológia* 3 (2011), 185–196; HUSZTHY Alma, *Dialektális és hiperkorrekt alakok útvesztőjében – Hol születhetett Marguerite Porete Egyszerű lelkek tükrének korai olasz fordítása? = Nyelvelmélet és dialektológia*, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Piliscsaba, 2012, 82–93; FALVAY 2016, i. m; *Marguerite Porete et le Miroir des simples âmes: perspectives historiques, philosophiques et littéraires*, szerk. Sean L. FIELD, Robert E. LERNER, Sylvain PIRON, Paris, Vrin, 2013.

⁴ ZAMBRA Alajos, *A Széchenyi Orsz. Könyvtár quart. ital. 58 jelzetű kodexe, különös tekintettel az olaszországi Attila mondakörre = Magyar Könyvszemle* 19. [Új évfolyam] (1911), 332–344; Uő., *Pamphilia: kiadatlan XV. századbeli olasz regény a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárájában = Egyetemes Philológiai Közlöny* 33 (1909), 723–732; Luigi ZAMBRA, *Contributi alla leggenda di Attila in Italia = La Bibliofilia* 12 (1910), 261–274; Uő., *Pamphilia 164–178: romanzo italiano inedito del 400 tra i manoscritti del Museo Nazionale Ungherese di Budapest = La Bibliofilia* 11 (1909), 250–254. vö. DOMOKOS György, *Riferimenti ungheresi in una cronaca veneziana anonima del secolo XV = Con dottrina e con*

csupán a Fol. Ital. 8. jelzetű portolán-térképet, amelyről alább egy másik kézirat kapcsán még szólunk részletesen. E kéziratokat tehát valamilyen formában ismerte a kutatás, ám modern, egységes kézirat-leírásuk egyáltalán nincs, és filológia feldolgozottságuk legalábbis egyenetlennek mondható.

Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár kéziratárában őrzött négy olasz kódex feldolgozottságát sem tekinthetjük tökéletesnek, itt azonban mindenképpen elmondható, hogy az egyik, és talán legfontosabb kéziratot példaszerűen feldolgozták 2006-ban.⁵ A kézirat Dante Alighieri *Isteni Színjátékának* egy 14. századi, gazdagon illusztrált példánya, amely vitathatatlan művészeti értékén túl, irodalmi-filológia szempontból különös helyet foglal el a mű szöveghagyományából, ugyanis dialektális jellegű (venetói dialektusban íródott⁶), valamint rövidített, a kanonikus szövegnek csak kb. a 80%-át tartalmazó változat. A Cod. Ital. 1. jelzetű, *Budapesti Dante-kódex* néven ismert kódexről a Szegedi és a Veronai Egyetem közös projektjeként született nagyszabású publikáció, amely a kézirat jó minőségű fakszimile kiadását közli az első kötetben, míg a másodikban részletes kódexleírás, a kézirat szövegének átírása, valamint tanulmányok olvashatóak, amelyek a kézirat különböző, irodalomnyelv- könyv- és művészettörténeti aspektusait tárgyalják interdiszciplináris megközelítésben, olasz és magyar kutatók tollából.

E mintaszerű feldolgozás ellenére is maradtak azonban nyitott kérdések, illetve olyanok, amelyek éppen a közölt tanulmányok nyitottak meg újra. Ilyen kérdés a kódex datálása, hiszen a *Színjáték* standard kritikai kiadását készítő Giorgio Petrocchi még az 1380-as évekre datálta – ami miatt már eleve nem vette figyelembe a kritikai szöveg megalkotásánál – míg az újabb elemzések az 1340-es évekre teszik. Ennél is vitatottabb a kódex első felét (a Purgatórium XII. énekéig) díszítő miniatúrák kérdése, ahol a 2006-os publikáción belül is két markánsan eltérő álláspont fogalmazódott meg. Prokopp Mária korabeli párhuzamok alapján a mellett érvel, hogy a kódexet Magyarországon miniálták, míg Giorgio Fossaluzza – követve a kutatás korábbi álláspontját,⁷ és figyelembe véve az egész kódex nyelvi képét, beleértve a félkész

volere insieme: Saggi, studi e scritti vari dedicati a Béla Hoffmann: esszék, tanulmányok és egyéb írások Hoffmann Béla tiszteletére, szerk. Antonio SCIACOVELLI, Szombathely, Savaria University Press, 2006, 173–176.

⁵ DANTE ALIGHIERI, *Commedia*, I–II, I. *Riproduzione fotografica: Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex Italicus I.*, II. *Studi e ricerche*, szerk. Gian Paolo MARCHI, JÓZSEF Pál, Szeged–Verona, Szegedi Tudományegyetem – Università degli Studi di Verona, 2006.

⁶ DOMOKOS György – VIDA Máté, *A budapesti Dante-kódex nyelve = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2005, 35–60; DOMOKOS György, *Il veneziano trecentesco del codice dantesco di Budapest = Italia nostra: Studi filologici italo-ungheresi*, szerk. LUDMANN Ágnes, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2016, 148–160.

⁷ Mária PROKOPP, *Il codice trecentesco della Commedia nella Biblioteca universitaria di Budapest = DANTE ALIGHIERI, Commedia II*, i. m. 41–48. Ld. továbbá Mária PROKOPP, *Le illustrazioni del codice di Dante di Budapest = „Ritrar parlando il bel”: Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. SZEGE DI Eszter, FALVAY Dávid, Bp., L'Harmattan, 2011. Vö. Giorgio FOSSALUZZA, *Provenienza del codice*,

maradt illusztrációk egy részénél olvasható, a miniátornak szánt instrukciók nyelvi jellegzetességeit is – amellet érvel, hogy a mai Veneto tartomány területén történhetett meg a kötet miniatúrája. Szintén a miniatúrákat, illetve a kép és szöveg interakcióját vizsgálja egy újabb, ígéretes kutatás, amelyet Draskóczy Eszter folytat az ELTE Olasz Nyelv és Irodalom Tanszékén.⁸

Az illusztrációk helyszínének kérdése szorosan kapcsolódik az egész kódex eredetének kérdéséhez. Mint az köztudott, e kézirat két másik ma az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár állományába tartozó középkori olasz kézirattal (a Cod. Ital. 2 és a Cod. Ital. 3) együtt érkezett Isztambulból Budapestre 1877-ben, azzal az indoklással, hogy azokat Mátyás könyvtárából vitték el az oszmánok a 16. században. Nem kívánok e helyt erre a kérdésre részletesen kitérni, egyrészt mivel ezt már megtettem a közelmúltban,⁹ másrészt mivel Bibor Máté e kötetben olvasható tanulmánya érinti a kérdést. Itt csupán jelezni kívánom, hogy véleményem szerint egyáltalán nem tekinthető bizonyítottnak, hogy e három olasz nyelvű kódex 1877 előtt is Magyarországon lett volna, legalább ugyanennyi esély van arra, hogy közvetlenül Itáliából kerültek az Oszmán Birodalomba, és csak az 1877-es török kódex-(vissza)adományozási eseményt előkészítő magyar tudósok „csapták hozzá” több más latin kézirattal együtt e három olasz kéziratot is a valóban Magyarországról származó korvinákhoz. Ráadásul, mint látni fogjuk alább, mindhárom „törökországi” olasz kódex velencei környezethez kapcsolódik, ami természetesen önmagában nem zárja ki, hogy a középkorban is már Magyarországon lettek volna, ám ismerve a Velencei Köztársaság és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatok történetét, számtalan más csatornát is elképzelhetővé tesz, amelyen keresztül a kéziratok Isztambulba kerülhettek.

A második Isztambulból érkező olasz nyelvű kódex tehát a Cod. Ital. 2. jelzettel viseli. Ez a kézirat egy 15. századi papírkódex, amely *Livre de navigation* néven ismert portolano, tehát olyan, teljesen gyakorlati célokból készült hajózási kézikönyv, amelyben egy terület kikötőit és hajózási útvonalait írják le részletesen. E kézirat a Földközi-tenger partvidékét mutatja be ilyen szempontból, rengeteg, a laikus számára nehezen értelmezhető hajózási szakkifejezéssel a szövegében. E kódexről is alig van modern szakirodalom, s mondanunk sem kell, hogy szövege kiadatlan.

A Cod. Ital. 2.-t egy szempontból említi néha a kartográfiai szakirodalom, mégpedig, hogy felmerült annak lehetősége, hogy e kódex eredetileg egybetartozott az OSZK Fol. Ital. 8. jelzetű portolán-térképével, és a kettő egybekötve a Corvina-könyvtár állo-

fortuna critica, stile e carattere illustrativo delle miniature = DANTE ALIGHIERI, *Commedia* II, i. m. 51–83; Ilona BERKOVITS, *Il codice dantesco di Budapest = Italia ed Ungheria: dieci secoli di rapporti letterari*, szerk. Mátyás HORÁNYI, Tibor KLANICZAY, Bp., Akadémiai, 1967, 45–57.

⁸ Eszter DRASKÓCZY, *Le illustrazioni del Codex Italicus 1 fra il testo, la tradizione iconografica e la fantasia del miniatore = Dante visualizzato. Carte ridenti I: XIV secolo*, szerk. Marisa Boschi ROTIROTI, et al., Firenze, Franco Cesati Editore, 2017, 219–235.

⁹ FALVAY Dávid, *Codici italiani tra Costantinopoli e Budapest = Italia nostra. Studi filologici italo-ungheresi*, szerk., Ágnes LUDMANN, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2016, 95–109.

mányába tartozott.¹⁰ Ez a hipotézis igen csábító, hiszen egyrészt hozzásegítené minket ahhoz, hogy az igen szép állapotban megőrződött térkép segítségével könnyebben tudjuk értelmezni a Cod. Ital. 2. meglehetősen homályos szövegét, másrészt pedig mivel az OSZK-ban található térkép autográf, és szerzője a reneszánsz-kori kartográfia egyik jól ismert alakja, Grazioso Benincasa (1400–1482), ez az azonosítás egyben a mi kódexünk azonosítását is megoldaná. A hipotézist Ács Tivadar, kartográfus fogalmazta meg 1950-ben, és azóta is hivatkoznak rá olykor a kartográfiai szakirodalomban.¹¹

A jól hangzó felvetés azonban sajnos nem állja meg a helyét, mint ahogyan azt Mezey László már 1962-ben bebizonyította részletes paleográfiai és filológiai elemzéssel.¹² Mezey ráadásul azt is kimutatta, hogy a Cod. Ital. 2 egy, a szakirodalomban a „Rizocsoport” elnevezést viseli, mivel a vezérszöveget egy 1490-ben Velencében Bernardino Rizo nyomdájában készült portolanóhoz kötik.

Térjünk akkor rá a harmadik Isztambulból Magyarországra került olasz kódex elemzésére, ami e tanulmány alapvető tárgyát képezi. A Cod. Ital. 3 jelzetű, 14. századra datált pergamen kódex a Könyvtár Katalógusában az alábbi megjelöléssel szerepel *Cod. Ital. 3: Fragmenta ex operibus Senecae, Ciceronis et imprimis ex Aristotelis Ethicis et e Cassiodori Libris Variarum sumpta*. A korábbi leírásokban Csontos 1877-es első leírása alapján az alábbi félrevezető megállapítás is olvasható volt: „*Código Espanol, que contiene trozos escogidos de Aristoteles, Cicerón. Sénec a y Casiodoro ect.*” A nyilvánvaló félreértés oka a kódex előzéklapján olvasható, 19. századi, francia nyelvű bejegyzés volt, amely talán még Isztambulban kerülhetett a kötetre: „*Traduction Espagnola de la Politique d'Aristote.*” A kódex természetesen nem spanyol, hanem, ahogy a jelzete is mutatja, olasz nyelvű, noha nyilvánvalóan nem toszkán, és a dialektális jellegzetességei – mint azt Fridl Viktória e kötetben közölt tanulmányában olvashatjuk – tartalmaznak egy-két olyan jellegzetességet, amit felületes olvasó gondolhatott spanyol nyelvűnek is.

E kódex kutatástörténete igen különös, hiszen egészen a közelmúltig csupán a kéziratnak egyetlen jellegzetességét ismerte a kutatás. A kódex 144v fólióján található egy tollrajz, amelyen egy bizánci uralkodó látható, amely rajz a szakirodalom szerint egy 1453 után elpusztult lovas-szobor egyetlen fennmaradt ábrázolása. Ennek a rajznak van komolyabb művészettörténeti szakirodalma, és ezen ábrázolás miatt a kódex szerepelt több nemzetközi kiállításon is 2009–2010-ben.¹³

A kódex többi aspektusáról azonban néhány hónappal ezelőttig csupán minimális modern szakirodalom született. A szövege nem, hogy kiadatlan maradt, de még a

¹⁰ Ács Tivadar, *Egy elveszettnek vélt Corvina térképmellékletéről* = *Térképészeti Közöny* 7 (1948–1950), 333–349; vö. Írás Krisztina, *Portolán térképek kartográfiai vizsgálata digitális eljárással*, Doktori értekezés, ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2010.

¹¹ Benincasáról lásd pl. Tony CAMPBELL, *Census of pre-sixteenth-century portolan charts* = *Imago Mundi* 38 (1986), 67–91.

¹² MEZEY László, *Egy állítólagos corvin-kódex* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* I (1962), 133–140.

¹³ E kérdésről lásd Boreczky Anna tanulmányát jelen kötetben.

legalapvetőbb kérdések – a kódex tartalma, eredete, szerzője stb. – tekintetében is teljesen sötétben tapogatózott a kutatás. 2013-ban az ELTE Olasz Nyelv és Irodalom Tanszékén született egy MA szakdolgozat, valamint e sorok szerzője is írt röviden a kódexről.¹⁴ Továbbá szóban több italianista és bizantológus is kifejtette érdeklődését a kódex tartalma iránt, sőt ez utóbbiak közül Peter Schreiner – akinek ez úton is szeretném hálámat kifejezni – a rendelkezésemre is bocsátotta az saját, illetve korábban Ihor Ševčenko által készített kéziratos jegyzeteket a kódexről.

A valódi tudományos áttörés azonban csupán 2017 legvégén, a jelen kötet alapját képező konferenciát követően történt meg, mikor a Trentói Egyetem nyelvtörténésze, Nello Bertoletti 2017 decemberében hosszú tanulmányt közölt egy olasz folyóirat hasábjain a kódexről.¹⁵ Bertoletti tanulmányának legfontosabb hozadéka, amellett, hogy részletes kodikológiai,¹⁶ filológiai, nyelvtörténeti elemzést nyújt, hogy azonosítja a kódex szövegének szerzőjét, és a szöveg szövegahagyományát. Ez utóbbi azért is kiemelkedően fontos, hiszen a cikkből az derül ki, hogy a budapesti kézirat jelenti e szövegek legteljesebb fennmaradt változatát, így e kódex – a magyar vonatkozásaitól függetlenül is – alapvetően fontos irodalomtörténeti és filológiai szempontból.

Amit korábban is tudni lehetett, hogy a kódex antológikus jellegű fordításokat tartalmaz, antik szerzők leginkább morálfilozófiai jellegű műveiből. A kódex beazonosítható forrásai közül a legfontosabbak két olyan írás, amelyek Arisztotelész neve alatt terjedtek: a *Secretum secretorum* az *Etika*, valamint Seneca által írt, vagy neki tulajdonított művek (episztolák, traktátusok, tragédia-összefoglalók), tovább néhány Cicero-részlet, valamint Cassiodorus, *Variae*-je egyes részleteinek fordítása. A szövegek széles körben ismertek voltak népnyelven is, mindegyiknek ismert egyéb népnyelvű és olasz fordítása is. A középkorban a legnépszerűbbek a „pszeudo” szövegek voltak, tehát Pszeudo-Arisztotelész *Secretum secretorum*a, valamint Pszeudo-Seneca *Octavia* című írása és a Szent Pálnak írt levél. Ami az *Etikát* illeti, két ilyen című szöveg terjedt a középkorban: a Nikomakhoszi etika, melyben két legkorábbi teljes olasz fordítását csak a 15. század közepéről ismerjük Antonio Colombella és Bernardo Nuti tollából. A másik szóba jöhető mű az *Etica d'Aristotele* néven ismert arab *compendium*, ami rövidített és keresztény tanításhoz igazított enciklopédikus középkori mű. Latin fordítása Hermannus Alemannus nevéhez köthető, ami a középkorban népszerű olvasmány volt Itáliában, például a 13. század közepén Dante kritizálja a *Convivio*-ban, valamint Brunetto Latini használja a *Tresor*-ban. Az *Etica d'Aristotele* című írást Taddeo Alderotti orvos fordította le olaszra.¹⁷

¹⁴ PALICSY Petra, *Az ELTE Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 elnevezésű kódexének filológiai vizsgálata*. MA szakdolgozat, ELTE BTK, 2013; FALVAY 2016 i. m.

¹⁵ Nello BERTOLETTI, *Una raccolta di volgarizzamenti di Vivaldo Belcalzer = Lingua e stile LII* (2017), 171–198.

¹⁶ A közölt kódexleírás a 177–179. oldalon teljesen megfelel az olasz tudományos szabványoknak, így a kötetben nem közlünk kódexleírást.

¹⁷ Eugenio REFINI, *Aristotle in parlare moderno: Vernacular Readings of the Ethics in the Quattrocento = I Tatti Studies* 16 (2013), 311–341.

Arra is már korábban felfigyeltünk, hogy a kódex szövege fordítói paratextusokat tartalmaz. Három ilyen szövegrészlet olvasható a kéziratban: 1) *Proemio de lo volgarizador de l'oura* (A mű népnyelvre fordítójának előszava), 2) *Recomendacion ala divinitade e oracion del translatador* (A fordító ajánlása Istenhez, és imája), 3) *Similitudine de l'oura e finale conlusione* (A mű hasonlatossága és végső konklúziója). E szövegrészletek közül eddig a második kettőre koncentráltunk, aminek legfőbb oka az volt, hogy a kézirat fol. 1r oldala olyannyira károsodott a penésztől, hogy mára nagyrészt olvashatatlanná vált (lásd XI. tábla), e részt Nello Bertoletti kísérelte meg átírni, amire részletesen visszatérünk alább.

A másik két fordítói szöveget elsőként Palicsi Petra írta át, amelyből a 3) fordítói szövegrészletben, a *Similitudene de l'oura e final conclusion* címűben ez olvasható:

...et eo chio veçudo e leto moltitudene de sciture, ancora no o atrovado in alguna oura morale o fosse de filosofo o foxe de poeta o de altro (con)positore in la qual sia plenamente (con)prese tute cosse façandoa vertude morale e p(er)ço le morale nobilitade le quale era sparte in li grande volume e o redute insembe e fo(r)te conpediosa brevitade, che i(n)possibel serave tante sciture revolçer cum se (con)ten in la integritade de cotanti volumi. maximame(n)te cu(m) e a principio e acavaler et ad altre discrete persone li qual no a neglado fu grande studio de literatura
(... és én láttam és olvastam rengeteg írást, de nem találtam semmi olyan erkölcsi művet, legyen az filozófus vagy költő, vagy más összeállító alkotása, amelyben teljesen össze lenne foglalva mindaz, ami az erkölcsi erényt képezi, és ezért az erkölcsi nemességet, amely nagy kötetekben szétszórva volt olvasható, és összegyűjtöttem erősen lerövidítve (*forte conpediosa brevitade*), mivel lehetetlen oly sok írást és e sok kötet teljességét összefoglalni, legfőképpen fejedelem és lovag számára, és olyan jeles személyek számára, akik meg voltak fosztva a nagy irodalmi tanulmányoktól.)¹⁸

E szövegrészletből több fontos információt megkapunk. Először is kiderül, hogy az összeállító („*no o atrovado in alguna oura*”, „*o redute insembe e fo(r)te conpediosa brevitade*”) és a fordító („*o translatado*”) ugyanaz a személy. Tehát arra utal a szöveg, hogy nem egy latin nyelvű antológiát fordított valaki népnyelvre, hanem a fordító egyben a mű összeállítója volt, tehát népnyelvű antológiát hozott létre latin szövegekből. Másrészt hangsúlyosan és tudatosan megfogalmazódik a mű célzott témája, műfaja: morálfilozófiai antológiaként állították össze. Harmadrészt az is egyértelműen kiderül, hogy laikus, latinul nem tudó, de magas státuszú személy, vagy személyek számára készült a mű. Ráadásul az is egyértelművé válik pár sorral lejjebb, hogy

¹⁸ ff. 141v–143r. lásd PALICSI, 45–46, vö. Bertoletti (188–190) is közli e szöveget, enyhén eltérő átírási normákat követve, és egy-két apróbb helyen más olvasatot közölve. Ahol külön nem jelzem, ott saját fordításomban közlöm a forrásszöveget.

eredetileg milyen dialektusban történt meg a mű összeállítása, fordítása, hiszen így fogalmaz a fordító/kompilátor: „*o translato in plan volgar mantoan*” (egyszerű mantovai népnyelvre fordítottam).

Idáig jutott tehát a kutatás a mű elemzésével kapcsolatban, amikor Nello Bertoletti néhány hónappal ezelőtt megjelent tanulmánya alapvetően új megvilágításba helyezte a kódexet. Az olasz kutató, saját bevallása szerint 2014-ben járt Magyarországon, és akkor nyílt módja tanulmányozni az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Cod. Ital. 3 jelzetű kódexét, amit a korábban elkezdett kutatásához használt fel, amelyben Seneca olasz népnyelvű fordításait vizsgálja.

Bertoletti legfontosabb megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze. Egyrészt a budapesti kódexben (amelyet Bertoletti B-vel jelöl) található olasz szövegek részben megtalálhatóak két másik kéziratban is. Egy 15. század végi toszkán dialektusú firenzei kódex (Bertolettinél: F), amely a *Secretum secretorum* fordítását tartalmazza, már ismert volt az olasz kutató előtt.¹⁹ Létezik egy másik, a 14. század első felére datálható velencei kézirat is (Bertolettinél: V), ami pedig Seneca-törödékek anonim olasz fordítását tartalmazza, mantovai dialektusban.²⁰ Másrészt a három kézirat közül a budapesti a legteljesebb, noha nem a legkorábbi, hiszen tartalmazza mindkét másik szövegtanúban olvasható szövegrészleteket, s még további, csak itt olvasható írásokat is.²¹ Bertoletti részletes nyelvi elemzéssel azt is kimutatja, hogy ez az általa 1400 körüli időpontra datált kézirat nem az eredeti mantovai nyelvjárást őrzi meg, hanem az eredeti dialektális rétegre egy markáns velencei nyelvi réteg rakódott rá, ami egyben megadja a mi kéziratunk másolásának helyszínét is. Azt láthatjuk tehát, hogy ez a kódex is velencei környezetben keletkezett, csakúgy, mint ahogyan azt a másik két „törökországi” olasz kéziratról feltételezzük.

Bertoletti legfontosabb megállapítása, hogy azonosítja a mű összeállítóját, fordítóját, aki az olasz kutató meggyőző érvelése szerint nem más, mint Vivaldo Belcalzer, mantovai jegyző, aki az antológiát 1299 előtt alkotta meg. Bertoletti azt is kimutatja, hogy Belcalzer feltehetően a város akkori ura, Bardellone Bonacolsi számára írta művét. A szerzőt az olasz kutatás jól ismeri egy másik műve miatt, ami egy természettudományos jellegű antológia, amit a Bonacolsi család egy másik tagja számára alkotott.²² Ez az azonosítás megmagyarázza a fentebb említett jellegzetességeket, a mantovai dialektus említését, valamint a fejedelemnek, lovagnak történő ajánlást,

¹⁹ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, ms Mediceo Palatino II5, cc. 91–106; Fabio ZINELLI, *Ancora un monumento dell'antico aretino e sulla tradizione italiana del "Secretum secretorum"* = *Per Domenico De Robertis. Studi offerti dagli allievi fiorentini*, szerk. Isabella BECHERUCCI, Simone GIUSTI, Natascia TONELLI, Firenze, Le Lettere, 2000, 509–561 (538–541).

²⁰ Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, ms It. cl. II 161 (=5047).

²¹ BERTOLETTI 2017, i. m. 173–175.

²² Ghino GHINASSI, *Nuovi studi sul volgare mantovano di Vivaldo Belcalzer* = *Studi di Filologia Italiana* 23 (1965), 19–172; Ghino GHINASSI, *Dal Belcalzer al Castiglione. Studi sull'antico volgare di Mantova e sul "Cortegiano"*, szerk. Paolo BONGRANI, Firenze, Olschki, 2006, 3–128.

azonban mindenképpen megemlítenő, hogy egy ilyen jellegű, klasszikus szöveget kivonatoló, morálfilozófiai antológia a 13. század végén, még Itáliában (főleg Toszkánán kívül) is igen korainak számít.

Azonban e helyt sokkal fontosabb arra kitérni röviden, hogy milyen érvek alapján jutott el Bertoletti erre a megállapításra, valamint, hogy mi a szerepe a mi kéziratunknak ebben az azonosításban. A fentebb említett firenzei kódex prologusában olvasható a szerző neve, mégpedig ebben az enyhén torzult formában:

Per questa chagione io Vivaldo de Belchaler, liale amicho e fedele servitor di m(esser) talental, chavalier... (ezen okból én, Vivaldo de Belchaler, ilyen és ilyen lovag úr hű barátja és engedelmes szolgája...)

Mivel azonban, mint említettük a budapesti kódex jóval több szöveget foglal magába, mint a firenzei, tehát ez az azonosítás még önmagában nem volna elég ahhoz, hogy a mi kódexünk egészét is e szerzőnek tulajdonítsuk. Azonban Bertoletti szinte ugyanazt a szöveget véli felfedezni a budapesti kéziratban, csak teljesebb formában, és északi nyelvjárásban. Ráadásul a szerző nevét is megtalálja a budapesti kódexben, mégpedig pontosabb formában, Vivaldo de Belcalzer alakban.

Annak ellenére, hogy mint láttuk feljebb, igen kevés kutató foglalkozott a kódexszel korábban, mégis csak több mint meglepő, hogy egy szerzőnevet ne vettek volna észre 1877 óta a kutatók, főképpen, hogy Bertoletti szerint az a kézirat legelső oldalán olvasható. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy mint arra fentebb már utaltunk, a kódex legelső lapja gyakorlatilag olvashatatlan a penész-szennyeződés miatt (XI. tábla). Ezt maga Bertoletti is elismeri, és úgy fogalmaz, hogy még ultraibolya lámpával is alig lehetett a szöveget kiolvasni.²³ Vessünk egy pillantást mi is e szövegrészletre. Bertoletti az alábbi átiratot közli a szóban forgó részletről:

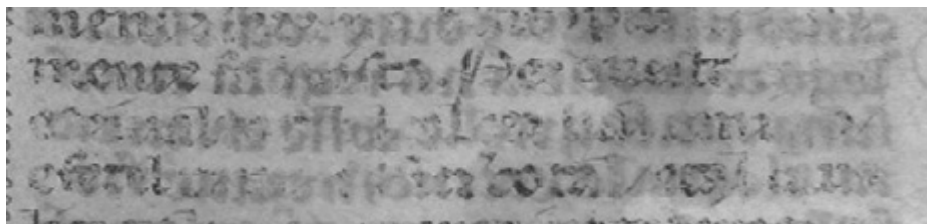
*Per questa caxon / è **Vivaldo d[e] Belcalçer**, lial amigo / e fedel de vu', m[e] sier cotal de tal, cavallier d'altro e de grande intendimento, / vegando che vu' si' desiroxo de sàvere / la moralità e le sciencie le quale è scri/te per li valenti dotori ch'è stadi del'nanti da nu a[ç]o che per ovra plaxe /vol e' possa conplis la vostra nobel voluntà, son messo a translatar / in plan volgar l'ovra d'Aristotile / la qual s'anoma Segrete dele segrete, /tramessa ad Alexandro re de Maceldonia.* (Ezen ok miatt van az, hogy **Vivaldo de Belcalzer**, Önnek, ilyen és ilyen úrnak, nagy és magas tudású lovagnak hű barátja és híve, látván, hogy Ön milyen nagyon vágyakozik arra, hogy ismerje az erkölcsöt és a tudományokat, amelyeket érdemet tudósok, akik előttünk éltek, megírtak, a célból, hogy egy kellemes mű által teljesüljön az Ön nemes akarata, azért álltam neki, hogy egyszerű népnyelvre

²³ „in qualche fase della storia del codice è stato gravemente sfigurato dall'umidità e dalle muffe, sicché la lettura procede a stento anche sotto la luce ultravioletta...” BERTOLETTI 2017, i. m. 175.

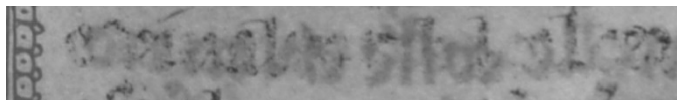
lefordítsam Arisztotelész azon művét, amelyet *Secretum secretorum*-nak neveznek, s amelyet Macedónia királyának, Sándornak adott át.) (kiemelés tőlem FD)

Vegyük most szemügyre azt a részletet, ahol a szerző nevét olvassa ki az olasz kutató:

*Per questa caxon / e' **Vivaldo d[e] Belcalçer** lial amigo / e fedel de vu' m[e]sier cotal tal, cava / ller d'alto e de grande intendimento...*

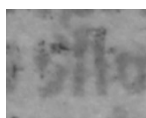

Ha az átírásnál alkalmazott minimális módosításoktól eltekintünk, akkor az alábbi formában olvasható a szerző neve: „**evivaldo dbelcalçer**”, amiből a sorkezdő betűt Bertoletti jelen idejű egyes szám harmadik személyű létigének, è-nek értelmez:

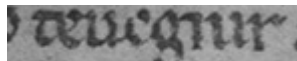

Noha természetesen e reprodukcióban még kevésbé kivehető a szöveg, mint eredetiben, vagy különösen, mint ultraibolya fényénél, mégis szeretnék néhány apróbb paleográfiai megjegyzést tenni. Elsősorban szeretném leszögezni, hogy alapvetően elfogadom Bertoletti olvasatát, a második betűtől kezdve valóban v-i-u-a-l betűk látszanak, és nem mond semmi ellent annak a feltételezésnek sem, hogy az azt követő két betű valóban d-o. A szöveg második felében is jól kivehető egy b, egy l, és egy l-ç betűcsoport, valamint egy záró r, és a köztük lévő betűket valóban lehetséges e, c-a, és e betűként kiolvasni, ami alátámasztja Bertoletti olvasatát.

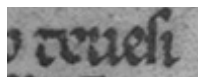
Ami nekem viszont fejtörést okoz az – Bertoletti olvasata alapján – a szerző nevének két tagja közötti, a b-t megelőző betű (vagy betűcsoport?), amit ő d-nek értelmez, és *d[e]*-nek egészít ki. A problémám alapvetően az, hogy még a reprodukción is jól kivehető a b betű függőleges szára előtt egy másik, vele párhuzamos, és hozzá igen közel álló függőleges vonal, ami ráadásul mintha felül még kötve is lenne hozzá.

E függőleges vonal előtt egy leginkább mai s-re emlékeztető vonal vehető ki, s ezt értelmezi Bertoletti d-ként. Létezik ugyan ilyen ehhez hasonló formájú D a paleográfiában, azonban a Cod. Ital. 3 jobban olvasható részeiben egyáltalán nem található meg ez a típusú d, hanem következetesen unciális d-t találunk a kódexben, sőt, még arra sem találtam máshol példát, hogy a „de” szót rövidítve használná a scriptor. Lássunk néhány példát ezekre a következő (f. 1v) oldalról:

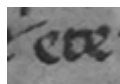
szókezdő kis *d* (*deuegnir*)

(*deuesi*)

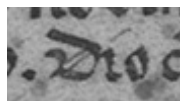

de

létige + *de* (*è de*)

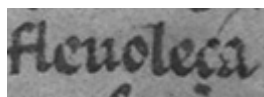
Az sem magyarázná igazán e függőleges vonalat, ha azt – az amúgy indokolatlan – megoldást feltételeznénk, hogy nagy D-t írt a másoló, hiszen annál sincs függőleges vonal:

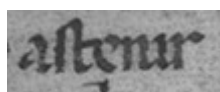
(*Dio*)

Ráadásul rövidítésként sem igazán lehet a függőleges vonalat értelmezni, hiszen legfeljebb *d(i)* jöhetne szóba, ám abban az esetben sem volna értelmezhető a teljes függőleges vonal, de Bertoletti, mint láttuk *d(e)*-ként oldja fel a betűcsoportot.

Véleményem szerint tehát nem meggyőző itt a *d* olvasat, én inkább értelmezném a függőleges vonalat f-ként vagy s-ként, noha f-b vagy s-b betűcsoportot a szövegben nem találtam. Lássunk egy-egy példát arra, miképpen köti a másoló az f, illetve az s betűt.

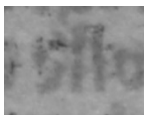

(*fleuoleça*)

(*astenir*)

Ez alapján én inkább s-b-nek olvasnám az inkriminált betűcsoportot, ám akkor felmerül a kérdés, hogy miképpen értelmezzük a függőleges vonal előtt kivehető, s-re emlékeztető vonalat:

Amennyiben a csigavonal felső szárát a szennyeződés részének tekintjük csupán, úgy egy fordított c-re emlékeztető vonalat látunk, amit, ám véleményem szerint azt sem lehet d-ként olvasni, hiszen nagyon látványosan nincs balról lezárva a félkör. Esetleg felmerül egy *et* vagy egy *cum/con* rövidítés, azonban az sem ad igazán megnyugtató olvasatot: *et-f-b*, *et-s-b*, *con-f-b* esetleg *con-s-b*? Utóbbi esetben gondolhatnánk a *console* (konzul) tisztség rövidítésére, ám az inkább Bardellone Bonacolsi esetében jöhetne szóba, ám akkor is érthetetlen volna, hogy miért a név két része között olvasható a tisztség megnevezése.

Mindezzel azonban nem kívánom kétségbe vonni Bertolletti olvasatát, valóban valószínűsíthető, hogy Vivaldo Belcalzer nevének valamilyen alakja olvasható a budapesti kódex első levelén, csupán arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a szóban forgó részlet kiolvasása nagyon komoly nehézségeket okoz. Ahogy láttuk, ez még abban az esetben is problémás, ha a kutató előre tudja, milyen nevet, és részben milyen szöveget keres, ahogy az Nello Bertolletti esetében fennállt, hiszen ő ismerte a szerzőnevet és e szövegrész közvetlen párhuzamát a firenzei kódexből. Az tehát, hogy eddig nem sikerült a szerző nevének kiolvasása, nem vethető a magyar kutatók szemére. Az azonban mindenképpen a magyar kutatás, és főképpen a magyar italianisztika komoly adóssága, hogy a 140 éve Budapesten őrzött olasz kódexek feltárásáért, a Dante-kódex kivételével, ilyen kevés erőfeszítést tett. Mindenesetre hálásak lehetünk Bertollettinak, aki nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e kódex kutatását új alapokra helyezzük, s az ő tanulmánya kell, hogy legyen minden további filológiai kutatás egyik kiindulópontja.

Dávid Falvay

The Philological Problems of Cod. Ital. 3 in the University Library, Budapest

This article investigates the philological problems concerning the manuscript Cod. Ital. 3 of the University Library of Budapest (ELTE EK). This codex is part of a group of manuscripts that arrived to Budapest from Istanbul in 1877, in which there are also three Italian ones. Out of these three Italian codices, only the so-called Dante-codex of Budapest (Cod. Ital. 1) has been edited and studied in a detailed way. The Cod. Ital. 3 is a parchment codex from the end of the 14th century that contains an anthological selection of ancient moral philological texts (Seneca, Aristotle, Cicero etc.), made for an aristocratic audience in Mantua. The most important philological analysis on this manuscript has been published recently by Nello Bertoletti (Bertoletti 2017). It identifies its original context and textual tradition, arguing that the Budapest-manuscript is the most complete extant exemplar of an unedited anthology from the end of 13th century. Furthermore, and most importantly, Bertoletti identifies also the author of the text with Vivaldo Belcalzer, finding this name also at the first – and heavily damaged – folio of the Budapest-manuscript. The reading of the Italian scholar is not without problems, but it offers a plausible explanation, and consequently has to be the basis of any further philological investigation.

Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának nyelve

A következőkben a *Codex Italicus* 3 kéziratot illető eddigi legteljesebb nyelvészeti elemzést mutatom be a magyar olvasó számára, összegzem megfigyeléseimet s Nello Bertoletti 2017 végén publikált vizsgálatának eredményeit.¹ A tanulmány célja a kéziratban megtalálható középkori mantovai és észak-olasz nyelvi jellegzetességek, valamint a Bertoletti által tisztázott velencei nyelvi réteg ismertetése. A kutatás korai stádiumában segítségemre volt Ghino Ghinassi elemzése, aki főleg a középkori Mantovában beszélt nyelv egyik legfontosabb dokumentumát, Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című, XIII. századi enciklopédiájának népnyelvű fordítását vizsgálta, mely a középkori *mantovano* egyik legfontosabb dokumentuma s melyet Vivaldo Belcalzer mantovai jegyző fordított latinról népnyelvre.² Szintén hasznosnak bizonyult Michele Colombo a középkori milánói nyelvet tárgyaló munkájának friss nézőpontja és észak-olasz nyelvi fókuszsa.³ Nello Bertoletti a mantovai nyelvet illetően szintén Ghinassi megfigyeléseire alapoz, a velenceit pedig Alfredo Stussi elemzésén keresztül vizsgálja.⁴ A kódex nyelvét az utolsó fejezet, a befejezés (*Similitudene de loura e final conclusion*) alapján vizsgáltam, mert ez eredeti szöveg, nem fordítás, Bertoletti is leginkább ez alapján dolgozott.

Elsőként az Olaszországot jellemző dialektális helyzetre térek ki röviden. Az újlatin nyelvi területek között Itália kiemelkedik nyelveinek számában és sokféleségében, hiszen a standard, irodalmi olasz nyelven kívül rengeteg dialektus otthona. Jelen-tős a különbség az északi és közép-déli nyelvek között, amely az országot középen

¹ Nello BERTOLETTI, *Una raccolta di volgarizzamenti di Vivaldo Belcalzer = Lingua e stile* LII (dicembre 2017), 171–198.

² Ghino GHINASSI, *Nuovi studi sul volgare mantovano di Vivaldo Belcalzer* (1965). In: Ghino GHINASSI, *Dal Belcalzer al Castiglione. Studi sull'antico volgare di Mantova e sul «Cortegiano»*. Szerk.: Paolo Bograni. Firenze. Leo S. Olschki Editore. 2006.

³ Michele COLOMBO, *Passione trivulziana. Armonia evangelica volgarizzata in milanese antico*, Berlin, De Gruyter, 2016.

⁴ Alfredo STUSSI, *Medioevo volgare veneziano* (1995, 1997) = Alfredo STUSSI, *Storia linguistica e storia letteraria*, Bologna, Il Mulino, 2005, 23–80.

ketté szelő Massa-Senigallia határvonal mentén nyilvánul meg. Az északi és déli csoportokon belül szokás régióként kisebb részeket meghatározni, így például északon megkülönböztetjük a gallo-italikus nyelvek csoportját, amelybe a mai mantovai dialektus is tartozik. Bár Mantova – város és megye – a közigazgatás rendszerében Lombardia régió része, s a lombard területi nyelv jellegzetességeit is magán hordozza, a *mantovano* az elfogadott osztályozás szerint az emíliai dialektusok közé tartozik, Pellegrini az „összetett besorolású vegyes területekhez” sorolja.⁵ Loporcaro leírása alapján Velence dialektusa, a *veneziano* nem azonos a *veneto* dialektussal, és a velencei (lagúnai és szárazföldi) mellett közép-*veneto*, nyugati-*veneto*, felső-*veneto* alcsoportokat is meghatároz. A *veneto* alcsoportjai között legfőképpen a középkorban volt különbség, majd Velence évszázados befolyásának köszönhetően homogenizálta a többi alcsoportot a velenceivel, leginkább emez garantálja a *veneto* csoport önállóságát az északi dialektusokon belül.⁶ Példaként említhető a kódex esetében is fontos szövégi apokópa: míg a középkorban a teljes felső-*veneto* dialektusban rendszeresen leestek a szövégi magánhangzók, később ezek visszatértek az eredeti felső-*veneto* egy részébe, a *veneziano* hatására, melyből eredetileg is hiányzik az említett jelenség.⁷ Jól látszik: az ország nyelvi felosztottsága mérhetetlen, ilyenféle környezetben kell meghatározni az olasz területen született kódexek nyelvét.

Bertoletti elemzése szerint a kódex szövegeit Belcalzer gyűjtötte egy kötetbe s fordította mantovai népnyelvre – amint a kéziratban is találjuk, *volgar mantoanra* valószínűleg 1299 előtt, ennek a Velencében, 1400 körül készült másolata a jelen kódex. Az eredeti mantovai nyelvre tehát egy velencei réteg rakódott, ahogyan Falvay Dávid is említi tanulmányában. Bertoletti vizsgálataiban mindenekelőtt kiemeli, hogy a két jelenség együttes megmutatkozása igazolja, hogy a kötet velencei környezetben született. Egyrészt az *-s* végződés bőségesen beszivárog az E/2 igei formákba, ezt a következő példákkal is alátámasztja: *tu as, meraveis, leçeràs, inte(n)deràs, saveràs, debis, atroveràs, averàs, tu vos*. Másrészt határozottan kevesebbszer esnek le a szövégi magánhangzók Belcalzer nyelvéhez, a mantovaihoz képest. Ennek a ténynek köszönhetően nincs szükség más olyan észak-olasz dialektusokat vizsgálni, amelyek szintén megőrzik a latin *-s* végződést az említett helyen, hisz mindegyikben széles körben működik a szövégi magánhangzók elhagyása, kivéve a velencei, közép-*veneto* és ligúriai dialektusokat. A szövegből azonban közép-*veneto* és ligúriai jegyei hiányozhatnak, így világossá válhat, hogy a velencei vonal a mérvadó. A következő morfofonológiai jegyek Bertoletti érvelése szerint nem jellemzőek a Belcalzer korában beszélt mantovai nyelvre, de illenek a velenceire, bár annak nem területi specifikus jellemzői, ha külön tárgyaljuk őket. Az *è* diftongizálódik, például a *mestier* szóban. A latin *AU > o* eredményt ad sziszegő hang előtt: *cozza, cosse*, miközben Ghinassi a mantovaiban

⁵ Giovan Battista PELLEGRINI, *Carta dei dialetti d'Italia*, Pisa, Pacini Editore, 1977.

⁶ Michele LOPORCARO, *Profilo linguistico dei dialetti italiani*, Bari, Editori Laterza, 2009, 102–104.

⁷ Uo.

rendszeresen *ol* csoportot talál: *colsa, colse, olsa, polsa*. A magánhangzó záródik hiátusban: *mio, suo*, de megtaláljuk a *soa, soe* verziókat is, a középkori mantovaiban itt *me, so* található. Az *o* záródik a következő szótagban lévő jod előtt: *alturiado, alturiar*; miközben a *De proprietatibus rerum* népnyelvű fordításának londoni kéziratában *artoriy, artoriar* található, s annak csak széljegyzeteiben jelenik meg az *u-s* változat: *arturia, alturio*. A jövő idő képzésében az *ar > er* váltás elég gyakori a velenceiben, például *domestegerà, atroverà*, miközben a mantovaiban az *-ar* az általános, a londoni kéziratban csak egy helyen tűnik fel az *-er* változat: *penserà*. A hangúly előtti *e* megemelkedik, *i* alakul belőle, például *avidime(n)to* – de *avedime(n)to* is, *avignerà* – de *avegnir* is, *signor, miser, vixende, difnido*, miközben a mantovaiban általában megőrződik. Magánhangzó és *r* között eltűnik a dentális hang, például *dexirando, desireose*, miközben a középkori mantovai szó töve *desidr-, dexidr-*. Nem történik meg a *li < lli* palatalizálódás, például *eli, queli, li*, ahogyan a konzervatív velenceiben, a mantovaiban viszont palatális hangok képződnek, például *ey, quey*. A *-ni* nem palatalizálódik proparoxiton szavakban, például *homeni*. A névelős prepozíciók *in lo, in li* formában működnek, a hasonlult, mantovai *il, iy* alakok helyett. Az *ogni* határozatlan melléknevet nemben egyeztetve találjuk, például *ogno bon portame(n)to* (hímnem), *ogna (con)dicion, ogra parte* (nőnem), miközben a középkori mantovaiban csak a változatlan *ogna* alak él. Jellemző az ige T/I *-emo* végződése, például *veçemo, possemo, debiemo*, ami normális a velenceiben, de a középkori mantovaiban csak elvétve találjuk, ahol az *-om* végződés a leggyakoribb. A befejezett melléknévi igenév *-esta* végződése elterjedt a szövegben, például *tolesta*, miközben a *De proprietatibus rerum* népnyelvű fordításában a *tolet, toleta* változatok találhatóak meg. A latin *-ARIU* eredményében az *a* megemelkedik, *e* lesz belőle, például *granero*. A konzervatív, latinizáló mássalhangzó + *l* csoportok is megjelennek, mely általában jellemző a kelet/észak-olasz nyelvekre, például *plan, plu, plenamente, implir, (con)pli, conplire, co(n)plidi, (con)plidi, blava, clareça, veglado*.

Bertoletti megállapításai mellett érdemesnek tartom bemutatni, milyen egyéb jelenségek bizonyítják a szöveg észak-olasz jellegét. A fonetikát illetően megjelenik az Észak-Olaszországban jellegzetes degemináció, a hosszú mássalhangzók rövidülése: *richeçe, abundança, beleça, beleçe, citadini, citade, tuto, tuti, tute, scriture, literatura, leto, redute, fato, diti*. A standard olasz *ricchezza* [rikettsa] szóban kettő hosszú mássalhangzót ejt a beszélő, ez az észak-olasz nyelvekben [riketsa] ejtéssel valósul meg, a standard olasz *tutto* [tutto] megfelelője az észak-olasz változatban [tuto], rövid mássalhangzóval. A grafémák szintjén gemináták is találhatóak a szövegben: *aparesse, podesse, fosse, cosse*, jelenlétüknek jól érthető oka van északon és Mantovában, ahogyan Ghinassi mondja: fonetikai okokból megőrződik írásban a dupla *s*, így jelzi a *scriptor*, hogy [s] zöngétlen hangot ejt, nem pedig [z] zöngés hangot, hiszen ha egy intervokális *s* graféma lenne a szóban, zöngének kellene ejteni.⁸ Egyéb fontos észak-olasz jelleg a leníció vagy hanglágyulás, az intervokális vagy a magánhangzó és

⁸ GHINASSI 2006, i. m. 61.

[r] hang közötti mássalhangzók gyengülése.⁹ Ezek a hangok válhatnak zöngétlenből [k, t, p] zöngéssé [g, d, v], amint a példa mutatja: *segondo, creade, podeva, alguna, podesse, ovra, recovrava*, vagy esetenként eltűnhetnek, mely jelenség nem jellemző a mantovaira – ahogy fentebb is láttuk –, mert mássalhangzói ellenállást mutatnak.¹⁰ A mantovai dialektusban ezekben a pozíciókban a dentális hang a legerősebb, ez nagyban megkülönbözteti az egyéb *veneto* dialektusoktól.¹¹ Szintén jellegzetes a kéziratban az *x* graféma használata. Ezzel kapcsolatban Ghinassi úgy véli, a középkori mantovai a [s] hang jelölésére *x* grafémát: *laxar*, vagy dupla *s* geminátát használ – amint az előbb láttuk. Ezt az ingadozást észlelni a szövegben, például a *fosse* és a *foxé* szavak esetében is. A zöngés [z] hang jelölésére Ghinassi alapján szintén *x* grafémát valamint *sc* mássalhangzócsoporthoz kell találnunk, erre a szövegben csak *x* megvalósulást látni: *prexio, caxon, examine, dexiderio*. Észak-olasz, mantovai jelenség a *ç* graféma jelenléte, mely a *z* grafémával párhuzamosan jelöli a zöngétlen [ts] és zöngés [dz] dentális zár-réshangokat.¹² A szövegben a *ç* graféma mutatkozik, *z* grafémára nem találtam példát: *richeçe, abundança, denançi, çinque, beleça, beleçe, recordança, façando, p(er)ço, eço, revolçer, volça, revolça*.

Indokolt lehet további vizsgálatokat végezni, hogy szélesebb spektrumon lássuk, miként alakítják a szöveget a különböző dialektális nyelvi mechanizmusok, mindenestre az utolsó fejezet vizsgálatának eredményei egyértelműek és sok fontok kérdésre választ adnak.

⁹ GHINASSI 2006, i. m. 70.

¹⁰ GHINASSI 2006, i. m. 70.

¹¹ GHINASSI 2006, i. m. 70.

¹² GHINASSI 2006, i. m. 58.

Viktória Fridl

The Language of the Codex Italicus 3 in the University Library, Budapest

The Codex Italicus 3 manuscript of the Library of Eötvös Loránd University (Budapest) holds great philological and linguistic value. The manuscript has not been analysed from a linguistic point of view before the summer of 2017, when I presented the results of the examination of the final part of the manuscript at a conference, highlighting evidence, based on which the language of Cod. Ital. 3 can be considered a medieval Northern Italian dialect, possibly Mantuan. In December 2017, an Italian historical linguist, Nello Bertoletti, published a thorough, in-depth study on the Cod. Ital. 3, asserting that the manuscript was translated by Vivaldo Belcalzer, notary of Mantua, before 1299 – confirming Mantuan as the language of the translation – and was later reproduced in Venice around 1400 – stating the impact that the Veneziano dialect had on the original Mantuan language of the text.

The present work reacts to the results of the analysis of Nello Bertoletti, while considers some of my research which shows why the text can be considered to have been written in a Northern Italian dialect. Examples were collected mostly from a perspective based on phonemes and graphemes. Both Bertoletti and I worked mostly on the final chapter of the manuscript, *Similitudene de loura e final conclusion*.

*Képi bizonyosság? Problémák a Justinianus/Theodosius/Arcadius császár lovas szobrát ábrázoló rajz hitelessége körül**

Az Egyetemi Könyvtár Isztambulból 1877-ben Budapestre került Cod. Ital. 3 jelzetű kódexe, pontosabban a benne megőrzött, lovagló uralkodót ábrázoló rajz régóta ismert és fontos emléke a bizantinológiának. (*XII. tábla, 1. kép*) A rajzot először Philipp Anton Dethier, a Császári és Királyi Osztrák Keleti Főtanoda (Isztambul) igazgatója tette közzé, Justinianus császár (uralkodott: 527–565) egykori, számos forrásból ismert bronz lovas szobrának ábrázolásaként értékelve azt.¹ A lovas szobrot Justinianus az 540-es évek elején állíttatta a konstantinápolyi Augustaion téren, amely a város egyik legjelentősebb, Nagy Konstantin által alapított és Justinianus által az 530-as években gigantikus méretben megújíttatott temploma, a később mecsetként használt, ma múzeumként működő és a városlátképet mind a mai napig meghatározó Hagia Szophia előtt, a templomtól délre helyezkedett el. A templom és a lovas szobor együttese, illetve a lovas szobor maga, amely egy bámulatosan magas oszlopra helyezve uralkodott és őrködött a város és lakói felett, a középkori Konstantinápoly városlátképének domináns, önképének és identitásának emblematisztikus tárgya volt. Csodájára jártak és leírásaikban megörökítették a város középkori látogatói, lakói pedig védelmezőként tekintettek rá, úgy tartották, hogy a baljában keresztes glóbuszt (*globus cruciger*-t) tartó, jobbát kelet felé előre nyújtó uralkodó megálljt parancsol a várost fenyegető, elsősorban keleti népeknek.

Justinianus lovas szobrának egykori jelentőségéről nem csak szöveges források tanúskodnak. Ábrázolása felismerhető egy 12. századi, Jóh könyvét és annak magyarázatait tartalmazó bizánci kódex egyik, a szenvedő Jóbot ábrázoló miniatúrájának városlátképében,² ahogyan megjelenik egy Iván Sándor bolgár cár (uralkodott: 1331–

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Philipp Anton DETHIER, *Augusteon vagy Nagy-Jusztinián óriás lovasszobra barna rézből, melyet egy a sztambuli Szerályban létező, valószínűleg Corvin-féle kéziratban lelt, s 1418 vagy 1436-dik év körül Anconai Pizzicollí Cirjék vezérlete alatt Nimphirius által készült, eddig kiadatla fetvény után visszaállított P. A. Dethier*, Pest, Eggenberger Ferdinánd Magyar Akadémiai Könyvtár, 1868.

² Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 751, fol. 26r. Ld. Stella PAPADAKI-OEKLAND, *The Representation of Justinian's Column in a Byzantine Miniature of the Twelfth Century* = *Byzantinische*

1371) részére készített és a cárt az új Róma, azaz új Konstantinápoly – Veliko Tarnovo – felvirágoztatójaként dicsőítő kódex egyik illusztrációján is, amely Kónstantinos Manassés 12. századi krónikájának elbeszéléséhez kapcsolódóan a Hagia Szophia Justinianus-féle építtetését mutatja be.³ Ismert volt a templom és a lovas szobor együttese a középkori Oroszországban is, ahol ezek megfestésével egy magas egyházi tisztet betöltő bizonyos Bölcs Epifánii az 1400 körüli években egyenesen Feofan Greket, az egyik legjelentősebb név szerint ismert ikonfestőt bízta meg. A kép közvetítésével, amely eredetileg egy evangéliumos könyvet díszített, és azt a célt szolgálta, hogy Bölcs Epifánii Konstantinápolyba képzelhesse magát, a Hagia Szophia és a lovas szobor együttese számos a közbenjáró Istenanyát, vagy a Szent Kereszt felmagasztalását ábrázoló ikon visszatérő elemévé vált.⁴ Prominens helyet foglal el az oszlop és a lovas szobor Cristoforo Buondelmonti, itáliai utazó és geográfus 1420 körül írt *Liber insularum Archipelagi* című munkájának Konstantinápoly térképén is, amely számos kéziratos példányban maradt ránk,⁵ továbbá Hartmann Schedel krónikájának (1493) Konstantinápolyt ábrázoló metszetén, amely – mint rögtön látni fogjuk – minden bizonnyal azután készült, hogy a szobrot az oszlopról eltávolították. A Justinianus-émlékmű szimbolikus jelentéstartalmainak közismertségéről, az emlékműnek tulajdonított hatalomról tanúskodik, hogy a várost 1453. május 29-én elfoglaló oszmán seregek a legyőzött bizánci császár, XI. Konstantin fejét győzelmi jelként a lovas szobrot tartó oszlopra tűzték ki, s hogy a lovas szobor lebontására is rövid időn belül, feltehetően legkésőbb 1455–56 teléig sort kerítettek.⁶

Mindezek fényében érthető, hogy a Justinianus-émlékmű és azzal szoros összefüggésben a budapesti rajz nem csak a bizánci művészet, hanem többek között a konstantinápolyi várostörténet és emlékezet-kultúra iránt érdeklődő kutatókat is élénken

Zeitschrift 83 (1990), 63–71. A kódex digitális változata: http://www.mss.vatlib.it/guii/console?service=present&term=@5Vat.gr.751_ms&item=1&add=0&search=1&filter=&relation=3&operator=&attribute=3040 (utolsó letöltés: 2018. 05. 14).

³ Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Slav. 2, fol. 109v. Ld. Elena BOECK, *Justinian's Column and Historical Memory of Constantinople in the Vatican Manasses Manuscript = Macedonia and the Balkans in the Byzantine Commonwealth*, ed. Mitko PANOV, Skopje, 2014, 13–22. A kódex digitális változata: http://www.mss.vatlib.it/guii/console?service=present&term=@5Vat.slav.2_ms&item=1&add=0&search=1&filter=&relation=3&operator=&attribute=3040 (utolsó letöltés: 2018. 05. 14).

⁴ BOECK 2014, i. m. 18–19.

⁵ Buondelmonti térképéről a lovas szobor, illetve a budapesti rajz összefüggésében: Phyllis Williams LEHMANN, *Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider = The Art Bulletin* 41 (1959), 39–57 (53–56); Julian RABY, *Mehmed the Conqueror and the Equestrian Statue of the Augustaion = Illinois Classical Studies* 12 (1987), 305–313 (307, 5. jegyzet); Arne EFFENBERGER, *Zu den beiden Reiterstandbildern auf dem Taurus von Konstantinopel = Millennium* 5 (2008), 260–297 (263).

⁶ A szobor lebontásának feltehető időpontjáról és körülményeiről, a szobor egyes töredékeinek a szultán, II. Mehmed bizánci műkincs- és ereklye-gyűjteményében való esetleges megőrzéséről, illetve a keresztény Konstantinápoly további jelképeivel, harangokkal és keresztelkekkel együtt történt, a nándorfehérvári csatát megelőző beolvasztásáról korábban figyelembe nem vett török források alapján RABY 1987, i. m.

foglalkoztatja. Miközben az emlékműről Elena Boeck átfogó monográfiát készül megjelentetni,⁷ addig a rajz – Dethier azonosítását alapul véve – a Konstantinápoly történetét tárgyaló tanulmányok és kiállítások állandó szereplője, mint a bizánci kultúra egyik kiemelekedő, de megsemmisült alkotásának leginkább részletgazdag, ebből adódóan egyedülálló vizuális dokumentuma.⁸ Minthogy a rajzra vonatkozó, szinte kizárólag külföldi szerzők által jegyzett, immáron százötven éve folyó szakmai diskurzusba hazai kutatók nemigen kapcsolódtak be, sőt, azt nem is nagyon követték,⁹ érdemes annak fontosabb kérdéseit és megállapításait összefoglalni, különös tekintettel arra, hogy Arne Effenberger 2008-as és Nello Bertoletti 2017-es tanulmányának köszönhetően a rajzot és az azt befoglaló kódexet illető tudásunk alapvető információkkal bővült.¹⁰ Tanulmányom elsődleges célja tehát az, hogy áttekintse a rajzra vonatkozó ismereteinket, majd ezekből kiindulva, továbbá az uralkodó jellegzetes fejdíszét illető ikonográfiai megfigyelések alapján újragondolja a rajz hitelességével kapcsolatos problémákat.

Lássuk először magát a kötetet és benne a rajzot.¹¹ Egy gondosan kidogozott, itáliai jellegzetességeket mutató pergamen kódexről beszélünk, amely tartalmát és műfaját illetően antik szerzők olaszra fordított munkáiból összeállított morálfilozófiai antológia. A művek válogatója és fordítója, ahogyan az Bertoletti kutatásaiból kiderült, Vivaldo Belcalzer mantovai jegyző volt, aki az antológiát 1299 előtt feltehetően Mantova azidő szerinti ura, Bardellone Bonacolsi számára állította össze.¹² A budapesti kódex a mantovai nyelvjárásban megírt mű velencei nyelvi rétegeket mutató, 1400 körül minden bizonnyal velencei közegben készített példánya.¹³ A kódexben a lovasalaktól eltekintve képek nincsenek, a szöveg díszítését mindössze a nagyobb szövegegységek élén álló nagyobb, illetve a kisebb szövegegységeket tagoló kisebb, gyakorlott kézre valló, finoman megrajzolt fleuronnéé iniciálék alkotják. A nagyobb kezdőbetűk betűteste piros és sötétkék, a betűtesthez kapcsolódó tollrajz piros és vi-

⁷ BOECK 2014, i. m. 13. A készülőben lévő kötet címe: *The Forgotten Colossus: Memories of Justinian's Bronze Horseman in Constantinople and Beyond*.

⁸ Frisebb példaként ld. Paul STEPHENSON, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 56–59; *De Byzance à Istanbul: un port pour deux continents: Galeries nationales (Grand Palais, Champs-Élysées) 10 octobre 2009–25 janvier 2010*, Paris, Éd. de la Réunion des musées nationaux, 2009, 76; *From Byzantium to Istanbul: 8000 years of a capital: June 5–September 4, 2010*, Sabanci University, Sakip Sabanci Museum Istanbul, Istanbul, Sabanci University – Sakip Sabanci Museum, 2010, 117, 202, 452.

⁹ Kivételként említendő CSONTOSI János, *A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismeretése = Magyar Könyvszemle* 2 (1877), 157–218 (216–218); valamint CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 434.

¹⁰ EFFENBERGER 2008, i. m.; NELLO BERTOLETTI, *Una raccolta di volgarizzamenti di Vivaldo Belcalzer = Lingua e Stile* 52 (2017), 171–198.

¹¹ A kódex részletes leírásához ld. Bibor Máté tanulmányát a jelen kötetben.

¹² Bertoletti munkájáról bővebben ld. Falvai Dávid tanulmányát a jelen kötetben.

¹³ A kódex részletes nyelvi elemzéséhez ld. Fridl Viktória tanulmányát a jelen kötetben.

lágoskék, a fol. 71r-tól kezdődően piros és lila. A kisebb iniciálék betűtestéhez és tollrajzához csak egy-egy, egymást kiegészítő színt használt a florátor, színösszeállításuk a nagyobb kezdőbetűkével egyező, sötétkék-piros vagy piros-világoskék, illetve a fol. 71r-tól fogva piros-lila. (XIII–XIV. tábla, 2., 3. kép) Az iniciálékat díszítő tollrajzok a fleuronée ornamentika jellemző motívumkincséből merítenek, ennek megfelelően figurákat, állatalakokat nem tartalmaznak. Ez alól csak a fol. 110v M iniciáléja képez kivételt, ahol a betűtest által közrezárt mezőben két hal rajza látható. (XV. tábla, 4. kép) Úgy tűnik, hogy az iniciálék némelyike a szöveg másolását megelőzően készült, a megfelelő kezdőbetűt a scriptor az iniciálé számára kihagyott helyre barna tintával írt kis betűvel jelezte a florátor számára.

Az antológia szövege a fol. 143v-n ér véget, ez után egy üres oldal (fol. 144r) következik. A lovasalak rajza ennek a lapnak a hátoldalára, a fol. 144v-ra került. A rajzon, részben a ló testére, részben a ló teste fölé írva egy a rajzzal egykorúnak látszó latin felirat olvasható: *Theo-dosi perennis gloriae fon*, az oldal felső lapszélén pedig egy utólagos, nehezen kibetűzhető megjegyzés szerepel, amely Franz Babinger olvasatában a rajzon látható uralkodó és Frigyes császár hasonlóságáról szól: *Noto q(uod) In(peratori-Imperatori) Fr(i)d(erico) si(mi)lis. Noto q(uantu)m ve(re) si(mi)lis Fig(urae)*.¹⁴ A rajz melletti fol. 145r ugyancsak üresen maradt, hátoldalán viszont, Jézusra utaló IHS betűk alatt, egy némiképp homályos tartalmú, ugyanakkor nagyon érdekes, Giovanni Dario velencei diplomatára és kereskedőre, valamint barátjára, Ciriaco d’Ancona humanista tudósra, antik régiségek, első sorban feliratok kutatójára vonatkozó bejegyzés olvasható: *Johannes darius scripsit atramento nimphirii p(er) ip(s)u(m) Kiriaco Aconitano ad scribendum adducto*. E mellett, a kódex utolsó fólióján (fol. 146r) egy további bejegyzés található: *Questo libro costa den. 8*. A rajz feliratának problémáira és a bejegyzések által felvetett kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

Mint az ebből a rövid leírásból is látható, a bennünket foglalkoztató lovasfigura sem tematikailag, sem formailag nem képezi szerves részét a kötetnek, ugyanakkor alakját nem egy a kódexbe később behelyezett lapra, hanem a könyvtestet alkotó utolsó ívfüzet (fol. 141–144) utolsó oldalára rajzolták le, minden bizonnyal valamikor a kódex készítését és összeállítását követően.¹⁵ A lovasalak rajza gondos, de közepes munká. A figura arányainak és testtartásának némiképp természetellenes megoldása, tekintetének merevsége, az árnyékolás sematikusága nem képzett művészre vall. Éppen ezért a rajz stílusának vizsgálata nem nyújt megbízható támpontot a datálás kérdésében, és e téren a Frigyes császárra utaló bejegyzés sincs segítségünkre. Bár itt minden valószínűség szerint az 1452-ben Rómában császárrá koronázott III. Frigyesről van szó, ebből csak arra következtethetünk, hogy a bejegyzést valamikor a koronázást követően (vagyis 1452. márciusa után szinte bármikor) írták a kódexbe,

¹⁴ Babinger megoldását két további, a közlés lényegét tekintve azonos olvasattal együtt közli LEHMANN 1959, i. m. 51.

¹⁵ A kódex utolsó két fóliója (fol. 145–146) már nem képez újabb füzetet.

s hogy a rajz a bejegyzést megelőzően készült. A rajz készülési idejének pontosabb meghatározásához, mint látni fogjuk, szövegforrások visznek közelebb.

A rajzot tárgyaló szakirodalomban kialakult diskurzus alapvetően két kérdéscsoport köré rendeződik. Az egyik a Justinianus- emlékműre vonatkozó írott források és a rajz összehasonlításának problémáiból adódik, a másik a rajz és a Giovanni Darióra/ Ciriaco d'Anconára vonatkozó bejegyzés kapcsolatát érinti. Az alábbiakban ezt a két probléma-együttest járom körbe.

Az emlékműről megemlékező számos hosszabb-rövidebb szövegforrás közül a leginkább informatív leírást Procopius (6. század közepe), Georgius Pachymeres (13. század vége), és Nicephorus Gregoras (1317) szolgáltatja.¹⁶ Procopiustól megtudjuk, hogy a szobor, mely kelet felé nézett, a ló bal mellső lábát felemelve ábrázolta, a császárt pedig fegyvertelenül, baljában keresztes glóbuszt tartva, jobbját kinyitott tenyérrel felemelve, csizmában, lábvért nélkül jelenítette meg. Pachymeres leírja azt is, hogy a császár haja rövid volt, szakállat nem viselt. Bár mindez igen pontosan ráillik a rajzra, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szövegek és az ábrázolás között van némi diszkrepancia is. Procopius szerint a császár fejét sisak védte – a rajzon tollas diadémot hord; jobbját a felkelő nap irányába előrenyújtotta – a rajzon inkább hátrafelé tartja; a ló hátsó lábai közel voltak egymáshoz – a rajzon a jobb láb előre lép; Nicephorus Gregoras pedig arról számol be, hogy az uralkodó díszes köpönyeget viselt – a rajzon erre talán a bal vállon átvetett ruhadarab utal.

Jóllehet nem várhatjuk el, hogy a talán nem is feltétlenül csak személyes megfigyelésre, hanem korábbi leírásokra is támaszkodó szövegek és az adott esetben a lovasfigura ábrázolási hagyományaira is építő vizuális megformálás egymásnak minden tekintetben megfeleljen, továbbá az eltérések között lehetnek olyanok is – így a ló két hátsó lábának mozdulata – amelyek valójában a görög szövegek mai értelmezési problémáiból adódnak,¹⁷ a sisakot / tollas fejdíszről illetően Phyllis Williams Lehmann és Cyril Mango között hosszan tartó polémia alakult ki.¹⁸ Míg Lehmann úgy gondolta, hogy a rajzon ábrázolt, igencsak szokatlan és egyben feltűnő pávatollas diadém a leírásokban szereplő sisaknak (Procopius), illetve tollas „koronának” (Pachymeres) sehogyan sem felel meg, addig Mango amellett érvelt, hogy Pachymeres részletes leírása pontosan ráillik a rajzon látható fejdíszre, s hogy a Procopius által említett eredeti (Mango szerint tollas) sisakot a 9. században, miután az a szoborról leesett, átalakíthatták, vagy kicserélhették. A kérdés szempontjából korántsem mellékes – erre Lehmann és Mango is utal –, hogy

¹⁶ A három forrásszövegben megőrzött információk rövid áttekintését ld. Cyril MANGO, *The Columns of Justinian and his Successors* = Uő. *Studies on Constantinople*, Aldershot, 1993, X. 1–20 (3–5). A rajz és a források részletes összehasonlításához ld. még LEHMANN 1959, i. m. 41–43; Pachymereshez pedig Cyril MANGO and Phyllis Williams LEHMANN, *Letters to the Editor* = *The Art Bulletin* 41 (1959), 351–358 (351: Mango; 356–357: Lehmann).

¹⁷ PAPADAKI-OEKLAND 1990, i. m. 66–67. szerint Procopius nem egymáshoz közel lévő, hanem behajlított hátsó lábáról beszél.

¹⁸ Lehmann és Mango vonatkozó tanulmányait ld. a 16. jegyzetpontban.

a rajzon látható fejdíszhez hasonlót a bizánci művészetből nem ismerünk. Azokon a ritka ábrázolásokon, amelyek tollas sisakot, vagy tollas koronát mutatnak, a tollak nem egy kör alakú diadém mentén helyezkednek el, hanem a fejfedő tetején, taréjszerű elrendezésben terülnek szét. Ezt láthatjuk Justinianus császár elveszett, de másolatból ismert arany medalionján (XV. tábla, 5. kép), a Troyes-i katedrális kincstárában őrzött, 10–11. századi elefántcsont ládika vadász-jelenetén, és az ún. bambergi Gunthertuch, egy 11. századi selyemszövet nőalakjának kezében, aki a pávatollas koronát egy diadalmasan lovagoló császárnak nyújtja át.¹⁹

Tovább bonyolítja a helyzetet a rajz fent már idézett latin felirata: *Theodosi perennis gloriae fon*. Eltekintve attól, hogy a mondat ebben a formában hibás,²⁰ kérdés, hogy vajon hogyan és miért került egy Theodosius császárra utaló felirat Justinianus lovas szobrának feltételezett rajzára. Lehmann kevésbé meggyőző elképzelése értelmében a „fon” valójában egy elferdített verdejegy, amely helyesen „con”, azaz Konstantinápoly lenne, s a felirat eredetileg egy Theodosius császár részére készített medalion körirata kellett legyen. Eszerint a rajz nem Justinianus lovas szobrát ábrázolná, hanem egy mára elveszett – és semmilyen írott forrásban nem említett – medalliont örökítene meg.²¹ Ennél hihetőbbnek tűnt Mango utóbb Effenberger felfedezése által beigazolódott azon feltevése, hogy a felirat valaha magán a Justinianus-émlékművön, a ló testén volt olvasható,²² s hogy a Justinianus-émlékművet egy régebbi lovas szobor másodlagos felhasználásával alkották meg.²³ Korábbi alkotások kisajátítása és új mű-együttesbe foglalása nem volt idegen a késő antikvitás császári reprezentációjától, eklatáns példaként elegendő Nagy Konstantin római diadalívének eredetileg Marcus Aurelius császárt ábrázoló, átfaragott jeleneteire utalni. De a Justinianus-émlékmű esetében konkrét szövegforrás is tanúsítja, hogy a lovas szobor nem Justinianus számára készült. Johannes Malalas, egy Justinianus-kori krónikás tudósít arról, hogy a lovas szobor eredetileg a konstantinápolyi *Forum Taurin* egy talapzaton állt, és I. Theodosius fiát, Arcadius császárt ábrázolta.²⁴ Ebből kiindulva Mango szerint a felirat Arcadiusra, mint fia, II. Theodosius örök dicsőségének forrására (vagy dicsőségének örök forrására) hivatkozott volna.²⁵

¹⁹ A troyes-i ládikáról ld. Henry MAGUIRE, *Casket with emperors and hunters = The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261*, szerk. Helen C. EVANS, William D. WIXOM, New York, Metropolitan Museum of Art, 1997, 204–206; A Guntertuchról ld. Günter PRINZING, *Das Bamberger Gunthertuch in neuer Sicht = Byzantinoslavica* 54 (1993), 218–231.

²⁰ Mango szerint a két lehetséges változat *Fons gloriae perennis Theodosi*, vagy *Gloriae fons perennis Theodosius* (vö. MANGO–LEHMANN 1959, i. m. 355); Effenberger hasonló véleménye szerint a helyes forma *Theodosius perennis gloriae fons* (vö. EFFENBERGER 2008, i. m. 288).

²¹ LEHMANN 1959, i. m. 43.

²² Ezt egy 1204-es forrás is tanúsítja. Vö. Michael VICKERS, *Theodosius, Justinian, or Heraclius? = The Art Bulletin* 58 (1976), 281–282 (281).

²³ Korábbi hasonló véleményekre való hivatkozással ld. MANGO–LEHMANN 1959, i. m. 355 (Mango).

²⁴ Malalas állítására hivatkozik LEHMANN 1959, i. m. 53; valamint MANGO–LEHMANN 1959, i. m. 355 (Mango) és MANGO 1993, i. m. 7.

²⁵ MANGO 1993, i. m. 7.

Mindent összevetve úgy tűnik, jóval több érv szól amelelt, mint az ellen, hogy a rajz valóban a Justinianus-émlékmű lovas szobrát ábrázolja, ami persze nem jelenti egyúttal azt is, hogy feltétlenül helyszíni megfigyelés alapján készült. Erre még visszatérünk. Most lássuk a Giovanni Darióra és Ciriaco d'Anconára vonatkozó bejegyzés körüli problémákat.

Mint láttuk, a bejegyzés – *Johannes darius scripsit atramento nimphirii p(er) ip(s)u(m) Kiriaco Aconitano ad scribendum adducto*²⁶ – egy a kódex utolsó, a rajzot is tartalmazó ívfüzetét (fol. 141–144) követő, önálló bifólió második oldalán (fol. 145v) olvasható. A rajz és a bejegyzés kapcsolatát illetően két gyökeresen ellentmondó vélemény alakult ki. Míg vannak, akik kérdésesnek tartják, hogy a bejegyzésben említett itáliai humanisták és a rajz között bármilyen összefüggés lenne,²⁷ addig mások – Dethiertől kezdődően (aki „nimphirii p(er) ip(s)u(m)” helyett tévesen „nimphirius pinxit”-et olvasott) a legutóbbi időkig – egyenesen úgy vélik, hogy a bejegyzés a rajzra vonatkozik, sőt a rajz egy bizonyos (máskülönben ismeretlen) Nymphirius munkája.²⁸ Lehmann még tovább megy, és a Theodosiust említő feliratot Giovanni Dariónak tulajdonítja, aki azt Nymphirius tintájával és Ciriaco d'Ancona segítségével írta volna le.²⁹ Felmerült ezen kívül az is, hogy a rajzot maga Ciriaco d'Ancona készíthette.³⁰

A Justinianus-émlékmű és a rajz kapcsolatára, és részben Ciriaco d'Ancona szerepére is néhány évvel ezelőtt Arne Effenberger tanulmánya derített fényt. Effenberger egy Firenzében őrzött kéziratban, amelyben Giovan Battista Bracceschi, domonkos atya (+1612) által lejegyzett, Ciriaco d'Ancona által különböző utazásai során gyűjtött feliratok olvashatók, a következő tételt fedezte fel.³¹

In Constantinopoli est fusum de aere quoddam symulacrum equestre
Theodosii imp. et equus ipse erat lon. p. XX lati. p. VII Altit. Theod. p. XX
facies p. III oculus semipes os semipes in quo equo erant sculpta hec verba

Gloria fons Theodosi perennis

compiler

Πατροφιλος πλαστης εποησε

²⁶ A bejegyzés tartalma némiképp homályos. Valami olyasmiről van szó, hogy (a bejegyzést?) Johannes Darius írta nimphirius tintájával, amelyet írás céljából ő maga (nimphirius?) adott Kiriaco Aconitanonak.

²⁷ Edward B. BODNAR, S. J., *Cyriacus of Ancona and Athens*, Brussels, 1960, 67; MANGO and LEHMANN 1959, i. m. 353 (Mango).

²⁸ DETHIER 1868, i. m. 9. Újabban ld. *De Byzance à Istanbul: un port pour deux continents: Galeries nationales (Grand Palais, Champs-Élysées) 10 octobre 2009–25 janvier 2010*, Paris, Éd. de la Réunion des musées nationaux, 2009, 76; *From Byzantium to Istanbul: 8000 years of a capital: June 5–September 4, 2010, Sabanci University, Sakip Sabanci Museum Istanbul*, Istanbul, Sabanci University – Sakip Sabanci Museum, 2010, 452.

²⁹ LEHMANN 1959, i. m. 49.

³⁰ Bernhard DEGENHART, Annegrit SCHMITT, *Corpus der italienischen Zeichnungen, 1300–1450, Teil II. Venedig, Jacopo Bellini, Bd. 5*, Berlin, 1990, 211–213.

³¹ Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Ms. Conv. Sopp. I. IX. 30, fol. 387v.

(Konstantinápolyban található Theodosius császár ezen ércből készült lovas szobra. A ló maga 20 láb hosszú és hét láb széles. Theodosius 20 láb magas, az arc három láb, a szemek fél láb, a fül fél láb. A lóra a következő szavak voltak bevésve: Gloria fons Theodosi perennis. Patrophilos mester alkotta.)³²

Azon túl, hogy a feljegyzésből megtudjuk, hogy a gigantikus méretű – legalább háromszoros életnagyságú – lovas szobor egy bizonyos Patrophilos mester alkotása volt,³³ a feljegyzés számunkra legértékesebb információja az, hogy a lovon valóban a Theodosiusra utaló szavak voltak olvashatók. Ha ezek után bármi kétségünk maradt volna még azt illetően, hogy a Justinianus-émlékművet egy korábbi, Theodosius császár nevét viselő lovas szobor felhasználásával alkották meg, s hogy a budapesti rajz ezt a lovas szobrot ábrázolja, akkor idézzük ide tanúként Cristoforo Buondelmonti *Liber insularum Archipelagi* című, 1420 körül írt munkájának azon példányait, amelyek szerint a Justinianus-émlékműről a „közelmúltban” derült ki, hogy Theodosiust ábrázolja.³⁴ Ciriácónak ahhoz, hogy a rendkívül magas oszlop tetején álló lovas szobron olvasható feliratot kibetűzze, és a szobor méreteit pontosan megadja, az emlékművet közvetlen közléről kellett tanulmányoznia. Erre valamikor az 1426/1427–1437/1438 közötti években kerülhetett sor, amikor a megrongálódott emlékművet javítások céljából felállványozták.³⁵ Ebben az időszakban Ciriaco kétszer is járt Konstantinápolyban, először 1428-ban, majd 1431-ben, vagyis minden esélye megvolt rá, hogy a szobrot közvetlen közléről felmérhesse.³⁶ A *Forum Taurin* álló szobrokra vonatkozó források gondos elemzésével Effenberger rekonstruálja az egykori Theodosius-Arcadius emlékművet is, és arra a következtetésre jut, hogy az eredeti felirat *Theodosius perennis gloriae fons* kellet legyen, amely tehát Arcadius di-csőségének forrásaként apját, I. Theodosiust nevezte meg.³⁷

Mindezek után valójában csak egy, ámde igen fontos kérdés-csoport maradt. Vajon a rajz, vagy annak mintaképe Ciriaco személyéhez köthető, és a szobor helyszíni tanulmányozásával jött létre, vagy inkább a leírások és esetleg korábbi ábrázolások ismeretében készített rekonstrukció. Bár, ahogy azt Mango jelezte, az talán kevésbé hihető, hogy egy helyszíni dokumentáció elkészítéséhez egy befejezett kódex egyik üresen maradt lapját használták volna fel,³⁸ abban úgy tűnik mindenki egyetért, hogy a budapesti rajz, mégha esetleg közvetetten is, de autopszián alapszik. A szobor közeli

³² EFFENBERGER 2008, i. m. 270–271.

³³ Ezt Effenbergertől függetlenül közli Rainer VOLKKOMMER, *Greek and Roman Artists = The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*, szerk. Clemente MARCONI, Oxford, University Press, 2015, 107–135 (116) is.

³⁴ A *Liber insularum Archipelagi* vonatkozó kéziratait említi (bár a Theodosiusra való utalást tévedésnek tekinti) LEHMANN 1959, i. m. 52–54. Az általa ismert három kódexet egy negyedikkel egészíti ki RABY 1987, i. m. 307, 5. j.

³⁵ Vö. MANGO–LEHMANN 1959, i. m. 353 (Mango); EFFENBERGER 2008, i. m. 288–291.

³⁶ EFFENBERGER 2008, i. m. 292.

³⁷ EFFENBERGER 2008, i. m. 286–288.

³⁸ MANGO 1993, i. m. 8.

megfigyelésére Mango és Effenberger szerint a 15. században két alkalom kínálkozott. Az első a már említett 1426/1427–1437/1438 közötti években, amikor az emlékművet felállványozták, a második rövidebb 1453 után, amikor a szobrot az oszlopról eltávolították.³⁹ Azon az alapon, hogy a Theodosius császárra utaló felirat szövege a firenzei kódexben és a budapesti rajzon nem teljesen egyező,⁴⁰ továbbá figyelembe véve, hogy nincs olyan szövegforrás, ami Ciriácónak a lovas szoborról készült rajzát említené, Effenberger hajlik arra, hogy budapesti rajz Ciriácótól függetlenül készülhetett.⁴¹

Ezen a ponton én némiképp más véleményen vagyok. Bár a budapesti kódex Giovanni Darióra és Ciriaco d'Anconára utaló bejegyzése valóban homályos, és az sem érthető, hogy miért egy különálló bifólióra került, mégiscsak arról tanúskodik, hogy a kódex, vagy használói valami módon kapcsolatba került(ek) Ciriácóval, illetve baráti körével. Amennyiben a bejegyzés, ahogy Effenberger mondja, Dario saját kezeírása,⁴² úgy még kevésbé hihető, hogy a rajznak Ciriácóhoz semmi köze ne lett volna, különösen ha azt is számításba vesszük, hogy a Theodosiusra vonatkozó felirat eddigi ismereteink szerint csak a firenzei kézirat Ciriácótól származó feljegyzésében és a budapesti rajzon szerepel. Buondelmonti *Liber insularum Archipelagi* című munkájának még oly jól tájékozott olvasói/emendátorai például, akik a Justinianus-emlékmű lovas szobrának Theodosiusként való azonosításáról újonnan értesültek, nem tesznek említést a feliratról.

Azt én sem hiszem, hogy a budapesti rajz közvetlenül a konstantinápolyi szobor tanulmányozása közben született volna, de, számomra az is kérdés, hogy valóban egy a helyszínen készített felmérés/vázlatrajz mintaképként való felhasználásával jött-e létre. A Justinianus-emlékműről, mint láttuk, számos ábrázolás készült, és ez a képi hagyomány, ahogyan azt a Schedel-krónika Konstantinápoly-metszete példázza, még jóval azután is továbbélt, hogy a lovas szobrot az oszlopról eltávolították.⁴³ Ahogy a szobor különböző leírásaiban is vannak toposzok és ellentmondások, úgy a szobor ábrázolási hagyományában is vannak egyrészt vissza-vissza térő, másrészt időnként sem egymással, sem a szövegforrásokkal nem teljesen egyező elemek. A budapesti

³⁹ MANGO–LEHMANN 1959, i. m. 353–354 (Mango); EFFENBERGER 2008, i. m. 288–291, 293–294. A szobor leemelése a ca. 30 m magas oszlopról komoly technikai felkészültséget igényelt, és kérdés, hogy egyben, vagy darabokra szedve távolították-e el. Bár az valószínű, hogy a szobrot az oszlopról való eltávolítása után nem azonnal, illetve nem teljesen semmisítették meg – a 16. században Petrus Gyllius (Pierre Gilles), a *De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV* szerzője még látta egyes darabjait (vö. LEHMANN 1959, i. m. 40) – számomra nehezen hihető, hogy azt 1453 után a maga teljességében behatóan tanulmányozhatták volna.

⁴⁰ A firenzei kódexben *Gloria fons Theodosi perennis*, a budapesti rajzon *Gloriae fons Theodosi perennis* olvasható.

⁴¹ EFFENBERGER 2008, i. m. 293–294.

⁴² EFFENBERGER 2008, i. m. 268.

⁴³ Talán az EFFENBERGER 2008, i. m. 293–294 által említett, a lovas szobrot ábrázoló két oszmán miniatúra sem feltétlenül a mű közvetlen tanulmányozásával készült, legalábbis az írott forrásoknak ellentmondó motívumaikból (így a jobb kézben tartott glóbus, illetve kantár) erre következtethetünk.

rajz furcsa, felemelt, de a leírásokkal szemben nem előre mutató, hanem hátrafelé tartott jobbjának pandantjára pl. a szenvedő Jóbot ábrázoló, fent említett 12. századi miniatura Justinianus-émlékművet felidéző részletében ismerhetünk rá.⁴⁴ A budapesti rajz hiteles vizuális dokumentumként való értékelése tekintetében komoly gyanúra ad okot a Lehmann és Mango által hosszasan vitatott tollas fejdísz megoldása. Mint láttuk, hasonlóra a bizánci művészetben nem ismerünk példát, az egykorú nyugati művészet emléanyagában viszont annál inkább. Heinrich von Veldeke németnyelvű Aeneas-regényének egy 15. századi, illusztrált példányára gondolok, melyben egy a budapesti rajzon láthatóhoz nagyon hasonló tollas diadém a keleti fejedelemként megjelenített Aeneas visszatérő attribútuma. (XVI. tábla, 6. kép) Ez alapján legalábbis meggondolandó, hogy a budapesti rajz talán nem egy a szoborról a helyszínen készített rajz derivátuma, hanem a szobor különböző, a velencei humanisták körében feltehetően ismert leírásaira, többek között Ciriaco felmérésére és talán elbeszélésekre is támaszkodó, dokumentatív igényel megalkotott fantázia.

Mindezek a megfontolások közvetve a budapesti rajz készítése idejének meghatározásához is nyújthatnak némi támpontot. Amennyiben elfogadjuk, hogy a rajz és a Justinianus-émlékmű Ciriaco általi felmérése között van kapcsolat, és amennyiben feltesszük, hogy a Giovanni Darióra és Ciriaco d'Anconára vonatkozó bejegyzés a rajz elkészülte után, de még Ciriaco életében került a kódexbe, úgy a rajzot az 1426–1452 közötti évekre datálhatjuk.⁴⁵

Végezetül szólnunk kell a kódex magyarországi vonatkozásairól, pontosabban azok hiányairól is. A kódex velencei közegben, de nem feltétlenül Velencében készült. A velenceieknek Konstantinápolyban jelentős kolóniája volt, és ez a helyzet egy jó ideig még a város 1453-as eleste után sem változott meg. Éppen annyira elképzelhető, hogy a kódexet Velencében írták, mint az, hogy Konstantinápolyban készült, ahogyan az is egyaránt lehetséges, hogy a Justinianus-émlékmű rajza Velencében, illetve Konstantinápolyban került a kódexbe. A fol. 146r *Questo libro costa den. 8.* bejegyzéséből talán a kódex tulajdonos-, és helyváltoztatására következtethetünk, arra azonban semmi nem utal, hogy a kódexet a középkorban Magyarországon forgatták volna. Mindazonáltal a véletlenek szerencsés összjátéka folytán 1877-ben valódi kincs, az italianisztika és a bizantinológia egyaránt fontos forrásanyaga, sőt az itáliai és bizánci kapcsolatok kivételesen izgalmas, a bizánci múlt humanista felfedezéséről tanúskodó dokumentuma került az Egyetemi Könyvtár tulajdonába.

⁴⁴ Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 751, fol. 26r. Ld. a 2. jegyzetpontot is.

⁴⁵ Ciriaco valószínűleg 1452-ben halt meg, halálának pontos dátuma ismeretlen. Vö. EFFENBERGER 2008, i. m. 269.

Anna Boreczky

A Visual Piece of Evidence? Some Remarks on the Drawing of the Equestrian Statue of Emperor Justinian/Theodosius/Arcadius

The drawing of a riding emperor in an Italian codex from around 1400 (Budapest, University Library, Cod. Ital 3, fol. 144v) has been known to Byzantinists for a long time. According to its inscription, it is an image of Emperor Theodosius. However, it has been disputed whether it depicts a gold medallion of Theodosius, his equestrian statue, or whether it represents the famous equestrian statue of Emperor Justinian which was a landmark of Constantinople only demolished after the fall of the city to the Ottoman Empire. Building on the recent studies of Arne Effenberger (2008) and Nello Bertolotti (2017), my paper investigates the value of the drawing as a visual testimony. Taking into account the iconography of the specific headwear of the emperor, I challenge the idea of the drawing's documentary evidence, and consider the possibility that it was made according to a description of the statue of Emperor Justinian by the humanist scholar, Ciriaco d'Ancona.

Névmutató

A–Á

Abbo, Saint-Germain-des-Prés 19, 20, 38
Abdülaziz (Abdul-Aziz), szultán 244, 255
Abdülhamid (Abdul-Hamid), II., szultán 244, 253, 255
Abdülkerim (Abdul-Kerim) 247, 255, 256
Ábel Jenő 174, 249, 250
Abraham ibn Ezra 229
Abū ‘Alī al-Khayyāt 224
Abū Ma‘shar 186, 187, 227, 230
Achnitz, Wolfgang 49
Ács Tivadar 263
Ádám Ágnes 252
Adam, du Petit-Pont (Balsham) 21
Aegidius de Tebaldis, 225, 228
Aegidius Romanus 89
Aesticampianus ld. Sommerfeld, Johannes
Aethelberg, Szent 129
Ágoston, Szent 16, 22, 33, 55, 145, 194, 220, 242
Agricola, Rudolf, ifj. 35, 36
Alanus de Insulis 140
Alanus de Rupe 54
Albani Csirke György 64
Albertus Magnus (Szent) 24, 83, 97, 140, 150
Albrecht főherceg, Habsburg 224
Albucasis 246

Albumasar ld. Abū Ma‘shar
Alcabitius ld. al-Qabiṣī
Alderotti, Taddeo 264
Alemannus, Hermannus 264
Alexander de Villa Dei 140, 143, 150, 152, 176
Alexander Halensis 24
Alexander, Jonathan 237
Alfonz, X. (Bölcs) kasztíliai király 86, 216, 219, 225
Alfraganus 187
‘Alī ibn Abī al-Rijāl 228
‘Alī ibn Riḍwān 225
Alpetragius 187
Alphoncius (Alfoncius) 182, 186, 187
Alphorabius (Alforabius) 181, 186, 187, 192
Alphorius (Alforius) 182, 186, 187
Alvinczi Péter 242
Ambrosius de Montesino 52
Ambrus, Szent 21, 145, 146, 156
Ameisenowa, Zofia 215
Ananiás, remete 184
András, II., magyar király 85
András, Mihály fia 127
Andrássy Gyula 244
Antonius de Isernia 27
Anubisz 219
Anzelm, Szent 204

Aranyasi Márton 121
 Arcadius 279, 284, 286, 289
 Aristarchos 231
 Arisztotelész 15, 25, 36, 79, 80, 82, 86,
 138–144, 150, 152, 154, 156, 158, 160,
 162, 164, 168, 170, 173, 187, 242, 267,
 268
 Armbruster Mihály 64
 Arnold von Freiburg 228
 Arnzen, Rüdinger 227, 228
 Árpád, magyar fejedelem 86
 Arquato, Antonio 225
 Ashmole, Elias 102, 104, 108–111
 Aszklépiosz 219
 Attavante degli Attavanti 234, 237, 243
 Aula Regia, Matheus de 118
 Augustus, római császár 219
 Averroës 187
 Avicenna 187

B

Babinger, Franz 253, 282
 Bacon, Roger 80, 82, 88
 Baczkowski, Krzysztof 144
 Badurina-Stipčević, Vesna 206
 Baker, Robin 124, 129
 Bakócz Tamás 35, 137
 Bakonyi Dóra 46, 48
 Balassa János 128
 Bálint, huszita pap 125, 126, 128, 130, 131
 Balogh Jolán 222
 Bánfi Miklós, Losonci 137, 172
 Banfi, Florio 260
 Bánhegyi Jób 125
 Baranyai Bertalan 137, 166
 Barbieri, Edoardo 52
 Bárczi Ildikó 54, 184, 185
 Barlai Katalin 216, 224
 Bártfai Ambrus 152
 Bártfai György 141, 162
 Bártfai Schwarz János 150

Bartholomeus Anglicus 273
 Bartlová, Milena 188
 Bartók Zsófia Ágnes 50, 51, 54
 Barton, Tamsyn 220
 Bartonie Emma 60, 81, 88, 117–119
 Bartoš, Michálek 205
 Barycz, Henryk 145
 Barzizius Bergamensis, Gasparinus 152
 Basadona, Johannes 173
 Basili, Marco di Michele 233
 Báthory András 65
 báti mester 188–191
 Batthyány Boldizsár 67
 Bauer, Erika 195–197, 201, 202, 205
 Baxandall, Michael 232, 233, 237
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 198,
 222, 226, 227, 245
 Bebel, Heinrich 35
 Beck, Carl 30
 Beke László 185
 Békesi Emil 129
 Béla, III., magyar király 86
 Belcalzer, Vivaldo 264, 266, 267, 270,
 271, 273, 274, 277, 281
 Belényesi (Szebeni) Gergely 154
 Bellus Ibolya 32
 Benedek, Szent 54
 Benedikt, Anton 201
 Benincasa, Grazioso 263
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 251
 Berges, Wilhelm 80
 Berkovits Ilona 79, 262
 Berlász Jenő 9, 60–62
 Bernard, Paul P. 122
 Bernardinus Spalatensis (Bernardin
 Splićanin) 53
 Bernardus Silvestris 20
 Bernát, Clairvaux-i Szent (Bernardus
 Claravallensis) 141, 150, 202
 Beroaldus, Philippus 173
 Bertalan, krakkói klerikus 154

- Bertoletti, Nello 264–271, 273–275, 277, 281, 289
 Bessenyei József 59
 Besszárión, Baszileosz 222
 Besztercei Jakab 145, 154
 Besztercei Márton 138
 Besztercei Tamás 138
 Bethlen Gábor 242, 246
 Bethlen Miklós 101
 Bibor Máté János 242, 262, 281
 Black, William Henry 102–104, 109
 Bláhová, Marie 200
 Blanc, Jean 152
 Blondus, Flavius 244
 Bluhm, Heinz S. 50
 Bocskay György 59, 65, 66, 68
 Bod Péter 101
 Bodnar, Edward B. 285
 Bodor Boldizsár, Bodorfalvi 168
 Boeck, Elena 280, 281
 Boëthius 16, 18, 21, 30, 140, 143, 144, 154, 160, 176
 Bonacolsi, Bardellone 266, 270, 281
 Bonaventura, Szent 189, 203, 208, 209
 Bongiovanni da Cavriana (Boniohannes de Mantua) 23, 24, 26, 38
 Bonifác, VIII., pápa 195
 Boreczky Anna 241, 252, 254, 263
 Boroda, Krzysztof 134–136, 139, 140, 144, 146, 147
 Boronkai Ágnes 216
 Borotini Blaskó 124
 Borsa Gedeon 137, 141, 142, 174, 220
 Borzsák István 250
 Bóta Károly 60
 Bouché-Leclercq, Auguste 220
 Boudet, Jean-Patrice 216, 217, 218, 228
 Bracceschi, Giovan Battista 285
 Bracciolini, Poggio 220
 Brassói Antal 150, 154
 Bray, Edmund 82
 Breen, Katherine 87
 Bridges, Margaret 80, 90
 Briquet, Charles M. 62
 Brito, Alberto Moreira da Rocha 107
 Broda, Andreas de 120
 Bromirski, Bartholomeus 168
 Bronzini, Giovanni Battista 181
 Brown, Ezra 215
 Brunfels, Otto 169
 Brúnó, Szent 51
 Budafelhévízi Bálint 164
 Budai Bereck 117, 118
 Budai Kakas János 137, 138, 142, 166, 175
 Buondelmonti, Cristoforo 280, 286, 287
 Burnett, Charles 228
 Büky Béla 126
 Bylica, Marcin, z Olkusza (Olkuszi Bylica Márton) 140, 215, 221, 223
- C**
 Caesar, Caius Iulius 172, 245
 Cajetan de Vio, Tommaso 63
 Calcidius 17
 Calvelli, Lorenzo 181, 183
 Campanella, Tommaso 224
 Campbell, Tony 263
 Candido, Eustachio 225, 226
 Cangrande della Scala 25
 Carey, Hilary M. 80
 Caroberto ld. Károly, I.
 Cassiodorus 204, 253, 264
 Castiglione, Branda 121
 Cavalca, Domenico 260
 Cavallera, Ferdinand 195
 Ceionius Rufius Albinus 219
 Celesztin, V., pápa 25–27
 Celtis, Konrad 35, 135, 144
 Cennino Cennini 232
 Chaucer, Geoffrey 18
 Chimenti di Cipriano di Sernigi 237

Chojnackzy, Sebastian 34
 Cicero, Marcus Tullius 34, 144, 146, 152, 156, 158, 159, 160, 164, 176, 244, 245, 253, 263, 264, 271
 Ciołek, Erasmus 144, 145, 160, 176
 Ciriaco d’Ancona 282, 283, 285–289, 288, 289
 Cirill, Szent (Jeruzsálemi) ld. Pszeudo-Cirill
 Clemence, barking-i apáca 181
 Cobilino, Mathias de 121
 Coiter, Volcher 108
 Colombella, Antonio 264
 Colombini, Giovanni 196
 Colombo, Michele 273
 Conches, Guillaume de 17, 18
 Conradus de Mure 28
 Conversino da Ravenna 81
 Cornelius Agrippa 224
 Corvinus, Laurentius 33, 35, 38
 Costus, ciprusi király 182–184, 186
 Coufal, Dušan 120
 Coulter, Cornelia C. 77
 Cox, Leonard 144
 Cramer, Frederick H. 220
 Cremonini, Cesare 102
 Cuspinianus, Johannes 234
 Czerny, Albin 204

Cs

Csapodi Csaba 9, 77, 81, 119, 133, 137, 174, 194, 217, 222, 224, 228, 217, 222–225, 228, 233, 241–247, 254, 281
 Csapodiné Gárdonyi Klára 9, 77, 119, 133, 137, 174, 223, 245, 247
 Császlóci Menyhért 162
 Cséby Géza 247
 Csepregi Zoltán 45, 46
 Csontos János 134, 174, 249, 250, 253, 254, 263, 281

D

d’Andrea, Giovanni (Johannes Andreae) 196, 201, 203
 Dąbrówki, Jan z (Dabrowka, Johannes de) 135, 140, 143, 144
 Dahl, Folke 224
 Dante Alighieri 15–18, 25, 246, 252, 261, 262, 264, 270, 271
 Dario, Giovanni 282, 283, 285, 287, 288
 Darragon, David 104
 Dass, Nirmal 20
 Dávid Ferenc 104
 Dedek Crescens Lajos 46
 Degenhart, Bernhard 285
 Delcorno, Carlo 260
 Delisle, Léopold Victor 84, 216, 228
 Delle Donne, Fulvio 19
 Dengelegi Ferenc 154, 158, 160
 Dercsényi Dezső 78, 79, 81
 Deschamps, Eustache 18
 Dési Osvát 160, 162
 Dethier, Philipp Anton 279, 281, 285
 Dévai János 160
 Dezsényi Szemző Piroška 10, 208
 Dienstbier, Jan 200
 Dincă, Adinel 134, 138
 Divéky Adorján 142
 Doležalová, Eva 201
 Doležalová, Lucie 147, 260
 Dominici, Johannes, bíboros, pápai legátus 121
 Dominkovits Péter 65, 67
 Domitianus, császár 145, 166
 Domokos György 260, 261
 Domonkos, Leslie S. 218
 Don Juan de Guzman, ld. Guzman, Don Juan de
 Donatus, Aelius 36, 140, 142, 143, 145, 150, 152, 166, 176
 Draskóczy Eszter 61, 262

E

Ebbesen, Sten 21
 Ebendorfer, Thomas 120
 Eberhard Alemannus 28
 Eberhard de Béthune 28
 Eberhardt 67
 Eberle, Patricia J. 87
 Eck, Valentin 33, 34, 37, 144
 Edward, III. (Hitvalló), angol király 84, 86, 87, 129
 Edward, IV., angol király 86
 Edwards, Robert R. 18
 Edwin, northumbriai király 129
 Effenberger, Arne 253, 254, 280, 281, 284, 286–288
 Egkenvelter, Liebhardt 121
 Ekler Péter 215, 221
 Emödi András 250
 Enenkel, Karl J. 28
 Eperjesi Gáspár 150
 Eperjesi Künisch Mátyás 164
 Eperjesi Melczer Márton 145, 162
 Epifánii, Bölcs 280
 Erasmus, Desiderius 144, 155
 Erdélyi Kelemen 158
 Erődi Béla 248–250
 Eschuid, Johannes 143, 148, 176
 Esterházy Anna Julianna 67, 73
 Esztergomi Lukács 148
 Eusebius, Cremonai ld. Pszeudo-Eusebius
 Eustochium 203
 Eyb, Albertus de 164

F

Fábián Laura 78, 102, 226
 Fábián, Szent 54
 Fabri de Werdea, Joannes 33, 34, 38
 Fabri, Pavlo 243
 Falcon, efendi 248
 Falvay Dávid 241, 251, 254, 260–262, 264, 274, 281

Fantuzzi, Giovanni 108
 Farkas Lajos 244
 Faustina, Maxentius felesége 184
 Fazekas István 63
 Fehérvári Antal 158
 Ferdinánd, I., magyar és cseh király, német-római császár 59, 241
 Ferdinánd, V., magyar és cseh király 243
 Ferenc József, I., magyar és cseh király, osztrák császár 244
 Ferenczy István 247
 Ficino, Marsilio 225, 226
 Filippa, Hainaut-i, angol királyné 87
 Filippo Maria Visconti ld. Visconti, Filippo Maria
 Fine, John V. 199
 Firmicus Maternus, Julius 219–221
 Fitz József 9
 Foà, Simona 145
 Fodor Adrienne 208
 Forgács Tamás 126
 Forman, Simon 104, 109, 110
 Fossaluzza, Giorgio 261
 Fraknói Vilmos 248
 Francesco Antonio del Chierico 235
 Fridl Viktória 241, 254, 263, 281
 Frigimelica, Francesco 103, 104, 107
 Frigyes, II., német-római császár 86, 216
 Frigyes, III., német-római császár 282
 Frugoni, Arsenio 25
 Fudge, Thomas A. 115, 122, 124
 Furter, Michael 49
 Fülöp, III. (Jó), burgundi herceg 218

G

Gaddesden, John of 107
 Galamb György 115, 121, 122, 124–128
 Galénosz 105–107
 Galilei, Galileo 222, 224
 Gálos Rezső 125
 Garai Bereck 150, 154

Garai György 162
 Garai Máté 148
 García de Santa María, Gonzalo 52
 Gárdonyi Klára ld. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gašiorowski, Antoni 135
 Gastgeber, Christian 224, 234
 Gaullier-Bougassas, Catherine 80
 Gazulli, Gjon 224
 Geoffroi de Vinsauf 140
 Gergely, Nagy Szent 145, 203
 Gerhardus Cremonensis (Cremonai Gerhard) 140, 148, 221
 Gerlóczy Károly 248
 Gertz, M. Cl. 21
 Géza, II., magyar király 86
 Ghinassi, Ghino 266, 273–276
 Gifford (Dr.) 104, 108
 Gigliotti, Valerio 25
 Gilles, Pierre ld. Gyllius, Petrus
 Glomski, Jacqueline 33
 Godefroy, Robert 228
 Goff, Frederik R. 48
 Goldstein, Bernard R. 225
 Gonzaga, Francesco 218
 Gorgonzola, Damianus de 53
 Gozlin testvér 20
 Göbölfalvi Miklós 148
 Gömöri György 110
 Gönci (Melcer?) András 164
 Grafton, Anthony Thomas 219, 224
 Granasztói Olga 9
 Granasztói Péter 9
 Gratianus 33
 Grecz Regine, Johannes de 120
 Gregoras, Nicephorus 283
 Gregoriánczi Pál 60
 Gregorius Coelius Pannonius 55
 Grek, Feofan 280
 Gremper, Johannes 234
 Grignaschi, Mario 79, 81, 84

Grodek Jakab 160
 Guevara, Antonio 11
 Guido Vere de Valencia 80
 Guigo, II., karthauzi 202
 Guillermus Parisiensis 48, 51, 52
 Gulyás Borbála 59
 Gulyás Pál 9
 Gundel, Hans Georg 221
 Gundel, Wilhelm 221
 Gutknecht, Jobst 50
 Guyart des Moulins 52
 Guzman, Don Juan de, Medina-Sidonia hercege 218
 Gyllius, Petrus 289

Gy

György, I., Podjebrád, cseh király 120
 György, Szent 54
 Gyulaffi Lestár 101
 Gyulai László 146, 168, 173

H

Haader Lea 185, 187, 193
 Habsburg Albrecht ld. Albrecht főherceg, Habsburg
 Hadrovics László 126, 127
 Hajdukiewicz, Leszek 174
 Hajnal István 147
 Hajnóczi Gábor 250
 Hajtmanszki Péter 241
 Halesi Sándor ld. Alexander Halensis
 Hall, Edmund 82, 99
 Haller, Heinrich 195, 205
 Haraszi Szabó Péter 115–118, 121–123, 133, 136–139, 146, 174
 Harderwijk, Gerardus de 152, 164
 Harmsworth, Esmond Cecil (Lord Rothemere II.) 249
 Harmsworth, Harold Sidney (Lord Rothemere I.) 249
 Hátszegi Márton 146, 168, 172

Haye, Thomas 27, 28, 31
 Hayton, Darin 215, 216 228
 Hedvig, Anjou 207
 Hegedűs András 85
 Heilen, Stephan 220
 Heltai János 56
 Henricus de Cracovia 119–121
 Henricus de Frimaria 207
 Henricus de Hassia 204
 Henrik, III., angol király 86
 Henszlmann Imre 244, 249, 250, 252
 Hercigonja, Eduard 199
 Hermann, Karintiai 227
 Hermelink, Heinrich 227
 Hermész Triszmegisztosz 219
 Herrlinger, Robert 108
 Hertul fia Miklós ld. Miklós, Hertul fia
 Hess, Andreas 220
 Hessus, Helius Eobanus 33, 35, 38
 Heullant-Donat, Isabelle 77
 Hieronymus Albertus 208
 Hilka, Alfons 182, 183, 188, 189, 190, 192
 Hillgarth, Jocelyn N. 86
 Hiltgart von Hürnheim 80
 Hoffman György 102
 Hoffmann Edith 77, 78, 85, 234
 Holden, James Herschel 220, 221, 224, 227
 Holl Béla 9
 Holtz, Louis 18
 Homérosz, 231
 Honoratus, Servius Maurus 145, 166
 Horatius Flaccus, Quintus 23, 144, 154,
 160, 162, 176, 242
 Horvát István 243
 Horváth Cyrill 186, 194, 209, 210
 Horváth János 78, 79, 243
 Horváth László 249
 Horváth Mihály 59
 Huber-Rebenich, Gerlinde 35
 Hugo de Matiscone 84
 Hugo von Rippelin 204

Hund, Magnus 161
 Hunt, Tony 21
 Hunyadi Ferenc 101–111
 Hunyadi Mátyás ld. Mátyás, I.
 Husz János 115, 117–119, 125, 126, 129,
 130, 204
 Huszthy Alma 260
 Hutka, Miroslav 120
 Hübner, Wolfgang 220
 Hypereidész 249

I

Ince, III., pápa 203, 204
 Ince, IV., pápa, 199, 207
 Ipolyi Arnold 244, 248–250
 Isidorus Hispalensis 21, 22, 36, 203, 204,
 233
 Istricus, Aeticus 200
 István, I. (Szent), magyar király 86
 Istvánffy Erzsébet 63
 Istvánffy Miklós 59–63, 68
 Istvánffy Pál 63
 Iuvenalis ld. Juvenalis, Decimus Iunius
 Iván Sándor 279
 Ivanicsi Pál (Paulus de Ivanich) 31, 32
 Iványi Béla 9
 Ivić, Ines 206
 Izidor, Sevillai ld. Isidorus Hispalensis
 Izsépi Vince 143, 158

J

J. Nemes Balázs 56
 Jacobus de Hungaria 11
 Jakab, I., angol király 11
 Jakab, I., aragóniai király 86
 Jakab, III., mallorcai király 87
 Jakó Klára 175
 Jakó Zsigmond 175, 244
 Jakubovich Emil 78, 85, 90, 125
 Jankovich Miklós 81, 243
 János, Aranyzájú Szent 189

János, I. (Szapolyai), magyar király 241
 János, Keresztelő Szent 54, 209
 János, Sevillai 80, 227, 228
 Jánosi Mónika 60
 Janus Pannonius 137, 144, 151, 169, 171,
 174, 223, 231
 Jastrzebiec, Adalbertus 207
 Jean I. de Berry 218
 Jeuneau, Édouard 18
 Jékely Zsombor 184
 Jeromos, Prágai 128
 Jeromos, Szent 33, 145, 194–210, 233
 Jézus Krisztus 182, 183, 184, 186, 187,
 188, 189, 190, 194, 284
 Jireček, Josef 125, 126
 Jób 279, 288
 Johann von Neumarkt (Jan ze Středy)
 201, 202, 203, 205
 Johannes de Mure 30
 Johannes Hispalensis ld. János, Sevillai
 Justinianus, I., császár 279–292
 Juvenalis, Decimus Iunius 144, 148, 156,
 176, 242

K

Kakas János ld. Budai Kakas János
 Kalocsai Imre 143, 166
 Kamanci Armatius Jodok 156
 Kamanci Balázs 126, 127, 130
 Kamanci Márton 160
 Kamanci Mihály 152
 Kaminsky, Howard 123
 Kaniewka, Irena 134
 Kanizsay Orsolya 64–67, 73, 74
 Kardos Gyula 184
 Kardos Tibor 16, 79, 81, 125
 Kárffy Ödön 67
 Károly Gusztáv, X., svéd király 224
 Károly Róbert (Caroberto) ld. Károly, I.
 Károly Sándor 125, 128
 Károly, I., magyar király 10, 86

Károly, II. (Sánta), nápolyi király 84
 Károly, IV., cseh király 200, 201, 228
 Károly, V. (Bölcs) francia király 86, 216,
 218, 219, 228, 229
 Károly, VI. (Őült), francia király 84
 Károlyi Máté 170
 Karthauzi Névtelen 45–51, 53–56, 210
 Kassai Grotker Gergely 164
 Kassai János 150
 Kassai Márton 164
 Kassai Schinagel Márk 138, 146, 150
 Kaster, Robert A. 36
 Kaszonyi (Szentmiklósi) Máté 137,
 166
 Katalin, Alexandriai Szent 11, 181–192
 Katona István 59, 141
 Katona Lajos 182, 186
 Katzianer, Hans 60, 62
 Kauntze, Mark 20
 Keceli András 158
 Kedvek Vera 142, 175
 Kelemen, V., pápa 26
 Kelényi Borbála 115–118, 121–123, 133–
 138, 140, 144, 146, 147, 174
 Kemény János 101
 Kepler, Johannes 221, 224, 228
 Ker, N. R. 82
 Keresztényfalvi György 170
 Kertész Balázs 185
 Kieckhefer, Richard 122
 King, David A. 222
 Kiss Farkas Gábor 33, 61, 77, 88, 147, 215
 Kisvárdai János 137
 Klaniczay Gábor 10, 77, 129
 Klaniczay Tibor 60, 133, 143, 250
 Klapper, Joseph 201, 202, 208
 Klára, Szent 23
 Kleehoven, H. Ankwic v. 234
 Knapp Éva 248, 250
 Knappich, Wilhelm 224
 Kniezsa István 125, 126

- Knoll, Paul W. 134, 135, 138–141, 144, 145, 147
 Kolozsvári Lőrinc 152, 154
 Kolozsvári Mihály, György fia 128
 Konstantin, I. (Nagy), császár 279, 284
 Konstantin, XI., császár 280
 Kónstantinos Manassés 280
 Kopernikusz, Nikolausz (Mikołaj Kopernik) 140, 222
 Koranda, Václáv 204
 Korlátfalvi Imre 137, 166
 Korompay Klára 125, 126
 Korondi Ágnes 185, 187, 210
 Kottmann, Carsten 49
 Kotvan, Imrih 9
 Kovachich Márton György 59, 60, 62, 63
 Kovács Endre 115, 135, 144
 Kozma könyvkötő 158
 Körmendy Kinga 184
 Körmöci Schaidler Pál ld. Schaidler Pál
 Kramarić, Martina 201
 Kras, Paweł 122
 Kristó Gyula 88, 89
 Kristóf, pozsonyi polgár, később körmöcbányai plébános 209
 Król, Marcin, z Żurawicy 140, 141
 Kubinyi András 142, 175, 229
 Kubinyi Ferenc 244
 Kulcsár György 56
 Kulcsár Péter 60
 Kurcz Ágnes 79, 89
 Kurze, Dietrich 226
- L**
 L'Huillier, Ghislaine 30
 Lajos, I., Nagy, magyar király 11, 77–86, 88, 90, 97, 99
 Lakatos Bálint 63
 Lambeck, Peter 243
 Lambert, Bernard 195–197, 202
 Landinus, Christophorus 145, 166
 Láng Benedek 77, 226
 Lapidge, Michael 19
 Laskai Osvát 185, 186
 László, Szent 55, 86
 Latini, Brunetto 264
 Laubhaimer Ferenc 248
 Lázs Sándor 45, 46, 48, 50, 53, 55
 Lea, Henry Charles 121, 122
 Lee, Sidney 109, 110
 Lehmann, Phyllis Williams 280, 282–288
 Lemay, Richard 228
 Łempicki, Stanisław 145
 Lencsés György 105–107
 Lendinara, Patrizia 19–21
 Leoni, Lodovico 108
 Leonicino, Niccolo (Omnibonus) 145, 162, 176
 Leopold of Austria 218, 228
 Lépes György 124
 Lewicka-Kaminska, Anna 174
 Lichtenberger, Johannes 226
 Lilly, William 109, 110, 224
 Liptói Miklós 143
 Liptói Péter 143, 148
 Livius, Titus 165, 249
 Lluch, Rubió y 86
 Lomnici/Palocsai Horvát János 137
 Loporcaro, Michele 274
 Lorée, Denis 83
 Lorenz, Rüdiger 25
 Losonci Bánfi Miklós ld. Bánfi Miklós, Losonci
 Lotter, Melchior 35
 Lőcsei (Henckel?) János 162
 Lőcsei Lőrinc 156
 Lőcsei Pauschner Sebestyén ld. Pauschner Sebestyén
 Lőcsei Pecz Messingsloer Kristóf 145, 148
 Lőcsei Sebestyén 154
 Lővei Pál 85
 Lucanus, Marcus Annaeus 145

Ludiková, Zuzana 64
 Luther, Martin 50, 56
 Lütkemeyer, Sabine 35
 Lyra, Nicolaus de 155

M

MacLean, Simon 19
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 184, 186, 192
 Madas Edit 45–48, 126, 185, 187, 193, 221–225, 241, 242, 244, 259
 Maguire, Henry 284
 Makrai Balázs 164
 Malalas, Johannes 284
 Malvezin, Théophile 104
 Mályusz Elemér 79, 88, 89, 120, 121
 Mancinellus, Antonius 145, 152, 166
 Mango, Cyril 283–288
 Manzalaoui, Mahmoud Ali 80
 Marcellinus 233, 234
 Marchia, Jacobus de 120, 122, 124, 127, 130, 131
 Marcus Aurelius, császár 284
 Marcus Manilius 219, 220
 Maretić, Tomislav 53
 Mária Magdolna 194
 Markowski, Mieczysław 137, 140, 175, 215
 Marosi Ernő 79, 83, 85, 86, 90, 185
 Martinus Rex de Premisla ld. Król, Marcin, z Żurawicy
 Márton, I., aragóniai király 86, 218
 Márton, V., pápa 119–120, 127
 Marulić, Marko 206
 Mârza, Eva Selecká 137, 174
 Marzio, Galeotto 221, 229, 231
 Māshā' allāh 228
 Mátray Gábor 46
 Matthaeus de Cracovia 208
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 11, 81, 198, 215–229, 234, 241–246, 249, 252, 262

Mauritius de Praga 117, 119, 120
 Maxentius, római császár 183, 184
 McManamon, John M. 196
 Mehmed, II., szultán 280
 Melczer Márton ld. Eperjesi Melczer Márton
 Melich János 125, 127
 Mellidi, Carla 145
 Mencsik Ferdinánd 102
 Merisch, Brigitte 242
 Mészáros István 88, 141
 Metód 199
 Mett, Rudolf 216, 224
 Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von 243
 Meyers, Charles 108
 Mezey László 207
 Mezey László 250, 263
 Michael, Michael A. 86
 Mihály fia András ld. András, Mihály fia
 Miklós, Hertul fia 78, 85
 Miklós, scriptor 209
 Miklós, Szent 54
 Mikó Árpád 64, 242, 243, 244, 248, 252
 Mikó Gábor 60, 77
 Milčič, Jan 204
 Miller, Jacobus Fernandus 60
 Miza, Jacobus de 117
 Moguš, Milan 207
 Mollay Károly 121
 Molnári Kelemen 121
 Mommsen, Theodore 219
 Monok István 9, 12, 241, 242
 Montanus, Lambertus 164
 Moore, Norman 107
 Morin, Jean-Baptiste 224
 Mortensen, Lars Boje 21, 22
 Morus, Thomas 173
 Mosca, Giammaria 102
 Mucsi András 188–191
 Mucsi János 160

Murara, Catarina 102
 Müller, Gernot Michael 35
 Müller, Rainer M. 143

N

Nádasdy Ferenc, III. 60, 65, 67, 68
 Nádasdy Tamás 59, 60, 62–66, 68,
 70–74
 Nagy Gábor 60–62
 Nagy Lajos ld. Lajos, I., Nagy
 Nagy Sándor ld. Sándor, III., Nagy
 Nagybányai Psitacus Benedek 146, 147, 177
 Nagyszombati Miklós 148
 Napier, Richard 104, 109, 110, 111
 Napier, Thomas 109
 Nauta, Lodi 18
 Nazor, Anica 199, 207
 Nechepso, 219
 Neckam, Alexander 21
 Nékó, II. fáraó 219.
 Nemes Balázs ld. J. Nemes Balázs
 Németh István 10
 Németprónai Imre 152
 Neumarkt, Johann von ld. Johann von
 Neumarkt
 Nikolaus von Dinkelsbühl, 209
 North, J. D. 220
 Novaković, Darko 206
 Novati, Francesco 23, 24
 Nuñez, Hector 108
 Nuti, Bernardo 264
 Nymphirius 285

Ny

Nyalkai Albert 158

O

Ockham, William 16
 Olaf, Szent 164
 Olkuszi Bylica Márton ld. Bylica, Mar-
 cin, z Olkusza

Opačić, Zoë 200
 Orbán Áron 35, 215, 222
 Oresme, Guillaume 227
 Orpheusz 219
 Orsolya, Szent 164
 Ovidius Naso, Publius 144
 Ozóg, Krzysztof 123, 139

P

Pabst, Bernhard 28
 Pachymeres, Georgius 283
 Pacnerová, Ludmila 200
 Paholek György 246
 Pajorin Klára 229
 Pál, II., pápa 120
 Pál, Nolai Szent 155
 Pál, Szent 264
 Pálffy Géza 60, 65, 67
 Palicsi Petra 251, 264, 265
 Pálóci György 135, 137
 Pálóci János 150
 Palomar, Johannes de 121
 Papadaki-Oekland, Stella 279, 283
 Papias 32
 Papp Júlia 251
 Pásztor Lajos 55
 Pataki Jenő 101
 Patera, Adolf 205
 Patrofilos 288
 Paulus de Praga 120, 121, 123
 Paulus de Worczyn 148
 Paulus Diaconus 117
 Pauschner Gergely 142, 169
 Pauschner Sebestyén 137, 141, 142, 168, 174
 Payne, Peter 117, 118, 129
 Pázmány Péter 242
 Peckham, John 140
 Pécsi Bertalan 162
 Pécsi Tamás 126, 127, 130, 131
 Pèlerin (Pelerinus de Prussia) 228
 Pellegrini, Giovan Battista 274

Persius 242
 Pescennius Niger, Franciscus 142, 144,
 145, 152, 154, 162, 176
 Pesina, Jaroslav 189
 Pesti Ferenc 160
 Péter, IV., aragóniai király 86
 Petneki Áron 146
 Petosiris 219
 Petrocchi, Giorgio 261
 Petrus Comestor 21, 52
 Petrus de Natalibus 183
 Petrus de Regio 228
 Petrus Hispanus 139, 140, 141, 143, 150,
 154, 159, 176
 Petrus Lombardus 145, 148, 176
 Petrus von Rosenheim 121
 Petrus, itáliai szerzetes 184
 Peuerbach, Georg von (Purbach,
 Peurbach) 141, 152, 222, 224
 Pfaff en de Zeypisch, Johannes 207
 Pfeiffer, Rudolph 231
 Pflaumen, Jakob 142, 166
 Philelphus, Franciscus 144, 145, 146, 158,
 160, 176
 Philomathes 34
 Piccolomini, Enea Silvio 33
 Pico della Mirandola, Giovanni 218
 Piero della Francesca 233
 Pietro da Ravenna 152
 Pingree, David 227
 Pintér Márta 10
 Pirożyński, Jan 144
 Platón 17, 18
 Platón, Tivoli 225
 Plinius Secundus Maior, Caius (id.) 97,
 173, 187
 Plutarchus, Lucius Mestrius 165
 Pócs Dániel 232
 Podhradczky József 59
 Podjebrád György ld. György, I., Pod-
 jebrád

Podmanicki István 137
 Pókafalvi Péter 154, 158, 160
 Polirer Gáspár 137
 Pomponius Mela 173
 Pongrácz József 78, 82
 Pór Antal 88
 Porete, Marguerite 260
 Porretanus, Gilbertus 146, 168, 173
 Portnykh, Valentin L. 204
 Poszler Györgyi 188, 189
 Powitz, Gerhard 18
 Priscianus 140, 156
 Privigyei Miklós 154, 158, 160
 Prinzing, Günter 284
 Procopius 285
 Prokopp Mária 261
 Pryds, Darleen N. 81
 Pszeudo-Ágoston 194 196–198, 201, 203,
 204, 206, 208, 209, 210
 Pszeudo-Albertus Magnus 90, 98
 Pszeudo-Ambrus (Pseudo-Ambrosius) 148
 Pszeudo-Arisztotelész 77, 79, 80, 99,
 141, 264
 Pszeudo-Cirill 194–199, 206, 209
 Pszeudo-Eusebius 194–198, 206, 209, 211
 Pszeudo-Jeromos 197, 200, 207
 Pszeudo-Ptolemaiosz 228
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 220, 221, 222,
 227
 Pulszky Ferenc 244, 248, 249, 254
 Pythagorasz 142

Q

al-Qabīṣī 186, 224, 227, 230
 Quentel, Heinrich 152

R

Raby, Julian 282, 288
 Racsici Laurini János 123, 124
 Radocsay Dénes 188
 Rajhona Flóra 184, 186

Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 246–247
 Rákóczi György, I., fejedelem 242, 246
 Rákosi Menyhért 158
 Raphaël de Marcatelle, apát 218
 Ráth Károly 248
 Raymond, Marseille-i 228
 Rede, William 218
 Refini, Eugenio 265
 Regiomontanus, Johannes 152, 215, 216,
 220, 221–224
 Reinitzer, Heimo 49
 Rély, Jean de 52
 Reuss, Eduard 52
 Reutlingen, Hugo von 28–30, 38
 Reutlingen, Konrad von 28–29
 Révay Ferenc 65
 Rice, Eugene F., jr. 195, 196, 198
 Richard de Santo Victore 21
 Richárd, II., angol király 87
 Ricklin, Thomas 25
 Ritoók Zsigmondné 60
 Rizo, Bernardino 263
 Róbert, I. (Bölcs), nápolyi király 78, 79,
 81, 86
 Roest, Bert 52
 Rohr, Ignaz 225
 Rolewinck, Werner 54
 Rómer Flóris 244, 248
 Rossi, Piervittorio 23
 Rozgonyi János 119
 Rozsondai Marianne 243, 245, 252
 Runge, Paul 30
 Ryholt, Kim 219

S

Sabinella 184
 Sacranus, Johannes 144
 Sacrobosco, Johannes de 140, 141
 Sajószentpéteri Péter 170
 Salm, Niklas, Graf zu, id. 64

Sándor, III., Nagy, makedón király 79,
 83, 84, 86, 89, 267, 268
 Sándorházi Márton 154
 Santallai Hugó 228
 Sarbak Gábor 55, 195
 Sarkadi Nagy Emese 191
 Saxoferrato, Bartolus de 163
 Sayf al-Dawla, aleppói emír 227
 Schadek, Nicolaus de 145, 170, 176
 Schaidner Pál 138, 158
 Scharffenberg, Marcus 35
 Schedel, Hartmann 140, 158, 282, 290
 Scheler, Auguste 21
 Schier, P. Xystus (Frater Xystvs Schier) 243
 Schill, Peter 189
 Schmeidler, Felix 222
 Schmidt, Paul Gerhard 19
 Schmitt, Annegrit 287
 Schöner, Christoph 222
 Schrauf, Karl 135
 Schreiner, Peter 264
 Schutte, Anne Jacobson 52
 Schwencke, Olaf 49
 Sebestyén, Szent 54
 Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 66, 162,
 250, 253, 263, 264, 266, 271
 Sennyey Ferenc 66
 Serrata, Leonardo della 34
 Setton, Kenneth M. 226
 Ševčenko, Ihor 264
 Shakespeare, William 110
 Sibylla 32
 Sidney, Philip 102
 Siggins, Ian D. K. 48
 Silagi, Gabriel 29, 30
 Simon de Phares 216
 Šmahel, František 118, 123
 Smalley, Beryl 18
 Smelzar, Bartholomaeus de Chremnicia 209
 Soltau, Conrad von 148

Soltész Zoltánné (Soltész Erzsébet) 9,
198, 243
Sommerfeld, Johannes (Sommerfeldt
János), id. 35, 36, 44, 144, 164
Somogyi Szilvia 123
Sopko, Július 116, 117, 118, 119, 120, 121,
133, 134, 175, 176, 208, 209
Soukup, Pavel 120
Sóvári Sós György 145, 166
Sövényházi Márta 193, 194
Spechthart, Hugo ld. Reutlingen, Hugo von
Spina, Franz 183
Sroka, Stanisław Andrzej 138, 175
Stanislaus de Olomouc 117, 118, 119
Stanislaus de Znewma 120
Steele, Robert 80, 82, 90, 91, 97
Stefaneschi, Jacopo 18, 19, 25–27, 32, 38
Štefanić, Vjekoslav 206, 207
Stephanus de Dolan 120
Stephanus de Palecz 120
Stephenson, Paul 281
Stoeffler, Johann 142, 166
Stohlmann, Jürgen 34
Stopka, Krzysztof 134, 140, 141, 145
Stoppacchi, Patrizia 233
Stöger, Josef 59
Stussi, Alfredo 275
Sunesen (Sunonis), Andreas 21
Svatoš, Michal 127
Swedlow, Noel Mark 219, 224

Sz

Szabó András 133
Szabó András Péter 59
Szabó Árpád 216
Szabó Flóris 126, 128
Szabó György 102
Szabó Péter ld. Haraszi Szabó Péter
Szakács Béla Zsolt 181, 185
Szalkai Balázs 127
Szalkai László 87, 88, 137

Szánoki Gergely 144
Szász Károly 248
Szászebesi Rewdolph Krisztián 160
Szathmáry László 215
Száva, pasa 247
Széchényi Ferenc 60
Szegedi (Pictoris) Bálint 137, 170
Szegedi Kis Orbán 144, 160
Szegedi Zákány Balázs 138
Székely György 88, 115, 124
Szelińska, Wacława 134, 136, 144, 147
Szentgyörgyi Gábor 59, 63–66, 68, 70, 71
Szentgyörgyi János 63
Szentiványi Róbert 208
Szentlászlói Tűz Osvát ld. Tűz Osvát
Szentmártoni Péterfi Gergely 137, 170
Szentviktori Richárd ld. Richard de
Santo Victore
Szepesi/Felkai (Wolphardus?) Adorján 150
Szepesi Miklós 121
Szilágyi Sándor 248, 250
Szilády Áron 186
Szlabey Györgyi 251
Szovák Kornél 215, 221
Szögi László 11, 116, 121, 133, 174
Szövérfy József 23
Szulejmán, I. szultán 241, 253
Szűz Mária 183, 187, 188, 190, 204, 232, 233

T

T. Tóth Sándor 216
Tabarino, Francesco (Giovanni) 61
Tacitus, Publius Cornelius 249
Tadra, Ferdinand 201
Tahir, bej 248
Takács Imre 188
Tamás, Aquinói Szent 140, 145, 150, 156,
164, 170, 242
Tamás, huszita pap 126, 128, 130, 131
Tamás, kánonjogi baccalaureus 121
Tamás, Szent 54

Tamási Balázs 160
 Tarnai Andor 55
 Teleki József 243
 Teleki Sámuel 243
 Tellaroli, Paola 102
 Temesvári Pelbárt 137, 185, 186, 187, 189, 210
 Terentius Afer, Publius 144, 245
 Thaisz Elek 248
 Thayer, Anne T. 51
 Thebaldini, Franciscus 204
 Theodolus 141
 Theodosius, I., római császár 279, 280,
 284–287, 289
 Theodosius, II., bizánci császár 284
 Theuke, Franciscus 63
 Thomas de Chabham 207
 Thorndike, Lynn 224, 226, 227
 Thorndike, Lynn 79
 Thurzó János 137, 138, 154
 Thurzó Szaniszló 137, 162
 Tiberius, római császár, 219
 Tibinus 141
 Tilliette, Jean-Yves 80
 Tímár Kálmán 125, 126, 128, 129
 Tincto, Nicolaus 159
 Tolhopf, Johann 222,
 Toliszków, Nicolaus de 137
 Toma Katalin 65
 Tonk Sándor 134, 135
 Torquemada, Juan de 125, 127
 Torrents, J. Massó 86
 Tortosa, Mauricius Talayero de 119, 121
 Tóth Melinda 65
 Tóth Péter 207, 208, 245, 250
 Tóth Szabó Pál 115
 Tótsolymosi Apród (Küküllei) János 88,
 89, 99
 Tőke Ferenc 63
 Török Gyöngyi 189, 191
 Traba, Nicolaus 207
 Trapezuntiosz, Georgiosz 221

Tripolitanus, Philippus 80, 82
 Triška, Josef 117
 Truhláš, Joseph 204, 205
 Thuróczy János (Johannes de Thurocz)
 88, 243
 Tűz Osvát, Szentlászlói 137

U

Udvardy György 64, 66
 Ugry Bálint 60
 Újhelyi Ferenc 137, 161, 166, 167, 170,
 171, 172
 Újlaki Bálint 126, 127, 130
 Újlaki Dénes 125
 Újvárosi Pál 148
 Újvárosi Péter 143
 Ulászló, II., Jagelló, magyar és cseh ki-
 rály 207, 221
 Uranius presbiter 155
 Ursins, Jean Juvénal des 84
 Ursinus Velius 155

V

Vadianus, Joachimus 173
 Vágner József 123
 Vajai János 125
 Van der Heijden, Maarten 52
 Váradi Ferentzi Péter 145, 170
 Váradi Foris Benedek 137, 160
 Váradi László 156
 Váradi Mihály 156
 Váradi Miklós 148
 Váradi Péter 160, 162
 Varjas Béla 105, 106, 107
 Vásári Miklós 184
 Vazul, Nagy Szent 21
 Vegetius 89
 Végh András 216
 Veiga, Tomás Rodrigues da 107
 Veldeke, Heinrich von 288
 Vencel, IV., cseh király 225

Vencel, krakkói székesegyházi scriptor 156
 Verancsics Antal 242
 Veress Endre 121
 Vergerio, Pier Paolo 196
 Vergilius Maro, Publius 26, 32, 144, 145, 160, 166, 176, 220
 Verkholantsev, Julia 199, 200, 207
 Veronensis Zerbus, Gabriel 145, 158, 162, 176
 Veszprémy Márton 186, 215, 221
 Vickers, Michael 284
 Vida Beáta 208
 Vida Máté 261
 Victor, Hieronymus 35, 36, 171
 Viler, Johannes 127
 Vince, Beauvais-i 187
 Vince, Ferreri Szent 194
 Visconti, Filippo Maria, Milánó ura 218
 Vizkelety András 10, 77, 208
 Vollkommer, Rainer 286
 Volrábová, Alena 189
 Voragine, Jacobus de 146, 158, 167
 Vörösmarti (Karancsi) György 172

W

Walsh, Christine 182
 Walter de Milemete 84
 Wehli Tünde 77, 85, 86, 242, 244, 245, 246, 253
 Wehlte, Kurt 232, 236
 Weszprémi István 101, 102, 110
 Wilkinson, Alexander S. 52
 Williams, Steven J. 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 90
 Wiślocki, Władisław 133, 137, 146, 147, 174, 175
 Witkowski, Rafał 50
 Wójcik, Rafał 147

Wojtilláné Salgó Ágnes 243
 Wolphardus, Adrianus 169
 Wotton, Henry 102
 Wurms, Friedrich 80–84, 99
 Wyclif, John 18, 117, 122, 204

Y

Yahya ibn al-Bitriq (Batrik) 82

Z

Zacchia, Laudivus 198
 Zágrábi Domokos 123
 Zainer, Günter 50, 55
 Zainer, Johann 48, 49
 Zambra, Luigi 259, 260
 Zamoyski, Jan 102
 Zapf, Volker 49
 Zarathusztra 219
 Zathey, Jerzy 174
 Zay Ferenc 242
 Zichy Ferenc 247
 Zimmerl, Rudolf 59, 66
 Zinelli, Fabio 266
 Zinner, Ernst 215, 220, 222, 224
 Zolnai Klára 249
 Zólyomi Albert 152
 Zólyomi Mátyás 117, 118
 Zrednai (Vitéz) János 31, 41, 221, 223

Zs

Zsidvei Mihály 164
 Zsigmond, I., lengyel király 171
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar, német és cseh király, német-római császár 117, 119, 120
 Zsoldos Endre, 187, 222, 223
 Zsolnai Miklós 117, 118
 Zsupán Edina 31, 223, 235, 237, 241, 243, 244

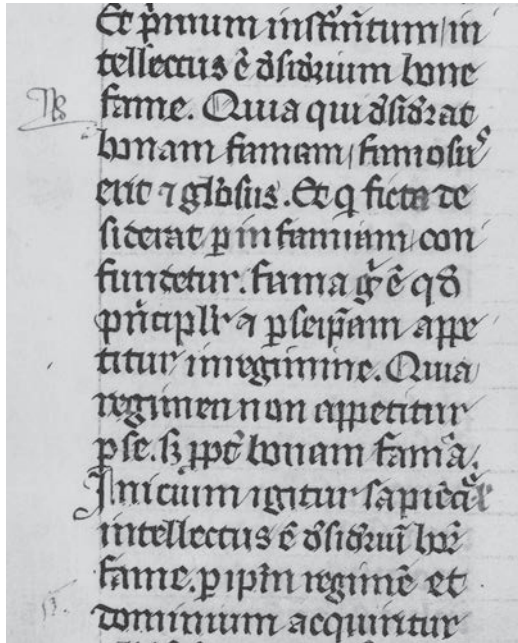
1. Hertford College 2, Bodleian Library, Oxford, fol. 1r

(Published with the permission of The Bodleian Libraries, The University of Oxford and the Principal, Fellows and Scholars of Hertford College, Oxford)

2. Hertford College 2, Bodleian Library, Oxford, fol. 1r

(Published with the permission of The Bodleian Libraries, The University of Oxford and the Principal, Fellows and Scholars of Hertford College, Oxford)

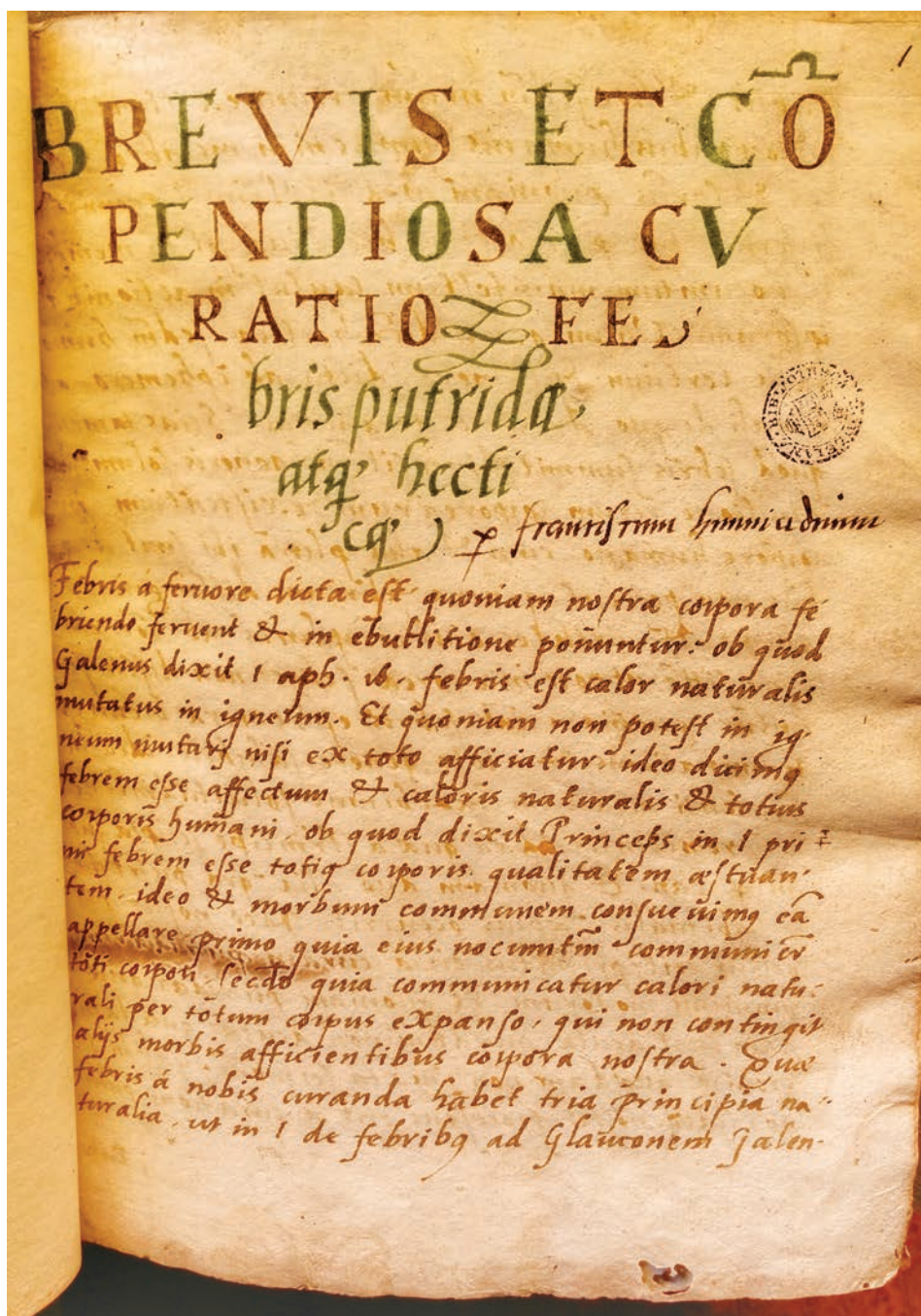
4. Hertford College 2, Bodleian Library, Oxford, fol. 9v

(Published with the permission of The Bodleian Libraries, The University of Oxford and the Principal, Fellows and Scholars of Hertford College, Oxford)

3. Képes Krónika II., facsimile, Budapest, 1987. fol. 59r. és fol. 7r

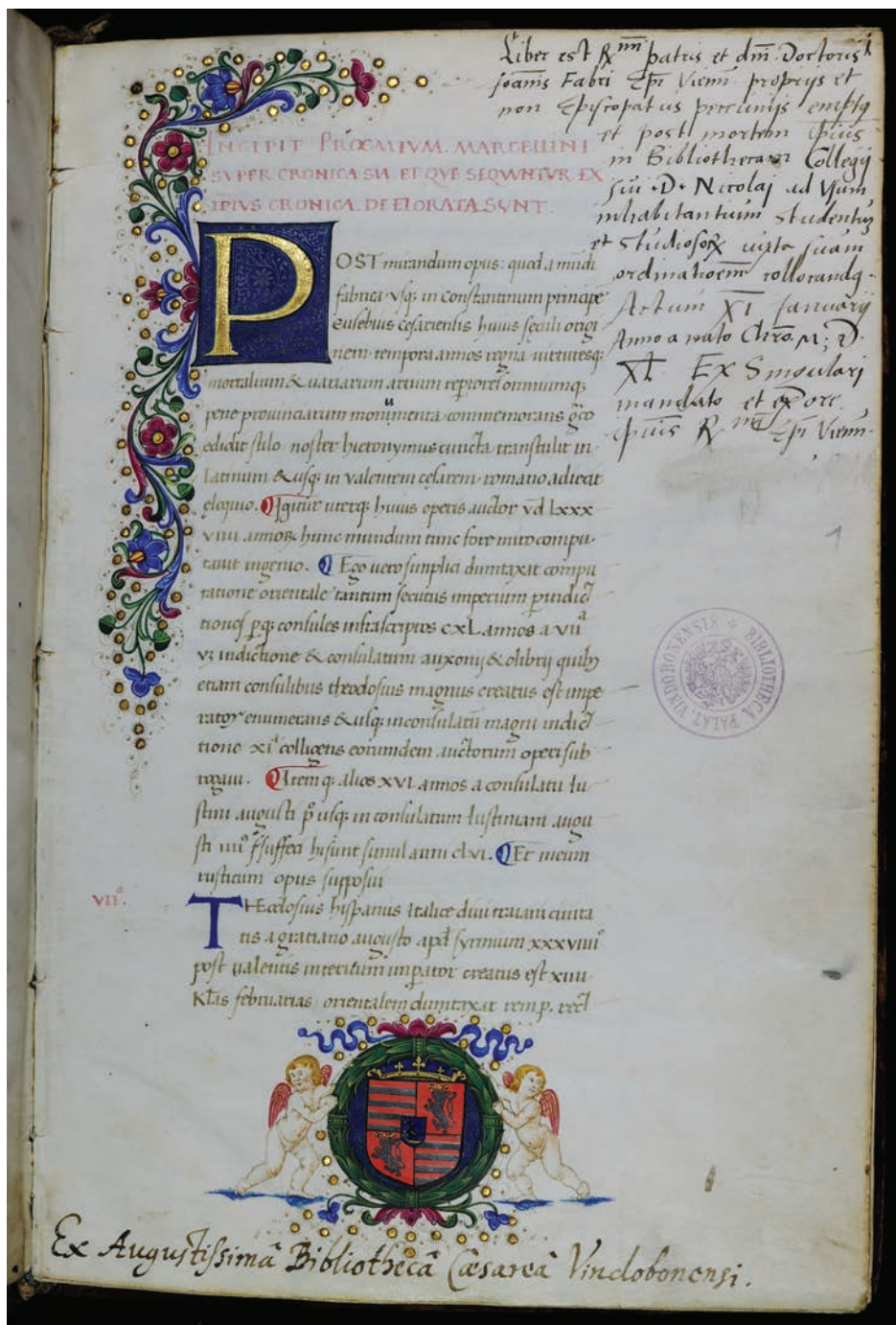

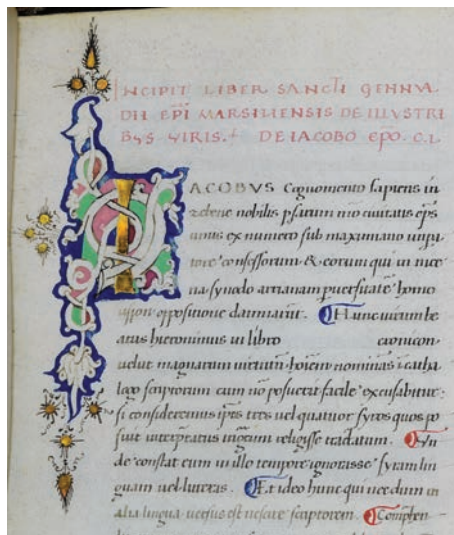

MS. Ashmole 1425, fol. 1r (Published with the permission of The Bodleian Libraries, The University of Oxford)

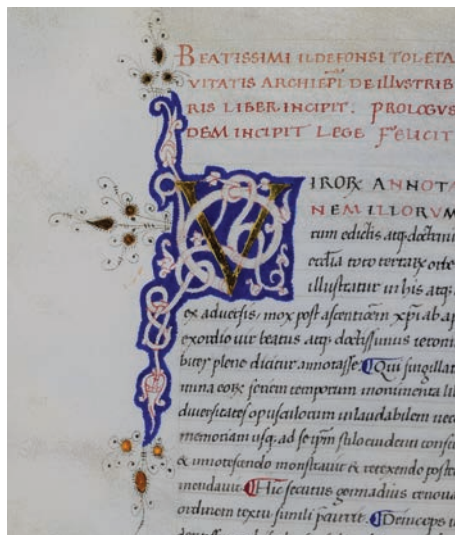

Ún. báti mester: Két jelenet Alexandriai Szent Katalin legendájából – szárnyasoltár mozgószárnyának részlete, Esztergomi Keresztény Múzeum, Ltsz. 54.2.1 (A fényképet készítette: Mudrák Attila)

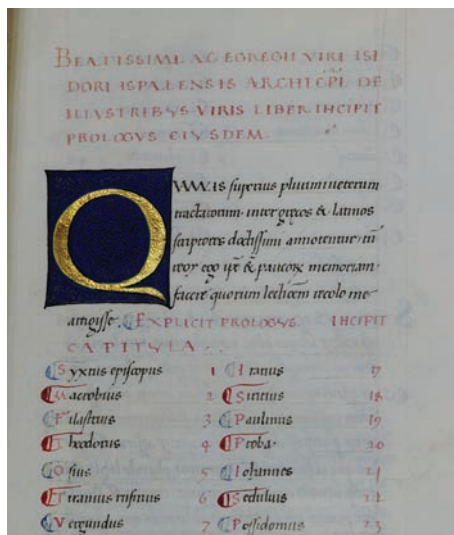

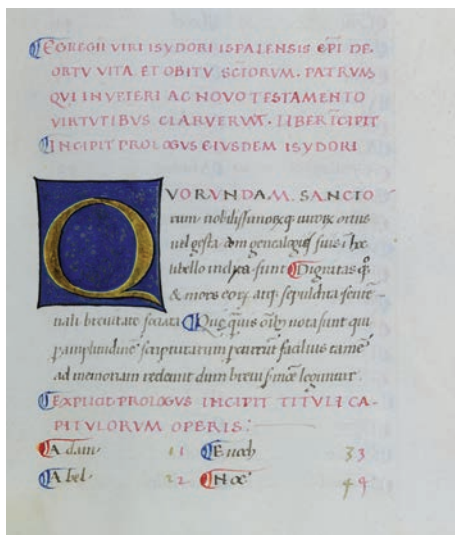
2. kép, Bécs, ÖNB, Cod. 138, f. 17r

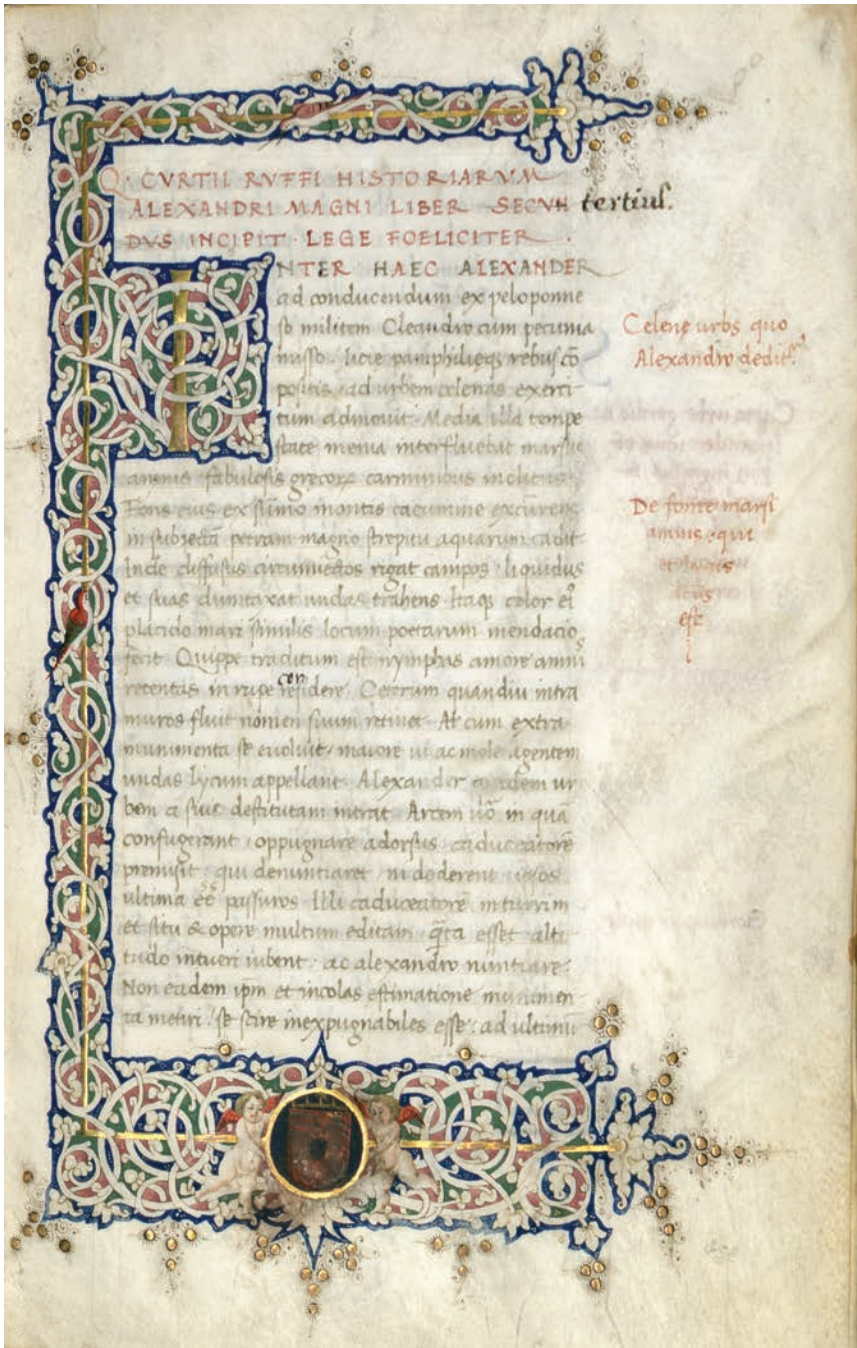
4. kép, Bécs, ÖNB, Cod. 138, f. 47v

3. kép, Bécs, ÖNB, Cod. 138, f. 35r

5. kép, Bécs, ÖNB, Cod. 138, f. 55r

[illegible]

na chel remone la fiena dela boca del
stomago eomouue lo calor del corpo
et esfida la uenauila efa bon flato-
po die seza am nobel pafone epi-
la am la faui segonza ufanca fa-
co de seze afa. E quando seza la
uolunta de de mancar segonza lo-
re la ufanca die ufar de fauiga oem
pafonemete meualate omanza
fai conto alguna cosa de quella
cosa grandemete alguna lo corpo
del refica la uenauila eaconca lo
corpo inforta el filo lepro eriga
lo calor al tomego ofenche li con-
gonamete efa de seze li fuprechi
umori efa refenche la fiena al sto-
mego liqual confuma eomouue la
pinto meualante al calor plomou
uente.

li. riii.

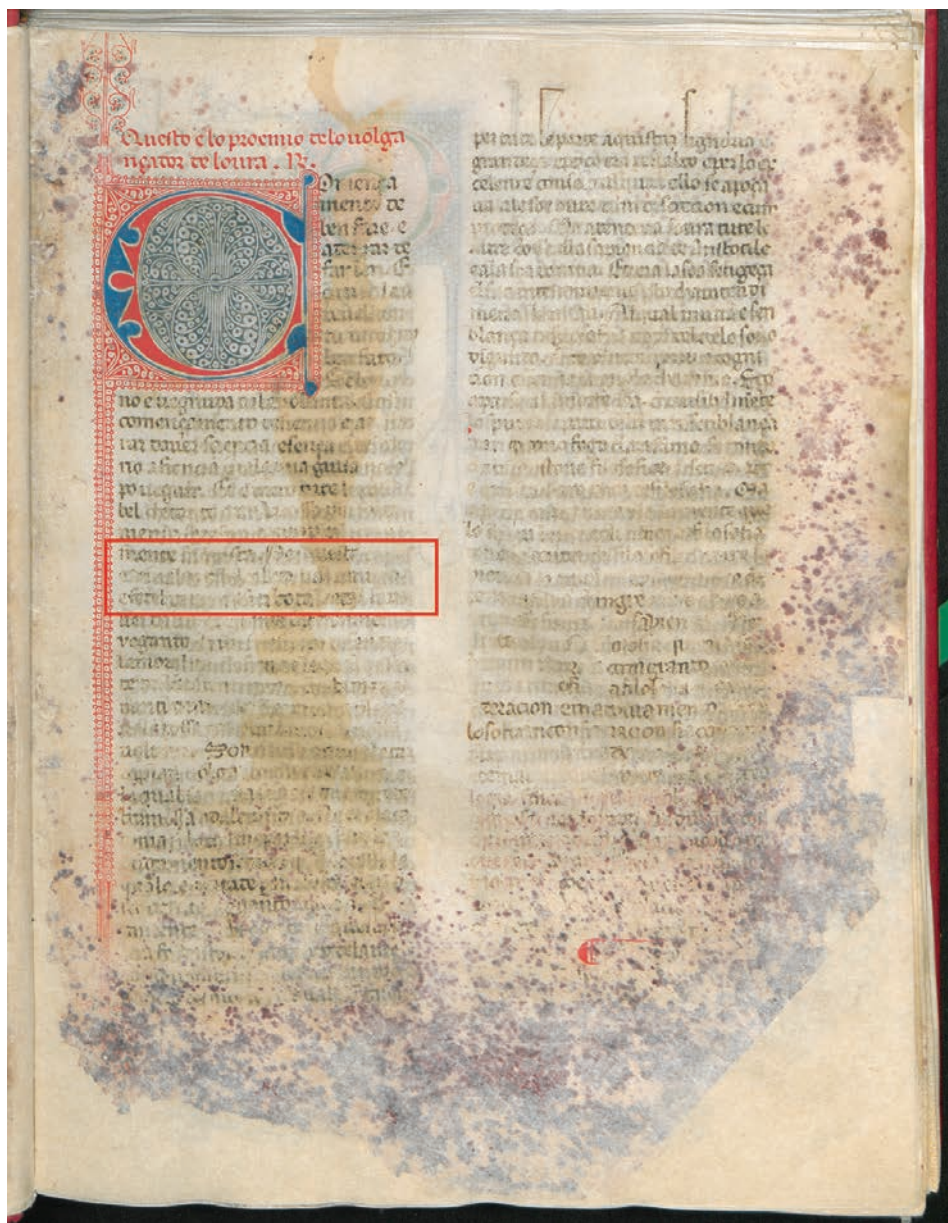
Del uinago quando tu uien a la
menfa molti conua fa melle e
nana eua. E quelli che ti deper-
segono lo refenue no e quella ma-
gna am pane leuato in ualente
alla fementato se leuato perfeta
mente e uinag men quelli de ra-
uina melle e qstom qudi de ra-
pofione. E questo e lo exemplo. Se
lomo auera a reficaz cosa de amo-
lifa eluenar ealta cosa uignera
creo quella che uignera per les-
pli aurga fequella de mofica
auera e uinag plu e aza melle
fi la uignera mofica cosa de re-
one in uera e uinag e uinag se
monea e uera e uela fementa
la cosa in olle aloa se confun-
tuna el aza. Se monea melle
se lomo reuere e conua molti de
fia liqua apara fa mofico de aloa

Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, kötés

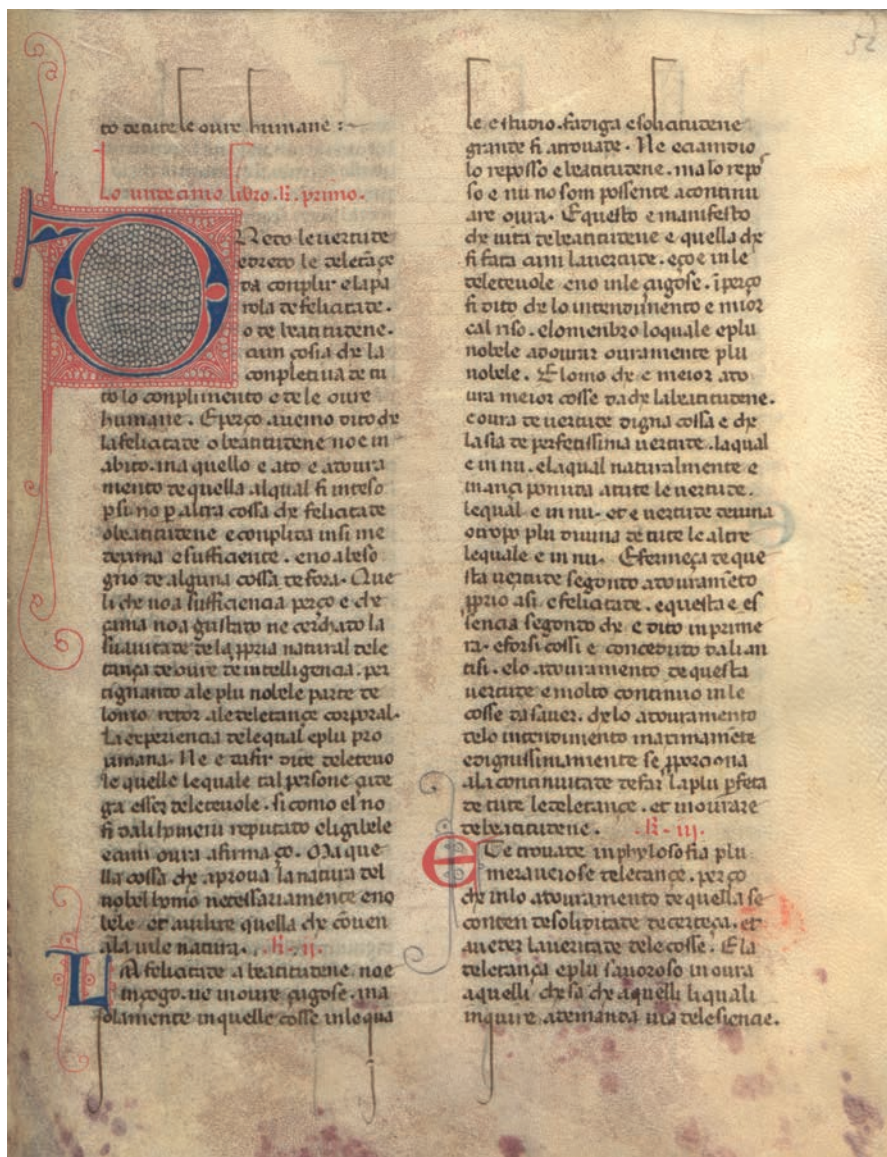
Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 143v

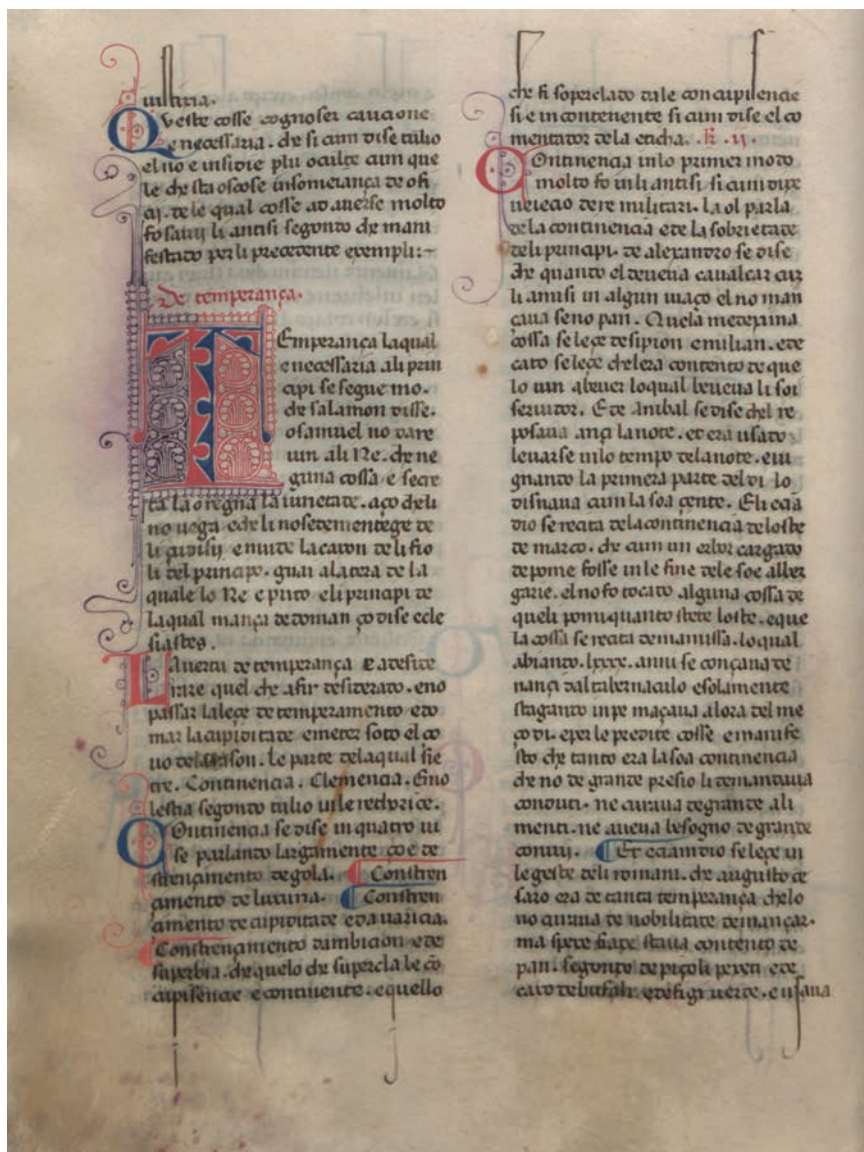
Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 1r. Kerettel jelölve a Nello Bertoletti (Bertoletti 2017) szerint a szerző nevét tartalmazó részlet

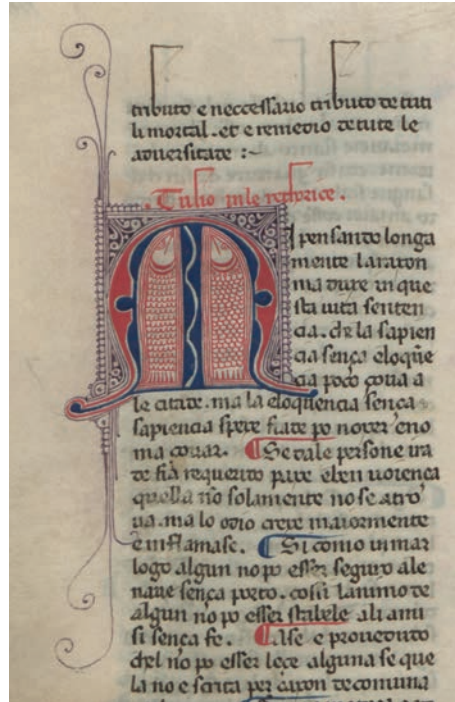
1. kép. Justinianus lovasszobra. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 144v

2. kép. Fleuronée iniciálék. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 52r

3. kép. Fleuronée iniciálék. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 72v

4. kép. Fleuronée inicialé. Budapest, ELTE
Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Ital. 3, fol. 110v

5. kép. Justinianus császár medalionja (másolat)
London, British Museum

6. kép. Dido és Aeneas. Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. Germ. 403, fol. 42r. Strassburg, 1419.